

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. Драгоманова**

Інститут історичної освіти

**Кафедра джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін**

**ЕКСПЕРТИЗА
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ
ЦІННОСТЕЙ**

**Навчально-методичний комплекс
спеціалізації**

освітньо-кваліфікаційні рівні:

6.020302 – бакалавр;

7.02030201 – спеціаліст;

8.02030201 – магістр

**Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова
Київ – 2014**

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова 27 лютого 2014 р., протокол № 7.

Рецензенти:

Борисенко В.Й., д.і.н., проф., завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова;

Гончаренко О.М., д.і.н., професор кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди»;

Салата О.О., д.і.н., завідувач відділу всесвітньої історії Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії МОН України.

Авторський колектив: Ветров І.Г., к.і.н., проф.; Дзюбленко І.М., к.і.н., ст. викл.; Лебедева Л.В., ст. викл.; Потильчак О.В., д.і.н., проф. (заг. ред. і кер. авт. кол.); Руденко Н.В., к.і.н., доц.; Стрельський Г.В., к.і.н., проф.; Шевченко О.Т., к.і.н., доц.

Експертиза культурно-історичних цінностей. Навчально-методичний комплекс спеціалізації. Освітньо-кваліфікаційні рівні: 6.020302 – бакалавр; 7.02030201 – спеціаліст; 8.02030201 – магістр / Заг. ред. і кер. авт. кол. О.В. Потильчак – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – 530 с.

У навчально-методичному посібнику подаються структура і зміст фахової підготовки студентів-істориків за спеціалізацією «Експертиза культурно-історичних цінностей» (освітньо-кваліфікаційні рівні: 6.020302 – бакалавр; 7.02030201 – спеціаліст; 8.02030201 – магістр).

Запропоновано авторські навчальні робочі програми нормативних дисциплін, що представляють спеціальні галузі історичної науки включені до циклів гуманітарної та соціально-економічної, природничо-наукової, професійної та практичної підготовки і варіативної частини циклу професійно-орієнтовної підготовки навчального плану спеціалізації «Експертиза культурно-історичних цінностей», а також програму музейної навчальної практики. Робочі навчальні програми містять пояснювальні записки, тематичні плани курсів, зміст лекційних і семінарських (лабораторних) занять, списки рекомендованої літератури, рекомендовану тематику рефератів і курсових робіт, зразки модульних тестових завдань і контрольних робіт з навчальних дисциплін за спеціалізацією «Експертиза культурно-історичних цінностей».

Призначено для викладачів і студентів-істориків, що навчаються за спеціалізацією «Експертиза культурно-історичних цінностей».

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ 1. Навчальний план спеціалізації «Експертиза культурно-історичних цінностей».....	7
1.1. Витяг із навчального плану бакалаврів (спеціальність: 6.020302 – історія).....	7
1.2. Витяг із навчального плану спеціалістів (спеціальність: 7.02030201 – історія).....	8
1.3. Витяг із навчального плану магістрів (спеціальність: 8.02030202 – історія).....	9
Розділ 2. Теоретична підготовка (нормативні дисципліни).....	10
2.1. Спеціальні історичні дисципліни.....	10
2.2. Джерелознавство.....	35
2.3. Історична географія.....	71
2.4. Історичне краєзнавство.....	88
2.5. Методологія історії.....	107
Розділ 3. Теоретична підготовка (дисципліни за вибором).....	119
3.1. Основи наукових досліджень.....	119
3.2. Декоративно-ужиткове мистецтво.....	129
3.3. Палеографія.....	156
3.4. Нумізматики.....	173
3.5. Музеєзнавство.....	196
3.6. Історія української іконографії.....	245
3.7. Основи фалеристики.....	266
3.8. Історія образотворчого мистецтва.....	282
3.9. Джерелознавство.....	335

3.10. Боністика.....	353
3.11. Історія філателії.....	383
3.12. Основи експертизи культурно-історичних цінностей.....	427
3.13. Архівознавство.....	449
3.14. Археографія.....	481
Розділ 4. Практична підготовка з спеціалізації.....	499
4.1. Музейна навчальна практика.....	499
Розділ 5. Державний кваліфікаційний екзамен.....	519
5.1. Перелік питань до державного кваліфікаційного екзамену.....	519
5.2. Практичні екзаменаційні завдання.....	522
Про кафедру. Замість післямови.....	527

ПЕРЕДМОВА

Підготовка сучасного висококваліфікованого вчителя історії передбачає оволодіння теоретичними знаннями з циклу професійно-орієнтованого навчання, серед яких нормативні та варіативні навчальні курси. З 2007 року в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова ведеться підготовка педагогів-істориків за спеціалізацією «історія та експертиза культурно-історичних цінностей».

Сучасна експертиза культурних та історичних цінностей – це процес неможливий без застосування сукупності різноманітних знань, умінь і навичок із мистецтвознавства, музеєзнавства, спеціальних галузей історичної науки. Усі перелічені компоненти компетентності фахового історика-музеєзнавця використовуються в професійній експертній практиці для ідентифікації, атрибуції та оцінки історичних і культурних цінностей. Важливими складовими професійної підготовки спеціаліста з експертизи культурних та історичних цінностей є теоретичне та практичне навчання. Теоретична підготовка передбачає оволодіння основами спеціальних галузей історичної науки, що слугують історику-експерту як база його фахового рівня. Серед таких навчальних дисциплін: спеціальні історичні дисципліни, історична географія, історичне краєзнавство, джерелознавство, основи наукових досліджень, методологія історії, декоративно-ужиткове мистецтво, палеографія, нумізматика, музеєзнавство, історія української іконографії, основи фалеристики, історія образотворчого мистецтва, боністика, історія філателії та основи експертизи культурно-історичних цінностей.

Важливою складовою професійної підготовки спеціаліста з експертизи культурних та історичних цінностей є навчальна музейна практика. Місце музейної практики в професійній підготовці історика-музеєзнавця, експерта культурно-історичних цінностей визначається

необхідністю закріплення отриманих теоретичних знань, а також вироблення спеціальних фахових умінь і навичок.

До запропонованого навчально-методичного комплексу фахової підготовки бакалаврів, спеціалістів, магістрів за напрямом підготовки «Історія», спеціалізацією «експертиза культурно-історичних цінностей» включено витяги з навчальних планів зазначеної спеціалізації, навчальні робочі програми з нормативних дисциплін циклів гуманітарної та соціально-економічної, природничо-наукової, професійної та практичної підготовки та варіативної частини циклу професійно-орієнтовної підготовки, а також програму музейної навчальної практики майбутніх істориків-експертів. Включені до збірника робочі навчальні програми містять пояснювальні записки, тематичні плани курсів, зміст лекційних і семінарських (лабораторних) занять, списки рекомендованої літератури, рекомендовану тематику рефератів і курсових робіт, зразки модульних тестових завдань і контрольних робіт з навчальних дисциплін.

Вивчення дисциплін спеціалізації доцільно розпочати з ознайомлення з їх навчальними робочими програмами. Це потрібно студенту аби чітко уявляти собі обсяг, основні теоретичні та прикладні проблеми дисциплін, ознайомитись з основною та додатковою літературою з навчальних предметів, зразками тестових завдань, а відповідно до цього спланувати власну самостійну роботу. Переглянувши відповідний розділ програми та виявивши коло питань, що їх потрібно вивчити, можемо переходити до роботи з конспектом лекцій, підручниками, посібниками та додатковою літературою.

Бажаємо успіху!

Розділ 1

**НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ «ЕКСПЕРТИЗА
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ»**

**1.1. ВИТЯГ ІЗ НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ БАКАЛАВРІВ
(СПЕЦІАЛЬНІСТЬ: 6.020302 – ІСТОРІЯ)
СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ «ІСТОРІЯ ТА ЕКСПЕРТИЗА КУЛЬТУРНО-
ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ»**

№ п/п	Назва дисципліни	Розподіл по семестрах			Кредити ЕCTS	Годин						
		Екзамени	Заліки	Курсові роботи		Всього	Самостійна робота	Аудиторних	Лекції	Семінарські	Лабораторні	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки				2	72	32	40	16	12		12
1.2.	Варіативна частина циклу				2	72	32	40	16	12		12
12.	Джерелознавство		2		2	72	32	40	16	12		12
2.	Цикл природничо-наукової підготовки				8,5	306	156	150	60	45		45
2.1.	Нормативна частина циклу				6,5	234	104	130	52	39		39
18.	Спеціальні історичні дисципліни	1			4	144	64	80	32	24		24
19.	Історичне краєзнавство		4		1,5	54	24	30	12	9		9
20.	Історична географія		3		1	36	16	20	8	6		6
2.2.	Варіативна частина циклу				2	72	52	20	8	6		6
	Дисципліни за вибором студента				2	72	52	20	8	6		6
26.	Основи наукових досліджень		4		2	72	52	20	8	6		6
3.	Цикл професійної та практичної підготовки											
3.2.	Варіативна частина циклу				26	936	420	516	206	156		156

Навчально-методичний комплекс спеціалізації. Розділ 1

3.2.1.	Дисципліни за вибором університету				26	936	420	516	206	156		156
33.	Декоративно-ужиткове мистецтво		1		2	72	32	40	16	12		12
34.	Палеографія	1			2	72	32	40	16	12		12
35.	Нумізмати́ка		2		2	72	32	40	16	12		12
36.	Джерелознавство	6			2	72	36	36	14	12		12
37.	Музеєзнавство		3		4	144	64	80	32	24		24
38.	Історія української іконографії		4		2	72	32	40	16	12		12
39.	Основи фалеристики		5		2	72	32	40	16	12		12
40.	Історія образотворчого мистецтва	5		4	4	144	64	80	32	24		24
41.	Боністика	7			4	144	64	80	32	24		24
42.	Історія філателії		7		2	72	32	40	16	12		12
3.3.	Курсові роботи											
	Курсова робота з спеціальних історичних дисциплін				1							
4.	Практика											
	Музейна (літня)				4,5							

1.2. ВИТЯГ ІЗ НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ СПЕЦІАЛІСТІВ (СПЕЦІАЛЬНІСТЬ: 7.02030201 – ІСТОРІЯ) СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ «ІСТОРІЯ ТА ЕКСПЕРТИЗА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ»

№ п/п	Назва дисципліни	Розподіл по семестрах			Кредити ECTS	Годин						
		Екзамени	Заліки	Курсові роботи		Всього	Самостійна робота	Аудиторних	Лекції	Семінарські	Лабораторні	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2.	Цикл природничо-наукової, професійної та практичної підготовки				6,5	234	98	136	80	26		30
2.2.	Варіативна частина циклу				6,5	234	98	136	80	26		30

Експертиза культурно-історичних цінностей

2.2.1.	Дисципліни за вибором університету				5	180	76	104	56	26		22
9.	Архівознавство	1			3	108	52	56	28	14		14
10.	Археографія		2		2	72	24	48	28	12		8
2.2.2.	Дисципліни за вибором студента				1,5	54	22	32	24			8
15.	Спецкурс кафедри джерелознавства та СІД		2		1,5	54	22	32	24			8

1.3. ВИТЯГ ІЗ НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ МАГІСТРІВ (СПЕЦІАЛЬНІСТЬ: 8.02030201 – ІСТОРІЯ) СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ «ІСТОРІЯ ТА ЕКСПЕРТИЗА КУЛЬТУРНО- ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ»

№ п/п	Назва дисципліни	Розподіл по семестрах			Кредити ECTS	Годин						
		Екзамени	Заліки	Курсові роботи		Всього	Самостійна робота	Аудиторних	Лекції	Семінарські	Лабораторні	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2.	Цикл професійної та практичної підготовки				8	240	148	92	50	26		16
2.1.	Нормативна частина циклу				1	30	19	11	8			3
16.	Методологія історії		1		1	30	19	11	8			3
2.2.	Варіативна частина циклу				7	210	129	81	42	26		13
2.2.1.	Дисципліни за вибором університету				7	210	129	81	42	26		13
25.	Основи експертизи культурно-історичних цінностей		1		2	60	38	22	12	6		4
26.	Архівознавство	1			3	90	57	33	16	12		5
27.	Археографія		2		2	60	34	26	14	8		4

Розділ 2

ТЕОРЕТИЧНА ПІДГОТОВКА (нормативні дисципліни)

2.1. Спеціальні історичні дисципліни

Автори-укладачі:

Ветров І.Г., кандидат історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Стрельський Г.В. кандидат історичних наук, професор кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Навчальна програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Спеціальні історичні дисципліни» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавра напряму 6.0203020 – «Історія» (Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова).

Метою викладання навчальної дисципліни «Спеціальні історичні дисципліни» є ознайомлення студентів з системою спеціальних історичних дисциплін, які розробляють питання методики поглибленого вивчення і використання різних типів і видів історичних джерел.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є історія виникнення і розвитку спеціальних галузей історичної науки, окремі типи історичних джерел та розробка теоретико-методологічних засад їх дослідження.

Спеціальні історичні дисципліни є складовою частиною історичного джерелознавства, що являє собою підсистему історичної науки.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Спеціальні історичні дисципліни» є вивчення історії виникнення та розвитку спеціальних знань про різні типи історичних джерел, методи їх вивчення та використання в історичному дослідженні.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні знати: місце спеціальних історичних дисциплін в системі вищої історичної освіти, у фаховій підготовці вчителя історії; основні типи і види джерел дослідження історії різних країн і народів; методики критичного аналізу і використання історичних джерел в науковій, навчальній і виховній роботі; історію писемності у зв'язку з соціально-економічним, суспільно-політичним і культурним розвитком українського та інших народів; зовнішні ознаки пам'яток давньоруської, української і російської писемності; основні одиниці вимірювання (довжини, площі, ваги, грошового рахунку, тощо) в Київській Русі, Україні, Російській імперії та СРСР; системи рахунку часу в історії українського та інших народів і країн (календарів, ер, календарних стилів); історію обігу і лічби монет на території України (з давніх часів до ХХ ст.); характерні риси емісійної політики урядів щодо випуску грошових бон та особливості їх обігу на території України у ХХ – на початку ХХІ ст. Вміти: працювати з історичними джерелами, класифікувати їх за походженням, формою, змістом, критично аналізувати, використовувати закодовану у них інформацію про події, факти, діяльність людей, тощо; використовувати отримані знання у майбутній вчительській діяльності з навчання історії; організовувати шкільні гуртки і музейні кімнати, краєзнавчу діяльність учнів, проводити навчальні екскурсії, тощо; читати давні слов'яно-руські, українські та російські рукописи (устав, півустав, скоропис), встановлювати їх оригінальність, час, місце і обставини їх виникнення; перекладати на сучасну систему рахунку часу дати історичних подій, що наводяться у стародавніх письмових джерелах (за старим юліанським календарем і ерою від створення світу), уточнювати і перевіряти дати історичних подій; співвідносити одна з одною старі міри довжини, площі, ваги, грошового обігу тощо, назви яких

зустрічаються у давніх джерелах, перекладати ці міри на сучасну метричну систему; кваліфіковано використовувати історичні джерела, що у дометричних мірах відображають соціально-економічні відносини, системи оподаткування, розвиток землеробства, промислів, виробництва, торгівлі, фінансів, культури, права тощо у країнах світу; оцінювати значення монет і бон як історичного джерела (як речового так і письмового), систематизувати колекції монет, паперових грошей різних історичних епох, з'ясувати обсяг інформації, яку вони несуть.

До програми нормативного навчального курсу введено більшу частину понятійного апарату спеціальних історичних дисциплін, закріпленого в його сучасні термінології. Програма вміщує: пояснювальну записку, тематичний план курсу, зміст навчальної дисципліни і список рекомендованої літератури для самостійного опрацювання.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські заняття, самостійну роботу студентів та індивідуальну роботу викладача виглядають наступним чином:

№ п/п	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1	Спеціальні історичні дисципліни в системі історичної науки	2	2	4	2
2	Методологія спеціальних історичних дисциплін	2	-	4	2
3	Палеографія як допоміжна галузь історичної науки	2	2	6	2
4	Зовнішні ознаки письмових джерел давньої і феодально-роздробленої Русі (XI-XIV ст.)	2	2	6	2
5	Зовнішні ознаки пам'яток писемності різних князівств кінця XIV-XV ст.	2	2	6	2
6	Зовнішні ознаки письмових джерел кінця XV-XVII ст.	4	2	6	2
7	Метрологія як спеціальна історична дисципліна	4	2	6	2
8	Історична хронологія	4	4	6	2
9	Нумізматику як спеціальна історична дисципліна	2	2	6	2

10	Монети різних держав і грошовий обіг на території України (XIV – початок XXI ст.)	4	2	4	2
11	Боністика як допоміжна історична дисципліна. Перші паперові гроші	2	2	6	2
12	Паперово-грошовий обіг на території України (початок XX – початок XXI ст.)	2	2	4	2
	Разом	32	24	64	24

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Теорія і методологія спеціальних історичних дисциплін

1.1. Спеціальні історичні дисципліни в системі історичної науки.

Предмет і завдання курсу спеціальних історичних дисциплін. Науково-теоретичне і виховне значення курсу. Історія виникнення і розвитку спеціальних галузей історичної науки. Класифікація спеціальних історичних дисциплін в системі теоретичного і прикладного джерелознавства.

1.2. Методологія та методика спеціальних історичних дисциплін.

Наукові принципи та методологія у дослідженнях із спеціальних історичних дисциплін. Методика спеціальних історичних дисциплін. Практичне застосування спеціальних історичних дисциплін в роботі з джерелами, в методиці історичних досліджень, у викладанні історії в школі. Міжпредметні зв'язки спеціальних історичних дисциплін в системі історичного джерелознавства та історичної науки.

Розділ 2. Палеографія як спеціальна історична дисципліна

2.1. Палеографія як допоміжна галузь історичної науки.

Палеографія як допоміжна історична дисципліна, що вивчає зовнішні ознаки письмових джерел (матеріал для письма, формат рукописів, графіку, в'язь, орнамент і мініатюру) у їх історичному розвитку. Завдання палеографії. Зародження писемності у східних слов'ян. Питання про дві слов'янські абетки. Найдавніші пам'ятки писемності.

2.2. Зовнішні ознаки письмових джерел давньої і феодально-роздробленої Русі (XI-XIV ст.).

Характеристика писемності Стародавньої Русі. Матеріал для письма. Пергамен і береста. Палімпсести. Чорнила. Фарби. Знаряддя письма.

Форма писемних пам'яток. Лист. Зошити. Книги. Перепліт. Особливості уставу XI-XII ст. Начертання найхарактерніших літер в уставі XI-XII ст.: в, ж, з, и, м, н, та ін. Різниця в начертанні літер між XI і XII ст. Графіка берестяних грамот XI-XII ст.

Характеристика писемності періоду середньовічної роздробленості. Утворення нових політичних і культурних центрів у князівствах і вплив цього фактору на поширення писемності на Русі. Матеріал для письма. Пергамен. Береста. Папір. Техніка виробництва паперу. Архаїчні сорти паперу. Поява на папері водяних знаків (філіграней). Зміна форм водяних знаків. Чорнило, фарби, знаряддя письма. Форма письмових пам'яток. Лист. Зошити. Книги. Перепліт. Графіка. Характерні особливості уставу XIII – першої половини XIV ст. Начертання літер в уставі XIII-XI ст.: в, е, ж, и, к, м, н, ч, ъ, ы та інші.

2.3. Зовнішні ознаки пам'яток писемності різних князівств кінця XIV-XV ст.).

Поява півуставу. Характерні риси півуставного письма. Наявність декількох варіантів начертання однієї і тієї самої літери. Старший і молодший півустав. Особливості старшого півуставу. Начертання найхарактерніших літер старшого півуставу: е, в, ж, з, и, ч, ю. Особливості молодшого півуставу. Начертання найхарактерніших літер молодшого півуставу: б, в, е, з, и, н, т, у, ч, ю, ъ. Надрядкові знаки і їх походження. Поява виносних літер. Титла. Скорочення (абревіатури). Поява скоропису. Особливості скоропису кінця XIV – початку XV ст.: и, л, р, т, х. Поява місцевих особливостей в графіці писемних пам'яток. Особливості правопису ъ і ь. Графіка берестяних грамот XIII-XV ст. Поява тайнопису (криптографія). Система чужих письмен, система замін, система змінених знаків архівна система, система зворотного письма.

2.4. Зовнішні ознаки письмових джерел кінця XV-XVII ст.

Характеристика писемності Російської держави. Матеріал для письма. Папір. Організація виробництва паперу в Росії. Водяні знаки (філіграні). Зміна форм водяних знаків від найпростіших до складних. Збільшення кількості варіантів однієї і тієї ж форми водяного знака. Введення книгодрукування і вплив цього фактору на писемність. Чорнила. Фарби. Матеріал для письма. Форма писемних пам'яток. Лист. Стовець (сувій). Зовнішні особливості сувою: склейка чи состав, скріпа, справа і помети. Графіка. Скоропис. Різноманітні види скоропису: північно-східний (московський), північно-західний

(білоруський), південно-західний (український). Начертання найхарактерніших рядкових літер у скорописі XVI-XVII ст.: а, д, ж, и, к, л, м, н, с, т, ц, щ, ь, ъ, ю, я. Начертання виносних літер в скорописі XVI-XVII ст.: б, д, з, и, к, л, м, р, с, т, у, к.

Характеристика писемності XVIII ст. Введення цивільного шрифту і вплив цього фактору на розвиток писемності. Матеріал для письма. Папір. Розвиток виробництва вітчизняного паперу. Витіснення іноземного паперу російським. Водяні знаки на папері вітчизняного виробництва. Введення гербового паперу. Чорнило. Фарби. Знаряддя письма. Форма писемних пам'яток. Лист. Зошит. Книги. Перепліт. Графіка. Скоропис. Особливості скоропису XVIII ст. Канцелярський та писарський почерки.

Розділ 3. Історична хронологія та історична метрологія

3.1. Метрологія як спеціальна історична дисципліна.

Предмет і завдання історичної метрології, джерела її вивчення. Виникнення і розвиток метрології як спеціальної історичної дисципліни. Стан і завдання вивчення української метрології. Практичне використання метрології в дослідницькій практиці історика. Зв'язок метрології з нумізматиною та іншими спеціальними історичними дисциплінами. Необхідність історичного підходу до вивчення мір.

Перші одиниці вимірювання і ступінь їх точності. Міри довжини, площі, ваги, об'єму рідких і сипучих тіл в Київській Русі і в період феодальної роздробленості. Грошові міри в Київській Русі. Одиниці мір та оподаткування на українських землях в часи польсько-литовського панування. Поступова уніфікація мір в Російській централізованій державі. Міри в Російській імперії XVIII-XIX ст. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Метрична система мір і етапи її запровадження в СРСР. Сучасна метрична система України.

3.2. Історична хронологія.

Предмет і завдання хронології. Математична (астрономічна) хронологія і історична хронологія. Дослідження з історичної хронології. Зв'язок історичної хронології з іншими історичними дисциплінами. Поняття про час, основні елементи його обчислення і

обліку: секунда, хвилина, доба, місяць, рік. Використання матеріалів і методів хронології в роботі історика.

Основні поняття історичної хронології: календар, ера, календарний стиль. Види ер. Типи календарних систем : сонячні, місячні, місячно-сонячні календарі. Природні та штучні одиниці виміру часу, їх несумісність, неможливість створення ідеального календаря. Давньоєгипетський і давньоримський календарі. Юліанський і Григоріанський календарі.

Лік часу у східних слов'ян. Давньоруська система рахунку часу. Візантійський календар і його особливості на Русі. Поняття «березневого», «вересневого» та «ультра-березневого» років. Ери «від створення світу» (Діоклетіана) і «від Різдва Христового» (Діонісія Малого). Методика перекладу стародавніх дат у джерелах на сучасну систему літочислення. Засоби визначення і уточнення дат подій. Хронологічні дані у джерелах з історії України. Стан і завдання розробки української історичної хронології. Календарна реформа 1699 р. Питання про зміни в рахунку часу у Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст.. Декрет РНК Російської федерації про реформу календаря (24 січня 1918 року). Перехід на «новий стиль» (Григоріанський календар). Астрономічний і декретний час. Часові пояси. Літній і зимовий час. Проекти єдиного всесвітнього календаря.

Розділ 4. Нумізматика та боністика

4.1. Нумізматика як спеціальна історична дисципліна.

Предмет і завдання нумізматики. Основні нумізматичні поняття і термінологія: монета, аверс, реверс, гурт, легенда, номінал, лігатура тощо. Збирання, колекціонування і систематизація монет. Виникнення нумізматики як спеціальної історичної дисципліни і її розвиток. Стан і перспективи розвитку української нумізматики. Зв'язок нумізматики з іншими спеціальними історичними дисциплінами. Монети як історичне джерело. Методика дослідження кладів.

Монети міст-держав Північного Причорномор'я (Ольвія, Херсонес, Боспорське царство). Монети давньоримської держави. Візантійські монети. Східні (куфічні) і європейські монети. Найдавніші руські монети: злотники і срібники. «Безмонетний період». Київська, чернігівська і новгородська гривні. Монети Галицько-Волинської держави.

4.2. Монети різних держав і грошовий обіг на території України (XIV – початок XXI ст.).

Монети й грошові системи Великого Князівства Литовського та Річі Посполитої. Грошовий обіг в Українській козацькій державі. Російська монетна система XVI-XVII ст. Грошова реформа 1654 р. та її наслідки. Монетна реформа Петра I і грошовий обіг в Російській імперії XVIII – початку XX ст. Фінансова криза 1914-1917 рр. в Росії. Гроші Української Народної Республіки, ЗУНР і Української держави гетьмана П.Скоропадського. Монети СРСР. Україна – скарбниця монет різних країн. Монети незалежної України (1996 р.) Використання нумізматичного матеріалу в історичній науці.

4.3. Боністика як допоміжна історична дисципліна. Перші паперові гроші.

Поняття і значення терміну. Бони як історичні джерела. Характерні ознаки бон. Предмет і завдання боністики як спеціальної галузі історичної науки. Використання боністичного матеріалу в історичних дослідженнях і в навчальній роботі з історії.

Поява перших паперових грошей. Паперові гроші в Китаї у VIII-XIII ст. Перші паперові гроші в Європі. Емісії паперових грошей США. Паперові гроші Російської імперії. Фальсифікати паперових грошових знаків.

4.4. Паперово-грошовий обіг на території України (початок XX – початок XXI ст.).

Обіг паперових грошей центральних випусків на території України у 1917-1940 рр. Бони місцевих емісій на території України в період Української національної революції та громадянської війни 1917-1921 рр. Бони приватних емісій на території України у 1917-1921 рр. Обіг паперових грошей інших держав на території України в 1917-1921 рр. Радянські паперові грошові знаки в Українській СРР (УРСР) у 1922-1947 рр. Бони окупаційних режимів в роки Другої світової війни. Грошові знаки Організації українських націоналістів та Української повстанської армії 40-50-х рр. XX ст. Радянська грошова система та обіг паперових грошей на території Української РСР у 1947-1991 рр. Грошова система незалежної України.

Список рекомендованої літератури

Основна література

- Бондаренко Г.В., Стрельський Г.В.* Допоміжні історичні дисципліни. Програма педагогічних інститутів. – К., 1992.
- Бондаренко Г.В.* Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997.
- Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990.
- Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс. – К., 1963.
- Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К., 1988.
- Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998.
- Джерела українознавства. – К., 1990.
- Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д.* Джерелознавство історії Української РСР. – К., 1986.
- Запшкільняк Л.О.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.
- Исторические дисциплины. Краткий библиографический справочник-указатель. – К., 1990.
- Источниковедение: теоретические и методологические проблемы. – М., 1969.
- Ісаєвич Я.Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVII ст. – К., 1972.
- Історичні джерела і їх використання. – К., 1964.
- Історичне джерелознавство. Підручник. – К., 2002.
- Каменцева Е.И.* История вспомогательных исторических дисциплин. – М., 1979.
- Кобрин В., Леонтьева Г., Шорин П.* Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1984.
- Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. – М., 1987.
- Леонтьева Г.А.* Палеография, хронология, археография, геральдика. – М., 2000.
- Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970.
- Макарчук С.А.* Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999.
- Медушевская О.М.* Теоритические проблемы источниковедения. – М., 1977.

Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.

Проништейн А., Данилевский Й. Вопросы теории и методики исторического исследования. – М., 1986.

Проништейн А.П. Использование вспомогательных исторических дисциплин при работе над историческими источниками. Изд. 2-е. – М., 1972.

Проништейн А.П., Кияшко В.Я. Вспомогательные исторические дисциплины. Учеб. пособие. – М., 1973.

Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие. – К., 1992.

Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Зб. наук. Праць – Ч. 1. – К., 1992; Ч. 2. – К., 1998; Ч. 3. – К., 1999.

Стрельский В.И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – К., 1961.

Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1967; К., 1976

Стрельский В.И. Основы научно-исследовательской работы студентов. – К., 1981.

Стрельський Г.В. Спеціальні історичні дисципліни. Програма курсу. – К., 2002.

Стрельський Г.В. Мемуари як джерело вивчення окремих проблем новітньої історії України // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К., 1993. – С. 70-96.

Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии. – М., 1983.

Янин В. Очерки комплексного источниковедения. – М., 1977.

Додаткова література

Ахонин В.А. Монеты античных государств Северо-Западного Причерноморья. – К., 1986.

Арсеньев Ю.В. Геральдика. – Ковров, 1997.

Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник – М., 1944.

Бережков Г.Г. Хронология русского летописания. – М., 1963.

Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К., 1959.

Брайчевський М.Ю. Скарби знайдені і незнайдені. – К., 1992.

Винклер П.П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. – М., 1990.

Військова символіка України. Нарукавні знаки (1992-1999 рр.). – К., 1999.

Войцехівська І.Н. З історіографії української мемуаристики // Вісник Київського національного університету. Історія. Вип. 84. – К., 2001. – С. 75-77.

Володомонов Н.В. Календарь: прошлое, настоящее, будущее. – М., 1987.

Высоцкий С.А. Киевские граффити XI – XVIII вв. – К., 1985.

Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской XIV-XVII вв. – К., 1976.

Герасименко И.О. Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. // Укр. Історичний журнал. – 1989 – № 2. – С. 43-50.

Гломозда К.Ю., Яневський Д.Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991. – С. 26-60.

Голубцов В.С. Мемуары как источник по истории советского общества. – М., 1970.

Гречило А. Українська міська геральдика. – К., Львів, 1998.

Дмитрієнко М., Савчук Ю. Великий Герб нашої держави // Військово-історичний альманах. Річник II, число 1(2). – К., 2001. – С. 104-109.

Драчук В.С. Рассказывает геральдика. – М., 1977.

Ермолаев И.П. Историческая хронология. – Казань, 1980.

Єрофієв І.Н. Про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології. – Харків, 1927. – С. 5-52.

Єршов А. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в VII ст. – К., 1928.

Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів, 1995.

Зварич В.В. Нумізматичний словник. – Львів, 1972 (є й інші видання цієї праці)

Зварич В.В. Нумізматика. – Тернопіль, 1998.

Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.

Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская сфрагистика и геральдика. – М., 1974.

Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. – М., 1975.

- Карский Е.Ф.* Славяно-кирилловская палеография. – М., 1979.
- Київські глаголичні листки X ст. – К., 1983.
- Кісь Я.П.* Палеографія: Навч. посібник – Львів, 1975.
- Климишин И.А.* Календарь и хронология. – М., 1990.
- Климкевич Р.* Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Укр. історик. – 1966. – №1/2. – С. 82-90.
- Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. – К., 1981.
- Крип'якевич І.* Герб України. – Львів, 1919.
- Лакиер А.Б.* Русская геральдика. – М., 1990.
- Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. – К., 1993.
- Мацюк О.Я.* Історія українського паперу. – К., 1994.
- Огієнко І.* Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян. – Жовква, 1937.
- Панашенко В.В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974.
- Рейсер С.А.* Русская палеография нового времени : Неография. – М. 1982.
- Різник М.* Письмо і шрифт. – К., 1978.
- Рыбаков Б.А.* Календарь древних славян. – М., 1962.
- Рябцевич В.Н.* О чем рассказывают монеты. – Мінськ, 1978.
- Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995.
- Селешников С.И.* История календаря и хронология. – М., 1977.
- Сергійчук В.І.* Національна символіка України. – К., 1992.
- Сидоренко О.Ф.* Про стан вивчення української метрології // Укр. історичний журнал, 1970. – № 5. – С. 106-111.
- Січинський В.* Чужинці про Україну. – Аугсбург, 1946; К., 1994.
- Спасский И.Г.* Русская монетная система. – Л., 1970.
- Спаський І.Г.* Дукати і дукачі України: Історико-нумізматичне дослідження. – К., 1970.
- Срезневский И.* Славянорусская палеография XI-XIV вв. – СПб., 1888.
- Стрельський В.І., Титаренко П.Г.* Історія календаря. – К., 1975.
- Стрельський Г.В.* Мемуари перших комсомольців як історичне джерело // Укр. Історичний журнал, 1989. – №2. – С. 37-48.

Стрельський Г.В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917-1920 рр.) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. Наукові праці НБУВ. Вип. 1. – К., 1998. – С. 451-459.

Стрельський Г.В. Про мемуарні джерела, наукову методичку і ненаукову практику їх видання // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського. Вип. 4. – К., 2001. – С. 171-183.

Тихомиров М.Н., Муравьев А.В. Русская палеография. – М., 1982.

Тхоржевський Р.И. Нариси історії грошей в Україні – Тернопіль, 1999.

Узденников В.В. Монеты России 1700 – 1917 гг. – М., 1986.

Федоров-Давыдов Г.А. Монеты – свидетели прошлого. – М., 1985.

Черепнин Л.В. Русская палеография. – М., 1956

Черноморский М.Н. Мемуары как исторический источник. – М., 1959.

Чертов А.Т. Международная система единиц измерения. – М., 1963.

Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии XI-XX веков. – М., 1975

Щелоков А.А. Монеты СССР. – М., 1986.

Щепкин В.Н. Русская палеография. – М., 1967.

Янин В.Л. Берестяная почта столетий. – М., 1979.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Спеціальні історичні дисципліни в системі історичної науки.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

1.1. Предмет і завдання курсу спеціальних історичних дисциплін.

1.2. Історія виникнення і розвитку спеціальних галузей історичної науки.

1.3. Класифікація спеціальних історичних дисциплін в системі теоретичного і прикладного джерелознавства.

Лекція 2. Методологія спеціальних історичних дисциплін.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

2.1. Наукові принципи та методологія у дослідженнях із спеціальних історичних дисциплін.

2.2. Методика спеціальних історичних дисциплін.

2.3. Практичне застосування спеціальних історичних дисциплін в роботі з джерелами, в методиці історичних досліджень, у викладанні історії в школі.

2.4. Міжпредметні зв'язки спеціальних історичних дисциплін в системі історичного джерелознавства та історичної науки.

Лекція 3. Палеографія як допоміжна галузь історичної науки.

(2 академічних годин)

Питання для розгляду:

3.1. Поняття, предмет та завдання палеографії як спеціальної історичної дисципліни.

3.2. Історія виникнення і розвитку писемності на території України.

3.3. Виникнення та розвиток вітчизняних палеографічних досліджень.

3.4. Методологія та методика палеографії.

3.5. Використання палеографії в роботі вчителя.

Лекція 4. Зовнішні ознаки письмових джерел давньої і феодально-роздробленої Русі (XI-XIV ст.).

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

4.1. Перші слов'янські азбуки – кирилиця і глаголиця.

4.2. Пам'ятки руської писемності XI-XIV ст. Матеріали, знаряддя письма, художні прикраси.

4.3. Устав та його еволюція протягом XI-XIV ст.

Лекція 5. Зовнішні ознаки пам'яток писемності різних князівств кінця XIV-XV ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

5.1. Характеристика пам'яток писемності кінця XIV-XV ст.

5.2. Матеріали і знаряддя письма. Орнамент, мініатюра, в'язь.

5.3. Перші рукописи на папері.

5.4. Півустав, його характерні риси і різновиди.

Лекція 6. Зовнішні ознаки письмових джерел кінця XV-XVII ст.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

6.1. Загальна характеристика розвитку писемності слов'янських народів вкінці XV-XVII ст.

6.2. Матеріали і знаряддя письма, організація діловодства. Художні прикраси тексту (ініціали, заставки, мініатюри, в'язь тощо).

6.3. Графіка пам'яток писемності. Особливості скоропису.

4.4. Розвиток письма, папір та філіграні на українських землях. Український скоропис XV-XVII ст.

6.5. Початок і поширення друкарства. Львівський, Київський та інші українські стародруки.

Лекція 7. Метрологія як спеціальна історична дисципліна.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

7.1. Предмет і завдання історичної метрології, джерела її вивчення.

7.2. Одиниці виміру в Київській Русі та в період феодальної роздробленості.

7.3. Українські та російські міри XV-XIX ст.

7.4. Метрична система мір та її запровадження в СРСР.

7.5. Використання метрології в роботі історика, зокрема на уроках історії в школі.

Лекція 8. Історична хронологія.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

8.1. Предмет і завдання історичної хронології.

8.2. Система обліку часу. Поняття календаря і ери.

8.3. Типи календарних систем і основні види ер.

8.4. Юліанський і григоріанський календарі.

8.5. Рахунок часу у східних слов'ян і в Київській Русі.

8.6. Обчислення часу в історії України, Росії, СРСР.

8.7. Використання хронології у роботі історика, зокрема шкільного вчителя історії.

Лекція 9. Нумізматики як спеціальна історична дисципліна.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

9.1. Предмет і завдання нумізматики.

9.2. Монети як історичне джерело.

9.3. Античні, візантійські і східні (куфічні) монети на території давньої Русі.

9.4. Найдавніші руські монети і без монетний період в історії Русі (X-XIV ст.)

Лекція 10. Монети різних держав і грошовий обіг на території України (XIV – початок XXI ст.).

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

10.1. Російські монети кінця XIV-XVII ст. Грошові реформи.

10.2. Монети різних країн і грошовий обіг на землях України в XIV-XVII ст.

10.3. Монетна реформа Петра I і російські монети XVIII – початку XX ст.

10.4. Монети СРСР.

10.5. Монети незалежної України.

10.6. Використання нумізматики в історичній науці, на уроках і позакласній роботі вчителя.

Лекція 11. Боністика як допоміжна історична дисципліна. Перші паперові гроші.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

11.1. Предмет і завдання боністики. Бони як історичне джерело.

11.2. Історія і впровадження перших паперових грошей.

11.7. Підробка паперових грошових знаків.

11.8. Використання боністики в історичній науці, на уроках і в позакласній роботі вчителя.

Лекція 12. Паперово-грошовий обіг на території України (початок XX – початок XXI ст.).

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 12.1. Виникнення і розвиток паперово-грошового обігу в Російській імперії.
- 12.2. Радянські паперово-грошові знаки: до і після утворення СРСР.
- 12.3. Національні грошові знаки України 1917-1920 рр.
- 12.4. Грошова система незалежної України.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Теорія і методологія спеціальних історичних дисциплін.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 1.1. Предмет і завдання курсу спеціальних історичних дисциплін.
- 1.2. Історія виникнення і розвитку спеціальних галузей історичної науки.
- 1.3. Класифікація спеціальних історичних дисциплін в системі теоретичного і прикладного джерелознавства.
- 1.4. Наукові принципи та методологія у дослідженнях із спеціальних історичних дисциплін.
- 1.5. Практичне застосування спеціальних історичних дисциплін в роботі з джерелами, в методиці історичних досліджень, у викладанні історії в школі.
- 1.6. Міжпредметні зв'язки спеціальних історичних дисциплін в системі історичного джерелознавства та історичної науки.

Семінарське заняття 2. Зовнішні ознаки письмових джерел давньої і феодально-роздробленої Русі (XI-XIV ст.).

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 2.1. Перші слов'янські азбуки – кирилиця і глаголиця.
- 2.2. Пам'ятки руської писемності XI-XIV ст. Матеріали, знаряддя письма, художні прикраси.
- 2.3. Устав та його еволюція протягом XI-XIV ст.

Семінарське заняття 3. Зовнішні ознаки пам'яток писемності різних князівств кінця XIV-XV ст.

(4 академічні години)

Питання для обговорення:

3.1. Характеристика пам'яток писемності кінця XIV-XV ст. Матеріали і знаряддя письма. Орнамент, мініатюра, в'язь. Перші рукописи на папері.

3.2. Півустав, його характерні риси і різновиди.

Семінарське заняття 4. Зовнішні ознаки письмових джерел кінця XV-XVII ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

4.1. Загальна характеристика розвитку писемності слов'янських народів вкінці XV-XVII ст.

4.2. Матеріали і знаряддя письма, організація діловодства. Художні прикраси тексту (ініціали, заставки, мініатюри, в'язь тощо).

4.3. Графіка пам'яток писемності. Особливості скоропису.

4.4. Розвиток письма, папір та філіграні на українських землях. Український скоропис XV-XVII ст.

4.5. Початок і поширення друкарства. Львівський, Київський та інші українські стародруки.

4.6. Використання палеографії в роботі вчителя.

Семінарське заняття 5. Метрологія як спеціальна історична дисципліна.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

5.1. Предмет і завдання історичної метрології, джерела її вивчення.

5.2. Одиниці виміру в Київській Русі та в період феодальної роздробленості.

5.3. Українські та російські міри XV-XIX ст.

5.4. Метрична система мір та її запровадження в СРСР.

5.5. Використання метрології в роботі історика, зокрема на уроках історії в школі.

Семінарське заняття 6. Історична хронологія.

(4 академічні години)

Питання для обговорення:

- 6.1. Предмет і завдання історичної хронології.
- 6.2. Система обліку часу. Поняття календаря і ери.
- 6.3. Типи календарних систем і основні види ер.
- 6.4. Юліанський і григоріанський календарі.
- 6.5. Рахунок часу у східних слов'ян і в Київській Русі.
- 6.6. Обчислення часу в історії України, Росії, СРСР.
- 6.7. Використання хронології у роботі історика, зокрема шкільного вчителя історії.

Семінарське заняття 7. Нумізматики. Монети різних держав і грошовий обіг на території України.

(4 академічні години)

Питання для обговорення:

- 7.1. Предмет і завдання нумізматики.
- 7.2. Монети як історичне джерело.
- 7.3. Античні, візантійські і східні (куфічні) монети на території давньої Русі.
- 7.4. Найдавніші руські монети і без монетний період в історії Русі (X-XIV ст.)
- 7.5. Російські монети кінця XIV-XVII ст. Грошові реформи.
- 7.6. Монети різних країн і грошовий обіг на землях України в XIV-XVII ст.
- 7.7. Монетна реформа Петра I і російські монети XVIII – початку XX ст.
- 7.8. Монети СРСР.
- 7.9. Монети незалежної України.
- 7.10. Використання нумізматики в історичній науці, на уроках і позакласній роботі вчителя.

Семінарське заняття 8. Боністика як допоміжна історична дисципліна.

(4 академічні години)

Питання для обговорення:

- 8.1. Предмет і завдання боністики. Бони як історичне джерело.
- 8.2. Історія і впровадження перших паперових грошей.

- 8.3. Виникнення і розвиток паперово-грошового обігу в Російській імперії.
- 8.4. Радянські паперово-грошові знаки: до і після утворення СРСР.
- 8.5. Національні грошові знаки України 1917-1920 рр.
- 8.6. Грошова система незалежної України.
- 8.7. Підробка паперових грошових знаків.
- 8.8. Використання боністики в історичній науці, на уроках і в позакласній роботі вчителя.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

- Палеографія як спеціальна історична дисципліна.
- Становлення і розвиток палеографії як науки.
- Основні пам'ятки української палеографії.
- Зародження писемності у східних слов'ян.
- Використання палеографії в роботі історика і політолога.
- В'язь у вітчизняних писемних пам'ятках.
- Мініатюри як історичне джерело.
- Філіграні як джерело історичних досліджень.
- Київські графіті XI-XVIII ст. як історичне джерело.
- Використання літер кирилиці для означення цифр.
- Українська рукописна книга як предмет дослідження у палеографії.
- Папір та філіграні на українських землях та їх джерелознавче значення.
- Скоропис як історичний тип письма.
- Розвиток скоропису у документах Генеральної військової канцелярії України другої половини XVII ст.
- Тайнопис, його найбільш поширені системи.
- Український скоропис другої половини XVII ст.
- Джерела вивчення історичної метрології України.
- Використання метрології в дослідницькій практиці історика, політолога.
- Співвідношення систем мір і ваги у різних народів світу.
- Співвідношення історичних систем мір і ваги із сучасними.
- Традиційні українські системи мір і ваги.
- Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст.
- Стан і завдання вивчення української історичної метрології.

Грошово-вагові системи в історичній метрології України.

Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.

Хронологія стародавнього світу.

Використання хронології в роботі історика і політолога.

Системи обліку часу у різних народів.

Історичні та сучасні системи обліку часу.

Календар давніх слов'ян.

Впровадження на українських землях Григоріанського календаря.

Джерела дослідження історичної хронології.

Проекти єдиного всесвітнього календаря.

Стан і завдання розробки української історичної хронології.

Монети як історичне джерело.

Світові монетні системи.

Литовські, польські, чеські і російські монети в грошовому обігу України.

Скарби монет на території України.

Античні монети на території України.

Грошові системи Русі IX-XV ст.

Історія української гривні.

Римські монети на території України.

Дукати і дукачі України.

Східні (куфічні) монети в грошовому обігу України.

Нумізматична термінологія.

Бони як особлива грошова категорія.

Бони в Україні.

Питання і завдання для поточного та підсумкового контролю й оцінки знань і умінь студентів

1. Спеціальні історичні дисципліни: їх значення у розвитку історичної науки і професійній підготовці вчителя історії.
2. Виникнення спеціальних історичних дисциплін та їх розвиток.
3. Використання спеціальних історичних дисциплін в роботі історика.
4. Предмет і завдання палеографії.
5. Історія палеографії. Стан вивчення і завдання української палеографії. Зв'язок палеографії з іншими історичними дисциплінами.

6. Зародження писемності у східних слов'ян. Перші слов'янські азбуки – кирилиця та глаголиця
7. Зовнішні ознаки письмових джерел Київської і феодально-роздробленої Русі (XI – перша половина XIV ст.).
8. Характеристика пам'яток писемності Київської Русі і періоду феодальної роздробленості (XI-XIV ст.)
9. Основні пам'ятки писемності Київської Русі. Устав та його еволюція протягом XI-XIV ст.
10. Мистецтво рукописної книги у Київській Русі.
11. Матеріали і знаряддя письма в XIV-XV ст. Палимпсести. Перші руські рукописи на папері.
12. Основні пам'ятки писемності XV-XVII ст. Характерні риси скоропису.
13. Зовнішні ознаки пам'яток писемності України і Московської держави XV-XVII ст. Особливості скоропису XVII ст.
14. Мистецтво книги в Україні XVI-XVIII ст.
15. Особливості українського та російського скоропису XVIII-XIX ст.
16. Удосконалення матеріалів і знарядь письма у XVIII-XIX ст. Нові засоби відтворення текстів: машинопис, стенографія. Неографія.
17. Зовнішні ознаки писемних джерел Росії і України XVIII-XX ст.
18. Художні прикраси у пам'ятках руської писемності.
19. Розвиток письма, папір та філіграні на українських землях.
20. Використання палеографії на уроках і в позакласній роботі вчителя історії.
21. Навести приклади використання палеографії в роботі історика.
22. Історична метрологія та її використання в роботі історика.
23. Виникнення і розвиток метрології як спеціальної історичної дисципліни. Стан вивчення української метрології.
24. Предмет і завдання історичної метрології. Джерела її вивчення.
25. Перші одиниці вимірювання. Необхідність історичного підходу до вивчення мір.
26. Основні одиниці мір в Київській Русі.
27. Одиниці виміру в Київській Русі у др. пол. XI – XIII ст.
28. Одиниці вимірювання на українських землях в часи польсько-литовського панування.
29. Поступова уніфікація мір в Московській державі.
30. Російські і українські міри XVIII – початку XX ст.

31. Метрологічна система СРСР.
32. Метрична система мір та її запровадження в СРСР.
33. Використання метрології в роботі історика, зокрема у шкільному курсі історії, в позакласній роботі вчителя.
34. Навести приклади використання матеріалу з метрології в роботі історика.
35. Навести приклади практичного використання метрології в роботі історика.
36. Предмет і завдання історичної хронології. Вітчизняні дослідження з історичної хронології.
37. Типи календарних систем і основні види ер.
38. Поняття календаря, ери, календарного стилю. Види ер.
39. Лік часу у східних слов'ян. Давньоруська система рахунку часу.
40. Ери «від створення світу» і «від Різдва Христового». Методика перекладу дат історичних подій, що подаються у джерелах, на сучасну систему літочислення.
41. Характеристика найдавніших календарних систем.
42. Характеристика юліанського календаря.
43. Візантійський (юліанський) календар і його особливості на Русі. Реформи календаря. Перехід на новий стиль (Григоріанський календар).
44. Порівняльна характеристика юліанського і григоріанського календарів.
45. Навести приклади використання хронології в роботі історика.
46. Нумізматика як спеціальна історична дисципліна. Нумізматична термінологія.
47. Становлення і розвиток нумізматики.
48. Колекціонування і вивчення монет. Праці з нумізматики російських і українських вчених.
49. Античні, візантійські і східні (куфічні) монети на території давньої Русі.
50. Найдавніші монети Київської Русі та «безмонетний період» (X-XIII ст.)
51. Відновлення карбування руських монет. Денги XIV-XV ст.
52. Монети різних країн на землях України в XVI-XVII ст.
53. Характеристика монетних реформ XVI-XVIII ст.
54. Монети Російської імперії XVIII – початку XX ст.
55. Монети СРСР. Основні грошові реформи радянського періоду.
56. Монети незалежної України.

57. Використання нумізматики на уроках і в позакласній роботі учителя історії.

58. Навести приклади практичного використання нумізматики в роботі історика.

59. Колекціонування і вивчення бон. Праці з боністики російських та українських вчених.

60. Найдавніші паперові гроші (Китай, Англія, США, Франція).

61. Виникнення і розвиток паперово-грошового обігу в Російській імперії.

62. Національні грошові знаки України 1917-1920 рр.

63. Паперові гроші України (1917-1920 рр.).

64. Грошова система незалежної України.

65. Навести приклади використання боністики в роботі історика.

66. Розповісти про експозицію Музею історії книги і друкарства України.

67. Розповісти про експозицію монет постійно діючої виставки «Гроші України» (у Національному музеї історії України).

68. Практичне завдання з палеографії: прочитати частину представленого зразка стародавнього рукопису. Дати визначення типу письма і вказати його характерні риси

69. Практичне завдання з палеографії: яку інформацію дають вам зовнішні ознаки представленого зразка стародавнього рукопису?

70. Практичне завдання з палеографії: охарактеризувати наведений уривок напівуставного тексту як історичне джерело.

71. Практичне завдання з хронології: перекласти з візантійської ери / від «створення світу» / на еру Діонісія / від «Різдва Христового» / такі дати, наведені за березневим календарним стилем: 6639 р., 27 червня; 6781 р., 6 січня.

72. Практичне завдання з хронології: перекласти з візантійської ери / від «створення світу» / на еру Діонісія / від «Різдва Христового» / такі дати, наведені за ультра-березневим календарним стилем. 6756 р., 5 серпня; 6756 р., 7 лютого.

73. Практичне завдання з хронології: перекласти з візантійської ери / від «Створення світу» / на еру Діонісія / від «Різдва Христового» / такі дати, наведені за вересневим календарним стилем: 7145 р., 2 жовтня; 7145 р., 15 червня.

74. Практичне завдання з хронології: перекласти з Юліанського календаря (старого стилю) на Григоріанський календар (новий стиль)

такі дати: 1597 р., 25 квітня; 1606 р., 17 травня; 1667 р. 30 січня; 1774 р., 10 липня; 1807 р., 25 червня; 1917 р., 20 листопада.

75. Практичне завдання з нумізматики: про що розповідають Вам представлені монети? Вказати їх аверс, реверс, гурт, номінал.

2.2. Джерелознавство

Автор-укладач:

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Навчальна програма нормативного курсу «Джерелознавство» складена у відповідності з новим навчальним планом спеціальності 6.020302 – «Історія» (Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова).

Курс «Джерелознавство» інтегрує в змісті свого навчального компоненту теоретичні знання про предмет і завдання, структуру історичного джерелознавства, поняття історичного джерела, їх класифікацію, методичні основи пошуку, обробки та використання джерел, а також загальний огляд і характеристику різних видів історичних джерел: письмових, речових, зображальних, усних і лінгвістичних.

Метою навчального курсу є вивчення та засвоєння студентами теоретико-методологічних засад історичного джерелознавства та основних груп історичних джерел. У ході його вивчення студенти опановують теоретичні знання про предмет і завдання, структуру та поняття науки, засвоюють основи кваліфікації історичних джерел, а також методику пошуку, опрацювання і використання їх. Окремі розділи курсу присвячено вивченню особливостей різних груп історичних джерел.

Структура навчальної програми дозволяє використати в процесі викладання курсу традиційні і нетрадиційні методи навчання, організувати семінарські заняття на широкій джерельній базі. Програма курсу розроблена автором у відповідності до сучасних вимог вищої педагогічної освіти. При підготовці навчального курсу враховувалися здобутки вітчизняних і зарубіжних джерелознавців, відомих фахівців у галузі теорії, методики та практики історичного джерелознавства М. Варшавчика, Я. Калакури, І. Ковальченка, С. Макаруча,

О. Медушевської, А. Ніколаєвої, М. Тіхомірова, В. Стрельського та інших.

До програми нормативного навчального курсу введено більшу частину понятійного апарату історичного джерелознавства, закріпленого в його сучасній термінології. Програма вміщує: пояснювальну записку, тематичний план курсу, зміст навчальної дисципліни і список рекомендованої літератури для самостійного опрацювання.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські заняття, самостійну роботу студентів та індивідуальну роботу викладача виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	6	7
1.	Предмет і завдання історичного джерелознавства	2	2	4	1
2.	Структура історичного джерелознавства	2	2	4	1
3.	Поняття історичного джерела	2		4	2
4.	Класифікація історичних джерел	2		4	1
5.	Методика пошуку, опрацювання і використання історичних джерел	2	2	4	2
6.	Речові та зображальні джерела	2	2	4	1
7.	Усні та лінгвістичні джерела	2	2	4	2
8.	Писемні джерела	2	2	4	2
	Разом	16	12	32	12

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Теоретико-методологічні основи історичного джерелознавства

Тема 1. Предмет і завдання історичного джерелознавства.

Поняття і основні компоненти історичного джерелознавства. Теорія джерелознавства. Джерелознавча практика.

1.1. Зародження та основні етапи розвитку історичного джерелознавства. Історичні джерела в античну епоху. Витоки українського джерелознавства. Києворуське, Галицько-Волинське, Литовсько-Руське, козацьке літописання.

Поява критики джерел. Спеціальні знання про джерела в добу Просвітництва. Історичне джерелознавство у Києво-Могилянській академії.

Розробка теорії та практики джерелознавства французькою історичною школою першої половини ХІХ ст. Джерелознавчі дослідження німецької класичної історіографії другої половини ХІХ ст. Л. фон Ранке та його школа. Позитивістська історіографія та визнання пріоритету джерел в історичному дослідженні. Історичне джерелознавство в Російській імперії ХVІІІ-ХІХ ст.

Розвиток історичного джерелознавства в Україні у ХІХ ст. Зародження і розвиток джерелознавчих досліджень у львівському, харківському, київському, одеському, чернівецькому університетах. Діяльність Київської археографічної комісії (1843 р.). Створення Архіву давніх актів у Києві. Діяльність історичного товариства Нестора-літописця. Археографічна комісія Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка у Львові.

Започаткування наукових підходів до відбору і вивчення джерел. М. Бантиш-Каменський, О. Маркевич, О. Полетика, М. Максимович.

Дослідження теоретичних і методичних засад пошуку та опрацювання джерел у працях М. Костомарова, П. Куліша, М. Владимирського-Буданова, О. Лазаревського, М. Іванишева, В. Антоновича, В. Іконникова, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Василенко та ін.

Розвиток історичного джерелознавства в Україні у 1917-1920-х рр. Праці М. Грушевського, М. Слабченка, І. Каманіна, О. Гермайзе, Д. Багалія, В. Веретеннікова.

Ідеологізація історично-джерелознавчих досліджень у 30-х – 50-х рр. ХХ ст. Обмеження доступу до архівних та інших джерел. Репресії в середовищі архівістів-джерелознавців. Повоєнні ідеологічні кампанії. Дослідження теоретичних проблем джерелознавства у працях Б. Грекова, Д. Лихачова, М. Покровського, Л. Черепніна, В. Буганова, С. Шмідта, М. Тихомирова, І. Ковальченко, О. Медушевської, О. Пронштейна та ін.

Джерелознавчі дослідження в 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Спеціалізовані історичні та джерелознавчі видання у 60-х – 70-х рр. ХХ ст. Перші навчальні посібники. Праці І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, В. Борщевського, В. Стрельського, М. Варшавчика, М. Ковальського, А. Санцевича, Ю. Мицика та ін.

Джерелознавчі дослідження вчених української діаспори. Праці Д. Дорошенка, Б. Крупницького, С. Рудницького, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, О. Прицака, П. Мірчука, І. Огієнка, Т. Гунчака, В. Косика, Т. Мацьківа, Л. Винара та ін.

«Реалістичний» та «ідеалістичний» напрямки в сучасній теорії джерелознавства.

Історично-джерелознавчі дослідження у незалежній Україні. Центри джерелознавчих досліджень. Праці провідних істориків-джерелознавців Я. Калакури, М. Ковальського, П. Шморгуна, Ю. Мицика, С. Макарчука, Л. Дубровіна, Б. Корольова, І. Войцехівської, Г. Стрельського та ін.

1.2. Предмет і методологічні основи історичного джерелознавства. Поняття предмету історичного джерелознавства. Основні групи закономірностей, що складають предмет джерелознавства: зв'язок змісту історичної інформації джерела зі змістом його соціального призначення; відображення у джерелі громадянської позиції автора та її вплив на зміст джерела; вплив спонукальних мотивів створення джерела на його зміст і форму; відповідність достовірності та повноти відомостей про події, про які йдеться у джерелі, об'єктивним і суб'єктивним можливостям цього автора з достатньою повнотою і вірогідністю відобразити ці події.

Принципи методології джерелознавства: конкретно-історичного підходу (історизму), об'єктивності, всебічності та цілісності.

1.3. Завдання та функції історичного джерелознавства. Теоретичні завдання історичного джерелознавства: розробка загальної теорії джерелознавства; опрацювання теоретичних проблем джерелознавства окремих галузей історичної науки; вироблення принципів і методів наукового дослідження історичних джерел і використання джерельної інформації.

Практичні завдання історичного джерелознавства: вдосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення та використання джерел, розробка методики джерелознавчої науки; аналітико-інформаційне вивчення окремих джерел і їхніх комплексів;

забезпечення історичних досліджень вірогідними історичними джерелами; формування на базі джерел сукупності наукових фактів.

Функції історичного джерелознавства: пізнавальна, світоглядна і прогностична.

1.4. Проблеми джерелознавчої термінології. Поняття «архівний документ», «історичне джерело».

1.5. Джерелознавчі проблеми історії України. Поняття джерела з історії України. Предмет джерелознавства історії України. Основні завдання джерелознавства історії України: систематизація знань про зародження, розвиток, характер і склад джерельної бази історії України, її функціонування, внутрішню взаємодію та зовнішні зв'язки; розробка методології і методики наукового пошуку та використання джерел з історії України; з'ясування структури джерелознавства історії України, його місця в системі українознавства.

Тема 2. Структура історичного джерелознавства.

2.1. Структура джерелознавства. Історіографія структури джерелознавства. Поняття структури джерелознавства. Макроструктура і мікроструктура джерелознавства. Історичне джерелознавство як комплексна система. Поняття «системи».

2.2. Джерелознавство в системі історичної науки. Зв'язок джерелознавства з історіографією, археографією, історичною географією, археологією, документознавством, музеєзнавством, кодикологією, бібліографією та ін. спеціальними галузями історичної науки.

2.3. Основні компоненти історичного джерелознавства. Етапи структуризації джерелознавства. Теоретичне і практичне джерелознавство.

Структура джерелознавства за С. Шмідтом, І. Ковальченком. Концепція структури джерелознавства М. Варшавчика. Логічний, предметний, функціональний та субдисциплінарний її аспекти.

2.4. Спеціальні історичні дисципліни в структурі джерелознавства. Системний зв'язок джерелознавства з комплексом спеціальних історичних дисциплін. Дисципліни, завданням яких є вивчення окремих типів (видів) джерел (нумізматики – монети; сфрагістика – печатки; геральдика – герби; боністика – паперові гроші; філателія – поштові марки; фалеристика – нагороди тощо). Дисципліни, що розробляють окремі методи роботи з джерелами та елементи історичного джерела

(палеографія – зовнішні ознаки письмових пам'яток; хронологія – системи літочислення; метрологія – системи мір; текстологія – автентичність тексту; герменевтика – інтерпретація тексту тощо).

Тема 3. Поняття історичного джерела.

3.1. Визначення історичного джерела. Основні концепції історичного джерела: позитивістка, марксистська, неокантіанська та постмодерністська.

Поняття історичного джерела.

3.2. Основні етапи існування історичного джерела. Доджерельний етап існування історичного джерела. Власне джерельний етап існування історичного джерела.

3.3. Об'єктивно-суб'єктивна природа джерела. Поняття «об'єктивності» та «суб'єктивності» у природі історичного джерела. Їх риси. Поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників у історичному джерелі.

Здатність відображати реальні події, явища і процеси – основна сутнісна ознака історичного джерела.

3.4. Джерельна інформація. Поняття «інформація» та «джерельна інформація».

Зміст джерельної інформації. Економічна, наукова, політична, культурна, особистісна інформація джерела.

Основні різновиди джерельної інформації. Відкрита інформація. Закрита (латентна) інформація Навмисно чи ненавмисно прихована інформація. Пряма або непряма (побічна) інформація. Актуалізована чи потенційна інформація.

3.5. Джерельна база історичних досліджень. Поняття «джерельної бази» історичного дослідження.

Структура джерельної бази. Первісна (початкова) джерельна база. Реальна (актуалізована і потенційна) джерельна база.

Тема 4. Класифікація історичних джерел.

4.1. Поняття класифікації джерел. Функції джерелознавства, що зумовлюють класифікацію джерел: евристична та аналітична.

«Природна» та «штучна» класифікації історичних джерел. Особливість класифікації історичних джерел як наукового методу. Поняття класифікації джерел у сучасному джерелознавстві. Завдання та значення класифікації історичних джерел.

Основні принципи класифікації джерел: об'єктивність, історизм, науковість, зв'язок з дослідницькою та педагогічною практикою.

4.2. *Класифікаційні ознаки і критерії класифікації джерел.* «Класифікаційна ознака» як найбільш суттєва, основна риса джерела.

Критерії поділу (класифікації) історичних джерел: спосіб відображення інформації, засіб передачі відомостей, зовнішні та внутрішні характеристики джерела.

Класифікація історичних джерел за способом фіксації інформації: речові, писемні, зображувальні (зображально-графічні), фонічні (І. Ковальченко).

4.3. *Основні схеми і моделі класифікації джерел.* Поняття «класифікаційної схеми» (моделі). Основні вимоги до класифікаційної схеми.

Різновиди класифікації джерел: за способом кодування та відтворення інформації; за змістом (соціально-економічні (господарські), політичні, правничі, культурологічні, релігійні та ін.). За походженням (особові, колективні, за фондоутворювачем тощо). За хронологічно-географічною ознакою (історичні епохи (періоди), регіони (країни). За формою (будівлі, літописи, картини, кінофільми тощо).

Групування джерел за рівнем їх наближеності до подій і фактів, котрі вони відображають. Історичні залишки (рештки) та історичні традиції (оповідні, наративні джерела).

Типи історичних джерел. Поняття. Сучасна типологізація історичних джерел за способом кодування та отримання інформації. Речові джерела. Словесні (вербальні) джерела. Зображальні джерела. Звукові (аудіальні джерела). Поведінкові джерела. Конвенціональні джерела.

Родові (видові) ознаки класифікації джерел. Поняття роду (виду) історичного джерела. Класифікація джерел за видами. Речові джерела (залишки людей; знаряддя праці; начиння; прикраси; зброя тощо). Писемні джерела (акти, грамоти (угоди), анкети, трактати (повісті), листи). Звукові джерела (грамофонні; магнітні; лазерні; електронні тощо).

Групування джерел за спеціальними ознаками. Поділ документальних джерел на нормативні і виконавчі. Повторюваність інформації та розмежування джерел на одиничні та масові.

4.4. Особливості класифікації письмових джерел. Класифікація письмових джерел за їх походженням (джерела колективного походження; джерела особового походження).

Класифікація письмових джерел за призначенням і місцем у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті.

Класифікація за місцем і часом їх створення, авторством, місцем збереження тощо.

Внутрішньовидова класифікація періодичної преси. Внутрішньовидова класифікація творів політичної, наукової та художньої літератури, мемуаристики.

4.5. Класифікація письмових джерел з історії України. Документальні; оповідні джерела; періодична преса; джерела особового походження; матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

Тема 5. Методика пошуку, опрацювання і використання історичних джерел.

5.1. Методика історичного джерелознавства. Поняття методики історичного джерелознавства.

Методи джерелознавчого дослідження: загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, логічний, історичний (ретроспективний), математичний, ілюстративний); історичні (історично-порівняльний, хронологічний, синхроністичний, діахронічний, типологічний); джерелознавчі (критичний, евристичний, метрологічний, археографічний, іконографічний, палеографічний та ін.).

Основні етапи формування наукової методики джерелознавства та критики історичних джерел у вітчизняній історичній науці.

5.2. Основні етапи роботи з історичними джерелами. Дискусійна природа виділення етапів роботи з історичним джерелом та її вирішення у працях М. Варшавчика, А. Ніколаєва та В. Стрельського.

Найважливіші етапи роботи з історичними джерелами (за Б.І. Корольовим): пошук, виявлення та попередній відбір джерел для наступної роботи з ними; класифікація джерел; дослідження джерел, їх аналітична критика; синтетична критика та наукове використання досліджених джерел.

5.3. Методика пошуку та виявлення джерел. Правила пошуку джерел. Пошук опублікованих джерел по темі і його послідовність: ознайомлення з при книжковою бібліографією в ході опрацювання літератури з теми дослідження; робота з каталогами бібліотек; перегляд

бібліографічних показчиків; робота в пошукових системах всесвітньої мережі Інтернет.

Пошук неопублікованих джерел в архівних та інших документосховищах. Архівна евристика та її роль для історика. Обов'язкові умови організації пошуку архівних джерел.

5.4. Дослідження джерел. Джерелознавча критика. Правила науково-джерелознавчої критики. Методи джерелознавчої критики (загальнонаукові, міждисциплінарні, загальноісторичні, спеціальні джерелознавчі).

Обов'язкові елементи аналітичної критики джерела: визначення зовнішніх особливостей пам'ятки; доведення її автентичності (справжності); прочитання тексту джерела; встановлення часу, місця, авторства, обставин і мотивів походження; тлумачення тексту; визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості.

5.5. Аналітична критика історичних джерел. Аналітична критика джерела як етап джерелознавчого дослідження. Об'єкт і мета аналітичної критики джерела. Синтетична критика історичного джерела (комплексу історичних джерел).

5.6. Методика роботи з масовими джерелами. Поняття «масових джерел». Ознаки та характерні риси масових джерел: ординарність, однорідність, однотипність.

Основні завдання в роботі з масовими джерелами. Спеціальна методика аналізу масових джерел.

Розділ 2. Основні групи історичних джерел

Тема 6. Речові та зображальні джерела.

6.1. Загальний огляд речових джерел. Поняття речового джерела. Його особливості. Основні підходи до групування та класифікації речових джерел.

6.2. Архітектурні пам'ятки. Особливості архітектурних пам'яток як інформаційно-складних речових джерел.

Класифікація пам'яток архітектури: за призначенням (житлові, культові, господарські, оборонні, поховальні споруди); за часом і місцем походження; за технікою створення та матеріалом.

6.3. Предмети озброєння. Особливості предметів озброєння і їх класифікація: холодна зброя (ударна, колюча, ріжуча, рубляча, металеві тощо); вогнепальна зброя (лафетна, ручна, нарізна тощо); захисне спорядження (панцирні, кільчасті, кільчасто-панцирні, дощані тощо).

6.4. Предмети одягу. Географічно-кліматична детермінованість одягу. Функції предметів одягу: захисна, естетична, етнічна, соціальна, статеві-вікова.

Основні підходи до класифікації предметів одягу. Класифікації за статтю і віком носіїв, розташуванням на тілі, сезонно-кліматичними ознаками.

Формально-змістові ознаки класифікації одягу: матеріал, техніка виготовлення, призначення, етнічна приналежність.

6.5. Загальна характеристика зображальних джерел. Поняття та особливості зображальних історичних джерел.

Основні підходи та класифікаційні ознаки зображальних джерел. Мистецтвознавча класифікація зображальних джерел: графіка, скульптура, живопис, ужиткове мистецтво тощо. Розмір як формальна ознака класифікації зображальних джерел (монументальні, середні, малі зображальні джерела).

6.6. Книжкова графіка. Запровадження книжкової графіки як джерела історичних досліджень. Особливості. Класифікація книжкової графіки: мініатюра і гравюра.

6.7. Портретні зображення. Поняття портрету та його цінність як історичного джерела. Історичний розвиток портретного жанру: портретна мініатюра, парсуни, портретні зображення на іконах, парадний портрет.

6.8. Жанрові та історичні зображальні джерела. Особливості жанрових та історичних зображальних джерел: час створення твору, індивідуальність автора, специфіка художнього сприйняття світу.

6.9. Кінофотовідеодокументи (аудіовізуальні джерела). Особливості кіно фото та відео-документів як історичних джерел. Специфіка використання світлин, кіно і відеофільмів як історичних джерел. Джерелознавча критика кінофотовідеодокументів.

6.10. Картографічні джерела. Поняття картографічного джерела. Класифікація картографічних зображень. Особливості географічних і топографічних карт як історичних джерел.

Тема 7. Усні та лінгвістичні джерела.

7.1. Усні джерела. Поняття та особливості усних історичних джерел. Міфологія та фольклор як рівні існування усної традиції передачі інформації. Загальний огляд усних джерел та їх класифікація.

7.2. *Прозові усні джерела.* Поняття та класифікація прозових усних джерел. Казки, легенди, перекази, оповідання, замовляння, прислів'я та приказки. Драматичні джерела. Особливості усних прозових джерел.

7.3. *Поетичні (віршовані) усні джерела.* Поняття та класифікація поетичних віршованих джерел. Народне віршування. Пісенні джерела (календарно-обрядові, родинно-обрядові, соціально-побутові, ліричні, сатиричні та жартівливі пісні).

7.4. *Усні історичні твори.* Поняття та класифікація усних історичних творів. Билини, думи, історичні, політичні й станові (козацькі, рекрутські, чумацькі) пісні, пісні-гімни.

7.5. *Лінгвістичні джерела.* Поняття лінгвістичного джерела. Загальна характеристика лінгвістичних джерел. Основні групи лінгвістичних джерел – назви та власні імена природних, географічних об'єктів, небесних тіл, рослин, тварин, людей, етносів, держав. Класифікація лінгвістичних джерел за мовною ознакою (іракомовні, грекомовні, тюркомовні, латиномовні, слов'яномовні, україномовні тощо).

Ономастика та її класифікаційний ряд: антропоніми (імена людей); топоніми (географічні назви); гідроніми (назви річок, озер, морів); етноніми (назви народів, племен, етнічних груп); теоніми (імена богів та інших релігійних персонажів); космоніми (назви зірок, планет та інших космічних об'єктів); зооніми (прізвиська та назви тварин).

7.6. *Антропонімічні джерела.* Поняття антропонімічного джерела. Історичний характер формування системи імен українського народу. Основні шари української антропоніміки (давньослов'янський; візантійський; давньоруський; скандинавський; західно і південнослов'янський; західноєвропейський. Територіальні особливості системи імен.

Історичний характер виникнення прізвищ. Основи для формування прізвища: родове ім'я; назва землеволодіння чи маєтку; основні заняття; соціальне походження; етнічне походження; особисті якості; прізвисько.

Прізвиська та псевдоніми в системі антропонімів. Їх специфіка та характерні риси.

7.7. *Топонімічні джерела.* Поняття топонімічного джерела. Класифікація топонімів. Назви водних об'єктів. Пелагоніми (назви морів). Гідроніми (назви водних об'єктів на суші): потамоніми (назви річок); лімноніми (озер); гелоніми (боліт).

Назви суходільних об'єктів. Ороніми (каньйони, плато). Спелеоніми (печери, гроти). Спелеогідроніми (підземні річки).

Ойконіми – назви населених пунктів (хороніми – назви сіл; годоніми – назви вулиць; агороніми – назви площ; дромоніми – назви шляхів, доріг).

Спеціальні терміни для назв підприємств (ергоніми); профспілок (соціоніки); лісів (дрімоніми); окремих дерев (фітоніми).

Тема 8. Писемні джерела.

8.1. Загальний огляд писемних джерел з історії України. Найдавніші письмові джерела вітчизняної історії. Твори античних авторів. Літописи, хроніки, джерела особового походження, актові документи.

8.2. Літописи. Оригінальність та особливості літописів як історичних джерел. Вітчизняні літописні традиції XII-XVIII ст. Різновиди літописів: княжі літописи, місцеві літописи, козацьке літописання.

8.3. Актові документи та документи діловодства. Поняття «актових джерел». Класифікація актових джерел X-XXI ст. Приватноправові і публічно-правові акти.

Діловодна документація XVII-XX ст. Основні історичні етапи діловодства: діловодство Гетьманщини (до др. пол. XVIII ст.); колезьке (др. пол. XVIII ст.); міністерське (з 1802 р.); діловодство доби УНР та Української Держави 1917-1920 рр.; радянське діловодство УСРР (УРСР) 1919-1991 рр.; діловодство України (з 1991 р.).

8.4. Статистичні джерела. Поняття та особливості статистичних джерел. Види статистичних джерел XVII-XIX ст.: матеріали люстрацій; ревізії; компути; генеральні слідства; описи намісництв, губерній, промислова статистика.

Масовий характер статистичних джерел з другої половини XIX ст.

8.5. Періодична преса як історичне джерело. Поняття і види періодичної преси. Специфічні риси періодичних видань як історичного джерела: комплексність, синтетичний характер, оперативність подання інформації про події, безпосередність відображення.

8.6. Джерела особового походження. Поняття джерел особового походження. Їх основні види: спогади (мемуари); щоденники; приватне листування; життєписи; автобіографії; особові анкети; подорожні нотатки; записи усних свідчень очевидців тощо.

8.7. *Агіографічна, наукова та художня література.* Значення літературних творів як історичних джерел. Поняття та особливості агіографічної літератури. Життя та авторські твори.

Наукова, науково-популярна та навчальна література з історії як історичне джерело. Поняття історіографічних джерел.

Художня література як історичне джерело. Особливості відображення дійсності та використання дослідником.

Список рекомендованої літератури

Загальні праці, підручники та посібники

Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880-1881 // Історія України в університетських лекціях. – К., 1995. – Вип. 1.

Архівознавство. Підручник. – К., 1998.

Багалій Д.І. Нарис української історіографії. Т. 1. – Вип. 2. Джерелознавство. – Харків, 1925.

Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 453 с.

Борщевский В.А. Источниковедение истории СССР (1917-1985): Учеб. пособие. – К., 1985.

1983.-36 с.

Булыгин А.И. Предмет и задачи источниковедения: Текст лекций. – М.: Высшая школа, 1983. – 36 с.

Варшавчик М.А. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник // Вопросы истории. – 1968. – № 10.

Варшавчик М.А. О структуре источниковедческой критики // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. – М., 1980. – С. 23-38.

Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика / М.А. Варшавчик. – К., 1984.

Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій / В.І. Воронов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 336 с.

Довгопол В.М. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посібник / В.М. Довгопол, М.А. Литвиненко, Р.Д. Лях. – К., 1986.

Документальные памятники: Выявление, учет, использование: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. С.О. Шмидта. – М.: Высшая школа, 1988. – 253 с.

Джерелознавство історії України. Довідник: Навч. посібник. – К., 1998.

Джерелознавство історії Української РСР. – К., 1986.

Источниковедение истории СССР XIX – начала XX ст.: Учебник. – 2-е изд. – М., 1981.

Источниковедение истории СССР: Учебник / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М.: «Высшая школа», 1973. – 560 с.

Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебник / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: Российский гос. гуманитарный ун-т, Ин-т «Открытое общество», 1998. – 701 с.

Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко. – К.: Либідь, 2002. – 486 с.

Кабанов В.В. Источниковедение советского общества / В.В. Кабанов. – М., 1997.

Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII ст.: Учеб. пособие. – Днепропетровск, 1978-1979. – Ч. 1-4.

Лукашевич О.А. Хрестоматія з теоретичного джерелознавства: Навч. Посібник / О.А. Лукашевич, К.В. Манжула. – Кіровоград, 1998.

Макарчук С. Писемні джерела історії України: Курс лекцій / С. Макарчук. – Львів, 1999.

Никитин С.А. Источниковедение истории СССР. XIX в. (до начала 90-х гг.). – М., 1940.

Николаева А.Т. Теория и методика советского источниковедения: Учебное пос. / А.Т. Николаева. – М., 1975.

Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. Вып. 1. – С древнейшего времени до конца XVIII века: Учебное пособие / М.Н. Тихомиров. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 495 с.

Санцевич А.В. Джерелознавство історії Української РСР післявоєнного періоду: Навч. посібник. – К., 1972.

Санцевич А.В. Джерелознавство з історії УРСР. 1917-1941: Навч. посібник / А.В. Санцевич. – К., 1981.

Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР: период империализма (конец XIX в. – 1917 г.). – М., 1962.

Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР: Учеб. пособие. – 2-е изд. – К., 1976.

Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР (Советский период). – 2-е изд. – М., 1976.

Додаткова література

Антонова С.И. Статистические источники по истории СССР периода капитализма: Учеб. пособие. – М., 1968.

Антонова С.И. Материалы законодательства периода капитализма как исторический источник: Учеб. пособие. – М., 1976.

Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна країніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995.

Войцехівська І.Н. Володимир Іконніков. Джерелознавчі студії. – К., 1999.

Войцехівська І.Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 3. – Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С. 255-270.

Воронкова С.В. Проблемы источниковедения истории России периода капитализма. – М., 1985.

Ганжуров Ю.С. Преса України другої половини 50-х – початку 60-х рр. як об'єкт кліометричних досліджень у сучасному джерелознавстві // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 39-48.

Голубцов В.С. Мемуары как источник по истории советского общества: Учеб. пособие. – М., 1970.

Граніна О.В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х – 1950-х рр. у СРСР // Український історичний журнал. – 1997.

Губа П.І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 4.

Данилевич В.Е. Литературные и вещественные источники русской истории. – К., 1914.

Джерела українознавства. – К., 1990.

Документальные памятники: выявление, учет, использование: Учебн. пособие. – М., 1988.

Древнерусская литература в исследованиях: Хрестоматия / Сост. В.В. Кусков. – М., 1986.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие / Под ред. Е.А. Мельниковой. – М., 1999.

Жевахов Ф. Историко-партийные мемуары // Коммунист Украины. – 1967. – № 1. – С. 58-63.

Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 годов. История подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 84-104.

Жучков Б.И., Кондратьев В.А. Письма советских людей периода Великой Отечественной войны как исторический источник // История СССР. – 1961. – № 4. – С. 103-114.

Зашикільняк Л.О. Вступ до методології історії. – Львів, 1996.

Зашикільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.

Исаевич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. – К., 1972.

Илюшенко М.П. История делопроизводства в СССР: Учеб. пособие. – М., 1974.

Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1.

Источниковедение. Теоретические и методические проблемы: Сб. ст. / Редкол.: С.О. Шмидт (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – 511 с.

Источниковедческая культура студента-историка: Сб. науч.-метод. тр. / Редкол. Н.В. Еременков (отв. ред.) и др. – Тверь: ТГУ, 1990. – 160 с.

Кабузан В.М. Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII – первой половины XIX вв. (1718-1858) // История СССР. – 1959. – № 5. – С. 128-140.

Калакура Я.С. Українське історичне джерелознавство: традиції і сучасність // Константи. – 1996. – № 2 (5).

Калакура Я.С. Класифікація та ідентифікація джерел з українознавства // Українознавство в системі освіти. – К., 1996.

Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих. – К., 1998.

Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.): Навч. посібник. – К., 2000.

Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI-XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА: Уч. пособие. – Днепропетровск, 1979.

Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 81-90.

Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI-XVII ст. // Український археографічний щорічник. – 1992. – С. 261-273.

Ковальченко И.Д. Исторический источник в свете учения об информации (К постановке проблемы) // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 129-149.

Клейн Л.С. Археологические источники: Уч. пособие. – Ленинград: Изд-во ленинград. ун-та, 1978. – 119 с.

Клепатський П.Г. Огляд джерел до історії України: Курс лекцій. – Кам'янець-Подільський, 1920. – Вип. 1.

Крип'якевич І.П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.): Огляд публікацій. – К., 1962.

Крутиков В.В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861-1900): Уч. пособие. – Днепропетровск, 1980. – Ч. 1.

Курносков А.А. К вопросу о природе видов источников // Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. – М., 1977. – С. 5-25.

Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX века / Б.Г. Литвак. – М., 1979.

Литвиненко М.А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 1.

Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. / М.А. Литвиненко. – Харків, 1970.

Лубський А.В., Пронштейн А.П. Некоторые теоретические и методические проблемы источниковедения массовых источников // Источниковедение отечественной истории. 1981. – М., 1982. – С. 3-35.

Медушевская О.М. История источниковедения в XIX-XX вв.: Учеб. пособие. – М.: Наука, 1988. – 71 с.

Медушевская О.М. Теоретические проблемы источниковедения: Учеб. пособие. – М.: [Б. н.], 1977. – 86 с.

Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі «Джерелознавство вітчизняної історії» / Уклад. М.П. Ковальський, Ю.А. Святець. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 44 с.

Миц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера: (К постановке проблемы) // История СССР. – 1979. – № 6. – С. 55-70.

Мишко Д.І. Густинський літопис як історичне джерело // Український історичний журнал. – 1971. – № 4.

Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII ст.: Учеб. пособие. – Днепропетровск, 1978.

Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю.А. Мицик. – Дніпропетровськ, 1996.

Павленко С.Ф. До питання про періодизацію історіографії українського джерелознавства // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Сер.: Історія. – Вип. 54. – К., 2001.

Палієнко М. Документи особового походження Володимира Науменка як історичне джерело // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 191-197.

Підгаєцький В.В. Теорія і методологія джерелознавства з історії України XX століття: Конспект лекцій. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 76 с.

Полєк В.Т. Історія української літератури X-XVII століть: Підручник. – К., 1994.

Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха феодализма / П.П. Пронштейн. – Ростов-на-Дону, 1989.

Пронштейн А.П. Вопросы теории и методики исторического исследования / А.П. Пронштейн, И.М. Данилевский. – М., 1986.

Пронштейн А.П. Методика работы над историческими источниками / А.П. Пронштейн, А.Г. Задера. – М.: МГУ, 1969. – 62 с.

Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории: Монография / Л.Н. Пушкарев. – М.:»Наука», 1975.

Советское источниковедение Киевской Руси. – Ленинград, 1979.

Стрельский В.И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР / В.И. Стрельский. – М., 1976.

Стрельский Г.В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г.В. Стрельский. – К., 1978.

Тартаковский А.Г. Некоторые аспекты проблемы доказательности в источниковедении // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 54-80.

Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1989.

Толочко П.П. Літописи Київської Русі / П.П. Толочко. – К., 1994.

Українська література XIV – XVI ст. – К., 1988.

Українська література XVII ст. – К., 1987.

Українська література XVIII ст. – К., 1983.

Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии / В.В. Фарсобин. – М., 1983.

Черноморский М.Н. Мемуары как исторический источник: Учеб. пособие. – М., 1959.

Черноморский М.Н. Переодическая печать: Учеб. пособие. – М., 1956.

Черноморский М.Н. Статистические источники: Учеб. пособие. – М., 1957.

Швидко А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII ст.): Учеб. пособие. – Днепропетровск, 1981.

Шерман И.Л. Русские исторические источники X-XVIII вв. – Х., 1959.

Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород: Учеб. пособие / В.Л. Янин. – М.: «Высшая школа», 1977. – 240 с.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Предмет і завдання історичного джерелознавства.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

1.1. Зародження та основні етапи розвитку історичного джерелознавства.

1.2. Предмет і методологічні основи історичного джерелознавства.

1.3. Завдання та функції історичного джерелознавства.

- 1.4. Проблеми джерелознавчої термінології.
- 1.5. Джерелознавчі проблеми історії України.

Лекція 2. Структура історичного джерелознавства.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 2.1. Структура джерелознавства.
- 2.2. Джерелознавство в системі історичної науки.
- 2.3. Основні компоненти історичного джерелознавства.
- 2.4. Спеціальні історичні дисципліни в структурі джерелознавства.

Лекція 3. Поняття історичного джерела.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 3.1. Визначення історичного джерела.
- 3.2. Основні етапи існування історичного джерела.
- 3.3. Об'єктивно-суб'єктивна природа джерела.
- 3.4. Джерельна інформація.
- 3.5. Джерельна база історичних досліджень

Лекція 4. Класифікація історичних джерел.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 4.1. Поняття класифікації джерел.
- 4.2. Класифікаційні ознаки і критерії класифікації джерел.
- 4.3. Основні схеми і моделі класифікації джерел.
- 4.4. Особливості класифікації писемних джерел.
- 4.5. Класифікація письмових джерел з історії України.

Лекція 5. Методика пошуку, опрацювання і використання історичних джерел.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 5.1. Методика історичного джерелознавства.
- 5.2. Основні етапи роботи з історичними джерелами.
- 5.3. Методика пошуку та виявлення джерел.
- 5.4. Дослідження джерел. Джерелознавча критика.
- 5.5. Аналітична критика історичних джерел.

5.6. Методика роботи з масовими джерелами.

Лекція 6. Речові та зображальні джерела.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 6.1. Загальний огляд речових джерел.
- 6.2. Основні групи речових історичних джерел:
  - 6.2.1. Архітектурні пам'ятки.
  - 6.2.2. Предмети озброєння.
  - 6.2.3. Предмети одягу.
- 6.3. Загальна характеристика зображальних джерел
- 6.4. Основні групи зображальних історичних джерел:
  - 6.4.1. Книжкова графіка.
  - 6.4.2. Портретні зображення.
  - 6.4.3. Жанрові та історичні зображальні джерела.
  - 6.4.4. Кінофотовідеодокументи (аудіовізуальні джерела).
  - 6.4.5. Картографічні джерела.

Лекція 7. Усні та лінгвістичні джерела.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 7.1. Усні джерела: поняття, особливості, класифікація
- 7.2. Основні групи усних історичних джерел:
  - 7.2.1. Прозові усні джерела.
  - 7.2.2. Поетичні (віршовані) усні джерела.
  - 7.2.3. Усні історичні твори.
- 7.3. Лінгвістичні джерела: поняття, особливості, класифікація.
- 7.6. Антропонімічні джерела.
- 7.7. Топонімічні джерела.

Лекція 8. Писемні джерела.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 8.1. Загальний огляд писемних джерел з історії України.
- 8.2. Літописи.
- 8.3. Актові документи та документи діловодства.
- 8.4. Статистичні джерела.

- 8.5. Періодична преса як історичне джерело.
- 8.6. Джерела особового походження.
- 8.7. Агіографічна, наукова та художня література.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Предмет і завдання історичного джерелознавства.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 1.1. Предмет і методологічні основи історичного джерелознавства.
- 1.2. Завдання та функції історичного джерелознавства.
- 1.3. Проблеми джерелознавчої термінології.
- 1.4. Джерелознавчі проблеми історії України.

Семінарське заняття 2. Структура історичного джерелознавства. Поняття і класифікація історичних джерел.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 2.1. Структура джерелознавства.
- 2.2. Джерелознавство в системі історичної науки.
- 2.3. Визначення історичного джерела.
- 2.4. Основні етапи існування та об'єктивно-суб'єктивна природа історичного джерела.
- 2.5. Поняття класифікації джерел. Класифікаційні ознаки і критерії класифікації джерел.
- 2.6. Основні схеми і моделі класифікації джерел.
- 2.7. Особливості класифікації писемних джерел.

Семінарське заняття 3. Методика пошуку, опрацювання і використання історичних джерел.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 3.1. Методика історичного джерелознавства.
- 3.2. Основні етапи роботи з історичними джерелами.
- 5.3. Методика пошуку та виявлення джерел.
- 5.4. Дослідження джерел. Джерелознавча критика.
- 5.5. Аналітична критика історичних джерел.

Семінарське заняття 4. Речові та зображальні джерела.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 4.1. Загальний огляд речових джерел.
- 4.2. Основні групи речових історичних джерел.
- 4.3. Загальна характеристика зображальних джерел
- 4.4. Основні групи зображальних історичних джерел.

Семінарське заняття 5. Усні та лінгвістичні джерела.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 5.1. Усні джерела: поняття, особливості, класифікація
- 5.2. Основні групи усних історичних джерел.
- 5.3. Лінгвістичні джерела: поняття, особливості, класифікація.
- 5.4. Антропонімічні джерела.
- 5.5. Топонімічні джерела.

Семінарське заняття 6. Писемні джерела.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 6.1. Загальний огляд писемних джерел з історії України.
- 6.2. Літописи.
- 6.3. Актові документи та документи діловодства.
- 6.4. Статистичні джерела.
- 6.5. Періодична преса як історичне джерело.
- 6.6. Джерела особового походження.

Питання для самостійного опрацювання студентів

1. Зародження та основні етапи розвитку історичного джерелознавства.
2. Основні компоненти історичного джерелознавства.
3. Спеціальні історичні дисципліни в структурі джерелознавства
4. Джерельна інформація.
5. Джерельна база історичних досліджень
6. Класифікація письмових джерел з історії України.
7. Методика роботи з масовими джерелами.

8. Основні групи речових історичних джерел.
9. Архітектурні пам'ятки.
10. Предмети озброєння.
11. Предмети одягу.
12. Основні групи зображальних історичних джерел.
13. Книжкова графіка.
14. Портретні зображення.
15. Жанрові та історичні зображальні джерела.
16. Кінофотовідеодокументи (аудіовізуальні джерела).
17. Картографічні джерела.
18. Основні групи усних історичних джерел.
19. Прозові усні джерела.
20. Поетичні (віршовані) усні джерела.
21. Усні історичні твори.
22. Агіографічна, наукова та художня література.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Твори грецьких авторів як джерело з історії Північного Причорномор'я та лісостепу сучасної України в античну добу.

Праці римських авторів I-II ст. н.е. як джерела з історії ранніх слов'ян на території сучасної України.

Візантійські та готські письмові джерела про слов'ян.

Давньоруське літописання: витоки та особливості.

«Повість временних літ» – найдавніша літописна пам'ятка Київської Русі.

Регіональна літописна традиція на Русі (XII-XIII ст.)

Галицько-Волинська літописна традиція: витоки та особливості.

Литовсько-руське літописання (XIV-XVI ст.).

Документи люстрацій у Речі Посполитій як джерела з історії України XVI-XVII ст.

Київський Синопис 1648 р. як історичне джерело.

Козацьке літописання в Україні (кінець XVII – початок XVIII ст.)

Джерелознавчі проблеми у працях європейських філософів-просвітителів XVII- XVIII ст.

Історичне джерелознавство у Києво-Могилянській академії.

Теорія та практика джерелознавства у науковій спадщині французької історичної школи першої половини XIX ст.

Джерелознавчі дослідження німецької класичної історіографії другої половини ХІХ ст.

Джерелознавчі аспекти позитивістської історіографії др. пол. ХІХ ст.
Історичне джерелознавство в Російській імперії у ХVІІІ-ХІХ ст.

Розвиток історичного джерелознавства в Україні у ХІХ ст.

Зародження і розвиток джерелознавчих досліджень у львівському, харківському, київському, одеському, чернівецькому університетах у ХІХ ст. (за вибором студента).

Київська археографічна комісія (1843-1921 рр.).

Київський архів давніх актів (1852-1943 рр.).

Джерелознавча та археографічна діяльність Історичного товариства Нестора-літописця (1872-1931 рр.)

Археографічна комісія Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка у Львові (1896-1918 рр.)

Проблеми відбору та вивчення джерел у працях українських істориків першої половини ХІХ ст.

Дослідження теоретичних і методичних засад пошуку та опрацювання джерел у працях українських істориків другої половини ХІХ ст.

Розвиток історичного джерелознавства в Україні у 1920-х рр.

Сталінський тоталітаризм і доля історичного джерелознавства (30-ті – 50-ті рр. ХХ ст.)

Теоретичні проблеми джерелознавства у працях радянських істориків 30-х – 50-х рр. ХХ ст.

Джерелознавчі дослідження в 60-х – 80-х рр. ХХ ст.

Спеціалізовані джерелознавчі видання в СРСР у 60-х – 70-х рр. ХХ ст.

Джерелознавчі дослідження істориків української діаспори (ХХ ст.).

Розвиток теорії джерелознавства у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.: реалістичний та ідеалістичний напрямки.

Історично-джерелознавчі дослідження в Україні (1991-2010 рр.): наукові центри, проблематика, дослідники (за вибором студентів).

Предмет і методологічні основи історичного джерелознавства: проблеми дослідження.

Проблеми завдання та функцій історичного джерелознавства у працях вітчизняних дослідників ХІХ-ХХ ст.

Питання структури джерелознавства в дослідженнях вітчизняних істориків ХІХ-ХХІ ст.

Джерелознавство в системі історичної науки: теоретичні проблеми дослідження.

Компоненти історичного джерелознавства як науково-теоретична проблема: історіографія дослідження.

Спеціальні історичні дисципліни в структурі джерелознавства:

Позитивізм, марксизм, неокантіанство та постмодернізм як філософсько-теоретичні основи концепції історичного джерела (за вибором студента).

Проблема етапів існування історичного джерела у теоретичних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених.

Об'єктивність і суб'єктивність у природі історичного джерела: теоретичні проблеми дослідження.

Теоретико-методологічні проблеми джерельної бази історичного дослідження.

Класифікація писемних історичних джерел: особливості і концепції.

Проблеми класифікації письмових джерел з історії України у дослідженнях вітчизняних вчених (XIX-XXI ст.)

Методика історичного джерелознавства: теоретичні проблеми дослідження.

Етапи роботи з історичним джерелом як науково-теоретична і методична проблема історичного джерелознавства.

Методика пошуку та виявлення опублікованих історичних джерел.

Методика виявлення та пошуку неопублікованих історичних джерел.

Проблеми джерелознавчої критики у російському та вітчизняному історичному джерелознавстві XIX-XXI ст.

Аналітична критика історичних джерел (XVII-XXI ст.)

Масові джерела: ознаки, характерні риси та методика дослідження.

Речові джерела в історичному дослідженні: особливості і проблеми класифікації.

Зображальні джерела в історичному дослідженні: особливості і проблеми класифікації.

Книжкова графіка як історичне джерело.

Портрет як історичне джерело.

Кіно фото та відео-документи як історичні джерела: особливості та специфіка використання.

Картографічні джерела: особливості, проблеми класифікації і використання.

Усні джерела в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації та використання.

Прозові усні джерела в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Поетичні усні джерела в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Лінгвістичні джерела в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Антропонімічні джерела в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Топонімічні джерела в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Актові документи в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Документи діловодства в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Статистичні джерела в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Періодична преса як історичне джерело: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Джерела особового походження в історичному дослідженні: особливості, проблеми класифікації, джерелознавчої критики та використання.

Літописи XI-XVIII ст. як історичні джерела: особливості жанру та проблеми джерелознавчої критики.

Агіографічна література як джерело історичного дослідження: особливості джерелознавчої критики.

Науково-популярна та навчальна література з історії як історичне джерело: проблеми джерелознавчої критики.

Художня література як історичне джерело: особливості джерелознавчої критики та використання.

Завдання та запитання для самоконтролю знань студентів

1. Визначте основні етапи розвитку історичного джерелознавства.
2. Дайте визначення предмету історичного джерелознавства.

3. Поясніть закономірності джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки.
4. Назвіть основні завдання історичного джерелознавства.
5. Які джерелознавчі проблеми історії України є найактуальнішими сьогодні?
6. Назвіть основні сучасні центри джерелознавчих досліджень в Україні.
7. Обґрунтуйте поняття «структура джерелознавства» та визначте його значення.
8. Назвіть основні спеціальні галузі історичної науки (спеціальні історичні дисципліни), котрі безпосередньо вивчають різні види історичних джерел. Як вони взаємодіють із джерелознавством?
9. Складіть схему загальноновизнаної в науці структури історичного джерелознавства.
10. Визначте поняття «історичне джерело». Виокреміть його основні складові.
11. Які існують основні етапи функціонування історичного джерела? Дайте характеристику змісту останніх.
12. Поясніть, як взаємодіють об'єктивні та суб'єктивні чинники у процесі створення та функціонування історичних джерел?
13. Складіть схему структури джерельної інформації, дайте характеристику її складових.
14. Розкрийте сутнісний характер і наукове значення джерельної бази історичного дослідження.
15. Визначте поняття «класифікації джерел».
16. Які відмінності класифікації джерел від їх систематизації?
17. Розкрийте суть поняття «класифікаційна ознака джерела». Вкажіть на споріднені ознаки речових і зображальних джерел. Чим відрізняються джерела цих типів?
18. Що джерелознавці розуміють під поняттям «класифікаційна схема»?
19. Назвіть найпоширеніші в теорії історичного джерелознавства класифікаційні схеми та вкажіть на їх практичне значення.
20. Які чинники мають вирішальне значення для вибору оптимальної схеми класифікації джерел?
21. Які особливості має класифікація джерел із вітчизняної історії?
22. Що Ви розумієте під методикою джерелознавства?

23. У чому полягає залежність методики джерелознавства від методології історичної науки?
24. Дайте характеристику основних етапів розвитку методики джерелознавства у світі та в Україні.
25. Яке значення має методика бібліографічного пошуку опублікованих джерел?
26. Розкрийте поняття «архівна евристика».
27. Як використати науково-довідковий апарат архівів для пошуку джерел?
28. Які групи методів застосовуються у джерелознавчій критиці?
29. Перелічіть основні елементи джерелознавчого аналізу.
30. Що Вам відомо про методику встановлення оригінальності (справжності) джерела?
31. Як проводиться атрибуція (встановлення походження чи авторства) джерела?
32. Які прийоми можна використати для встановлення часу, місця, обставин і мотивів походження джерела?
33. Розкрийте зміст методики інтерпретації джерела.
34. Що таке синтетична критика джерел?
35. Назвіть характерні риси та особливості роботи з масовими історичними джерелами.
36. Як Ви розумієте поняття «репрезентативність» стосовно масових історичних джерел?
37. Дайте загальну характеристику речових джерел і визначте їх інформативні властивості в контексті вивчення історії.
38. Назвіть основні групи речових джерел.
39. У чому, на Вашу думку, полягає специфіка і джерельна цінність пам'яток архітектури? Назвіть їх основні групи.
40. Чим визначається джерельна цінність пам'яток нумізматики, боністики, філателії?
41. Схарактеризуйте значення предметів озброєння як джерела у вивченні історії.
42. Розкрийте джерельне значення предметів одягу.
43. Чим зумовлюється значення зображальних джерел для вивчення історії?
44. У чому полягає цінність і значення книжкової графіки як історичного джерела?

45. Схарактеризуйте особливості портретних зображальних джерел у дослідження історії.
46. Які проблеми історичного дослідження можливо вирішити, залучивши як джерело жанрові твори живопису?
47. У чому полягає цінність і важливість кіно, фото, відео і фотодокументів як історичного джерела?
48. Назвіть основні види картографічних джерел. У чому полягає значення їх залучення до історичного дослідження?
49. Дайте загальну характеристику усних джерел?
50. Назвіть і визначте особливості основних груп усних джерел.
51. У чому полягає історична наукова цінність прозових усних джерел?
52. Назвіть основні різновиди віршованих усних джерел. У чому, на Вашу думку, полягає їх наукова історична цінність?
53. Зробіть загальний огляд лінгвістичних джерел.
54. У чому полягає специфіка кодування інформації в лінгвістичних джерелах?
55. Які існують основні групи лінгвістичних джерел?
56. Розкрийте значення антропонімів як історичних джерел.
57. З'ясуйте роль топонімів у вивченні різноманітних проблем історичної науки.
58. У чому полягає значення слів іншомовного (іноземного) походження у вивченні вітчизняної історії?
59. Складіть таблицю різновидів писемних джерел, зазначивши в ній час виникнення кожного з них.
60. Назвіть основні характерні ознаки та особливості літописів як історичного джерела.
61. Які риси та характеристики відрізняють княжі літописи часів Київської Русі, регіональні літописи XIV-XVII ст. і козацьке літописання кінця XVII – початку XVIII ст.?
62. Назвіть основні види законодавчих джерел з історії України?
63. У чому полягають роль і значення актової та діловодної документації як історичного джерела? Прослідкуйте як змінювалися види цих джерел у різні історичні періоди?
64. Розкрийте поняття та зміст категорії статистичних джерел? Які основні групи цих джерел Ви знаєте?
65. У чому полягають особливості судово-слідчих документів як історичних джерел?

66. Чому періодичну пресу прийнято називати комплексним джерелом? Які особливості класифікації і використання цієї групи джерел?

67. До якої групи письмових джерел відносять документи громадських об'єднань і політичних партій?

68. Схарактеризуйте роль і місце матеріалів соціологічних досліджень у джерельній базі історичних досліджень.

69. Назвіть характерні особливості агіографічної літератури. Яке значення вона має в історичному дослідженні?

70. Вкажіть на характерні особливості наукової історичної літератури як історичного джерела.

71. Чому художню літературу розглядають як особливе історичне джерело?

Зразки модульних тестових завдань і контрольних робіт

Зразок модульного тестового завдання

Модульне тестове завдання 1. Теоретико-методологічні засади історичного джерелознавства.

Варіант 1

1. Оберіть проблеми, що визначають предметну сферу історичного джерелознавства (4 правильні відповіді):

- а) походження історичних джерел;
- б) зміст джерельної бази;
- в) теорія і методика використання джерел;
- г) склад джерельної бази дослідження;
- д) структура джерельної бази;
- е) умови формування історичних джерел.

2. Кого з видатних істориків минулого прийнято називати «батьком джерелознавства»?

- а) Геродота;
- б) Фукідида;
- в) Тацита;
- г) Страбона.

3. Співвіднесіть окремі етапи розвитку історичного джерелознавства та істориків цих періодів:

а) античний;	1) Нестор-літописець;
б) давньоруський;	2) Ж. д'Аламбер;
в) козацько-гетьманська доба;	3) Ф. Прокопович;
г) доба Просвітництва;	4) Фукідід;
д) кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.;	5) М. Владимирський-Буданов;
е) др. пол. XIX – поч. XX ст.	6) М. Бантиш-Каменський.

4. Співвіднесіть окремі історіософські концепції, що вплинули на розвиток теорії і методики джерелознавства з їх визначними представниками:

а) школа німецької класичної історіографії;	1) Л. Ранке;
б) позитивізм;	2) Л. Февр;
в) постмодернізм	3) Ш. Сеньобос;
г) французька школа «Великих істориків»	4) Ф. Гізо

5. Представники якого історіософського напрямку заявляли про пріоритет джерел в історичному дослідженні?

- а) просвітництва;
- б) марксизму;
- в) постмодернізму;
- г) позитивізму.

6. Визначте ключове поняття історичного джерелознавства:

- а) архівний документ;
- б) історичний документ;
- в) історичне джерело;
- г) джерело.

7. Співвіднесіть окремі аспекти структури історичного джерелознавства (за М. Варшавчиком) і їх складові компоненти:

а) логічний аспект;	1) спеціальні історичні дисципліни;
б) функціональний аспект;	2) теорія джерелознавства;
	3) пошук і виявлення джерел;

Експертиза культурно-історичних цінностей

в) предметний аспект; г) субдисциплінарний.	4) джерелознавство окремих історичних наук.
--	---

8. Представники якого історіософського напрямку трактують історичне джерело як «продукт певних суспільних відносин»?

- а) позитивізму;
- б) марксизму;
- в) неокантіанства;
- г) постмодернізму.

9. Що є невід'ємною ознакою історичного джерела?

- а) його матеріальність;
- б) створення людиною;
- в) інформація, носієм якої він є;
- г) оригінальність.

10. На якому етапі існування історичне джерело виконує свої природні або службові функції?

- а) на протоджерельному етапі;
- б) на доджерельному етапі;
- в) на власне джерельному;
- г) на пост джерельному етапі;

11. Співвіднесіть окремі різновиди джерельної інформації з їх сутнісними ознаками:

а) відкрита інформація; б) прихована; в) пряма г) актуалізована; д) потенційна;	1) «Езопова мова»; 2) безпосередньо стосується досліджуваної проблеми; 3) та, якою оперує наука; 4) залишається поки-що поза межами знань; 5) форма і зміст джерела;
---	--

12. Оберіть правильне продовження визначення: Первісна (початкова) джерельна база – це така, що:

- а) є історіографічно засвоєною шляхом публікацій;
- б) сформувалася паралельно з подіями чи невдовзі після них;

- в) збереглася до наших днів;
- г) реально існує, але невідома історикам.

13. У чому полягає сутність евристичної функції класифікації історичних джерел?

- а) у розробці методів аналізу історичних джерел, виявленні в них інформації, перевірці їх достовірності;
- б) у забезпеченні пошуку, виявлення джерел, орієнтації в них, вивченні сукупності груп історичних пам'яток.

14. Який із наведених нижче критеріїв класифікації історичних джерел є найпоширенішим?

- а) спосіб відображення інформації;
- б) зміст інформації;
- в) походження інформації;
- г) форма інформації.

15. Співвіднесіть типи історичних джерел із класифікаційними схемами до яких вони належать:

а) за способом кодування та відтворення інформації;	1) античні джерела;
б) за змістом;	2) речові джерела;
в) за походженням;	3) юридичні джерела;
г) за хронологічною та географічною ознакою;	4) літописи;
д) за формою;	5) особові;

16. Пам'ятки минулого, що склалися на основі вражень їхніх авторів від подій, прямого впливу на які вони не мали – це?

- а) історичні традиції;
- б) історичні залишки.

17. Співвіднесіть загальнонаукові, історичні та спеціальні джерелознавчі методи джерелознавчого дослідження:

а) загальнонаукові;	1) аналітичний;
б) історичні;	2) критичний;
в) спеціальні джерелознавчі;	3) історико-порівняльний;

	4) евристичний; 5) математичний; 6) хронологічний;
--	--

18. Термін «герменевтика» вперше був ужитий:

- а) Гомером;
- б) Геродотом;
- в) Фулідідом;
- г) Плінієм.

19. Який із наведених етапів роботи з історичними джерелами викликає найбільше дискусій щодо доцільності його виділення?

- а) пошук, виявлення і відбір джерел;
- б) реконструкція джерела;
- в) класифікація джерел;
- г) дослідження джерел, їх аналітична критика;
- д) синтетична критика та наукове використання досліджених джерел.

20. Окреме джерело є об'єктом:

- а) синтетичної критики;
- б) документальної критики;
- в) джерелознавчої критики;
- г) аналітичної критики.

Зразок контрольної роботи

Модульна контрольна робота 2. Основні групи історичних джерел

Варіант 1

1. Загальний огляд речових і зображальних джерел. Поняття та особливості. Класифікація.

2. Особливості архітектурних пам'яток як інформаційно-складних речових джерел.

3. Поняття портрету та його цінність як історичного джерела. Історичний розвиток портретного жанру.

4. Поняття антропонімічного джерела. Історичний характер формування системи імен українського народу.

5. Поняття «актових джерел». Класифікація актових джерел Х-XXI ст.

Варіант 2

1. Загальний огляд усних і лінгвістичних джерел. Поняття та особливості. Класифікація.

2. Предмети одягу як історичні джерела. Поняття, функції, основні підходи до класифікації.

3. Кінофотовідеодокументи (аудіовізуальні джерела). Особливості кіно фото та відео-документів як історичних джерел.

4. Поняття топонімічного джерела. Класифікація топонімів.

5. Поняття й особливості жанрових та історичних зображальних джерел.

Варіант 3

1. Загальний огляд писемних джерел з історії України. Поняття та особливості. Класифікація.

2. Книжкова графіка як джерело історичних досліджень. Особливості. Класифікація книжкової графіки.

3. Поняття картографічного джерела. Класифікація та особливості.

4. Оригінальність та особливості літописів як історичних джерел. Вітчизняні літописні традиції XII-XVIII ст.

5. Особливості предметів озброєння як історичних джерел і їх класифікація.

2.3. Історична географія

Автори-укладачі:

Лебедева Л.В., старший викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Дзюбленко І.М., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Курс історичної географії займає важливе місце серед навчальних дисциплін в системі вищої історичної освіти. Він розкриває становлення історичної географії як окремої історичної дисципліни в період античності, добу феодалізму, в новий і новітній час. Одним з головних напрямків курсу є дослідження історичних аспектів формування територіального устрою України, її державної території.

В основу курсу покладено історико-географічні проблеми історії України, пов'язані з різними епохами, з питаннями української історії на карті світу, на картах Європи та Азії. Розкривається зв'язок історичної географії з історією географії, історичною картографією та топонімікою, з формуванням географічних понять країни, краю, держави, тощо.

В курсі також виділені історико-географічні поняття, необхідні для розуміння історичного процесу. Викладання матеріалу тісно пов'язане з питаннями історичного часу, територіального та державного поділів, топоніміки і, звичайно, з основними курсами та розділами всесвітньої історії. Також розглянуті характеристики карт, картосхем, локальних планів, синхроністичних таблиць, альбомів, атласів та інших картографічних джерел.

Значна частина програми відбиває події ХХ століття, що пов'язано з значними політико-економічними, демографічними, територіальними та іншим змінами в долі українських земель і творенні Української незалежної і суверенної держави.

Вивчення історичної географії має велике науково-пізнавальне і виховне значення.

Курс «Історична географія» має на меті дати можливість студентам краще орієнтуватись в історичному просторі за допомогою карт, які супроводжували суспільство на шляху його розвитку, пов'язуючи з взаємовпливом природи, людини і цивілізації.

Курс розроблений і викладається на основі принципів послідовного історизму і наукової об'єктивності. При його вивченні використовуються історико-хронологічний, ретроспективний, картографічний, аналітико-синтетичний, порівняльно-історичний та інші методи викладу і аналізу. Основні розділи курсу викладаються в хронологічній послідовності, у тісному зв'язку з соціально-економічним, суспільно-політичним і культурним розвитком країни.

Історична географія має закласти основи необхідного розуміння простору в житті суспільства і вміння користуватись і самому складати історичну карту певного періоду з різних напрямів людської діяльності: економіки, культури, політики, соціології, взаємодії суспільства і природи тощо.

Програма розрахована на оволодіння певними теоретичними знаннями, методикою і технікою історико-географічних досліджень, навиками практичної роботи з контурними картами, придбанням навичок систематизації досліджень, викладання і практичного застосування матеріалів курсу історичної географії.

Загальний обсяг дисципліни складає 1 кредит (36 годин), що об'єднує всі види навчальної діяльності студента: аудиторні заняття, самостійну та індивідуальну роботу (в т.ч. підготовка до підсумкового контролю), контрольні заходи (модульний контроль, залік). З 36 годин, 8 годин – лекційних, 6 годин – семінарських, 16 – самостійної роботи, 6 годин заплановано на індивідуальну роботу.

Рейтингова система оцінювання дозволяє врахувати як поточну підготовку студентів до аудиторних занять, так і визначити рівень засвоєння навчального матеріалу всього модулю. Підсумкова (залікова) оцінка виставляється за рейтинговими показниками.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс та семінарські заняття виглядають наступним чином:

Експертиза культурно-історичних цінностей

№ п/п	Розділ чи тема курсу	Лекції	Практичні	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1.	Предмет і завдання історичної географії.	2	-	2	-
2.	Картографія – наука про карти. Методи і процеси їх складання та користування ними.	2	-	2	-
3.	Формування державної території України за часів Київської Русі IX-XIII ст.	-	2	2	-
4.	Галицько-Волинська держава у XIII – на початку XIV ст.	-	2	2	2
5.	Україна Польсько-Литовської доби.	-	2	2	-
6.	Формування державної території України за часів козаччини.	2	-	2	2
7.	Історична географія України в XIX – початку XX ст.	2	-	2	-
8.	Історична географія України кінця XX ст.	-	-	2	2
	Разом	8	6	16	6

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Предмет і завдання історичної географії

Предмет і завдання історичної географії. Становлення історичної географії як історичної дисципліни в новий і новітній час. Джерела вивчення історичної географії (письмові, археологічні, етнографічні, географічні та інші). Методи дослідження в історичній географії. Метод картографування. Характеристика основних досліджень: Геродот, Страбон, Г. Боплан, Ф. Ратцель, В. Татіщев, М. Барсов. Українські дослідники: М. Максимович, І. Шараневич, Д. Багалій, М. Грушевський, І. Яворницький, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко та інші.

Складові частини історичної географії: історична фізична, історична політична, історична економічна, географія населення та культури. Формування нових напрямків історико-географічних досліджень. Зв'язок історичної географії з історією географії, історичною картографією та топонімією, з формуванням географічних понять країни, краю, держави, тощо. Історико-географічне розуміння формування території України в різні епохи.

Історична географія та її роль у розумінні законів розвитку Землі та людського суспільства. Теоретичні питання: вплив природних умов на особливості етнічного, соціально-економічного, політичного та духовного розвитку суспільства, вплив оточуючого середовища на вибір місць поселення, проблеми розселення.

Сучасні проблеми історичної географії України: методологія, систематизація досліджень, викладання, практичне застосування. Еволюція в поглядах на предмет і завдання історичної географії. Необхідність вивчення історії суспільства з урахуванням особливостей географічного середовища. Взаємовплив географічного фактору і розвитку суспільства на оточуюче середовище. Вивчення історичною географією питань взаємозв'язку і взаємодії системи «суспільство-природа». Розгляд цих питань на теоретичному і конкретно-історичному рівнях.

Поняття «природа», «природне середовище», «географічне середовище», «географічний фактор». Стихійність характеру впливу геосередовища на суспільство. Вплив суспільства на природу, як наслідок його цілеспрямованої діяльності. Сучасна світова геоінформаційна система нагляд за впливом діяльності людини на оточуюче середовище. Вплив глобалізації економіки на розвиток історичної географії.

Розділ 2. Картографія – наука про карти. Методи і процеси їх складання та користування ними

Картографічне джерелознавство. Створення перших карт. Світ по Ератосфену. Мапа Птолемея. Певтингерова таблиця. Карти Маршаллових островів. Інкунабули. Портулани. Атлас Меркатора, «Опис України...» Г. Боплана. Середньовічні карти як витвір мистецтва. Каталонські карти.

Історико-картографічні дослідження і література.

Визначення історичної карти, її відмінність від інших карт. Класифікація історичних карт.

Класифікація за призначенням: довідкові історичні карти, навчальні історичних карти, агітаційно-пропагандистські карти.

Класифікація за змістом: історико-економічні, історико-політичні, військово-історичні, карти з історії культури.

Зміст історичної карти і способи його зображення.

Конкретні і абстрактні явища, процеси дійсності, їх знакове зображення. Групи карт. Легенда карти, її призначення і оформлення. Оформлення карт. Врізні карти. Сучасні засоби картографування. Геоінформаційні системи.

Природно-кліматичні фактори генезису людської цивілізації. Зміна форм залежності людства від природи. Кліматичні умови, рельєф, флора, фауна та їх зміни. Розміщення стоянок і поселень палеоліту, мезоліту, енеоліту.

Етапи взаємодії суспільства і природи.

Розділ 3. Формування державної території України за часів Київської Русі IX-XIII ст.

Розселення та переміщення кочових та землеробських племен в перше тисячоліття до н.е. і в перше століття нової ери. Кімерійці, скіфи, сармати. Давні слов'яни. Праслов'янська територія та її формування. Характеристика розміщення венедів, склавинів та антів між Дніпром, Дністром і Прикарпаттям до Повіслення.

Археологічні карти України доби первісного суспільства.

Грецька колонізація узбережжя Чорного та Азовського морів.

Географія розташування міст-держав (Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Танаїс та інших).

Склад населення та географія господарських і політичних зв'язків.

Географічні умови виникнення держави у східних слов'ян. Поняття Білої, Чорної та Червоної Русі. Князівства і землі Київської держави. Військові походи київських дружин. Географія основних подій боротьби з Візантією, половцями, печенігами та іншими завойовниками.

Географія господарства. Внутрішні та зовнішні економічні зв'язки. Шлях «з варяг у греки» та інші торгівельні та водні шляхи.

Характеристика феодальних земель та князівств в період роздроблення. Зміни в географії внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Розділ 4. Галицько-Волинська держава у XIII – на поч. XIV ст.

Галицько-Волинське князівство на історичних картах XII-XIII ст.: територія, економіка, населення, культура. Територія Волинської землі до 1199 р. Галицька земля до 1199 р. Кордони Галицько-Волинської

держави після об'єднання 1199 р. Тимчасові володіння галицько-волинських князів.

Виникнення поняття «українних», «окраїнних» земель.

Землі східних слов'ян під владою Литви, Польщі, Золотої Орди. Українські землі у складі Литви і Польщі: територія, економіка, населення, культура, релігія.

Латинізація та полонізація західних земель. Демографічні зміни після монгольської навали. Міграційні процеси у XV-XVII ст.

Кордони українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Галицько-Волинська держава у XI-XIV ст.

Розділ 5. Україна Польсько-Литовської доби

Захоплення українських земель Польщею у XV-XVI ст. Політичні стосунки з Кримським ханством. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у литовський та польський періоди. Територія Великого князівства Литовського 1341-1430 рр. Територія Королівства Польського у 1344-1366 рр. Кордон між Великим князівством Литовським і Королівством польським до їхнього об'єднання у 1569 р. Українські землі у складі Речі Посполитої. Кордон між Великим князівством Литовським і Королівством польським після їх об'єднання. Воєводства утворені на українських землях. Межі й центри воєводств.

Поява українських земель на картах Європи та світу.

Джерела вивчення періоду: письмові (літописи, угоди, Литовські Статути 1529, 1566, 1588), описи України Г. Боплана.

Розділ 6. Формування державної території України за часів козаччини

Освоєння українцями Дикого поля. Територія формування козацької держави. Запорізька Січ: природа, господарство, звичаї. Географія козацьких походів, участь козаків в антифеодальних та визвольних рухах.

Економічні, культурні та політичні зв'язки Запорізької Січі. Походи запорізьких козаків. Українська держава за гетьмана Богдана Хмельницького. Столиця Гетьманської України. Географія подій визвольної війни українського народу 1648-1654 років. Порушення територіальної цілісності України. «Велика руїна».

Українські землі під владою Польщі та Росії.

Адміністративно-територіальний устрій на Україні в XVII-XVIII ст. Географія національно-культурного будівництва: братства, монастирі, школи.

Розділ 7. Історична географія України в XIX – початку XX ст.

Характеристика основних складових частин українських земель, що складають територію сучасної України: Лівобережна, Правобережна, Південна, Західна, Буковина, Закарпаття.

Історико-політичні та історико-географічні поняття в різні історичні епохи на українських землях: Наддніпрянина, Таврія, Слобожанщина, Запоріжжя, Волинь, Поділля, Полісся, Галичина, тощо.

Зміни у адміністративно-територіальному поділі України у XVII на початку XX ст. (полки, намісництво, губернії). Остаточне складання українських земель: Наддніпрянина, Слобожанщина, Волинь, Буковина, Поділля, Полісся, Запоріжжя, Закарпаття, Таврія, Галичина, Крим.

Еволюція політичних стосунків з Росією. Військові дії на терені України у XVII-XX ст. Формування кордонів УНР, ЗУНР, УРСР. Адміністративно-територіальний поділ України у 1917-1920 роках: губернії, повіти, волості. Зміни кордонів України у 1917-1921 роках. Демографічні показники. Міграційні процеси на терені України. Заселення Півдня України. Етнічний склад Українських земель. Зміни в адміністративно-територіальному поділі України у 20-30-х роках XX ст. Адміністративне управління українськими землями в Польщі, Чехословаччині, Румунії. Національне, державне і культурне будівництво в УРСР. Зміни соціальної структури. Воз'єднання Західної України, Буковини, Бессарабії та Придунав'я з Україною. Зміни в адміністративно-територіальному поділі України і утворення Молдавської РСР.

Територіальний поділ України в роки фашистської окупації. Геополітичні намагання окупантів щодо України, та її розподіл між державами фашистського блоку. Географія основних подій та боїв на початку війни і за визволення України. Воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Зміни кордонів України внаслідок врегулювання відносин і кордонів з Польщею по річці Західний Буг.

Зміни кліматичних умов, флори, фауни та рельєфу окремих регіонів України.

Зміни в адміністративно-територіальному поділі, утворення Кримської області у складі УРСР.

Вплив на географію населення воєн ХХ ст., еміграційних та міграційних рухів населення в СРСР і трагедії на ЧАЕС.

Розділ 8. Історична географія України кінця ХХ ст.

Кордони України на час проголошення незалежності у 1991 р. Адміністративно-територіальний поділ. Виділення Кримської автономної республіки. Сучасні політико-адміністративна та економічна карти України.

Порушення та відновлення економічних, культурних та політичних зв'язків з державами СНД. Географія нових зв'язків у галузі економіки, політики, культури з іншими державами світу. Встановлення дипломатичних зв'язків.

Політико-географічне положення України.

Українська державна територія й етнічні землі. Конфігурція, форма, компактність. Потенціал і геопросторова організація території.

Відношення території: просторові, топологічні, функціональні і т.д. Поняття просторової єдності.

Кордони: сухопутні, морські, аеротериторіальні. Зміна кордонів.

Формування державної території України з часів Київської Русі до наших днів. Процеси територіального розмежування.

Проблеми адміністративно-територіального поділу. Географія розселення українців на мапі світу та Європи.

Список рекомендованої літератури

Алексеев В. П. Становление человечества. – М., 1984.

Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.

Анучин В. А. Географический фактор в развитии общества. – М., 1982.

Апанович Е. М. Исторические места событий освободительной борьбы украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1954.

Бескровный Л. Г., Гольдсберг И. Л. О предмете и методе

исторической географии. – М., 1971.

Баталій Д. І. Історія Слобідської України. – К., 1991.

Берлянт А. Н. Карта рассказывает. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1978.

Боплан Г. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990.

Бойко О. Д. Історія України у ХХ ст. – Ніжин, 1994.

Борисенко В. Й., Заремба С. З. Україна козацька. – К., 1993.

Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ ст. – К.: Либідь, 1996.

Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964.

Величко С. Літопис. – К., 1991.

Величко С. В. Літопис. У 2-х томах. – К., 1991.

Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990.

Географічне середовище та етнічна територія української народності. // Українська народність. Нариси соціально-економічної історії. – К., 1990.

Географічний фактор в історичному процесі: 36 наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990.

Герасимов П. И. Основы конструктивной географии. – М., 1986.

Геродот. История. – Л., 1972.

Геродот із Галікарнасу. – К. 1992.

Греков Б. Д. Скифы. – М., 1971.

Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953.

Грушевський М. С. Ілюстрована історія України: Ротапринтне відтворення видання 1913 р. – К., 1990.

Грушевський М. С. Історія України – Русі: в 11 т. – К., 1991-1996.

Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990.

Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К.: Наукова думка, 1991.

Гумилев Л. Н. География зтноса в исторический период. – Л., 1990.

Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л., 1990.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України. В 2 т. – К., 1991.

Дробижев В. З., Ковальченко И. Д. Историческая география СССР. – М., 1973.

- Жекулин В. С.* Историческая география. Предмет и метода. – Л.: Наука, 1982.
- Загадки стародавніх карт // Загадки: Білі плями в історії цивілізації. – К., 1988.
- Зарубіжні українці: довідник. – К.: Україна, 1991.
- Історія Русів / Укр. переклад І. Драча. – К., 1991.
- Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. – К., 1991.
- Історія України. Нове бачення. В 2 т. – К., 1995-1996.
- Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988.
- Йордан О.* Происхождении и деяниях гетов. – М., 1960.; СПб., 1997.
- Копіський П.* Історія Русів. – К., 1990.
- Крип'якевич І. П.* Історія України. – Львів, 1990.
- Кабузан В. М., Махнова В. П.* Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР с 1795 по 1959 гг. // История СССР. – 1965. – № 1.
- Кабузан В. М.* Заселення і освоєння земель Запорізького козацтва в 1775-1782 рр. // Архіви України. – 1969. – № 3.
- Кизилов Ю. Л.* Географический фактор в истории средневековой Руси. // Вопросы истории. – 1973. – № 3.
- Компан О. О.* Міста України у другій половині XVII ст. – К., 1973.
- Котляр П. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольшской Руси IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985.
- Крикун М. Г.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на Україні // Проблеми слов'янознавства: Респ. межвід. наук. зб. – Львів, 1990.
- Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989, Карти.
- Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989.
- Люрин І. Б., Уткін В. С.* Як розвивалося життя па землі. – К., 1983.
- Максаковский В. П.* Историческая география мира. – М., 1997.
- Матюшкин Г. Н.* У истоков человечества. – М., 1982.
- Муравьев Л. В., Самаркин В. В.* Историческая география эпохи феодализма. – М., 1973.
- Овдiєнко П. П.* Історична географія. Навчально-методичний посібник. – Ніжин, 2000.
- Окладников А. П.* Заселение земли человеком. – М., 1984.
- Паулко В. І., Чорна Л. В.* Динаміка чисельності і розміщення українців у світі (XVII-XX ст.) // Нар. творчість та етнографія. – 1990. –

№ 5.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.

Політико-адміністративний устрій та етно-соціальні процеси на українських землях (XIV-XVII ст.) // Українська народність: нариси соціально-економічної історії. – К., 1990.

Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII вв.). – К., 1988.

Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – 1992.

Прокопий из Кесари. Война с готами. – М., 1996.

Птолемей Клавдий. Руководство по географии. // Вестник древней истории. – 1941. – № 1.

Соціально-економічна географія України. За ред. Шаблія О. І. – Львів, 1994

Свод древних письменных известий о славянах. т. 1-2. – М., 1991 – 1995.

Смолій В. А. Українська козацька держава // Український історичний журнал. – 1991. – № 4.

Старбон. География. – М., 1964.

Страбон. География в 17 книгах. – М, 1994.

Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии. – М., 1970. – Т. 1.

Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987.

Шаскольский И. П. Историческая география. – Л., Наука, 1968.

Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: У 3 т. – Львів: Світ, 1990.

Яцунский В. К. Историческая география: история ее возникновения и развития в XIV-XVIII вв. – М., 1955.

Атласи і карти

Історичний атлас – Україна. – К.: Мапа ЛТД, 1997.

Атлас – Загальна географія (Атлас-хрестоматія).

Україна – історичний атлас. – К.: Мапа ЛТД, 1998.

Атлас – Географія материків і океанів – К.: Картографія, 2000.

Географічний атлас. ГУГК. – М., 1998.

Україна – історичний атлас. К.: Мапа, 1998.

Карта – Київська держава у 862-972 рр.

Карта – Галицько-Волинська держава (перша половина XIII ст.).
Карта – Українські землі у складі Литви та Польщі. Українські землі у складі Литви та Польщі.

Карта – Запорізька Січ.

Карта – Українська держава за гетьмана Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.).

Карта – Народні рухи кінця XVI-XVII ст. козацькі повстання.

Карта – Україна в другій половині XVII ст.

Карта – Україна у XVIII ст.

Карта – Як змінювались уявлення людей про землю.

Карта – Найдавніше минуле України.

Карта – Східні слов'яни (VIII – перша половина IX ст.).

Карта – Київська держава в останній чверті X – середині XII ст.

Карта – Українські землі в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Карта – Господарство українських земель в другій половині XVI-першій половині XVII ст.

Карта – Козацькі повстання проти Польщі. Культура і церква в українських землях.

Карта – Козацька держава за гетьмана Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.).

Карта – Політична автономія України в другій половині XVII ст. – 1783 р.

Карта – Запорізька Січ,

Карта – Українська колонізація дикого поля (друга половина XVII-XVIII ст.).

Карта – Слобідська Україна.

Карта – Козацько-селянські рухи в Україні у XVIII ст.

Карта – Українські землі наприкінці XVIII ст.

Карта – Господарство українських земель у другій половині XVIII ст.

Карта – Культура і Церква в українських землях у другій половині XVII-XVIII ст.

Карта – Кримське ханство у другій половині XVI – 1783 р.

Карта – Оглядова мапа. Україна.– К.: Мапа ЛТД, 1994.

Карта – Найдавніші цивілізації на українських землях. Трипільська культура (IV-III тис. до н.е.).

Карта – Народи і племена I тис. до н.е. – поч. I тис. н.е. на українських землях.

Карта – Слов'яни у VI – середині IX ст.

Карта – Київська держава в останній чверті X – перш. пол. XII ст.

Карта – Культура і Церква Київської держави.

Карта – Русь-Україна і суміжні землі у другій треті XII ст. – 1240 р.

Карта – Київська, Чернігівська і Переяславська землі.

Карта – Галицько-Волинська держава – безпосередня спадкоємиця традицій Київської держави.

Карта – Українські землі під владою іноземних держав.

Карта – Кримське ханство у другій половині XV – першій половині XVI ст.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Предмет і завдання історичної географії.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Предмет і завдання історичної географії.

1.2. Становлення історичної географії, як історичної дисципліни в новий і новітній час.

1.3. Джерела вивчення історичної географії.

1.4. Складові частини історичної географії.

Лекція 2. Картографія – наука про карти. Методи і процеси їх складання та користування ними.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Картографічне джерелознавство.

2.2. Історія виникнення перших карт.

2.3. Визначення і класифікація історичних карт.

Лекція 3. Формування державної території України за часів козаччини.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

3.1. Територія формування козацької держави. Запорізька Січ.

3.2. Географія козацьких походів, участь козаків в антифеодальних і визвольних рухах XVI-XVII ст.

3.3. Географія подій визвольної війни українського народу середини XVII ст.

3.4. Межі української етнічної території у середині XVII ст.

3.5. Адміністративно-територіальний устрій на Україні в XVII-XVIII ст.

Лекція 4. Історична географія України в XIX – початку XX ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

4.1. Українські землі в складі Австро-Угорщини і Росії.

4.2. Географія розселення українців на терені Росії: освоєння Кубані, Слобожанщини, переселення українців до Сибіру, в Казахстан і на Далекий схід.

4.3. Напрямки еміграції українців в країни Європи, Америки, в Австралію.

4.4. Географія розселення на території України: німців, поляків, чехів, греків, вірмен, болгар, угорців, сербів, молдаван, гагаузів та інших.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Формування державної території України за часів Київської Русі IX-XIII ст.

(2 академічна година)

Питання для обговорення:

1.1. Території князівств і земель Київської держави.

1.2. Географія військових походів київських дружин.

1.3. Кордони Київської Русі на початку XIII ст.

Семінарське заняття 2. Галицько-Волинська держава у XIII – на початку XIV ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

2.1. Галицько-Волинське князівство на історичних картах XII-

XIII ст.

2.2. Території загарбані Польщею і Угорщиною на початку XIII ст.

2.3. Кордони Галицько-Волинської держави періоду її найбільшої могутності (середина XIII ст.).

Семінарське заняття 3. Україна Польсько-Литовської доби.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

3.1. Українські землі в складі Литви і Польщі.

3.2. Поява українських земель на картах Європи та світу.

3.3. Освоєння південних територій: Подніпров'я, Побужжя, Подністрів'я.

Рекомендована тематика самостійних практичних занять

Тема 1. Київська Русь у IX-XIII ст.

Дослідити і визначити на контурній карті:

- територію князівств і земель Київської держави;
- географію військових походів київських дружин;
- географію господарства: внутрішні та зовнішні економічні зв'язки, шлях із варяг в греки;
- кордони Київської Русі на початку XIII ст.

Тема 2. Галицько-Волинська держава у XIII – на початку XIV ст.

Дослідити і показати на контурних картах:

- князівства на які розпалася Київська держава;
- Галицько-Волинське князівство на історичних картах XII-XIII ст.;
- території загарбані Польщею і Угорщиною на початку XIII ст.;
- кордони Галицько-Волинської держави періоду її найбільшої могутності (середина XIII ст.).

Тема 3. Україна Польсько-Литовської доби.

Дослідити і визначити на контурних картах :

- українські землі в складі Литви і Польщі;
- освоєння південних територій: Подніпров'я, Побужжя,

Подністров'я.

Тема 4. Історична географія України козацької доби.

Дослідити і визначити на карті:

- територію формування козацької держави. Запорізька Січ;
- географію козацьких походів, участь козаків в антифеодальних і визвольних рухах XVI-XVII ст.;
- географію подій визвольної війни українського народу середини XVII ст.;
- межі української етнічної території у середині XVII ст.

Тема 5. Історична географія України в XIX – початку XX ст.

Дослідити і визначити на контурній карті:

- українські землі в складі Австро-Угорщини і Росії;
- географію розселення українців на терені Росії: освоєння Кубані, Слобожанщини, переселення українців до Сибіру, в Казахстан і на Далекий схід.

Тема 6. Історична географія України кінця XX ст.

Дослідити і визначити на контурній карті:

- кордони України на час проголошення незалежності в грудні 1991 р.
- територіально-адміністративний поділ незалежної України виділення Кримської автономної республіки.

**Питання для поточного і підсумкового контролю
та оцінки знань студентів**

1. Що вивчає історична географія.
2. Роль географічного фактору у розвитку суспільства.
3. Процеси взаємодії природного середовища та суспільства.
4. Особливості природничо-географічних вимог. Поняття «природа», «природне середовище», «географічний фактор».
5. Вплив суспільства на природу, як наслідок його цілеспрямованої діяльності.
6. Історико-географічне розуміння формування території України в різні епохи.

7. Географічне середовище та етнічна територія української народності.
8. Вплив природних процесів на освоєння та заселення територій.
9. Географія розселення первісних людей та племен.
10. Формування геополітичних та етносоціальних понять «Руська земля», «Русь».
11. Історико-географічні умови виникнення Київської Русі.
12. Географія господарства часів Київської Русі.
13. Виникнення міст та формування міської мережі в Україні.
14. Історична географія у Литовсько-Польську добу.
15. Етнічні та демографічні особливості населення різних регіонів українських земель у складі Великого князівства Литовського.
16. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у Литовсько-Польську добу.
17. Поява українських земель на картах Європи та світу.
18. Формування Української території за часів козаччини.
19. Географічне середовище та етносоціальні процеси в Україні.
20. Українські землі під владою Австро-Угорщини та Росії.
21. Географія розселення українців на карті світу та Європи.
22. Зміни кордонів та адміністративно-територіальний поділ України в 1917-1921 рр.
23. Українські землі в складі СРСР та інших держав (Польщі, Румунії, Чехословаччини).
24. Географія економічного, політичного та культурного розвитку на Україні 1950-1990 рр.
25. Історичні аспекти формування територіального устрою України.
26. Порухення територіальної цілісності України. «Велика руїна».
27. Державні кордони України.
28. Територіально-адміністративний поділ незалежної України. Автономна Республіка Крим у складі України.
29. Джерела вивчення історичної географії (письмові, археологічні, етнографічні, географічні та ін.).
30. Складові частини історичної географії. Формування нових напрямків історико-географічних досліджень.
31. Картографія. Картографічне джерелознавство. Історична карта.
32. Боплан Г. та його «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського».

2.4. Історичне краєзнавство

Автор-укладач:

Дзюбленко І.М., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Щоб по-справжньому любити рідний край, його треба добре знати. Це знання не лише підносить і звеличує людину, розширює її світогляд, воно є своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями нинішнім й прийдешніми. Саме вихованню почуття національної гідності нових громадян незалежної України слугуватиме курс «Історичне краєзнавство».

Вивчення курсу має велике науково-пізнавальне й виховне значення. Студенти повинні глибоко вивчати, добре знати природні особливості та історико-культурні надбання рідного краю.

Метою викладання навчальної дисципліни «Історичне краєзнавство» є формування національної самосвідомості, відродження духовності та історичної пам'яті українського народу, розвиток кращих традицій вітчизняного краєзнавства. Виявлення, облік та збереження пам'яток матеріальної і духовної культури, їх дослідження і пропаганда, створення літописів окремих регіонів та населених пунктів при написанні курсових та дипломних робіт студентами.

Основними завданнями вивчення дисципліни є ознайомлення майбутніх вчителів історії з найбільш вагомими історико-літературними пам'ятками, картографічними матеріалами, з діяльністю історико-архівних установ, історичних товариств, з діяльністю відомих краєзнавців XIX-XX ст., показати значення археологічних і етнографічних пам'яток для вивчення історії рідного краю, а також, яке місце займає історичне краєзнавство в системі історії України та спеціальних історичних дисциплін, які його методологічні основи і виховні функції. Розкрити зв'язок історії певної місцевості з історією всієї України, роль краєзнавства у відродженні культурних, побутових, моральних здобутків українського народу.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні знати: історію розвитку історичного краєзнавства в Україні з

найдавніших часів до сьогодення; основну літературу та джерела з історії рідного краю; археологічні та етнографічні мапи України і Київщини; пам'ятки матеріальної і духовної культури українського народу; основні напрями і методи краєзнавчої роботи. Вміти: вести дослідницьку і пошукову роботу; описувати та характеризувати літературу та джерела з історії краю; відрізнити регіональні особливості; працювати з історичними мапами; знаходити, опрацьовувати, аналізувати, робити висновки та узагальнення нового матеріалу; сприймати і осмислювати новий матеріал; проводити факультативні заняття, екскурсії, походи та розвідки.

Загальний обсяг дисципліни складає 1.5 кредити (54 години), що об'єднує всі види навчальної діяльності студента: аудиторні заняття, самостійну та індивідуальну роботу (в т.ч. підготовка до підсумкового контролю), контрольні заходи (модульний контроль, залік). З 54 годин, 12 годин – лекційних, 9 годин – семінарських, 24 – самостійної роботи, 9 годин заплановано на індивідуальну роботу. Самостійна робота студентів має дві складові: самостійна підготовка до аудиторних занять і підготовка до модульного контролю.

Поряд із традиційними видами аудиторних занять (лекції, семінари), планується виконання студентами індивідуальної аудиторної роботи під керівництвом викладача, коли проводиться колективне або індивідуальне консультування студентів і модульний контроль.

Рейтингова система оцінювання дозволяє врахувати як поточну підготовку студентів до аудиторних занять, так і визначити рівень засвоєння навчального матеріалу всього модулю. Підсумкова (залікова) оцінка виставляється за рейтинговими показниками.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські заняття, самостійну роботу студентів та індивідуальну роботу викладача виглядають наступним чином:

№ п/п	Розділ чи тема курсу	Лекції	Практичні	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1.	Вступ. Предмет і завдання історичного краєзнавства	2	1	4	1
2.	Розвиток історичного краєзнавства на території України до початку ХХ ст.	2	2	4	2

3.	Історичне краєзнавство в Україні за радянських часів та в роки незалежності.	2	2	4	2
4.	Ономастика, археологія, етнографія в історичному краєзнавстві.	2	1	4	2
5.	Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень.	2	1	4	2
6.	Методи історико-краєзнавчих досліджень.	2	2	4	-
	Разом	12	9	24	9

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Вступ. Предмет і завдання історичного краєзнавства

Історичне краєзнавство як наука. Предмет і зміст курсу. Об'єкти історичного краєзнавства. Поняття «край». Комплексне і галузеве краєзнавство. Форми краєзнавчої роботи. Напрями краєзнавства. Особливості історико-краєзнавчих досліджень. Методика пошуку фактологічного матеріалу.

Зв'язок історичного краєзнавства зі спеціальними історичними дисциплінами. Історичне краєзнавство та історична наука. Зв'язок історичного краєзнавства з історичною географією, історичною демографією, історіографією, джерелознавством, архівознавством, археографією, палеографією, кодикологією, філігранологією, метрологією, нумізматиною, геральдикой, сфрагістикой, генеалогією, ономастикой.

Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України.

Розділ 2. Розвиток історичного краєзнавства на території України до початку ХХ ст.

Народне краєзнавство додержавних часів. Народні краєзнавці. Розвиток історичного краєзнавства за часів Київської Русі. «Велесова книга». Літописи – як носії історико-краєзнавчої інформації. «Повість минулих літ», Київський літопис (1118-1199 рр.), Галицько-Волинський літопис (1201-1291). Церковно-житійна, філософсько-публіцистична, художня література. «Остромирове Євангеліє», «Ізборник», «Київське Євангеліє», «Життя та подорожі Данила, настоятеля монастиря в

Руській землі», «Літописи західноруські» або «Літописи Литовські», «Львівський літопис». Зарубіжні літописи та хроніки. «Історія хана Іслам-Гірея III», «Театр Європи», твори Бізачіоні. Краєзнавство у братських школах (XVI-XVII ст.). Козацькі літописи Самовидця, С. Величка Г. Грабянки. «Густинський літопис», Синопис (1674 р.)

Щоденники і мемуари іноземців про Україну (XIV-XVI ст.). Михайло Литвин, Еріх Лясота, Мартін Груневерг, Блезе де Віженер, Гійом Левассер де Боплан, Павло Алепський, С. Герберштейн.

Вплив реформ Петра I на краєзнавчу науку. Укази щодо пошуку старожитностей. Урядові переписи населення. «Рум'янцевський опис Малоросії» (1765-1768 рр.). Афанасій Шафонський «Черниговского намесничества топорграфическое описание», Генеральне слідство про маєтності (1729 р.), Описи намісництв України, М. Арандаренко «Записки о Полтавской губернии», С. Кованк «Статистическое описание Харьковской губернии» (Харьков 1859 г.).

Шематизми – довідкові церковні епархіальні видання.

Розвиток краєзнавчих досліджень у XIX ст. Фахові вивчення історії населених пунктів (поселень) України. Праці М. Берлинського «Краткое описание Киева» (1820 р.), М. Закревського «Описание Киева» (1868 р.), М. Максимовича «Очерк Киева» (1847 р.), Д. Зубрицького «Хроніка міста Львова», В. Антоновича «Киев, его судьба и значение с I по XVI ст. (1362-1569 рр.)».

Новий напрям в історичних дослідженнях – «сільська історія». О. Лазаревський «Малороссийские посполитие крестьяне 1648-1783 рр.», «Из истории сел и селян Левобережной Малороссии» (Киевская старина, 1891 р.). Д. Багалій. «Історія Слобідської України» (1918 р.).

Д. Яворницький. «Топографическое описание Запорожья», «История города Екатеринослава». М. Грушевський. «Барское староство, исторические очерки (XV-XVIII ст.)»

Діяльність Комісії Києва і Правобережної України, комісія Лівобережної України, Комісія Полудневої України, Комісія історії Полісся, Комісія Західної України. Учні Київської та Львівської школи М. Грушевського: О. Гермайзе, М. Шармай, О. Баранович, С. Гаєвський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, К. Студинський.

Краєзнавчі дослідження на Західній Україні. І. Крип'якевич «Львів його минувшина і теперішність», «Історичні походи по Львові»,

А. Кордуба «Розвій українського населення в Галичині за останні 100 літ» та інші.

Розділ 3. Історичне краєзнавство в Україні за радянських часів та в роки незалежності

Вплив революційних подій 1917-1920 рр. на історичне краєзнавство. Ліквідація та перепрофілювання наукових товариств Національно-державне українське відродження. Пожвавлення історико-краєзнавчого руху. Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН), П. Скоропадський. Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Історико-краєзнавчий рух 1920-30-х рр. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства (червень 1925 р.). Журнал «Краєзнавство». Згорання краєзнавчого руху. Масові репресії. М. Яворницький.

Історичне краєзнавство в часи Другої Світової війни і післявоєнний період. Пожвавлення краєзнавчого руху. Облік військових кладовищ, встановлення обелісків, створення експозицій в краєзнавчих музеях.

Історичне краєзнавство в другій половині ХХ ст. «Український історичний журнал». Заснування Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Журнал «Пам'ятки України». Видання унікальної праці «Історія міст і сіл» у 26 томах. Видання першої спеціалізованої історичної енциклопедії – Радянської енциклопедії Історії України. Політика перебудови і гласності. Повернення забутих праць М. Грушевського, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича.

Розвиток історичного краєзнавства в роки незалежності. Перший Всеукраїнський з'їзд краєзнавців у Києві. Всеукраїнська спілка краєзнавців на чолі з П.Т. Троньком. Журнал «Київська старовина», «Краєзнавство», «Пам'ять століть», «Сіверянський літопис» (1995 р.), «Ніжинська старовина» (2005 р.). Відновлення діяльності Історичного товариства Нестора-літописця (1995 р.). П.П. Толочко.

Розділ 4. Ономастика, археологія та етнографія в історичному краєзнавстві

Мова як історичне джерело. Найдавніша згадка про руську мову. Зачатки писемності слов'ян. Арабські та західні джерела. Ономастика – наука, яка вивчає власні імена. Топоніміка як джерело вивчення рідного краю: гідроніми, фоніми, ойконіми, спелерніми, ороніми, хороніми.

Етимологія географічних назв. Антропоніміка. Формування системи імен. Вибір імені. Двоосновні імена. Походження імен. Суть людських імен. Найпоширеніші імена та їх походження. Що таке прізвище? Походження слова «прізвище». Найдавніші прізвища.

Археологія як джерело вивчення рідного краю. Речові пам'ятки. Культурний шар. «Хронологія»: типологічний та стратиграфічний методи дослідження. Методи археологічних досліджень. Археологічні дослідження на території України.

Етнографія як джерело вивчення рідного краю. Метод безпосереднього спостереження: стаціонарний та експедиційний. Етнографічні джерела: письмові свідчення, образотворчі та графічні матеріали (малюнки, скульптури, барельєфи, пластика, фрески, іконографія), плани та карти, музейні зібрання. Етнографічні особливості. Регіональне багатоманіття України. Типологія районування України.

Розділ 5. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Історія поселень, міграцій. Населений пункт як об'єкт історико-краєзнавчих досліджень. Фахове вивчення історії населених пунктів. Міграційні процеси та їх вплив на розвиток міст і сіл України. Містознавство. Напрями дослідження міст. Проблема типологізації міст. Демографія в історико-краєзнавчих дослідженнях. Система демографічних знань. Джерела для демографічних досліджень. Соціальна історія краю. Соціальна мобільність. Мікроісторія. Історія буднів. Звичаї, соціонормативна культура. Ментальність як етнопсихологічний феномен. Особливості української ментальності. Церква, як освітньо-культурний осередок краю. Пам'яткознавство. Принципи та критерії визначення пам'яток. Екологічне краєзнавство. Екологічні явища конкретної місцевості. Складові структури екологічного краєзнавства. Генеалогічні дослідження в історичному краєзнавстві.

Розділ 6. Методи історико-краєзнавчих досліджень

Загальноісторичні методи: порівняльно-історичний, динамічний, статичний, районування, культурно-історичний, ретроспективний, генетичний, спостереження.

Усна історія. Опитування. Анкетне опитування. Правила формулювання питань анкети. Інтерв'ю. Різновиди інтерв'ю, формалізоване інтерв'ю, підготовка до інтерв'ю,

Краєзнавчий туризм. Створення та апробація екскурсійного маршруту. Три стадії підготовки екскурсії. Підбір об'єктів екскурсії. Критерії оцінювання об'єктів екскурсії. Вимоги до проведення екскурсії по місту. Картки (паспорти екскурсійних об'єктів). Створення екскурсійного маршруту. Технологічна карта екскурсії.

Просопографія. Персоніфікація минулого. Реконструкція просопографічного образу конкретної особи. Створення колективної біографії кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками. Опис способу життя і занять представників певних соціальних станів. Вивчення соціокультурного середовища краю. Джерела просопографічного дослідження.

Список рекомендованої літератури

Основна література

Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917-1990 рр. – К., 1991.

Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу которого нет. – К., 1992.

Ашурков В., Коцюба Д., Матюшин Г. Историческое краеведение. – М., 1980.

Богданова В. Забезпечення історичного краєзнавства бібліотечно-інформаційними ресурсами – К., 1994.

Войцехівська І., Семергей О. Губернські вчені, архівні комісії в Україні (кінець ХІХ -поч. ХХ ст.) // Київська старовина. – 1995. – № 6.

Григор'єва Т. Дослідження пам'яток Київської старовини на початку ХІХ століття // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2.

Данилюк Ю. Український комітет краєзнавства та його діяльність. // ІV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. / – К., 1989.

З чого починається Батьківщина // Краєзнавство. – 1997. – № 1, 2.

Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874, 1899 р.) // Київська старовина. – 1995. – № 3.

Историческое краеведение. Под ред. Г. Матюшина. – М., 1975.

Историческое краеведение. Под ред. Н. Милонова. – М., 1969.

Кирчів Р. Народознавство в контексті нашого державотворення // Київська старовина. – 1992. – № 4.

Кокошко Н. Недержавні музеї – зберегти і підвищити роль в національно-патріотичному відродженні // Музеї на межі тисячоліть. – Дніпропетровськ. 1999.

Куделко С., Посохов С. Історичне краєзнавство в контексті сучасних тенденцій розвитку науки та суспільства // Краєзнавство. – 1995. – № 1.

Літопис відродження пам'яток // Пам'ятки України. – 1997. – № 3.

Літопис Самовидця. – К., 1971.

Люта Т. Україна на старожитніх мапах // Пам'ятки України. – 1996. – № 2.

Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. – 1993. – № 1.

Михайлова О. Посібник з краєзнавства // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 5-6.

Національна символіка. – К., 1990.

Очеретянко В. Здобутки і втрати українського краєзнавства в 20-30-х рр. ХХ ст. (Матеріали III Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції). – К., 1998.

Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2.

Пієвченко Л. Краєзнавча діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів в другій пол. ХІХ ст. // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2.

Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991.

Савчук В. Український комітет краєзнавства на рубежі 20-30-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2.

Сарбей В. Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине. / Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991.

70-річчя Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. – 1995. – № 1.

Статут Всеукраїнської спілки краєзнавців. Постанова від 24 серпня 1990, № 226.

Строев К. Краеведение. – М., 1974.

Сичинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.

Теодорович А. Діяльність Українського комітету краєзнавства. (УКК в добу українізації). Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 6. – К., 1999.

Тит Геврик. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – К., 1991.

Толочко П. Назва «Україна» в південноруських літописах і актових документах // Київська старовина. – 1994. – № 3.

Тронько П. Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу. / VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» – Київ-Харків, 1997.

Тронько П. Краєзнавство на межі тисячоліть // Краєзнавство. – 2000. – №1-2.

Тронько П. Краєзнавство у відродженні історичної пам'яті багатовікових традицій українського народу // З Любов'ю до України. – К., 1995.

Тронько П. Родовід українського краєзнавства // Краєзнавство. – 1993. – № 1.

Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. – К., 1994.

Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії. – К., 1999.

Шмидт С. «Золотое десятилетие» советского краеведения. Отечество». – Вып. 1. – М., 1990.

Додаткова література

Агеева Р. Происхождение имен рек и озер. – М., 1985.

Апанович Е. Рукописная светская книга XIII века на Украине. Исторические сборники. – К., 1983.

Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1982.

Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К., 1979.

Бажан Г. Районна газета як джерело у вивченні історії рідного краю. // Краєзнавство. – 2000. – №1-2.

Берлинський М. История города Киева // Київська старовина. – 1992. – № 1.

Берлинський М. Короткий опис Києва. – К., 1990.

Беляшевский Н. К вопросу о программе Киевского музея Древностей и Искусств // Київська старовина. – 1990. – № 3.

Борисенко В., Саченко С. Київ у другій половині XII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 4.

Бычкова М. Родословные книги XVI-XVII ст. как исторический источник. – М., 1975.

Вечерський В. Заповідники України // Пам'ятки України, 1997. – № 2.

Высоцкий С. Золотые ворота в Киеве. – К., 1982.

Гончарук П. Участь Кирило-Мефодіївців у діяльності Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів // Київська старовина. – 1993. – № 4.

Горобець В. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. / Історичні джерела та їх використання. – К., 1972.

Готун І., Моця О. З життя киян часів Батия // Київська старовина. – 1993. -№5.

Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991.

Гупало В. Подол в Древнем Киеве. – К., 1982.

Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність. Под ред. В. Горленка. – К., 1986.

Заруба В. Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах «архів полковника І.Новицького» // Архіви України. – 1989. – №5.

Иванов П. Педагогические основы школьного краеведения. – М., 1986.

Килиевич С. Дитинец Києва IX – пер. пол. XIII веков. – К., 1982.

Килиевич С. На горе Старокиевской. – К., 1982.

Кирдан Б. Украинские народные думы в XV – нач. XVII вв. – М., 1962.

Кирдан Б. Украинский народный эпос. – М., 1965.

Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. – М., 1974.

Коцюба Д. Историческое краеведенье в школе. – К., 1969-1973. – ч. 1,2.

Кравченко Н. Музей в інтер'єрі районного міста // Пам'ятки України, 1998. – № 1.

Краеведение и уроки истории. – Л., 1967.

Кузьмин А. Начальные этапы древнерусского летописания. – М., 1977.

Кулінська С. З історії розвитку музейної справи у Києві (друга половина XIX ст.) // Київська старовина. – 1993. – № 1, 2, 4, 5.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки – К., 1992.

Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – М., 1970.

- Марков Г.* Максимович – видатний історик ХІХ ст. – К., 1973.
- Мезенцева Т.* Музей України. – К., 1959.
- Методика историко-краеведческой работы. – М., 1982.
- Мицик Ю., Кулинський М.* Київ в описі Рейнгольда Хайденштайна. // Київська старовина. – 1993. – № 5.
- Мицик Ю.* Київ в описі турецького мандрівника ХVІІ ст. Євлії Челебі. // Київська старовина. – 1994. – № 3. 24.
- Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4.
- Мовчан Й.* Древние Выдубичи. – К., 1982.
- Мурзаев З.* География в названиях. – М., 1982.
- Мурзаев З.* Очерки топонимики. – М., 1979.
- Наулко В.* Нові відомості про Де ля Фліза // Київська старовина. – 1993. – № 5.
- Общие вопросы школьного краеведения. – М., 1971.
- Огризко З., Элькин Г.* Школьные музей. – М., 1972.
- Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – К., 1977.
- Ономастика й норма. – М., 1976.
- Очерки русской культуры ХІІІ-ХV веков. – М., 1974.
- Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. – К., 1991.
- Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси ХІ-ХІІ вв. – М., 1973.
- Пономарів О.* Історія в словах // Київська старовина, 1993, №1-5.
- Панченко В.* Герб Києва. // Київська старовина. – 1994. – № 3.
- Рабинович М.* Археологические материалы в экспозиции краеведческих музеев. – М., 1961.
- Родаченко І.* Мандри Василя Барського. – К., 1967.
- Розвиток масового туристсько-краєзнавчого руху в школах та позашкільних закладах // Краєзнавство, 2000. – № 1-2.
- Стародавній Київ. – К., 1975.
- Виклади давньослов'янських легенд або міфологія, /укладена Я.Головацьким. – К., 1991.
- Струнка М.* Організація пошукової роботи з етнографії у шкільних краєзнавчих музеях – К., 1989.
- Сагайдак М.* Великий город Ярослава. – К., 1982.

Толочко О. Документи першої історико-археологічної експедиції в Україну // Київська старовина. – 1998. – № 3.

Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київська старовина. – 1997. – № 5.

Толочко П. Русь-Мала Русь руський народ у др. пол. XIII-XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3.

Толочко П. Стародавній Київ. – К., 1966.

Толочко П. Україна і Русь у Літописі Самовидця // Київська старовина, 1992. – № 3.

Федорова Л. Перший музей Києва // Київська старовина. – 1992. – № 3.

Цепелева Н. Факультатив по краєведенню. – М., 1972.

Шаповал І. Козацький батько. Образ Дмитра Івановича Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки. Кривий Ріг, 1998.

Шевчук В. Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // Київська старовина. – 1993. – № 4.

Швидько Г. Краєзнавці і краєзнавство Придніпров'я // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2.

Школьные музеи: Из опыта работы. – М., 1977.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Вступ. Предмет і завдання історичного краєзнавства.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Історичне краєзнавство як наука.

1.2. Зв'язок історичного краєзнавства зі спеціальними історичними дисциплінами.

1.3. Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України.

Лекція 2. Розвиток історичного краєзнавства на території України до початку XX ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Народне краєзнавство додержавних часів.

2.2. Розвиток історичного краєзнавства за часів Київської Русі.

Літописи – як носії історико-краєзнавчої інформації.

2.3. Щоденники і мемуари іноземців про Україну (XIV-XVI ст.).

2.4. Вплив реформ Петра I на краєзнавчу науку.

2.5. Розвиток краєзнавчих досліджень у XIX ст.

Лекція 3. Історичне краєзнавство в Україні за радянських часів та в роки незалежності.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

3.1. Вплив революційних подій 1917-1920 рр. на історичне краєзнавство.

3.2. Історико-краєзнавчий рух 1920-30-х рр.

3.3. Історичне краєзнавство в часи Другої Світової війни і післявоєнний період.

3.4. Історичне краєзнавство в другій половині XX ст.

3.5. Розвиток історичного краєзнавства в роки незалежності.

Лекція 4. Ономастика, археологія та етнографія в історичному краєзнавстві.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

4.1. Топоніміка як джерело вивчення рідного краю.

4.2. Археологія як джерело вивчення рідного краю.

4.3. Етнографічні особливості вивчення рідного краю.

Лекція 5. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

5.1. Населений пункт як об'єкт історико-краєзнавчих досліджень.

5.2. Демографія в історико-краєзнавчих дослідженнях.

5.3. Соціальна історія краю.

5.4. Міграційні процеси та їх вплив на розвиток міст.

Лекція 6. Методи історико-краєзнавчих досліджень.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

6.1. Загальноісторичні методи: порівняльно-історичний, динамічний, статичний, районування; культурно-історичний, ретроспективний, генетичний, спостереження).

6.2. Усна історія.

6.3. Краєзнавчий туризм.

6.4. Просопографія.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Вступ. Предмет і завдання історичного краєзнавства

(1 академічна година)

Питання для обговорення:

1.1. Історичне краєзнавство як наука.

1.2. Зв'язок історичного краєзнавства зі спеціальними історичними дисциплінами.

1.3. Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України.

Семінарське заняття 2. Розвиток історичного краєзнавства на території України до початку ХХ ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

2.1. Народне краєзнавство додержавних часів.

2.2. Розвиток історичного краєзнавства за часів Київської Русі. Літописи – як носії історико-краєзнавчої інформації.

2.3. Щоденники і мемуари іноземців про Україну (XIV-XVI ст.).

2.4. Вплив реформ Петра I на краєзнавчу науку.

2.5. Розвиток краєзнавчих досліджень у ХІХ ст.

Семінарське заняття 3. Історичне краєзнавство в Україні за радянських часів та в роки незалежності.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

3.1. Вплив революційних подій 1917-1920 рр. на історичне краєзнавство.

3.2. Історико-краєзнавчий рух 1920-30-х рр.

3.3. Історичне краєзнавство в часи Другої Світової війни і післявоєнний період.

3.4. Історичне краєзнавство в другій половині ХХ ст.

3.5. Розвиток історичного краєзнавства в роки незалежності.

Семінарське заняття 4. Ономастика, археологія та етнографія в історичному краєзнавстві.

(1 академічна година)

Питання для обговорення:

4.1. Топоніміка як джерело вивчення рідного краю.

4.2. Археологія як джерело вивчення рідного краю.

4.3. Етнографічні особливості вивчення рідного краю.

Семінарське заняття 5. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень.

(1 академічна година)

Питання для обговорення:

5.1. Населений пункт як об'єкт історико-краєзнавчих досліджень.

5.2. Демографія в історико-краєзнавчих дослідженнях.

5.3. Соціальна історія краю.

5.4. Міграційні процеси та їх вплив на розвиток міст

Семінарське заняття 6. Методи історико-краєзнавчих досліджень.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

6.1. Загальноісторичні методи (порівняльно-історичний, динамічний, статичний, районування, культурно-історичний, ретроспективний, генетичний, хорологічний, спостереження).

6.2. Усна історія.

6.3. Краєзнавчий туризм.

6.4. Просопографія.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Заповідники і національні парки Українських Карпат.

Оборонні споруди України.

Використання замків і фортець у краєзнавстві.

Природні рекреаційно-курортні ресурси України.

Проблеми та перспективи використання українських печер у краєзнавстві.

Краєзнавча характеристика найвідоміших печер України.

Історія розбудови карпатської туристичної інфраструктури (друга половина ХІХ ст. – 1939 р.).

Туристична карта, основні елементи її інформаційного наповнення.

Видатні пам'ятки фортифікаційного зодчества в Україні.

Бахчисарай – туристична столиця Гірського Криму.

Євпаторія – курортне місто півдня України. Малий Єрусалим.

Мандрівка по Гуцульщині.

Український Париж – Чернівці.

«Острів свободи України» – Хортиця.

Батурин – гетьманська столиця. (Краєзнавча подорож).

Українська символіка.

Радянізація західноукраїнських земель в 1939-1941 рр.

Ретроспективна історична топографія середньовічного Львова.

Історико-краєзнавча діяльність освітян Харківщини в 1920-х – на початку 1930-х рр.

Історико-культурний потенціал Миколаївської області другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.)

Замкові комплекси Хмельницької області як складова загальної архітектурної спадщини України.

Історична регіоналістика як науковий напрям в системі історичних наук.

Відродження та розвиток історичного краєзнавства на Одещині у другій половині 40-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

Походження назви «Україна».

Український Тризуб.

Український Прапор.

Чужинці про Україну.

Ономастика. Відображення в прізвищах рис характеру, виробничої діяльності людей. Регіональні особливості прізвищ.

Топонімічні пам'ятки. Вивчення походження назв поселень, річок, околиць. Історична основа назв.

Основні принципи і методи топоніміки. Відображення в назвах змін у житті краю.

Негативні наслідки масових перейменувань назв у 1920-60-ті рр.

Особливості збирання краєзнавчого матеріалу для науково-дослідної роботи.

Питання для поточного і підсумкового контролю та оцінки знань студентів

1. Предмет і завдання історичного краєзнавства.
2. Історичне краєзнавство як наука.
3. Зв'язок історичного краєзнавства зі спеціальними історичними дисциплінами.
4. Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України.
5. Розвиток історичного краєзнавства на території України до початку ХХ ст. Народне краєзнавство додержавних часів.
6. Розвиток історичного краєзнавства за часів Київської Русі. Літописи – як носії історико-краєзнавчої інформації.
7. Щоденники і мемуари іноземців про Україну (XIV-XVI ст.).
8. Вплив реформ Петра I на краєзнавчу науку.
9. Розвиток краєзнавчих досліджень у ХІХ ст.
10. Піднесення краєзнавчого руху, як прояв зростання суспільно-політичної активності населення.
11. Історичне краєзнавство в Україні за радянських часів та в роки незалежності.
12. Вплив революційних подій 1917-1920 рр. на історичне краєзнавство.
13. Краєзнавча діяльність радянської влади у 20 рр. ХХ ст.
14. Історико-краєзнавчий рух 1920-30-х рр.
15. Введення елементів краєзнавства у вузівську і шкільну програми.
16. Краєзнавчі періодичні видання.

17. Згортання краєзнавчої роботи з середини 30-х років ХХ ст. Розгром товариств і об'єднань, вилучення з наукового обігу краєзнавчих творів.

18. Історичне краєзнавство в часи Другої Світової війни і післявоєнний період.

19. Відродження краєзнавства у 1940-50-х рр. Збирання матеріалів про учасників війни, партизанські загони, підпільну боротьбу.

20. Історичне краєзнавство в другій половині ХХ ст.

21. Розвиток краєзнавства в 60-70х рр. Створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, його місцевих відділень.

22. Підготовка і видання «Зводу пам'яток історії та культури». Проведення Всеукраїнських конференцій, «круглих столів», симпозіумів, семінарів з питань краєзнавства.

23. Історичне краєзнавство у 1980-90-х роках. Створення відділу краєзнавства в структурі Інституту історії України НАН України.

24. Розвиток історичного краєзнавства в роки незалежності.

25. Краєзнавство на межі тисячоліть. Завдання історичного краєзнавства в період побудови незалежної Української держави.

26. Джерела вивчення історії рідного краю.

27. Ономастика в історичному краєзнавстві.

28. Мова як історичне джерело.

29. Топоніміка як джерело вивчення рідного краю.

30. Топонімічні пам'ятки. Вивчення походження назв поселень, річок, околиць.

31. Історична основа назв.

32. Антропоніміка в Україні.

33. Археологія в краєзнавстві.

34. Археологія як джерело вивчення рідного краю.

35. Археологічні дослідження на території України.

36. Археологічна та етнографічна мапи краю. Державна охорона археологічних пам'яток.

37. Етнографія в історичному краєзнавстві.

38. Етнографія як джерело вивчення рідного краю.

39. Етнографічні особливості.

40. Методи етнографічних досліджень.

41. Створення музеїв побуту. Вивчення і облік приватних колекцій.

42. Методика проведення бесід, запис фольклорних матеріалів.

43. Створення рукописних і друкованих збірок пісень, прислів'їв, приказок, повір'їв, прикмет.
44. Писемна спадщина минулого та її значення у вивченні історії краю.
45. Матеріали архівів. Путівники. Описи. Картотеки. Збірники документів і матеріалів.
46. Методи і прийоми роботи з архівними документами.
47. Документальні матеріали православної церкви, їх використання при вивченні історії краю.
48. Населений пункт як об'єкт історико-краєзнавчих досліджень.
49. Демографія в історико-краєзнавчих дослідженнях.
50. Соціальна історія краю.
51. Міграційні процеси та їх вплив на розвиток міст
52. Загальноісторичні методи (порівняльно-історичний, динамічний, статичний, районування, культурно-історичний, ретроспективний, генетичний, спостереження).
53. Усна історія.
54. Краєзнавчий туризм.
55. Просопографія.

2.5. Методологія історії

Автор-укладач:

Шевченко О.Т., кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

У навчальній програмі викладено курс «Методологія історії» який займає винятково важливе місце та відіграє дедалі значнішу роль у професійній підготовці вчителя історії. Методологія історії представляє самостійну область наукового знання, витoki якої йдуть в синтез історіографії і філософії історії. Предметом навчального курсу є методологія про принципи і методи історичного пізнання, способи і прийомах їх застосування в дослідницькій практиці. У основі курсу лежать знання отримані студентами в ході вивчення усього комплексу історичних дисциплін на рівні систематизації і узагальненні історичного досвіду розвитку народів.

Цілі курсу. Скласти у студентів уявлення про історію формування і розвитку історичних знань, сучасний стан теоретичних підстав історіографії в її різних формах і напрямках. Розглянути основні підходи до вивчення і розуміння минулого, як смороду формувалися і поширювалися з найдавніших часів до наших днів. Представити головні положення теоретичної частини історіографії – об'єкта, суб'єкта, методів, особливостей творення історичних знань, їх структури і соціальних функцій. Створити цілісну картину фахової історіографічної діяльності історика. Визначити роль історії у системі інших гуманітарних і соціальних наук. Програма дозволяє студентові самостійно вивчити вузлові проблеми методології історичного дослідження.

Враховуючи особливості матеріалу, курс будується як система проблемних лекцій, кожна з яких розпочинається з постановки проблеми, яку необхідно вирішувати або в ході рутинної історіографічної практики, вже знайомої студентам, або при зіткненні носія професійних історичних знань і інтерпретації з масовою

історичною свідомістю. Лекції будуються як діалог викладача із студентами.

У курсі передбачено ознайомлення із основними західними підходами до вивчення історичного процесу, зокрема: формаційним, цивілізаційним, культурологічним, «осьового часу» та їх представниками К. Марксом, О. Шпенглером, А. Тойнбі, М. Вебером, К. Поппером, К. Ясперсом, Р. Колігвудом та іншими.

Програма складена таким чином, щоб логічно та гармонійно доповнити цикл гуманітарних предметів, що викладаються у ВУЗах України, а саме: історії України, всесвітньої історії, історії світової культури, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін, політології, соціології.

Питання практики історичного пізнання спрямовані на допомогу підготовки студентами наукових робіт, що відповідає кваліфікаційній характеристиці майбутнього магістра, викладача або вчителя історії. Тому студент повинний вміти: класифікувати історичні джерела і матеріали, обирати достатнє поле історичного дослідження, науково-логічно за допомогою понятійно-категоріального апарату історичної науки формулювати свої думки, використовуючи аналітичний підхід, до обраної теми, робити узагальнення.

Завдання вивчення дисципліни: трансляція історико-методологічного досвіду, сформованого і збереженого попередніми поколіннями дослідників; розкриття основних методологічних концепцій в історичній науці кінця ХІХ – початку ХХІ ст., внеску провідних методологів історії у розвиток дисципліни; розкриття форм взаємозв'язку історичної науки і сучасності, місця і функцій історичної науки в сучасному суспільстві; розкриття основних категорій, принципів і методів історичного дослідження.

Студент повинен опанувати наступні уміння і навички: володіти навичками дослідницької роботи з історичними і історіографічними джерелами; координувати науково-дослідну роботу, творчо застосовувати отримані знання з практики; розкривати основний зміст історичних концепцій, фактів, класифікувати їх з точки зору приналежності до наукових напрямів і шкіл; володіти основними загальнонауковими і спеціальними методами історичного дослідження; орієнтуватись в основних інноваційних напрямках історичного дослідження.

Експертиза культурно-історичних цінностей

Робоча навчальна програма охоплює такі важливі проблеми як: методологічні та теоретичні проблеми історичного пізнання у ХІХ-ХХ ст.; основні поняття і категорії історичного процесу та теорії історичного пізнання; практика дослідження, вивчення і розуміння історичного процесу.

Формами поточного контролю успішності вивчення курсу і оцінки знань і умінь студентів є контрольні роботи, реферати з окремих тем, а підсумкового – екзамен.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські заняття, самостійну роботу студентів та індивідуальну роботу викладача виглядають наступним чином:

№ п/п	Назва теми	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1.	Криза історичної науки на пострадянському просторі. Предмет і завдання курсу.	1	-	-	-
2.	Криза історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Позитивізм і ранкеанство. Критичний позитивізм.	1	-	-	-
3.	Неокантіанська методологія історії. Г. Ріккерт, М. Вебер.	1	-	-	1
4.	«Школа Анналів». М. Блок. Л. Февр. Ф. Бродель.	1	-	-	-
5.	Предмет історичної науки. Співвідношення історії і сучасності. Соціальні функції історичної науки.	2	-	-	1
6.	Структура історичного дослідження. Принципи історичного пізнання. Методи історичного дослідження.	2	-	-	1
	Разом	8	-	-	3

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Криза історичної науки на пострадянському просторі

Інноваційні напрями в історії. «Нова наукова історія». Психоісторія. Історія ментальностей. Гендерна історія. Усна історія.

Постмодернізм і сучасна історична наука. «Лінгвістичний» поворот. Відродження нарратива. Крах марксистської парадигми історії і криза

пострадянської історіографії. Перегляд марксистських принципів історичного дослідження в українській історичній науці.

Мета методології історії. Завдання методології історії. Місце методології історії в системі наукових знань. Зв'язок методологічних і історіографічних досліджень. Методологія і джерелознавство.

Основні концепції в методології історії. Становлення методології історії як спеціальної наукової дисципліни. Методологія історії в радянській історичній науці (И.С.Кон, А.Я.Гуревич, М.А.Барг, А.В.Гулига, Д.И.Ковальченко, Б.Г.Могильницький). Підвищення методологічного рівня історичних досліджень як один з чинників виходу з кризи.

Розділ 2. Криза історіографії кінця XIX – початку XX ст.

Формування методології історії у кінці XIX ст. – закономірний підсумок розвитку наукових знань. Німецький історизм і позитивізм як основні напрями в історіографії середини і другої половини XIX ст. Ранкеанське розуміння історії. Основні елементи позитивістської парадигми історії.

Методологічна криза в історичній науці кін XIX – поч. XX ст. Формування методології «критичного позитивізму» в російській історіографії початку XX ст. Співвідношення історії і сучасності. Історична наука як система «уявних розрізів». Проблема історичного факту в інтерпретації Віппера.

Класифікація наук за В.Дільтеєм. Специфіка історичного пізнання. Розуміння і пояснення в науці. Роль світогляду в дослідженні. Природа світогляду. Метод історичної науки.

Релятивізм філософії історії Г.Зіммеля. Понятійний апарат історії в трактуванні Г.Зіммеля. Роль закону в історичному дослідженні. Сенс історії в розумінні Зіммеля. Проблема об'єктивності історичного пізнання.

Неокантіанська методологія історії (В.Виндельбанд, Г.Ріккерт, А.С.Лаппо-Данилевский). Проблема класифікації наук. Місце ціннісного підходу в історичному дослідженні. Природа цінності. Цінність і оцінка. Історико-соціологічні погляди М.Вебера. Поняття «Ідеального типу» і його значення для становлення сучасної епістемології. Роль загальних понять в історичному дослідженні. Співвідношення «ідеального типу» і формації К. Маркса.

Школа «Анналів». (М.Блок, Л.Февр, Ф.Бродель). Основні елементи парадигми історії школи «Анналів». Антропологізація історичної науки. Міждисциплінарний підхід. Проблеми історичного синтезу. Наукова проблематика досліджень Блоку і Февра. Апологія історії Блоку. Зв'язок історії і сучасності в трактуванні Февра. Друге покоління «Анналів». Броделевський етап в розвитку «Анналів». Досвід побудови глобальної історії. Роль географічного середовища в історії. Розвиток досліджень по історії ментальностей (Ж. Ле Гофф, Ле Руа Ладюрі). Четверті «Анналі». Відмова від глобальної історії, від територіального об'єкту дослідження.

Розділ 3. Предмет історичної науки. Методологія історії

Багатозначність поняття «історія». Співвідношення історії як розповіді і як минулого. Наукова історія. Поняття – об'єкт пізнання.

Відмінність наук по об'єкту пізнання. Історія – наука про культуру (суспільстві). Поняття – предмет пізнання. Відмінність груп наук з теоретико-пізнавальної точки зору. Предмет історії в його історичному розвитку. Особливість предмета історичного дослідження. Ретроспективний характер історичного пізнання. Дискусії в історіографії про головну мету історичного дослідження.

Роль індивідуального в історії як науці про культуру. Роль нарративу в історичному дослідженні. Роль емпіричних узагальнень в пізнавальній діяльності історика. Значення законів як інструментів пізнання в історичному дослідженні. Проблема відбору історичних фактів для усебічного розуміння предмету історії. Значення історичного синтезу.

Особливості об'єкту історичного вивчення. Поняття культури. Суспільство – суб'єкт – об'єкт, соціальне пізнання – самопізнання суспільства. Проблема реальності історичного минулого.

Значення історичного досвіду для сучасності. Історичний досвід – складова частина суспільної свідомості. Історичний досвід і національна самосвідомість суспільства. Зв'язок і відмінність історії і ідеології. Значення історичних знань для державної політики. Політична і наукова актуальність. Сенс історичного факту. Пізнавальна природа факту. Особливості фактів історичної дійсності. Особливості фактів історичного джерела.

Загальнонаукові методи і їх використання істориками. Історичні і логічні методи. Сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного. Метод моделювання. Метод системного аналізу. Метод діалектичного аналізу. Спеціальні історичні методи. Метод класового аналізу. Історико-генетичний метод. Історико-порівняльний метод. Історико-системний метод. Історична ретроспекція. Соціально-психологічний підхід в історичній науці.

Список рекомендованої літератури

Основна література

Брановский Ю.С. Введение в педагогическую информатику: Учеб. пособие для студентов. – Ставрополь: СГПУ, 1995.

Информатика для гуманитариев: Учеб. пособие / Под ред. Л.И. Бородкина и И.М. Гарсковой. – М.: Изд-во УРАО, 1997.

Историческая информатика: Учеб. пособие / Под ред. Л.И. Бородкина, И.М. Гарсковой. – М.: Мосгорархив, 1996.

Методологические проблемы исторической науки / Под ред. Б.Г. Могильницкого. – Томск. Изд-во: Том. ун-та, 2001. С. 3 – 10.

Методология истории: Учеб. пособие для студентов вузов / А.Н. Нечухрин, В.Н. Сидорцов, О.М. Шутова и др. Мн.: НТООО «ТетраСистемс», 1996.

Могильницкий Б.Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций. Вып. 1 – 3. – Томск. Изд-во Том.ун-та, 2002-2008.

Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания: Пособие для вузов – М.: Дрофа, 2004.

Сидорцов В.Н. Методология истории: количественные методы и информационные технологии: Учеб.-метод. пособие. – Мн.: БГУ, 2003.

Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. / Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2000.

Додаткова література

Аванесов В.С. Основы научной организации педагогического контроля. – М., 1989.

Балыкина Е.Н. Слагаемые эффективности педагогических программ учебного назначения по историческим дисциплинам // Компьютерные учебные программы, № 1 (20). – М.: ИНИИФО, 2000. – С. 13-36.

Барз М.А. Категории и методы исторической науки. – М.: Наука, 1984.

Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки. – Прага, 1925.

Блок М. Апология истории или Ремесло историка / Пер. с франц. – М.: Наука, 1975.

Виппер Р.Ю. Очерки теории исторического познания. – М., 1911.

Глинский Б.А. Философские и социальные проблемы информатики. – М.: Наука, 1990.

Гулыга А.В. Эстетика истории. – М.: Наука, 1974.

Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990.

Гуревич А.Я. Теория формации и реальность истории // Вопросы философии. – 1990. – № 11.

Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – М.: Индрик, 1993.

Дильтей В. Описательная психология / Пер. с нем. М.: Русский книжник, 1924.

Жуков Е.М. Очерки методологии истории. – М.: Наука, 1980.

Иванов Г.М., Коршунов А.М., Петров Ю.В. Методологические проблемы исторического познания. – М.: Высшая школа, 1981.

Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987.

Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. с англ. М.: Наука, 1980.

Коршунов А.М., Шаполов В.Ф. Творчество и отражение в историческом познании. – М.: Изд-во МГУ, 1984.

Кудряшов В.Е., Липницкая О.Л. Базы данных в исторических исследованиях Беларуси / Компьютер и историческое знание / Ред. Л.И. Бородкин и В.Н. Владимиров. – Барнаул: АГУ, 1994.

Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. – М.: Изд-во МГУ, 1991.

Могильницкий Б.Г. Между объективизмом и релятивизмом: дискуссии в современной американской историографии // Новая и новейшая история. – 1993. – № 5. – С. 3-7.

- Модульно-рейтинговая технология обучения (опыт применения в вузе и средней школе). Сб. статей. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1993.
- Ракитов А.М.* Историческое познание. – М.: Политиздат, 1982.
- Решетников С.В.* Политология в Республике Беларусь: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – Мн.: ПСПИ, 1999.
- Риккерт Г.* Философия истории / Пер. с нем. – СПб., 1908.
- Русакова О.Ф.* Философия и методология истории в XX веке: школы, проблемы, идеи. – Екатеринбург: УрО РАН, 2000.
- Сидорцов В.Н.* Актуальные методологические проблемы исследования истории // Гуманитарно-экономич. вестник. – Мн., 1998. – № 1. – С. 24-30.
- Сидорцов В.Н.* Методология исторического исследования (механизм творчества историка). – Мн.: БГУ, 2000.
- Стерн А.* Философия истории и проблема ценностей. – Гаага, 1962 (на англ. яз.).
- Сулов И.П.* Методология экономического исследования. – М.: Экономика, 1983.
- Теоретико-методологические проблемы исторического познания. Материалы к международной научной конференции. В 2 т. / Под ред. В.Н. Сидорцова, В.С. Кошелева, Я.С. Яскевич. – Мн.: РИВШ БГУ, 2000.
- Тойнби А.Д.* Постижение истории / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990.
- Федоров Б.И., Джалиашвили З.О.* Логика компьютерного диалога. – М.: Онега, 1994.
- Философия и методология истории. – М.: Прогресс, 1977.
- Философские проблемы исторической науки. – М.: Наука, 1969.
- Фриман Э.* Методы изучения истории. – М., 1983.
- Хвостов К.В., Финн В.К.* Проблема исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. – М.: РГГУ, 1997.
- Хьюз С.* История как искусство и как наука. – Нью-Йорк. Эванстон. Лондон, 1964 (на англ. яз.).
- Шкуратов В.А.* Историческая психология. – М.: Мысль, 1997.
- Шпенглер О.* Закат Европы. Т. 1. – М.; Пг., 1923.
- Ясперс К.* Смысл и назначение истории / Пер. с нем. – М.: Политиздат 1991.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Криза історичної науки на пострадянському просторі.
Предмет і завдання курсу.

(1 академічна година)

Питання до розгляду:

1. Предмет і завдання курсу. Зародження та основні етапи розвитку.
2. Інноваційні напрями в історії. «Нова наукова історія».
3. Постмодернізм і сучасна історична наука.
4. Перегляд марксистських принципів історичного дослідження в українській історичній науці.

Лекція 2. Криза історіографії кінця XIX – початку XX ст. Позитивізм і ранкеанство. Критичний позитивізм.

(1 академічна година)

Питання до розгляду:

1. Формування методології історії у кінці XIX ст. – закономірний підсумок розвитку наукових знань.
2. Ранкеанське розуміння історії. Основні елементи позитивістської парадигми історії.
3. Формування методології «критичного позитивізму» в російській історіографії початку XX ст.

Лекція 3. Неокантіанська методологія історії. Г.Ріккерт, М.Вебер.

(1 академічна година)

Питання до розгляду:

1. Місце ціннісного підходу в історичному дослідженні. Природа цінності.
2. Історико-соціологічні погляди М.Вебера.

Лекція 4. «Школа Анналів». М.Блок. Л.Февр. Ф.Бродель.

(1 академічна година)

Питання до розгляду:

1. Основні елементи парадигми історії школи «Анналів». Наукова проблематика досліджень

2. Друге покоління «Анналів». Броделевський етап в розвитку «Анналів».

3. Розвиток досліджень по історії ментальностей (Ж. Ле Гофф, Ле Руа Ладюрі). Четверта школа.

Лекція 5. Предмет історичної науки. Співвідношення історії і сучасності. Соціальні функції історичної науки.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1. Наукова історія. Поняття – об'єкт пізнання.
2. Предмет історії в його історичному розвитку. Особливість предмета історичного дослідження.
3. Особливість предмета історичного дослідження. Ретроспективний характер історичного пізнання.

Лекція 6. Структура історичного дослідження. Принципи історичного пізнання. Методи історичного дослідження.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1. Особливості об'єкту історичного вивчення. Структура розвитку історії.
2. Загальнонаукові методи і їх використання істориками.
3. Спеціальні історичні методи.
4. Історична ретроспекція. Соціально-психологічний підхід в історичній науці.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Дослідницькі принципи школи «Анналів».

Теорія модернізації.

Історико-антропологічний підхід в дослідженнях.

Історія повсякденності як частина «нової соціальної історії»

Методи історичного дослідження.

«Нова» соціальна історія.

Формаційний підхід до вивчення історії.

Цивілізаційний підхід до вивчення історичного минулого.

Гендерна історія: генезис і перспективи розвитку.

Усна історія: генезис і перспективи розвитку.

Основні елементи позитивістської парадигми історії.

Формування позитивістського напрямку в російській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Критика неокантіанської філософії історії в методології історії «критичного позитивізму».

Формування школи «Анналів» у французькій історіографії 20-х рр. ХХ ст. Методологія історії М.Блока.

Методологічна еволюція школи «Анналів» в «післяброделевський» період.

Суб'єктно-об'єктні стосунки в історичній науці і специфіка історичного пізнання.

Соціальні функції історичної науки.

Емпіричний і теретический рівні в історії, принципи історичного пізнання.

Історичний досвід як складова частина суспільної свідомості.

Загальнонаукові методи і їх використання істориками.

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

1. Визначення історії як історичної науки. Поняття історичного процесу.
2. Історичне пізнання як теорія і практика розуміння дослідження і вивчення історичного процесу.
3. Поняття методології історичної науки.
4. Історіософія і філософія історії.
5. Міфологічне розуміння історії.
6. Релігійне розуміння історії.
7. Провіденціалізм в розумінні пізнання історичного процесу.
8. Ідеї позитивізму в західній та українській історіографії.
9. Діалектика і логіка пізнання Гегеля.
10. Марксистський підхід до розуміння історичного процесу.
11. Соціологія та історична наука.
12. Школи анналів.
13. Радянська історична наука та її методологія.

14. Ідея розвитку історії Р.Колінгвуда.
15. Марк Блок про ремесло історика.
16. Критика історизму К.Поппера.
17. Розуміння розвитку історії К.Ясперсом.
18. Цивілізаційний підхід до вивчення і розуміння історії.
19. Культурологічний підхід до розуміння і вивчення історії.
20. Загально-методологічні та конкретно-методологічні принципи.
21. Принцип історизму як основа історичного пізнання.
22. Поняття історичної години.
23. Поняття історичного простору.
24. Історична альтернатива.
25. Розуміння незворотності історичного процесу.
26. Історичне джерело.
27. Історичний факт та історичне явище.
28. Історичний процес та історична пам'ять.
29. Історична свідомість та історичне мислення.
30. Історичний досвід та історична правда.
31. Історична реальність та історична істина.
32. Історична оцінка та аксіологія.
33. Цілеспрямованість і стихійність історичного процесу.
34. Історична доля та історична воля.
35. Класифікація в історичних дослідженнях: групування, типологія, систематизація.
36. Проблеми періодизації в історичній науці.
37. Формування структури і змісту наукової роботи.
38. Соціальні функції історичної науки.
39. Суб'єктно-об'єктні стосунки в історичній науці і специфіка історичного пізнання.
40. Історичний досвід як складова частина суспільної свідомості.

Розділ 3

ТЕОРЕТИЧНА ПІДГОТОВКА (дисципліни за вибором)

3.1. Основи наукових досліджень

Автор-укладач:

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Програма вивчення варіативної навчальної дисципліни за вибором студента «Основи наукових досліджень» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавра напряму 6.020302 – «Історія».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є методологія і методи наукових історичних досліджень, а також способи їх організації.

Метою викладання навчальної дисципліни «Основи наукових досліджень» є надання студентам необхідного обсягу знань у галузі наукових досліджень, підготовка їх до самостійного виконання наукової роботи з історії, ознайомлення з формами звітів, методикою підготовки повідомлень, доповідей, наукових статей, курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Основи наукових досліджень» є формування наукового світогляду майбутніх фахівців, які повинні володіти не лише необхідною сумою фундаментальних і спеціальних знань, а й методологією наукових досліджень, інформаційними технологіями, вміти використовувати у своїй роботі все те нове, що з'являється у науці і практиці, адаптуватися до нових умов, постійно вдосконалювати свою кваліфікацію.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні знати: загальні відомості про науку, історію становлення і розвитку науки, відомості про науково-технічну революцію; основи організації наукових досліджень, їх інформаційне забезпечення. Вміти: формулювати

задачі, теоретичні посилання і робочі гіпотези; добирати й аналізувати необхідну інформацію з теми наукового дослідження; перевіряти гіпотези і приймати рішення; прогнозувати соціально-економічні процеси; узагальнювати результати досліджень і формулювати висновки, обробляти та оформляти результати досліджень; за результатами дослідження готувати науковий звіт, доповідь чи статтю, що забезпечують формування компетенцій: навчальної, культурної, соціальної, громадянської, хронологічної, просторової, інформаційної, логічної, аксіологічної.

Засоби діагностики успішності навчання: контроль під час аудиторних занять, основними формами якого є усне опитування студентів для з'ясування рівня засвоєння ними теоретичного матеріалу курсу; контроль самостійної роботи студентів, основними видами якого є оцінювання процесу роботи над індивідуальними завданнями; модульний контроль проводиться у формі тестування.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські заняття, самостійну роботу студентів та індивідуальну роботу викладача виглядають наступним чином:

№ п/п	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Наука – продуктивна сила розвитку суспільства.	2	-	6	-
2.	Організаційні основи наукових досліджень.	2	-	8	1
3.	Історія становлення і розвитку науки.	2	-	6	1
4.	Методологічні основи наукового пізнання.	2	-	8	1
5.	Інформаційне забезпечення наукових досліджень.	-	2	8	1
6.	Організація проведення наукового дослідження.	-	2	8	1
7.	Обробка та оформлення результатів наукового дослідження.	-	2	8	1
	Разом	8	6	52	6

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Теоретичні основи наукової діяльності і наукові методи

Тема 1. Наука – продуктивна сила розвитку суспільства.

Загальні відомості про науку. Науково-технічна революція як передумова перетворення науки в продуктивну силу виробництва. Диференціація та інтеграція – закономірні тенденції розвитку науки.

Тема 2. Організаційні основи наукових досліджень.

Організаційна структура наукових досліджень в Україні. Національна Академія наук – головний науковий центр України. Галузеві академії наук. Кадрове забезпечення наукових досліджень.

Тема 3. Історія становлення і розвитку науки.

Історичні етапи розвитку науки. Українська наука на ранніх історичних етапах. Українська наука сучасної доби. Вклад українських вчених у світову цивілізацію.

Тема 4. Методологічні основи наукового пізнання.

Загальні відомості про наукове пізнання. Методи наукового пізнання. Системний підхід і системний аналіз. Моделі в науковому дослідженні.

Розділ 2. Обробка матеріалів, оформлення результатів наукового історичного дослідження

Тема 5. Інформаційне забезпечення наукових досліджень.

Загальні відомості про інформацію. Типологія наукової інформації та основні види видань. Особливості вторинної інформації та її пошук. Як правильно працювати з літературою.

Тема 6. Організація проведення наукового дослідження.

Вимоги до проведення наукового дослідження. Послідовність проведення наукового дослідження. Експеримент як складова частина наукового дослідження. Роль особистості науковця у проведенні дослідження.

Тема 7. Обробка та оформлення результатів наукового дослідження.

Форми узагальнення результатів наукових досліджень. Методи зведення і обробки результатів експериментальних досліджень. Складання списку літературних джерел. Вимоги до оформлення наукових праць.

Список рекомендованої літератури

Академія наук вищої освіти України (1992-2007) / заг. ред. М. І. Дубина. – К. : АН ВО України, 2007. – 71 с.: фотоіл.

Академія Наук України: довідник: 1993 / [підгот.: С. І. Нужна та ін.]. – К. : Наукова думка, 1993. – 431 с.

Академія наук Української РСР: довідник. 1990 / Академія наук УРСР ; підгот. С. І. Нужна [и др.]. – К. : Наукова думка, 1990. – 410 с.

Бесов Л.М. Історія науки і техніки з найдавніших часів до кінця ХХ століття / Л. М. Бесов ; Харківський держ. політехнічний ун-т. – Х. : [б.в.], 1998. – 167 с.

Білоусова Т.П. Основи наукових досліджень : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т. П. Білоусова, Ю. О. Маркітантов ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський: [б.в.], 2004. – 120 с.

Білуха М.Т. Основи наукових досліджень: підручник. – К. : Вища школа, 1997. – 271 с. : іл.

Вербовський В. В. Як правильно підготувати наукове дослідження: навч.-метод. посіб. для студ. і магістрантів, які навчаються за спец. 6.030300 «Бакалавр історії» та 8.030300 «Магістр історії» / В. В. Вербовський ; Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 123 с.

Вернадский В. И. О науке / В. И. Вернадский. – Дубна: РАН, Институт истории естествознания и техники им. С.И.Вавилова, 1997. – Т. 1: Научное знание. – Научное творчество. – Научная мысль / сост. Г.П. Аксенов [и др.]. – [Б. м.] : [б.в.], 1997. – 576 с.

Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Івано-Франківська область: монографія / Андрущенко В.П. [та ін.]; АПН України, Асоц. ректорів пед. ун-тів Європи, Ін-т вищ. освіти. – К. : Знання України, 2010. – 335 с.

Горбачук В.Т. Основи наукових досліджень: конспект лекцій для студ. та магістрантів пед. ун-ту / В. Т. Горбачук ; Слов'янський держ. педагогічний ун-т. – Слов'янськ: СДПУ, 2003. – 88 с.

Добров Г.М. Наука о науке. Введение в общее наукознание / Г. М. Добров. – К. : Наукова думка, 1966. – 272 с. : рис., табл.

ДСТУ 7.1:2006. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1: 2003, ІДТ). – Взамен ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.16-79, ГОСТ 7.18-79, ГОСТ 7.34-81, ГОСТ 7.40-82; введ. 2007-07-01. – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 48 с. (Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи).

Історія Академії наук вищої освіти України (1992-2007) / за заг. ред. Дубини М.І.; Акад. наук вищ. освіти України. – К. : Вид-во АН ВО України, 2007. – 221 с.

Історія науки і техніки України: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / [Дещинський Л.Є. та ін.]; за наук. ред. проф. Л.Є. Дещинського. – Львів: Растр-7, 2011. – 327 с.

Історія Національної академії наук України (1934-1937): документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т

архівознавства; [упоряд.: В.А. Кучмаренко та ін.; редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін.]. – К. : НБУВ, 2003. – 832 с. : фото, табл.

Історія Національної академії наук України (1938-1941): документи і матеріали / НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут архівознавства; упоряд. В.А. Кучмаренко [та ін.]; відп. ред. О. С. Онищенко. – К. : НБУВ, 2003. – 920 с.

Історія Національної академії наук України (1941-1945) / [упоряд. Л.М. Яременко та ін. ; редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2007.

Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918-1998 / С.В. Кульчицький [и др.]; ред. Ю. О. Храмов. – К. : Фенікс, 2000. – 527 с.: іл.

Історія Національної академії наук України. 1918-1933: науково-довідковий апарат / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; упоряд. О.О. Колобов [та ін.]; відп. ред. О.С. Онищенко. – К. : НБУВ, 2002. – 448 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

Історія Національної академії наук України. 1946-1950 [Текст] / упоряд. Л.М. Яременко [та ін.] ; голова ред. кол. О.С. Онищенко ; НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Інститут архівознавства, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2008.

Как работать с книгой: метод. рекомендации в помощь пропагандистам системы парт. учебы / Добровол. о-во любителей книги Укр. ССР ; [разраб.: Н.П. Руденко, Е.П. Довгополая]. – К. : [б. и.], 1985.

Ковальчук В.В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. для студ. ВНЗ / В.В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв ; наук. ред. В. О. Дроздов ; Державна наукова установа «Інститут інноваційних технологій і змісту освіти», АПН України, Південний науковий центр. – 4-е вид., перероб. і доп. – К. : Професіонал, 2007. – 239 с.

Колотило А.М. Основи наукових досліджень: конспект лекцій / А.М. Колотило, І.М. Чуб. – Харків: ХНАМГ, 2011. – 82 с.

Кремень В.Г. Освіта і наука України. Шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В.Г. Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 215 с.

Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. / О.В. Крушельницька. – К.: Кондор, 2003. – 192 с.

Кузнецов, И.Н. Научное исследование. Методика проведения и оформления / И.Н. Кузнецов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Дашков и Ко, 2008. – 458 с.

Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій / О.В. Кустовська – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 124 с.

Методы исследований и организация эксперимента / под ред. К.П. Власова. – Харьков: Гуманитарный центр, 2002. – 255 с.

Мороз І.В. Наукове дослідження: курсові, дипломні, магістерські роботи. Методика написання, правила оформлення і порядок захисту: метод. посіб. для студ. / І.В. Мороз, Л.І. Мороз; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 144 с. : табл.

Наука і молодь в Україні ХХІ століття / Ю.Л. Мосенкіс [та ін.]; Акад. наук вищ. освіти України, Рада молодих учених, Укр. акад. архіт. – К.; Умань: ПП Жовтий, 2010.

Наука України: статистичний зб. / О.І. Ізотенко [та ін.]; Державний Комітет статистики України. – К.: [б.в.], 1997. – 109 с.

Наука України: науковий потенціал, фінансове забезпечення, результативність, реалізація пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки. – К.: УкрІНТЕІ, 2012. – 240 с.

Наука України: науковий потенціал, фінансове забезпечення, результативність, реалізація пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки. – К. : УкрІНТЕІ, 2012.

Оноприенко В.И. Науковедение: поиск системных идей / В.И. Оноприенко. – К.: ГП «Информационно-аналитическое агентство», 2008. – 288 с.

Оноприєнко В.І. Історія української науки: курс лекцій / В.І. Оноприєнко, В.В. Ткаченко. – К.: Варта, 2010. – 651 с.

Оноприєнко В.І. Історія української науки ХІХ-ХХ століть [Текст] : навч. посіб. – К. : Либідь, 1998. – 304 с.

Оноприєнко, В.І. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / В. І. Оноприєнко, О.П. Реєнт, Т.О. Щербань – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 243 с.

Пилипчук М.І. Основи наукових досліджень: підруч. / М. І. Пилипчук [и др.]. – К.: Знання, 2007. – 270 с. : рис., табл.

Пікашова, Т.Д. Основи історії науки і техніки [Текст] : навч. посіб. / Т. Д. Пікашова, Л. О. Шашкова. – К. : ІЗМН, 1997. – 399 с.

Пілюшенко В.Л. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.Л. Пілюшенко [и др.]. – К. : Лібра, 2004. – 344 с.: іл.

Правовий статус Академії наук України: історія та сучасність: [монографія] / [Шемшученко Ю. С. та ін.]; Акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Наукова думка, 1993. – 299 с.

Пушкар О.І. Основи наукових досліджень: конспект лекцій / О. І. Пушкар, О. А. Єрмоленко; Харківський національний економічний ун-т. – Харків: ХНЕУ, 2005. – 88 с.

Савченко В. Наукове дослідження: задум, реалізація, результати: монографія / В. Савченко, Т. Шестаковська. – Мена : Домінант, 2013. – 272 с.

Сидоренко В.К. Основи наукових досліджень: навч. посіб. для вищ. пед. закл. освіти / В.К. Сидоренко, П.В. Дмитренко. – К. : РННЦ "ДІ-НІТ", 2000. – 260 с.

Стеченко Д.М. Методологія наукових досліджень / Д.М. Стеченко, О.С. Чмир. – К.: Знання, 2007. – 317 с.

Філіпенко А.С. Основи наукових досліджень: конспект лекцій / А.С. Філіпенко. – К. : Академвидав, 2004. – 207 с. – (Серія «Альма-матер»).

Цехмістрова Г.С. Основи наукових досліджень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Г.С. Цехмістрова; Київський ун-т туризму, економіки і права. – К.: Слово, 2003. – 240 с.

Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарєнко. – 3-вид., стер. – К. : Знання-Прес, 2003. – 295 с.: рис.

Штофф В.А. Проблемы методологии научного познания / В.А. Штофф. – М. : Высшая школа, 1978. – 269 с.

Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность [Текст] / Э. Г. Юдин. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 444 с.

Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1978. – 391 с.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Наука – продуктивна сила розвитку суспільства.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Загальні відомості про науку.

1.2. Науково-технічна революція як передумова перетворення науки в продуктивну силу виробництва.

1.3. Диференціація та інтеграція – закономірні тенденції розвитку науки.

Лекція 2. Організаційні основи наукових досліджень.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Організаційна структура наукових досліджень в Україні.

2.2. Національна Академія наук – головний науковий центр України.

2.3. Галузеві академії наук.

2.4. Кадрове забезпечення наукових досліджень.

Лекція 3. Історія становлення і розвитку науки.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

3.1. Історичні етапи розвитку науки.

3.2. Українська наука на ранніх історичних етапах.

3.3. Українська наука сучасної доби.

3.4. Вклад українських вчених у світову цивілізацію.

Лекція 4. Методологічні основи наукового пізнання.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

4.1. Загальні відомості про наукове пізнання.

4.2. Методи наукового пізнання.

4.3. Системний підхід і системний аналіз.

4.4. Моделі в науковому дослідженні.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Інформаційне забезпечення наукових досліджень.

(2 академічна година)

Питання для обговорення:

- 1.1. Загальні відомості про інформацію.
- 1.2. Типологія наукової інформації та основні види видань.
- 1.3. Особливості вторинної інформації та її пошук.
- 1.4. Як правильно працювати з літературою.

Семінарське заняття 2. Організація проведення наукового дослідження.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 2.1. Вимоги до проведення наукового дослідження.
- 2.2. Послідовність проведення наукового дослідження.
- 2.3. Експеримент як складова частина наукового дослідження.
- 2.4. Роль особистості науковця у проведенні дослідження.

Семінарське заняття 3. Обробка та оформлення результатів наукового дослідження.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 3.1. Форми узагальнення результатів наукових досліджень.
- 3.2. Методи зведення і обробки результатів експериментальних досліджень.
- 3.3. Складання списку літературних джерел.
- 3.4. Вимоги до оформлення наукових праць.

Завдання та запитання для самоконтролю знань студентів

1. Визначте зміст поняття «система наукових знань».
2. Що таке «науковий продукт»? Які його види Ви знаєте?
3. Назвіть і схарактеризуйте основні етапи еволюції наукового знання.
4. Змодельуйте алгоритм створення наукової теорії.
5. Дайте визначення поняттям «теорія», «наукова ідея», «принцип», «категорія», «методологія», «гіпотеза», «експеримент».

6. Сформулюйте поняття «об'єкт дослідження». Наведіть приклади.
7. Які пізнавальні завдання вирішуються в процесі наукового дослідження?
8. Основні критерії класифікації наукових досліджень.
9. Схарактеризуйте відмінності між теоретичними, теоретико-експериментальними та експериментальними науковими дослідженнями.
10. Назвіть основні критерії у виборі теми наукового дослідження.
11. Визначіть і схарактеризуйте основні форми науково-дослідної роботи з історії.
12. Назвіть основні групи методів, що використовуються у науковому дослідженні.
13. Дайте визначення поняттям «аналіз», «синтез», «індукція», «дедукція», «аналогія», «моделювання», «абстрагування», «конкретизація», «компаративний аналіз», «системний аналіз».
14. У чому відмінність загальнонаукових методів дослідження, методів дослідження конкретних наук і спеціальних галузевих методів дослідження?
15. Розкрийте поняття «наукової інформації». Схарактеризуйте типологію наукової інформації та основні види наукових видань.
16. У чому полягають особливості вторинної інформації та якими є основні шляхи її пошуку?
17. Якими є основні правила роботи з науковою літературою?
18. Якою є послідовність проведення наукового дослідження?
19. Значення суб'єктивного чинника в науці. Роль особистості науковця у проведенні дослідження.
20. Якими є типові форми узагальнення результатів наукових досліджень з історії?

3.2. Декоративно-ужиткове мистецтво

Автор-укладач:

Руденко Н.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Здобутки декоративно-ужиткового мистецтва невіддільні від матеріальної культури сучасної епохи, тісно зв'язані з побутом, з тими чи іншими місцевими етнічними й національними особливостями, соціально-груповими та класовими розходженнями. Складаючи органічну частину предметного середовища, з яким повсякденно стикається людина, твори декоративно-ужиткового мистецтва своєю естетичною гідністю, образним ладом, характером постійно впливають на душевний стан людини, його настрій, є важливим джерелом емоцій, що впливають на його ставлення до навколишнього світу. Архітектоніка предмета, обумовлена його призначенням, конструктивними можливостями та пластичними властивостями матеріалу, часто відіграє основну роль у композиції художнього виробу. Нерідко в декоративно-ужитковому мистецтві краса матеріалу, пропорційні співвідношення частин, ритмічна структура служать єдиними засобами втілення емоційно-образного змісту виробу (наприклад, позбавлені декору вироби зі скла). Декор, з'являючись на виробі, також істотно впливає на його образну структуру. Нерідко саме завдяки своєму декору побутовий предмет стає твором декоративно-ужиткового мистецтва. Володіючи власною емоційною виразністю, своїм ритмом і пропорціями виробу декоративно-ужиткового мистецтва для створення декору широко залучаються орнамент і елементи образотворчого мистецтва (скульптура, живопис, рідше – графіка).

Курс «Декоративно-ужиткове мистецтво» поєднує теоретичну основу та практикум, заснований на традиціях народних художніх промислів, знайомить із самобутніми художніми школами України: Петриківка, Опішня, Косове та ін. Таким чином метою дисципліни «Декоративно-ужиткове мистецтво» є формування художньо-естетичних цінностей

студентів, їх духовний розвиток, та підготовка студентів до подальшої творчої діяльності.

Завданнями курсу є: ознайомлення з історичними витоками та роллю народної творчості у духовно-матеріальному житті суспільства; ознайомлення з шляхами вивчення, збереження та розвитку художніх традицій України; розвиток естетичного сприйняття дійсності та розвиток творчих здібностей студентів; залучення до спадщини вітчизняного і світового мистецтва, формування уявлень про закономірності культурно-історичного процесу з обліком минулого і сучасного досвіду пластичних мистецтв; розвиток активного естетичного відношення до дійсності, мистецтва, явищам художньої культури, народним художнім традиціям; формування здатності студентів до створення предметів декоративно-ужиткового мистецтва.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та практичні заняття виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Історичні передумови розвитку декоративно-ужиткового мистецтва. Морфологія як наука про систему видів	2	-	4	1
2.	Художнє ткацтво; килимарство; в'язання, мереживо, вибійка, розпис тканин.	2	2	4	2
3.	Вишивання	2	2	4	1
4.	Одяг, прикраси	2	2	4	1
5.	Художня обробка шкіри. Художня обробка дерева; художнє плетіння	2	2	4	3
6.	Художня кераміка; художнє скло	2	2	4	1
7.	Художній метал, художня обробка каменю	2	-	4	1
8.	Художня обробка кістки та рогу; витинанки. писанкарство.	2	2	4	2
Разом		16	12	32	12

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Історичні передумови розвитку декоративно-ужиткового мистецтва. Морфологія як наука про систему видів

Поняття про «народну творчість». Її види. Поняття «декоративного мистецтва». Витоки декоративно-ужиткового мистецтва. Ремесла. Цехи. Мануфактури.

Форми народного декоративно-ужиткового мистецтва. Його риси.
Морфологія – наука про систему видів.

Розділ 2. Художнє ткацтво. Килимарство. В'язання. Мереживо. Вибійка. Розпис тканин

Художнє ткацтво. Ручне або машинне виготовлення тканин на ткацькому верстаті. Сировина та обладнання (верстати вертикальні, горизонтальні, машинне ткацтво). Техніки ткацтва (просте, полотняне, саржеве, перебірне, закладне). Типологія тканих виробів одягового призначення: полотно (ляне, конопляне, бурунчукове, бавовняне, шовкове, золототкане). Сукна. Типологія виробів інтер'єрного призначення (покривала, наволоки, скатертини, рушники).

Килимарство. Виготовлення килимів та килимових виробів (гобеленів, доріжок, покриттів) ручним або машинним способом.

Сировина (вовна, льон, коноплі, бавовна, штучні волокна). Безворсові, ворсові, комбіновані, гобеленні. Настінні, настільні, залавники, полавники, декоративні доріжки, накидки на крісла.

Орнаментальні мотиви – геометричні, рослинні, геометрично-рослинні, сюжетно-тематичні.

В'язання. Виготовлення в'язаного полотна й окремих виробів вигинанням безперервної цілісної нитки у петлях, що по-різному переплітаються між собою.

Технологічні особливості. Матеріал – лляні, конопляні, вовняні, фабричні нитки. В'язання гачком, спицями, спеціальними машинами. Типологія виробів одягового та інтер'єрного призначення.

Мереживо. Ажурні, сітчасті, декоративні вироби з лляних, шовкових, бавовняних, металевих та інших ниток. Виготовляється для оздоблення одягу, прикрашання тканин інтер'єрного призначення. Ручне (голка, гачок), машинне.

Техніки мереження голкою – одинарний прутик, подвійний прутик, черв'ячок, стовпчик, гречка, вівсяночка, лучка, ляхівка тощо. Мережен-

ня гачком – із геометричними і рослинними мотивами. Машинне – плетене, в'язане, ткане.

Типологія виробів. Суцільні мережані вироби (стрічки, хустки, гардини), мережані прикраси одягового та інтер'єрного призначення.

Вибійка, розпис. Тканини з візерунками, нанесеними за допомогою різьблених дощок (форм, печаток, стемплів), декорування тканини, коли орнамент утворюється не в процесі ткання, а наноситься на готову тканину, друкується.

Матеріал – тканини (лляні, бавовняні, шовкові, вовняні), вибивні дошки і фарби.

Орнамент – з вибраним тлом, з вибраним орнаментом.

Техніки – вибійка верхнього вибивання, з надруками (ясна фарба на темному тлі), кубового (резервного) вибивання.

Типологія виробів – одягового та інтер'єрного призначення.

Розпис тканин – холодний батік, гарячий батік, вільний розпис, фотофільмодрук.

Розділ 3. Вишивання

Орнаментальне або сюжетне зображення на тканинах, шкірі, повсті, виконане різними ручними або машинними швами. Матеріали: 1) основа, на якій вишивають: вовняні, лляні, полотняні тканини, шкіра, сукно, тканини фабричного виготовлення; 2) матеріал, яким вишивають: нитки лляні, конопляні, вовняні (ручно-прядені), нитки фабричного виготовлення. Техніка.

Гаптування X-XII ст. (вишивання золотом, сріблом, шовком) – «прокол», «шов по формі», «шов в ялиночку», «шов у прикріп».

Вишивання XVII-XIX ст. Методи нанесення стібків – двосторонній, односторонній. Двосторонній – перебір, штапівка, двостороння гладь, стеблевий шов, соснівка, виколювання, вирізування, мереження, рубцювання, обметання. Односторонній – низинка (занизування), набирування, верхоплуг, плетінка, кіска, ретязь, хрестик, вибирання тощо.

Зміст і форма орнаментальних мотивів – геометрична, рослинна, зооморфна, орнітоморфна, антропоморфна.

Функції вишивання. Комунікаційна, святково-знакова, символічна.

Типологія вишитих виробів. Сорочки, головні убори, нагрудний одяг, поясний одяг, верхній плечовий одяг. Вишивання тканин інтер'єрно-обрядового призначення (рушників, скатертин, наволочок, простирадл тощо).

Розділ 4. Одяг. Прикраси

Історія та етапи формування українського традиційного одягу. Функції одягу. Класифікації одягу за матеріалом, кроєм, статтю, віком тощо.

Натільний, поясний, нагрудний, верхній одяг; пояси, головні убори, взуття. Особливості жіночого та чоловічого традиційного костюму. Регіональні особливості одягу.

Прикраси – сережки, намиста, згарди, гердани, ланцюжки, браслети, каблучки, дукачі тощо.

Розділ 5. Художня обробка шкіри. Художня обробка дерева; художнє плетіння

Художня обробка шкіри. Вид декоративно-ужиткового мистецтва, що специфічними прийомами формотворення й оздоблення утворює чимало естетично досконалих побутових речей – взуття, одягу, місткостей тощо.

Матеріал. Шкіра натуральна (сириця, пергамент, шевро, шеврет, сап'ян, замша, велюр, юхт), шкіра штучна.

Техніки – шиття, аплікація, вишивання, тиснення, ажурне вирізування, плетіння, різьблення, випалювання, інкрустація, розпис.

Типологія виробів – обладнання інтер'єру, настінні прикраси, одяг, взуття, прикраси, знаряддя праці тощо.

Художня обробка дерева (бондарство, деревообробне токарство, столярство). Виготовлення оригінальних виробів з дерева різноманітного функціонального призначення.

Матеріали. Колір деревини. Фактура. Текстура.

Техніки – видовбування, вирізування, виточування, бондарство, столярство, профілювання, різьблення, інкрустація, випалювання, розпис.

Типологія виробів. Хатнє обладнання й меблі, посуд, начиння, знаряддя праці, предмети господарського призначення, транспортні засоби і предмети упряжі, культові й обрядові предмети, музичні народні інструменти, прикраси та особисті речі, дитячі іграшки.

Художнє плетіння. Процес виготовлення творів з природних рослинних матеріалів.

Матеріали. Лоза, трав'янисті рослини (рогоз, ситник), стебла житньої та пшеничної соломи.

Техніки. Суцільне плетіння, візерунчасте плетіння, ажурне плетіння, зшивання.

Типологія виробів. Меблі, декоративна пластика (решітки, перегородки, настінні прикраси – панно, вази-кошики тощо); побутові предмети, кошики, предмети одягу, іграшки.

Розділ 6. Художня кераміка. Художнє скло

Художня кераміка. Вироби, виготовлені з різних глин та інших неорганічних складників, які для міцності черепка висушують та випалюють при $t^{\circ}900-1500^{\circ}\text{C}$.

Матеріал. Глини пластичні й малопластичні, легкоплавкі й тугоплавкі, кольорові (гончарні), білі (фарфоро-фаянсові).

Технологічні особливості. Ручна техніка. Винахід гончарного круга (IV тис. до н.е.) – ручного. Ножного.

Техніки – вільне і стрічкове ліплення, точення на гончарному крузі, формування шаблоном, лиття зі шлікеру у формах, технічне відминання (ліплення) в гіпсових формах, напівсухе пресування.

Види оздоблювальних технік – декоративне покриття (глазури), розпис, пластично-фактурні техніки.

Технологічні підвиди кераміки. Теракота, майоліка, фаянс, порцеляна (фарфор), кам'яна маса і шамот.

Типологія виробів. Садово-паркова кераміка (вази, фонтани, решітки); архітектурна кераміка (панно, стели, фонтани, розетки, медальйони); обладнання житла (кахлі, плитки, вази, підвазонники, тарелі, маски); посуд (миски, горщики, близнюки, ринки, барильця, пляшки, фігурний посуд); культові та обрядові предмети (канделябри, кадильниці, ікони, хрести, свічники); іграшки (свищики, фігурки, посуд); прикраси (намисто, сережки, брошки, кулони).

Художнє скло. Вироби, що отримують внаслідок сплавлювання кварцу з окислами калію, натрію і свинцю. Види: содове, поташне, свинцеве скло.

Способи формування: видування, пресування, ліплення, витягування тощо. Художнє скло – гутне, накладне, візерункове, кришталь, скло з оптичним ефектом.

Механічна обробка: гранування, гравіювання, різьблення, піскострумінне декорування.

Типологія творів. Декоративно-архітектурне скло (смальтові мозаїки, вітражі, скляні архітектурні елементи); світильники (підсвічники, люстри, бра, торшери, жирандолі); посуд (глечики, склянки, тарелі,

пляшки, чарки тощо); декоративно-ужиткові предмети (вази, кашпо, туалетні флакони); дрібна пластика; прикраси.

Розділ 7. Художній метал. Художня обробка каменю

Художній метал. Декоративно-прикладні та монументально-декоративні твори, виготовлені вручну різноманітними техніками з чистих металів та їх сплавів.

Матеріали. Кольорові: благородні (золото, срібло, платина) та неблагородні (мідь, цинк, олово, алюміній, свинець, нікель) і сплави (бронза, латунь). Чорні – залізо (сталь і чавун).

Техніки – лиття, карбування, гравіювання, чернь, емалі, скань, зернь.

Типологія творів. Архітектурні елементи (решітки, кронштейни, шпилі, хрести, ручки, замки тощо); обладнання приміщення (меблеві окуття, світильники); знаряддя праці (ремісничі інструменти та побутові знаряддя); посуд і начиння (горщики, чаші, тарелі, мідні тази, чани, сковорідки, вази тощо); культові та обрядові предмети (оклади ікон, книг, хрести, свічники, літургійний посуд, дзвони); зброя (мечі, луки, булави, пірначі, молоти, ціпи, кинджали, алебарди, бердиші) і бойовий обладунок (шоломи, щити, кольчуги, лати); особисті речі і прикраси (гуцульські люльки, протички, кресала; бляхи для капелюхів, чепраги, згарди; дукачі, браслети, персні, сережки тощо); дрібна пластика (монети, моделі, дитячі іграшки).

Художня обробка каменю. Вироби з мінеральних та гірських порід. **Матеріал.** Звичайне виробне каміння (граніт, габро, базальт, туф, вапняк, пісковик, мармур); коштовне каміння (алмаз, корунд, берил, рубін, аметист, топаз тощо).

Техніки обробки – видобування, відколювання (вирізування), різьблення, виточування, шліфування, фрезерування, ювелірне огранювання.

Типологія виробів. Архітектурне оздоблення; садово-паркова пластика; меморіальна пластика, обладнання інтер'єру (вази, світильники); дрібна пластика (аніمالістичні фігурки); ювелірні прикраси (брошки, медальйони, кулони, каблучки, браслети, сережки).

Розділ 8. Художня обробка кістки та рогу. Витинанки. Писанкарство

Художня обробка кістки та рогу. Вироби з кісток та рогів тварин. **Матеріали** – бивні мамонта, моржа; роги оленів, кістки та роги великої рогатої худоби.

Інструменти й техніка – ножівки, ножі, стамески, штихелі, різці, свердла.

Техніки обробки – гравіювання; пласке, ажурне, кругле, рельєфне різьблення; тиснення, випалювання, інкрустація,

Типологія виробів. Ужиткові предмети (порохівниці, гребінці, чарки, сільнички, гудзики); декоративна пластика малих форм (скульптурки, квіти, плакетки – настінні рельєфні прикраси), хрестики, намиста, браслети.

Витинанки. Орнаментальні й фігурні прикраси житла, ажурно витяті ножицями, вирізані ножом з білого або кольорового паперу.

Матеріал. Папір – глянцевий тонкий однотонний; друкарський, канцелярський, малювальний, пергаментний тощо.

Техніки. Витинання ножицями; вирізування ножом; вибивання ажурних прорізів; відщипування.

Типологія витинанок. Ажурні (зображення у прорізах); силуети (зображення силуетом); одинарні (один аркуш); складні (накладні й складені) – аплікаційні, поліхромні, з декількох аркушів.

Роди й типологічні групи. Настінні прикраси (фігурки, розети, дерева, стрічки, шпалери); фіранки; іграшки; виставочні витинанки (плакати, екслібриси, листівки).

Писанкарство. Розписування яєць. Геометричні, рослинні, антропоморфні мотиви. Матеріал. Курячі яйця, рідше качачі та гусячі.

Особливості технології. Писачки, віск, парафін, барвники натуральні та хімічні, оцет.

Техніки. Одноколірне фарбування, дряпання, мальовка (пензлик, олійні фарби); розпис шпилькою; воскові техніки – крапання, розпис трубочкою.

Типологія виробів. Крашанки, дряпанки, шпильчасті, писанки.

Список рекомендованої літератури

Антонович Є. та ін. Декоративно-прикладне мистецтво / Антонович Є., Захарчук-Чугай Р., Станкевич М. – Л., 1992. – 264 с.

Боньковська С. Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.). – К., 1991. – 112 с.

Будзан А. Різьба по дереву в західних областях України (XIX – XXст.). – К., 1960. – 106 с.

Бутник-Сіверський Б. Українське радянське народне мистецтво. – К., 1996. – 224с.

- Бушина Т.* Декоративно-прикладне мистецтво радянської Буковини. – К., 1986. – 128 с.
- Голубець О.* Між свободою і тоталітаризмом. Мистецьке середовище Львова другої половини ХІХ століття. – Л., 2001. – 175 с.
- Грималюк Р.* Вітражі Львова кінця ХІХ – початку ХХ століття. – Л., 2004. – 235 с.
- Гургула І.* Народне мистецтво західних областей України. – К., 1966. – 80 с.
- Данченко О.* Народні майстри. – К., 1982. – 128 с.
- Декоративно-прикладное искусство Украинской ССР (70-е – начало 80-х гг.) / Авт. ст. и сост. Н. Велигоцкая, Л. Жоголь. – М., 1986. – 192 с.
- Декоративно-ужиткове мистецтво: Словник: У 2 т. – 2000. – Т. 1. – 363 с.; Т. 2. – 399 с.
- Жук А.* Сучасні українські художні тканини. – К., 1985. – 120 с.
- Жук А.* Українські народні килими (ХУІІ – поч. ХХст.). – К., 1966. – 152 с.
- Захарчук-Чугай Р.* Українська народна вишивка (Західні області УРСР). – К., 1988. – 192 с.
- Кара-Васильєва Т.* Полтавська народна вишивка. – К., 1983. – 136 с.
- Кара-Васильєва Т.* Творці дивосвіту. – К., 1984. – 173 с.
- Кара-Васильєва Т.* Українська вишивка. – К., 1993. – 263 с.
- Кара-Васильєва Т., Чегусова З.* Декоративне мистецтво України ХХ ст. У пошуках «великого стилю». – К., 2005. – 280 с.
- Косміна Т.* Сільське життя Поділля (кінець ХІХ – ХХ ст.). – К., 1980. – 192 с.
- Лащук Ю.* Гуцульська кераміка. – К., 1956. – 84 с.
- Манучарова Н.* Декоративно-прикладне мистецтво Української РСР. – К., 1952. – 176 с.
- Матейко К.* Народна кераміка західних областей України ХІ–ХХ ст. – К., 1959. – 108 с.
- Матейко К.* Український народний одяг. – К., 1977. – 224 с.
- Мистецтво України 1991–2003 / Авт. ст. та упор. Т. Придатко, З. Чегусова, Т. Скляренко. – К., 2003.
- Найден О.* Орнамент українського народного розпису. – К., 1989. – 134 с.
- Найден О.* Українська народна іграшка. – К., 1999. – 256 с.
- Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Л., 1969. – 192 с.

Никорак О. Сучасні художні тканини українських Карпат. – К., 1988. – 224 с.

Никорак О. Українська народна тканина XIX–XX ст.: Типологія, локалізація, художні особливості. Частина I. Інтер'єрні тканини. (За матеріалами західних областей України). – Л., 2004. – 577 с.

Ніколаєва Т. Історія українського костюма. – К., 1996. – 171 с.

Риженко Я. Українське шитво. – Полтава, 1929. – 28 с.

Селівачов М. Лексикон української орнаментики. – К., 2005. – 399 с.

Сидорович С. Художня тканина західних областей УРСР. – К., 1979. – 156 с.

Скрипник Г. Етнографічні музеї України. – К., 1989. – 303 с.

Соломченко О. Народні таланти Прикарпаття. – К., 1969. – 160 с.

Станкевич М. Українські витинанки. – К., 1986. – 124 с.

Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XII–XVIII ст.). – К., 1992. – 192 с.

Українське народне мистецтво. Тканини і вишивки. – К., 1960. – 205 с.

Чегусова З. Декоративне мистецтво України кінця XX століття. 200 імен: Альбом-каталог. – К., 2002. – 511 с.

Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні: Словник народної термінології. – К., 1997. – 256 с.

Шевченко Є. Українська народна тканина. – К., 1999. – 410 с.

Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.: структурування, методологія, художні позиції. – Л., 2005. – 526 с.

Шудря Є. Подвижниць народного мистецтва: Бібліографічні нариси. Зошит 1. – К., 2003. – 60 с.

Зміст курсу

№ пп	Назви модулів і тем	Кількість годин				Індивідуальна робота	Самостійна робота
		Всього	Аудиторних				
			Всього	Лекції	Семінари		
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
1.	Модуль 1. Вступ. Декоративно-ужиткові вироби з тканин, волокнин і ниток.	25	14	6	4	4	11

Експертиза культурно-історичних цінностей

1.1.	Художнє ткацтво; килимарство; в'язання, мереживо, вибійка, розпис.	7	4	2		2	3
1.2.	Вишивання.	9	5	2	2	1	4
1.3.	Одяг. Прикраси.	9	5	2	2	1	4
2.	Модуль 2. Декоративно-ужиткові вироби з дерева, шкіри та глини.	25	14	6	4	4	11
2.1.	Художня обробка шкіри.	7	4	2		2	3
2.2.	Художня обробка дерева. Художнє плетіння	9	5	2	2	1	4
2.3.	Художня кераміка. Художнє скло.	9	5	2	2	1	4
3.	Модуль 3. Декоративно-ужиткові вироби з металу, каменю, кістки та рогу.	22	12	4	4	4	10
3.1.	Художній метал.	11	6	2	2	2	5
3.2.	Художня обробка кістки та рогу. Художня обробка каменю.	11	6	2	2	2	5
	Всього	72	40	16	12	12	32

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Історичні передумови розвитку декоративно-ужиткового мистецтва. Морфологія як наука про систему видів.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1. Поняття про народну творчість. Її види.
2. Поняття про декоративне мистецтво.
3. Витоки декоративно-ужиткового мистецтва. Ремесла. Цехи. Мануфактури.
4. Форми народного декоративно-ужиткового мистецтва. Його риси.
5. Морфологія – наука про систему видів.

Лекція 2. Художнє ткацтво. Художнє килимарство. Художнє мереживо. Художнє в'язання.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Художнє ткацтво:

- а) сировина та обладнання;
- б) техніки ткацтва;
- в) типологія виробів одягового та інтер'єрного призначення.

2.2. Художнє килимарство:

- а) сировина та обладнання;
- б) види килимів;

в) орнаментальні мотиви.

2.3. Художнє мереживо:

а) техніки мережива;

б) типологія виробів.

2.4. Художнє в'язання:

а) матеріал та обладнання;

б) типологія виробів одягового та інтер'єрного призначення.

2.5. Вибійка, розпис:

а) матеріал та обладнання;

б) види орнаменту, техніки, типологія виробів.

Лекція 3. Художнє вишивання.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

4.1. Історичні особливості вишивання в Україні.

4.2. Матеріали та техніки вишиття.

4.3. Типологія виробів та інтер'єрного та одягового призначення.

4.4. Образно-символічне значення вишивання рушників.

Лекція 4. Український народний одяг.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

3.1. Історія та етапи формування українського традиційного одягу.

3.2. Функції одягу. Класифікації одягу.

3.3. Особливості жіночого та чоловічого традиційного костюму кінця XVIII – початку XIX ст.

3.4. Регіональні особливості одягу.

3.5. Символіка одягу.

Лекція 5. Художня обробка шкіри. Художня обробка дерева. Художнє плетіння.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

5.1. Художня обробка шкіри:

а) матеріал та техніки;

б) типологія виробів та інтер'єрного та одягового призначення.

5.2. Художня обробка дерева:

а) матеріал; колір, фактура та текстура деревини;

б) техніки обробки дерева;

в) типологія виробів.

5.3. Художнє плетіння:

а) матеріал та техніки;

б) типологія виробів.

Лекція 6. Художня кераміка. Художнє скло.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

6.1. Художня кераміка:

а) матеріали та технологічні особливості;

б) техніки ліплення та оздоблення;

в) технологічні підвиди кераміки;

г) типологія виробів.

6.2. Художнє скло:

а) матеріал та способи формування;

б) механічна обробка;

в) типологія виробів.

Лекція 7. Художній метал. Художня обробка каменю.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

7.1. Художній метал:

а) матеріали;

б) техніки обробки;

в) типологія виробів.

7.2. Художня обробка каменю:

а) матеріали;

б) техніки обробки;

в) типологія виробів.

Лекція 8. Художня обробка кістки та рогу. Витинанки. Писанкарство.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

8.1. Художня обробка кістки та рогу:

а) матеріали, інструменти і техніка;

б) техніки обробки;

в) типологія виробів.

8.2. Витинанки:

а) матеріал і техніки;

- б) типологія витинанок;
- в) роди й типологічні групи.

8.3. Писанкарство:

- а) історія писанкарства;
- б) орнаментальні мотиви
- в) матеріал, техніки, типологія виробів.

Тематика та зміст семінарських (практичних) занять

Семінарське заняття 1. Художні тканини. Вибійка. Килимарство.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Історія розвитку ткацтва:

- а) особливості художніх тканин XIII-XVI ст.;
- б) художні тканини XVII ст.;
- в) художні тканини XVII-XIX ст.

1.2. Регіональні відмінності художнього ткацтва:

- а) богуславські тканини;
- б) кролевецькі рушники;
- в) косівські, коломийські, чернівецькі тканини;
- г) вибійка Полтавщини, Чернігівщини, Поділля.

1.3. Особливості українського килимарства:

- а) килимарство часів Київської Русі;
- б) поширення килимарства у XVII- XVIII ст.;
- в) особливості килимарства у XIX-XX ст.

1.4. Регіональні особливості килимарства:

- а) килими Лівобережжя;
- б) Поділля – важливий осередок художнього килимарства;
- в) килими Буковини та інших регіонів Карпат.

Семінарське заняття 2. Народний одяг українців.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Історія українського костюму:

- а) одяг давніх слов'ян – закладання основ специфіки українського костюму;
- б) одяг населення Київської Русі;
- в) український одяг XIV-XVIII ст. (костюм польсько-литовської доби; костюм запорізького козацтва);

г) традиційний одяг XVIII-XIX ст.

2.2. Регіональні комплекси традиційного вбрання:

а) Середня Наддніпрянина;

б) Поділля;

в) Полісся та Волинь;

г) Слобожанщина і Полтавщина;

д) Карпати;

є) Південь.

Семінарське заняття 3. Народне вишивання.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

3.1. Перші згадки про вишивання. Археологічні знахідки залишків тканин з вишиттям.

3.2. Мистецтво гаптування XI-XIII ст. (сухозліткою та шовком): історія, зразки, техніки, осередки.

3.3. Регіональні особливості вишивання:

а) Полісся;

б) Середня Наддніпрянина;

в) Поділля;

г) Карпати (Буковина, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина).

3.4. Образно-символічне значення вишивання рушників. Їхнє магічне значення.

Семінарське заняття 4. Художня обробка дерева. Художнє плетіння.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

4.1. Особливості розвитку художньої обробки дерева у різні історичні періоди:

а) найдавніші згадки про деревообробку XIII ст. – середина XVI ст.

б) середина XVI – середина XVII ст.

в) друга половина XVII-XVIII ст.

4.2. Регіональні особливості художньої обробки дерева:

а) Поніпров'я і Слобожанщина;

б) Полісся;

в) Поділля;

г) Карпати і Прикарпаття.

4.3. Художнє плетіння з лози, рогами і соломи.

Семінарське заняття 5. Художня кераміка. Художнє скло.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

5.1. Особливості розвитку художньої кераміки в різні історичні періоди:

- а) кераміка XIII – середина XVI ст.;
- б) середина XVI – середина XVII ст.;
- в) друга половина XVII-XVIII ст.

5.2. Гутне скло в різні історичні періоди:

- а) гутне скло XIII – середина XVI ст.
- б) середина XVI – середина XVII ст.
- в) друга половина XVII-XVIII ст.

5.3. Регіональні особливості художньої кераміки та гутного скла:

- а) Середня Наддніпрянщина;
- б) Поділля;
- в) Полісся та Волинь;
- г) Слобожанщина і Полтавщина;
- д) Карпати;
- є) Південь.

Семінарське заняття 6. Витинанки. Писанкарство.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

- 6.1. Історія виготовлення витинанок, регіональні особливості.
- 6.2. Практичне заняття з виготовлення витинанок.
- 6.3. Історія появи писанок, регіональні особливості.
- 6.4. Практичне заняття з виготовлення писанок

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Історичні особливості розвитку ткацтва в Україні у XIII-XVI ст.

Історичні особливості розвитку ткацтва в Україні у XVII ст.

Історичні особливості розвитку ткацтва в Україні у XIX ст.

Регіональні особливості художнього ткацтва Поділля.

Регіональні особливості художнього ткацтва Полісся і Волині.

Регіональні особливості художнього ткацтва Карпат.

Регіональні особливості художнього ткацтва Півдня України.

Регіональні особливості художнього ткацтва Слобожанщини і Полтавщини.

Регіональні особливості художнього ткацтва Середньої Наддніпрянщини.

Особливості українського килимарства часів Київської Русі (або XVII-XVIII ст. або XIX-XX ст.)

Регіональні особливості українського килимарства:

- а) килими Лівобережжя;
- б) Поділля – важливий осередок килимарства;
- в) килими Буковини та інших регіонів Карпат.

Етапи формування українського національного одягу:

- а) одяг давніх слов'ян та періоду Київської Русі;
- б) одяг польсько-литовської доби;
- в) костюм запорізького козацтва.
- г) традиційний український костюм XVIII- XIX ст. (чоловічий комплекс або жіночий).

Порівняльний аналіз регіонального комплексу традиційного вбрання Середньої Наддніпрянщини і Поділля.

Порівняльний аналіз регіонального комплексу традиційного вбрання Полісся і Волині та Карпат (чоловічий комплекс або жіночий).

Порівняльний аналіз регіонального комплексу традиційного вбрання Півдня України і Поділля (чоловічий комплекс або жіночий).

Символіка українського одягу.

Образно-символічне та магічне значення вишивання рушників.

Історичні особливості українського вишивання (перші згадки та найдавніші знахідки).

Особливості мистецтва гаптування XI-XIII ст. (або XV-XVIII ст.): історія, зразки техніки осередки.

Порівняльний аналіз регіональних особливостей вишиття:

- а) Полісся та Середньої Наддніпрянщини;
- б) Полісся і Волині та Карпат;
- в) Півдня України та Поділля.

Зразки модульних тестових завдань

Модульне завдання 1

1. Народна творчість – це:

- а) поетична творчість, декоративне, театральне, танцювальне, музичне, образотворче мистецтво;

б) художнє ткацтво, художня обробка металів, художня деревообробка, художнє килимарство, художня вибійка.

2. Що таке синкретизм практичної та духовної діяльності людей?

а) матеріалізація дійсності у певних доступних людині засобах – слові, камені, звуці, жести.

б) злитість, нероз'єднаність, що характеризує початковий, нерозвинутий стан розвитку якогось явища

в) історична основа, на якій розвивалася і розвивається світова художня культура.

3. Декоративне мистецтво – це:

а) образотворче, музичне, театральне, танцювальне, поетичне;

б) декоративно-ужиткове, монументально-декоративне, оформлювальне, театральне-декораційне.

4. Витоками декоративно-ужиткового мистецтва є:

а) землеробство;

б) ремесло;

в) скотарство.

5. Ремесла були (знайти відповідність):

а) домашні	а) дрібнотоварне виробництво, при якому вироби продаються;
б) на замовлення	б) виробництво для задоволення власних потреб господарства;
в) на ринок	в) виробництво для потреб замовника.

6. Як називались об'єднання ремісників з метою захисту своїх інтересів?

а) мануфактури;

б) фабрики;

в) цехи.

7. Як називається наука про систему видів?

а) біологія;

б) морфологія;

в) типологія.

8. Співставити різні принципи класифікації декоративно-ужиткового мистецтва:

а) за матеріалами;	а) меблі, посуд, прикраси, одяг, іграшки;
б) за технологічними особливостями;	б) камінь, дерево, метал, скло;
в) за функціональними ознаками.	в) ткацтво, плетіння, розпис, вишивання.

9. Знайти правильне розташування категорій у декоративно-ужитковому мистецтві (від найбільшої до найменшої):

- а) типологічна група;
- б) рід;
- в) художній виріб;
- г) вид.

10. Як називаються нитки, що використовуються у процесі ткання?

- а) саржа;
- б) основа;
- в) перебір;
- г) піткання.

11. Художні тканини рослинного походження – це:

- а) акрилові;
- б) лляні;
- в) вовняні;
- г) бавовняні;
- д) конопляні;
- є) бурунчукові.

12. Художні тканини тваринного походження – це:

- а) лавсанні;
- б) шовкові;
- в) памутові;
- г) вовняні;
- д) лляні.

13. Ворсові килими – це:

- а) виріб із гладкою поверхнею та двобічним орнаментом;

б) виріб із рельєфно виступаючими над основними нитками візерунками;

в) виріб із історичними картинами та релігійними сюжетами;

г) ворсові карпатські покривала, що звалюють у валилі.

14. Гобелени (шпалери) – це:

а) виріб із гладкою поверхнею та двобічним орнаментом;

б) виріб із рельєфно виступаючими над основними нитками візерунками;

в) виріб із історичними картинами та релігійними сюжетами;

г) ворсові карпатські покривала, що звалюють у валилі.

15. Ліжники – це:

а) виріб із гладкою поверхнею та двобічним орнаментом;

б) виріб із рельєфно виступаючими над основними нитками візерунками;

в) виріб із історичними картинами та релігійними сюжетами;

г) ворсові карпатські покривала, що звалюють у валилі.

16. Безворсові килими – це:

а) виріб із гладкою поверхнею та двобічним орнаментом;

б) виріб із рельєфно виступаючими над основними нитками візерунками;

в) виріб із історичними картинами та релігійними сюжетами;

г) ворсові карпатські покривала, що звалюють у валилі.

17. В Україні вироби ручного мережива виконуються:

а) спицями;

б) гачком;

в) коклюшками;

г) голкою.

18. Мережані смуги виконуються на:

а) рушниках;

б) покривалах;

в) килимах;

г) свитах;

д) наволочках.

19. Суцільні мережані вироби – це:

- а) гардини;
- б) сорочки;
- в) хустини;
- г) стрічки;
- д) скатертини.

20. Коли на дошку наносять фарбу і відбивають на тканину малюнок – це:

- а) кубове (резервне) вибивання;
- б) верхнє вибивання;
- в) нанесення малюнку спочатку на кальку.

21. Коли орнамент наноситься на дошку не фарбою, а воском чи рощином вапна – це:

- а) верхнє вибивання;
- б) нанесення візерунку олівцем, а потім фарбою;
- в) кубове (резервне) вибивання.

22. Гаптування – це:

- а) вишивання лляною, вовняною, конопляною ниткою;
- б) вишивання золотою та срібною ниткою;
- в) вишивання шовком.

23. Вишивання «золотом» та «сріблом» передбачало:

- а) шов «у прокол»;
- б) шов «у прикріп»;
- в) шов «у ялиночку»;
- г) шов «по карті» (картон).

24. Із поданого переліку виберіть двосторонні методи нанесення стібків вишивальної нитки:

- а) двостороння гладь;
- б) занизування;
- в) мережка;
- г) вирізування;
- д) хрестик.

25. Із поданого переліку виберіть односторонні методи нанесення стібків вишивальної нитки (вибрати):

- а) занизування;
- б) поверхниця;
- в) мережка;
- г) вирізування;
- д) хрестик.

26. Ромб у вишитті символізує:

- а) щастя;
- б) кохання;
- в) родючість;
- г) взаєморозуміння.

27. Розетки та зірки у вишитті відтворюють:

- а) знаки родючості;
- б) солярні знаки;
- в) люнарні знаки;
- г) знаки кохання.

28. На весільних рушниках найчастіше зустрічаємо:

- а) дерево життя;
- б) солярні знаки;
- в) знаки родючості;
- г) квіткові вазони.

29. Яке ремесло в художній обробці шкіри називається чинбарством (А), а яке палітурництвом (Б):

- 1) вичинка шкір волів і коней для предметів упряжі із шкіри-сириці;
- 2) вичинка шкір волів і коней для взуття;
- 3) вичинка шкір овець для пошиття одягу;
- 4) пошиття взуття із різних видів шкір;
- 5) пошиття одягу із шкір овець, кіз;
- 6) виготовлення шкіряних обкладинок для книг, альбомів, папок.

30. Яке ремесло в художній обробці шкіри називається лимарством (А), а яке шевством (Б):

- 1) вичинка шкір волів і коней для предметів упряжі із шкіри-сириці;
- 2) вичинка шкір волів і коней для взуття;

- 3) вичинка шкір овець для пошиття одягу;
- 4) пошиття взуття із різних видів шкір;
- 5) пошиття одягу із шкір овець, кіз;
- 6) виготовлення шкіряних обкладинок для книг, альбомів, папок.

31. Яке ремесло в художній обробці шкіри називається кушнірством (А), а яке кравецтвом (Б):

- 1) вичинка шкір волів і коней для предметів упряжі із шкіри-сириці;
- 2) вичинка шкір волів і коней для взуття;
- 3) вичинка шкір овець для пошиття одягу;
- 4) пошиття взуття із різних видів шкір;
- 5) пошиття одягу із шкір овець, кіз;
- 6) виготовлення шкіряних обкладинок для книг, альбомів, папок.

32. Сплав міді й олова – це:

- а) нейзільбер;
- б) мельхіор;
- в) латунь;
- г) бронза.

33. Сплав міді й цинку – це:

- а) нейзільбер;
- б) мельхіор;
- в) латунь;
- г) бронза.

34. Сплав міді й нікелю – це:

- а) нейзільбер;
- б) мельхіор;
- в) латунь;
- г) бронза.

35. Сплав міді, нікелю й цинку-це:

- а) нейзільбер;
- б) мельхіор;
- в) латунь;
- г) бронза.

36. Техніка лиття – це:

- а) виготовлення виробів шляхом нагрівання заготовки й надання їй форми молотом;
- б) заповнення розплавленим металом вогнетривкої форми;
- в) сплавлення з виробом силікатного кольорового сплаву;
- г) напаявання крихтих зерняток із золота і срібла;

37. Техніка кування – це:

- а) виготовлення виробів шляхом нагрівання заготовки й надання їй форми молотом;
- б) заповнення розплавленим металом вогнетривкої форми;
- в) сплавлення з виробом силікатного кольорового сплаву;
- г) напаявання крихтих зерняток із золота і срібла.

38. Техніки виготовлення виробів художнього металу – зернь це:

- а) виготовлення виробів шляхом нагрівання заготовки й надання їй форми молотом;
- б) заповнення розплавленим металом вогнетривкої форми;
- в) сплавлення з виробом силікатного кольорового сплаву;
- г) напаявання крихтих зерняток із золота і срібла;

39. Техніка емалі – це:

- а) виготовлення виробів шляхом нагрівання заготовки й надання їй форми молотом;
- б) заповнення розплавленим металом вогнетривкої форми;
- в) сплавлення з виробом силікатного кольорового сплаву;
- г) напаявання крихтих зерняток із золота і срібла.

40. Техніки вироблення та оздоблення виробів з дерева (формоутворюючі):

- 1) шиття; 2) видовбування; 3) вирізування; 4) аплікація; 5) вишивання; 6) виточування; 7) бондарство; 8) набивання металу; 9) тиснення; 10) столярство; 11) профілювання; 12) плетіння; 13) різьблення; 14) випалювання.

41. Техніки вироблення та оздоблення виробів з дерева (декоруючі):

- 1) шиття; 2) видовбування; 3) вирізування; 4) аплікація; 5) вишивання; 6) виточування; 7) бондарство; 8) набивання металу; 9) тиснення;

10) столярство; 11) профілювання; 12) плетіння; 13) різьблення; 14) випалювання.

42. Який технологічний підвид кераміки називаються кам'янкою (А), а який майолікою (Б): 1) вироби з зеленими домішками (t° -900 $^{\circ}$ C) – вази, оформлення інтер'єру; 2) вироби з тугоплавкої маси, тверді як граніт (t° -1300 $^{\circ}$ C) – вази, оформлення інтер'єру; 3) вироби із високоякісних білих глин (t° -1500 $^{\circ}$ C) – дорогий посуд, статуетки; 4) вироби з кольорових глин (t° -900 $^{\circ}$ C), природного кольору, без поливи – найдавніший посуд та статуетки (трипільські); 5) вироби з кольорових глин (t° -900 $^{\circ}$ C), формують на крузі, оздоблюють поливами, вироби народного мистецтва; 6) полив'яні вироби з білої глини (t° -1200 $^{\circ}$ C), замітник порцеляни – посуд.

43. Який технологічний підвид кераміки називаються шамотом (А), а який фаянсом (Б): 1) вироби з зеленими домішками (t° -900 $^{\circ}$ C) – вази, оформлення інтер'єру; 2) вироби з тугоплавкої маси, тверді як граніт (t° -1300 $^{\circ}$ C) – вази, оформлення інтер'єру; 3) вироби з високоякісних білих глин (t° -1500 $^{\circ}$ C) – дорогий посуд, статуетки; 4) вироби з кольорових глин (t° -900 $^{\circ}$ C), природного кольору, без поливи – найдавніший посуд та статуетки (трипільські); 5) вироби з кольорових глин (t° -900 $^{\circ}$ C), формують на крузі, оздоблюють поливами, вироби народного мистецтва; 6) полив'яні вироби з білої глини (t° -1200 $^{\circ}$ C), замітник порцеляни – посуд.

44. Який технологічний підвид кераміки називаються теракотою (А), а який порцеляною (Б): 1) вироби з зеленими домішками (t° -900 $^{\circ}$ C) – вази, оформлення інтер'єру; 2) вироби з тугоплавкої маси, тверді як граніт (t° -1300 $^{\circ}$ C) – вази, оформлення інтер'єру;

3) вироби із високоякісних білих глин (t° -1500 $^{\circ}$ C) – дорогий посуд, статуетки; 4) вироби з кольорових глин (t° -900 $^{\circ}$ C), природного кольору, без поливи – найдавніший посуд та статуетки (трипільські); 5) вироби з кольорових глин (t° -900 $^{\circ}$ C), формують на крузі, оздоблюють поливами, вироби народного мистецтва; 6) полив'яні вироби з білої глини (t° -1200 $^{\circ}$ C), замітник порцеляни – посуд.

45. Вибрати окремо техніки виготовлення витинанок (А) та техніки виготовлення писанок (Б): 1) витинання ножицями; 2) фарбування в

один колір; 3) відщипування; 4) вирізання ножем; 5) дряпання; 6) малювання пензликом; 7) восковий розпис; 8) вибивання штампиком.

46. За художніми та технологічними особливостями витинанки поділяються на:

а) ажурні;	а) аплікаційні, з кількох аркушів паперу, поліхромні;
б) силуетні;	б) виготовлені з одного аркуша, монохромні;
в) одинарні;	в) зображення виступає силуетом;
г) накладні.	г) зображення міститься у прорізах.

47. Знайдіть відповідність між назвами технік виготовлення писанок та їх особливостями.

а) мальованки;	а) фарбування в один колір;
б) крашанки;	б) нанесення малюнку олійними фарбами пензликом;
в) скрябанки, дряпанки;	в) розпис писачком;
г) візерунки, писані воском.	г) нанесення малюнку гостроконечним предметом.

48. Техніки обробки скла в гарячому стані – це?:

1) видування; 2) пресування; 3) гранування; 4) ліплення; 5) гравіювання; 6) витягування; 7) різьблення; 8) піскоструминна обробка.

49. Техніки обробки скла в холодному стані – це?:

1) видування; 2) пресування; 3) гранування; 4) ліплення; 5) гравіювання; 6) витягування; 7) різьблення; 8) піскоструминна обробка.

50. Вибрати правильний крій сорочки- тунікоподібна це:

а) сорочка, кроєна з одного перегнутого впоперек полотнища, до якого по підканню пришивались рукава;

б) сорочка з неширокою смужкою на спині (грудях), до неї пришивалась задня і передня пола сорочки;

в) сорочка з прямокутними шматками полотна на плечах, до яких пришиті рукава;

г) сорочка, де рукав і уставка складають єдине ціле.

51. Сорочка з суцільнокроєним рукавом це:

- а) сорочка, кроєна з одного перегнутого впоперек полотнища, до якого по пітканню пришивались рукава;
- б) сорочка з неширокою смужкою на спині (грудях), до неї пришивалась задня і передня пола сорочки;
- в) сорочка з прямокутними шматками полотна на плечах, до яких пришиті рукава;
- г) сорочка, де рукав і уставка складають єдине ціле.

52. Сорочка з уставками (поликами) це:

- а) сорочка, кроєна з одного перегнутого впоперек полотнища, до якого по пітканню пришивались рукава;
- б) сорочка з неширокою смужкою на спині (грудях), до неї пришивалась задня і передня пола сорочки;
- в) сорочка з прямокутними шматками полотна на плечах, до яких пришиті рукава;
- г) сорочка, де рукав і уставка складають єдине ціле.

53. Сорочки на кокетці це:

- а) сорочка, кроєна з одного перегнутого впоперек полотнища, до якого по пітканню пришивались рукава;
- б) сорочка з неширокою смужкою на спині (грудях), до неї пришивалась задня і передня пола сорочки;
- в) сорочка з прямокутними шматками полотна на плечах, до яких пришиті рукава;
- г) сорочка, де рукав і уставка складають єдине ціле.

3.3. Палеографія

Автори-укладачі:

Стрельський Г.В., кандидат історичних наук, професор кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Ветров І.Г., кандидат історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Фундаментом історичної науки, основою всіх наших знань про минуле, зародження та розвиток світової цивілізації, історією кожного окремого народу, зокрема й українського, є історичні джерела і зафіксовані (або закодовані) у них факти, аргументи, дані інформації. Для історика джерела – немов цеглини для будівельника, без їх використання неможливо створити будь-яку наукову працю або концепцію. Тому найефективнішими засобами підвищення професійного рівня історичних досліджень є виявлення і розширення бази джерел з різних галузей, періодів і проблем історії, створення умов для їх більшої доступності, розробка надійних методів і прийомів їх практичного аналізу.

Всебічним і ґрунтовним вивченням усіх типів і видів історичних джерел, розробкою методики їх використання займаються спеціальні історичні дисципліни. Серед них важливе місце належить палеографії. Вона вивчає зовнішні ознаки рукописних джерел – системи алфавіту, історичний розвиток знаків писемності, еволюцію написання літер, розділових знаків, матеріал і знаряддя письма, водяні знаки (філіграні) і штемпелі на папері, художні прикраси (заставки, ініціали, кінцівки) та інші особливості рукописів (оправи, формат тощо).

Вивчення вітчизняної палеографії дає можливість студентам – майбутнім вчителям історії, по-перше, ґрунтовніше ознайомитися з історією українського письма, що є невід'ємною частиною культури народу, а по-друге: оволодіти певною сумою практичних навичок, необхідних для читання давніх рукописних джерел, встановлення їх справжності, часу і місця написання, обставин походження тощо.

Експертиза культурно-історичних цінностей

Програма курсу складена у відповідності з новим навчальним планом Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова і розрахована на 40 годин аудиторного навантаження (16 годин – лекційних, 12 годин – семінарських і практичних занять, 12 годин – індивідуальна робота зі студентами).

Формами поточного контролю успішності вивчення курсу і оцінки знань та умінь студентів є контрольні роботи, тестові завдання і реферати з окремих тем, а підсумкового – екзамен.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та практичні заняття виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Палеографія як спеціальна історична дисципліна, її предмет, зміст і завдання	2	2	2	2
2.	Зовнішні ознаки писемних джерел Давньої і феодально-роздробленої Русі (XI – перша половина XIV ст.)	4	2	2	2
3.	Палеографія пам'яток вітчизняної писемності кінця XIV – XV ст.	2	2	6	2
4.	Зовнішні ознаки пам'яток української і російської писемності кінця XV – початку XIX ст.	6	2	6	-
5.	Палеографія нового часу – XIX – XX ст. (Неографія)	2	2	8	2
6.	Стародавні пам'ятки слов'яно-руської та української писемності й рукописні книги у Музеї історії книги і друкарства України	-	2	8	4
Разом		16	12	32	12

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Палеографія як спеціальна історична дисципліна

Предмет, зміст і завдання палеографії, її зв'язок з іншими спеціальними історичними дисциплінами. Значення палеографії у розвитку іс-

торичної науки і в професійній підготовці історика. Історія виникнення палеографії. «Практична палеографія» XI – XVIII ст.

Розвиток палеографії як спеціальної історичної дисципліни у XIX–XX ст. Праці І.І. Срезневського, Є.Ф. Карського, І.С. Беляєва, В.Н. Щепкіна, Н.С. Чаєва, Л.В. Черепніна, М.М. Тихомирова та ін. Становлення і розвиток української палеографії. Праці І.М. Каманіна, В.М. Перетца, О.М. Маслової, В.А. Дядиченка, С.І. Маслова, І.С. Свенцицького, Я.П. Запаско, О.Я.Мацюка, В.В. Панашенко, О.М. Апанович, І.О. Іваницької та інших українських вчених.

Практичне використання палеографії в процесі досліджень з історії України.

Розділ 2. Зовнішні ознаки писемних джерел Давньої і феодально-роздробленої Русі (XI – перша половина XIV ст.)

Зародження писемності у східних слов'ян. Діяльність Кирила і Мефодія. Перші слов'янські азбуки – кирилиця і глаголиця. Наукові гіпотези про їх виникнення і поширення.

Основні етапи розвитку графіки кирилівського письма – устав, півустав, скоропис. Устав та його еволюція протягом XI – XIV ст.

Матеріали та знаряддя письма. Пергамент і береста. Палимпсести. Художні прикраси у пам'ятках писемності XI – XIV ст. Орнамент і його стилі. Заставки, кінцівки, польові прикраси, мініатюри, в'язь. Поява тайнопису. Формат рукописів. Оправи книжок. Виробництво чорнил і фарб. Писала і пера. Технологія створення рукописних книг.

Характеристика найважливіших рукописних книг і пам'яток актової писемності Київської Русі і періоду феодальної роздробленості: Остромирове Євангеліє (1056-1057 рр.), Ізборник Святослава (1073 р.), Київські глаголичні листки (XI ст.), Мстиславове Євангеліє (біля 1115 р.), Апостол Христинопільський (друга половина XII ст.), Євангеліє – апракос «Оршанське» (друга половина XIII ст.) та ін.

Розділ 3. Палеографія пам'яток вітчизняної писемності кінця XIV-XV ст.

Розвиток книжкової і актової писемності, зокрема на українських землях в кінці XIV-XV ст.

Організація українського діловодства литовської доби. Адміністративні, судові і фінансові книги в Україні.

Зміни у графіці письма, пізній устав. Півустав, його характерні риси і різновидності (старший, молодший, біглий тощо).

Удосконалення матеріалів і знарядь письма. Зміни у художніх прикрасах текстів.

Розвиток мистецтва мініатюри. Особливості в'язі.

Формат рукописів. Оправи рукописних книг.

Розділ 4. Зовнішні ознаки пам'яток української і російської писемності кінця XV – початку XIX ст.

Організація діловодства і розвиток писемності в Україні і Росії у зв'язку із суспільно-політичними змінами кінця XV-XVIII ст. Матеріал для письма. Витіснення пергаменту папером. Філіграні (водяні знаки) і їх значення в аналізі письмових джерел. Стовпці (згортки). Сстави, скрепи. Місцеві школи графіки. Скоропис кінця XV-XVII століть і його характерні риси. Удосконалення знарядь письма, чорнил, фарб. Художні прикраси тексту. Балканський, неовізантійський (рослинний), стародрукований та інші стилі орнаменту.

Мистецтво мініатюри XV-XVII ст. В'язь і її особливості в даний період. Тайнопис, його найбільш поширені системи, методи дешифрування. Папір та філіграні на українських землях. Особливості українського скоропису XV-XVII ст. Київська, Львівська, Острозька, Луцька, Чернігівська та інші школи графіки в Україні.

Графіка українського скоропису другої половини XVII ст. у документації Генеральної військової канцелярії, судових, полкових та сотенних канцелярій, монастирів, міських ратуш тощо. Формуляри універсалів і наказів Богдана Хмельницького та його сподвижників. Взаємозв'язки і взаємовплив російського, українського та білоруського письма з письмом інших слов'янських народів.

Початок і поширення друкарства. Львівські, київські та інші українські стародруки. Мистецтво книги в Україні. Створення і поширення букварів.

Запровадження цивільної азбуки. «Генеральний регламент» 1720 р. Його значення в організації діловодства. Скасування стовпцевої форми документів. Розгортання вітчизняного виробництва паперу. Гербовий папір. Філіграні, штемпелі, тавро, колір та інші ознаки паперу, їх значення для аналізу писемних джерел.

Особливості українського та російського скоропису XVIII – початку XIX ст., його наближення до сучасної графіки письма. Канцелярський і писарський почерки. Удосконалення виробництва чорнил, фарб, зна-

рядь письма (використання олівців). Художні стилі у книжковому орнаменті.

Розділ 5. Палеографія нового часу – XIX-XX ст. (Неографія)

Ступінь вивченості зовнішніх ознак писемних джерел XIX-XX ст. Графологічні дослідження фахівців судової експертизи і криміналістики. Праці з неографії С.А. Рейсера, Н.Н. Соколова, Р.А. Вексмана, Є.А. Каждана та ін. дослідників.

Різноманітність почерків, їх індивідуальні особливості. Знаряддя письма: металеві пера, авторучки («вічні» пера), олівці, фломастери, кулькові ручки.

Нові засоби відтворення текстів: машинопис, стенографія, комп'ютерний набір, гектограф, ротапінт, ксерокс тощо.

Реформа алфавіту і правопису 1917-1918 рр. Палеографічні ознаки новітньої орфографії.

Застосування палеографічного аналізу в процесі досліджень історії України XIX – XX ст. Встановлення оригінальності, автентичності рукопису, часу, місця і обставин його виникнення, з'ясування інших питань історії тексту, виявлення копій та підробок.

Використання знань з палеографії при вивченні шкільного курсу історії України та у позакласній роботі.

Список рекомендованої літератури

Основна література

Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. – М., 1944.

Бондаренко Г.В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997 (Розділ «Палеографія»).

Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963 (Розділ «Основи палеографії»).

Волинські грамоти XVI ст. – К., 1995.

Высоцкий С.А. Киевские граффити XI-XVIII вв. – К., 1985.

Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской: По материалам граффити XI-XVII вв. – К., 1976.

Джерела українознавства. – К., 1990.

Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. (Розділ «Визначні пам'ятки та групи джерел з історії України»).

Древнерусское искусство. Рукописная книга. – М., 1974.

Запаско Я.П. Памятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. – Львів, 1995.

Запаско Я.П., Мацюк О.Я. Львівські стародруки: Книгознавчий нарис. – Львів, 1983.

Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVII ст. – К., 1972.

Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989.

Історичне джерелознавство. Підручник. – К., 2002. (Розділ «Писемні джерела»)

Исторические дисциплины. Краткий библиографический справочник-указатель. – К., 1990.

Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.

Каманін І.М., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI-XVII ст. – К., 1923.

Карский Е.Ф. Славяно-кирилловская палеография. – М., 1979.

Київські глаголичні листки X ст. – К., 1983.

Кісь Я.П. Палеографія: Навч. посібник. – Львів, 1975.

Клепиков С.А. Филигрانی и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII-XX вв. – М., 1959.

Кріль М.М. Основи палеографії: Навчальний посібник. – К., 1995.

Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970.

Логвин Г. З глибин. Давня книжкова мініатюра XI-XVIII ст. – К., 1974.

Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999.

Мацюк О.Я. Історія українського паперу. – К., 1994.

Мацюк О.Я. Філіграні архівних документів України (XVII-XX ст.) – К., 1992.

Медынцева А.А. Тмутараканский камень. – М., 1979.

Нимчук В.В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. – К., 1983.

Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян – Жовква, 1937.

Павленко М.И. История письма. – Минск, 1987.

Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974.

Рейсер С.А. Русская палеография нового времени: Неография. – М., 1982.

Різник М. Письмо і шрифт. – К., 1978.

Свирин А.Н. Искусство книги Древней Руси. XI-XII вв. – М., 1964.

Срезневский И. Славянорусская палеография XI-XIV вв. – СПб, 1888.

Тихомиров М.Н., Муравьев А.В. Русская палеография. – М., 1982.

Толочко П.П. Літописи Київської Русі. – К., 1994.

Фрус В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X-XVIII ст. – Львів, 2003.

Черепнин Л.В. Русская палеография. – М., 1956.

Щепкин В.Н. Русская палеография. – М., 1967.

Янин В.Л. Я послал тебе бересту... – М., 1965.

Янин В.Л. Берестяная почта столетий. – М., 1979.

Додаткова література

Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К., 1988; К., 1998 (Розділ «Палеография и сопредельные дисциплины»).

Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII – XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – с. 129-170.

Дашкевич Я.Р. Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст. // Архіви України. – 1968. – №1. – с. 20-27.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – Зб. документів. – К., 1993.

Древнерусская книжная миниатюра. (Вып. I-IX) Комплект открыток. – М., 1979-1988.

Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI – XVIII ст. – Львів, 1971.

Захарчишина П.І. Палеографічні особливості львівського письма XVI-XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964, вип. I.

Іваницька І.О. Палеографія архівних документів місцевих адміністративних установ Слобідської України XVIII ст. // Друга республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. – К., 1965. – с. 231-238.

Іваницька І.О. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Третя республіканська наукова конференція з архі-

вознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. – К., 1968. – с. 181-186.

Каманин И.М. Палеографический сборник: материалы по истории южнорусского письма в XV – XVIII вв. – К., 1899.

Клепиков С.А. Филигранные на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. – К., 1978.

Колесса О. Погляд на історію української мови. – Прага, 1924.

Крип'якевич І.П. Підробки документів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління Української РСР. – 1964. – № 3. – с. 57-61.

Кузьмин А.Г. Славянское древнейшее письмо – «черты» и «резы» // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – с. 240-244.

Купчинський О.А. До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя // Архіви України. – 1974. – № 6. – с. 12-20.

Леонтьев Г.Г., Шорин П.А., Кобрин В.Б. Ключи к тайнам Клио. – М., 1994 (Розділ «Палеография»).

Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974.

Мицик Ю.А. О формуляре универсалов и приказов сподвижников Богдана Хмельницкого // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – с. 107-112.

Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.

Муравьев А.В. Палеография. – М., 1967.

Победов О.И. Миниатюры русских исторических рукописей. – М., 1965.

Пронштейн А.П. Использование вспомогательных исторических дисциплин при работе над историческими источниками. – М., 1972.

Пронштейн А.П., Овчинникова В.С. Развитие графики кирилловского письма. – Ростов, 1987.

Розов Н.Н. Книга Древней Руси: XI-XIV вв. – М., 1977.

Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI-XVI вв. – М., 1964.

Сказание о начале славянской письменности. – М., 1981.

Слов'янські рукописи XI-XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. (Огляд, опис, публікації). – К., 1969.

Смотрицкий М. Грамматика. – К., 1979 (Факсиміле 1619 р.)

Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие. – К., 1992. (Розділи «Берестология», «Документоведение», «Дипломатика», «Книговедение», «Неография», «Палеография», «Папирология», «Филигранология», «Челобитоведение», «Эпиграфика»).

Стрельский В.И. Основы научно-исследовательской работы студентов. – К., 1981.

Стрельський Г.В. Рецензія на кн.: Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974 // Архіви України, 1974. – № 5. – с. 84-85.

Стрельський Г.В. Рецензія на кн. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К., 1988 // Архіви України, 1989. – № 2. – с. 73-74.

Стрельський Г.В. Теорія і практика історії: методологія та методика історичних досліджень. Програма курсу для магістрів історії. – К., 2002.

Хомутецька З.С. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1.- К., 1964. – с. 195-200.

Чаев Н.С., Черепнин Л.В. Русская палеография. – М., 1946.

Черепнин Л.В. Новгородские берестяные грамоты как исторический источник. – М., 1969.

Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. – М., 1977

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Палеографія як спеціальна історична дисципліна, її предмет, зміст і завдання.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Предмет, зміст і завдання палеографії, її зв'язок з іншими спеціальними історичними дисциплінами.

1.2. Значення палеографії у розвитку історичної науки і в професійній підготовці історика.

1.3. Історія виникнення палеографії. «Практична палеографія» XI – XVIII ст.

1.4. Розвиток палеографії як спеціальної історичної дисципліни у XIX-XX ст.

1.5. Практичне використання палеографії в процесі досліджень з історії України.

Лекція 2. Зовнішні ознаки писемних джерел Давньої і феодально-роздробленої Русі: XI – перша половина XIV ст.

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Зародження писемності у східних слов'ян.

2.2. Основні етапи розвитку графіки кирилівського письма – устав, півустав, скоропис.

2.3. Матеріали та знаряддя письма.

2.4. Характеристика найважливіших рукописних книг і пам'яток актової писемності Київської Русі і періоду феодальної роздробленості.

Лекція 3. Палеографія пам'яток вітчизняної писемності кінця XIV – XV ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

3.1. Розвиток книжкової і актової писемності, зокрема на українських землях в кінці XIV-XV ст.

3.2. Організація українського діловодства литовської доби. Адміністративні, судові і фінансові книги в Україні.

3.3. Зміни у графіці письма, пізній устав.

3.4. Півустав, його характерні риси і різновидності (старший, молодший, біглий тощо).

3.5. Удосконалення матеріалів і знарядь письма. Зміни у художніх прикрасах текстів.

3.6. Розвиток мистецтва мініатюри. Особливості в'язі.

3.7. Формат рукописів. Оправи рукописних книг.

Лекція 4. Зовнішні ознаки пам'яток української і російської писемності кінця XV – початку XIX ст.

(6 академічних годин)

Питання для розгляду:

4.1. Організація діловодства і розвиток писемності в Україні і Росії у зв'язку із суспільно-політичними змінами кінця XV-XVIII ст.

4.2. Матеріал для письма.

4.3. Філіграні (водяні знаки) і їх значення в аналізі письмових джерел.

4.4. Скоропис кінця XV-XVII століть і його характерні риси.

4.5. Художні прикраси тексту. Балканський, неовізантійський (рослинний), стародрукований та інші стилі орнаменту.

4.6. Мистецтво мініатюри XV-XVII ст. В'язь і її особливості в даний період.

4.7. Тайнопис, його найбільш поширені системи, методи дешифрування.

4.8. Графіка українського скоропису другої половини XVII ст.

4.10. Початок і поширення друкарства. Львівські, київські та інші українські стародруки.

4.11. Запровадження цивільної азбуки. «Генеральний регламент» 1720 р.

4.12. Особливості українського та російського скоропису XVIII – початку XIX ст., його наближення до сучасної графіки письма.

Лекція 5. Палеографія нового часу – XIX – XX ст.: Неографія.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

5.1. Ступінь вивченості зовнішніх ознак писемних джерел XIX-XX ст. Графологічні дослідження фахівців судової експертизи і криміналістики.

5.2. Різноманітність почерків, їх індивідуальні особливості. Знаряддя письма.

5.3. Нові засоби відтворення текстів: машинопис, стенографія, комп'ютерний набір, гектограф, ротапринт, ксерокс.

5.4. Реформа алфавіту і правопису 1917-1918 рр. Палеографічні ознаки новітньої орфографії.

5.5. Застосування палеографічного аналізу в процесі досліджень історії України XIX – XX ст.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Палеографія як спеціальна історична дисципліна. Зовнішні ознаки писемних джерел Давньої і феодально-роздробленої Русі (XI – перша половина XIV ст.)

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

1.1. Предмет, зміст і завдання палеографії.

1.2. Зародження писемності у східних слов'ян. Перші слов'янські азбуки.

1.3. Основні етапи розвитку кириличного письма. Устав і його еволюція протягом XI – XIV ст.

1.4 Матеріали та знаряддя письма.

1.5. Художні прикраси у пам'ятках писемності XI – XIV ст.

Семінарське заняття 2. Устав та його еволюція протягом XI – XIV ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

2.1. Навести приклади практичного використання палеографії давньоруського письма в роботі історика.

2.2. Прочитати представлений зразок стародавнього рукопису. Дати визначення типу письма і вказати його характерні риси.

2.3. Розкрити інформацію, яку дають зовнішні ознаки представленого зразка давньоруської писемності.

Практична робота:

Робота з текстом давньоруського уставного письма: вивчення особливостей графіки та інших зовнішніх ознак, встановлення справжності і автентичності, часу і місця, обставин походження представленого студентам рукописного джерела.

Семінарське заняття 3. Палеографія пам'яток вітчизняної писемності кінця XIV – XV ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

3.1. Розвиток книжкової і актових писемності, зокрема на українських землях в кінці XIV – XV ст.

3.2. Зміни у графіці письма. Півустав, його характерні риси і різновидності.

3.3. Удосконалення матеріалів і знарядь письма.

3.4. Зміни у художніх прикрасах текстів. Розвиток мистецтва мініатюри. Особливості в'язі.

Семінарське заняття 4. Півустав, його характерні риси і різновидності (кінець XIV – XV ст.).

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

4.1. Навести приклади практичного використання палеографії пам'яток писемності кінця XIV – XV ст. в роботі історика.

4.2. Прочитати представлений зразок стародавнього рукопису. Дати визначення типу письма і вказати його характерні риси.

4.3. Розкрити інформацію, яку дають зовнішні ознаки представленого зразка давньоруської писемності.

Практична робота:

Робота з текстами півуставного письма, вивчення їх зовнішніх ознак.

Семінарське заняття 5. Зовнішні ознаки пам'яток української і російської писемності кінця XV – XVIII ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

5.1. Організація діловодства і розвиток писемності в Україні і Росії у зв'язку із суспільно-політичними змінами кінця XV – XVIII ст.

5.2. Матеріали і знаряддя письма. Філіграні (водяні знаки) і їх значення в аналізі письмових джерел.

5.3. Скоропис кінця XV – XVIII століть і його характерні риси. Місцеві школи графіки.

5.4. Художні прикраси тексту. Стили орнаменту. Мистецтво мініатюри XV – XVII ст. В'язь і її особливості в даний період.

Семінарське заняття 6. Скоропис, його характерні риси у XV – XVI і XVIII ст. Особливості українського і російського скоропису XVII ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

6.1. Навести приклади практичного використання палеографії пам'яток писемності кінця XV – XVIII ст. в роботі історика.

6.2. Прочитати представлений зразок стародавнього рукопису. Дати визначення типу письма і вказати його характерні риси.

6.3. Розкрити інформацію, яку дають зовнішні ознаки представленого зразка давньоруської писемності.

Практична робота:

Робота з текстами українського і російського скоропису.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Значення палеографії у розвитку історичної науки і в професійній підготовці історика.

Практична палеографія XI-XVIII ст.

Праці з української палеографії І.М. Каманіна, В.М. Перетца, О.М. Маслової, В.А. Дядиченка, С.І. Маслова, І.С. Свенцицького, Я.П. Запаско, О.Я. Мацюка, В.В. Панашенко, О.М. Апанович, І.О. Іваницької та інших вчених.

Пергамент і береста. Палимпсести.

Виробництво чорнил і фарб у Київській Русі.

Технологія створення рукописних книг у Київській Русі.

Організація українського діловодства литовської доби.

Адміністративні, судові і фінансові книги в Україні у XIV-XVIII ст.
Зміни у графіці письма.

Мистецтво мініатюри та його розвиток.

Формат і оправи рукописних книг.

Стовпцева форма діловодства. Сстави, скрепи.

Художні прикраси тексту XVI-XVII ст. Балканський, неовізантійський (рослинний), стародрукований та інші стилі орнаменту.

В'язь і її особливості в XV-XVII ст.

Тайнопис, його найбільш поширені системи, методи дешифрування.

Київська, Львівська, Острозька, Луцька, Чернігівська та інші школи графіки в Україні XV-XVII ст.

Скоропис документів Генеральної військової канцелярії, судових, полкових та сотенних канцелярій, монастирів, міських ратуш тощо у XVII ст.

Формуляри універсалів і наказів Богдана Хмельницького та його сподвижників.

Взаємозв'язки і взаємовплив російського, українського та білоруського письма з письмом інших слов'янських народів.

Львівські, київські та інші українські стародруки.

Мистецтво книги в Україні.

Створення і поширення букварів (кінець XVII – початок XVIII ст.)

Філіграні, штемпелі, тавро, колір та інші ознаки паперу, їх значення для аналізу писемних джерел.

Удосконалення виробництва чорнила, фарб, знарядь письма у XVIII-XIX ст.

Художні стилі у книжковому орнаменті XVIII-XIX ст.

Різноманітність почерків, їх індивідуальні особливості (XIX-XX ст.).

Нові засоби відтворення текстів у XIX-XX ст.: машинопис, стенографія, комп'ютерний набір, гектограф, ротапринт, ксерокс тощо.

Застосування палеографічного аналізу в процесі досліджень історії України XIX-XX ст.

Використання знань з палеографії при вивченні шкільного курсу історії України та у позакласній роботі.

Практична робота з текстами давньоруського уставного письма.

Читання зразків уставу XI-XIV ст., вивчення особливостей графіки та інших зовнішніх ознак, встановлення справжності і автентичності, часу і місця, обставин походження рукописів.

Практична робота з текстами півуставного письма, вивчення їх зовнішніх ознак.

Практична робота з текстами українського і російського скоропису.

Відвідати Музей історії книги і друкарства України.

Скласти план і коротке описання експозиції одного з розділів музею.

Визначити можливості і форми практичного використання матеріалів музею у роботі історика, зокрема вчителя.

Підготувати реферат на одне з таких питань практичного заняття у музеї:

1) Стародавні пам'ятки слов'яно-руської писемності.

2) Рукописні книги Київської Русі, часів феодальної роздробленості і литовсько-польського панування в українських землях (XI-XVI ст.).

3) Початок поширення друкарства в Україні. Львівські, київські та інші українські стародруки.

4) Книгодрукарство в Україні XVIII-XX ст.

5) Мистецтво книги в Україні (оправа, формат, поліграфічне оформлення, художні прикраси, стилі орнаменту, мініатюри тощо).

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

Предмет, зміст і завдання палеографії, її зв'язок з іншими спеціальними історичними дисциплінами.

Значення палеографії у розвитку історичної науки і в професійній підготовці історика.

Історія виникнення палеографії.

Розвиток палеографії як спеціальної історичної дисципліни у XIX-XX ст.

Становлення і розвиток української палеографії.

Практичне використання палеографії в процесі досліджень з історії України.

Зовнішні ознаки писемних джерел Давньої і феодально-роздробленої Русі (XI – перша половина XIV ст.)

Зародження писемності у східних слов'ян. Діяльність Кирила і Мефодія.

Перші слов'янські азбуки – кирилиця і глаголиця.

Основні етапи розвитку графіки кирилівського письма – устав, півустав, скоропис.

Устав та його еволюція протягом XI-XIV ст.

Матеріали та знаряддя письма у XI-XIV ст.

Художні прикраси у пам'ятках писемності XI-XIV ст.

Характеристика найважливіших рукописних книг і пам'яток актової писемності Київської Русі і періоду феодальної роздробленості.

Палеографія пам'яток вітчизняної писемності кінця XIV-XV ст.

Розвиток книжкової і актової писемності, зокрема на українських землях в кінці XIV-XV ст.

Півустав, його характерні риси і різновидності.

Удосконалення матеріалів і знарядь письма XIV-XV ст.

Розвиток мистецтва мініатюри. Особливості в'язі.

Організація діловодства і розвиток писемності в Україні і Росії у XVI-XVII ст.

Матеріал для письма у XVI-XVIII ст.

Філіграні та їх значення в аналізі письмових джерел.

Скоропис кінця XV-XVII століть і його характерні риси.

Художні прикраси тексту у XVI-XVII ст.

Мистецтво мініатюри XV-XVII ст. В'язь і її особливості в даний період.

Тайнопис, його найбільш поширені системи, методи дешифрування.

Папір та філіграні на українських землях XVI-XIX ст.

Особливості українського скоропису XV-XVII ст. Київська, львівська, острозька та інші школи графіки.

Графіка українського скоропису другої половини XVII ст.

Початок і поширення друкарства. Львівські, київські та інші українські стародруки.

Мистецтво книги в Україні.

Запровадження цивільної азбуки (1708-1710 рр.)

«Генеральний регламент» 1720 р. Його значення в організації діловодства.

Особливості українського та російського скоропису XVIII – початку XIX ст., його наближення до сучасної графіки письма.

Палеографія нового часу – XIX-XX ст. (Неографія).

Ступінь вивченості зовнішніх ознак писемних джерел XIX-XX ст.

Графологічні дослідження фахівців судової експертизи і криміналістики.

Праці з неографії С.А. Рейсера, Н.Н. Соколова, Р.А. Вексмана, Є.А. Каждана та ін. дослідників.

Знаряддя письма нового часу: металеві пера, авторучки («вічні» пера), олівці, фломастери, кулькові ручки тощо.

Нові засоби відтворення текстів XIX-XX ст.: машинопис, стенографія, комп'ютерний набір, гектограф, ротاپринт, ксерокс тощо.

Реформа алфавіту і правопису 1917-1918 рр. Палеографічні ознаки новітньої орфографії.

Застосування палеографічного аналізу в процесі досліджень історії України XIX-XX ст.

Використання знань з палеографії при вивченні шкільного курсу історії України та у позакласній роботі.

Навести приклади практичного використання палеографії в роботі історика.

Практична робота з текстом давньоруського уставного письма.

Прочитати представлений зразок стародавнього рукопису. Вказати його характерні риси.

Розкрити інформацію, яку дають зовнішні ознаки представленого зразка давньоруської писемності.

Практична робота з текстом півуставного письма. Охарактеризувати його зовнішні ознаки.

Практична робота з текстами українського і російського скоропису. Дати порівняльну характеристику їх зовнішніх ознак.

Дати описання експозиції одного з розділів Музею історії книги і друкарства України.

Визначити можливості і форми практичного використання матеріалів Музею історії книги і друкарства України у роботі історика, зокрема вчителя.

3.4. Нумізматика

Автор-укладач:

Ветров І.Г., кандидат історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Даний курс є частиною блоку спеціальних історичних дисциплін. Його метою є вивчення вітчизняних і зарубіжних монет, як особливого культурного феномену. Засвоївши матеріал лекцій, студенти отримають уявлення про найістотніші особливості розвитку монетарної системи, про культурні традиції, на базі котрих вони виникали, про яскраві події та долі людей, що відбилися в історії тих чи інших монет. Особливе місце у змісті курсу відведено проблемам: «монети як соціокультурний феномен», «монета і її сприйняття в суспільстві», «монети як історичні пам'ятки».

Вивчення навчальної дисципліни організовується на принципах кредитно-модульної системи, яка сприяє систематичній і динамічній роботі студентів над засвоєнням досить складної теоретичної дисципліни, з використанням модульної технології навчання та рейтингового оцінювання якості засвоєння навчального матеріалу. У ході опрацювання питань нумізматики доцільно звернути увагу студентів на особливості історичного розвитку та еволюцію монетної системи на теренах України.

За навчальним планом спеціальності 0303 «Історія», вивчення курсу «Основи нумізматики», передбачено протягом II семестру. Навчальний матеріал розділений на 2 модулі. В тематичному плані (п. II) представлено розподіл годин кожного модуля за видами навчальних занять та самостійної роботи студентів. Загальний обсяг дисципліни складає 2 залікові кредити (76 годин), що об'єднує всі види навчальної діяльності студентів, визначає найбільш істотні питання певної теми курсу (в тому числі підготовка до підсумкового контролю), модульний контроль, екзамен. Кожен з модулів має свою форму контролю у вигляді індивідуальних занять завдань, виконання яких передбачається в письмовому вигляді з наступним захистом.

Самостійна робота студентів має дві складові: самостійна підготовка до аудиторних занять; підготовка до модульного контролю.

Поряд з традиційними видами аудиторних занять, планується виконання індивідуальної аудиторної роботи під керівництвом викладача, коли проводиться колективне або індивідуальне консультування студентів і модульний контроль.

Рейтингова система оцінювання дозволяє врахувати, як поточну підготовку студентів до аудиторних занять, так і визначати рівень засвоєння навчального матеріалу окремого модуля. Підсумкова (екзаменаційна) оцінка виставляється за рейтинговими показниками, з можливістю її покращення під час семестрового екзамену.

Вивчення курсу передбачає формування у студентів, майбутніх вчителів історії, експертів культурно-історичних цінностей *основних знань*: теоретичних основ нумізматики як спеціальної історичної дисципліни, її місця в системі історичної науки; найдавніших монетних систем світу та України, монетного обігу на території східних слов'ян у II-XI ст.; грошового обігу на Русі у XII-XV ст.; монетного обігу на території України та Росії у XVI-XVII ст.; монетного обігу на українських землях у XVIII ст.; російської монетної системи XIX – початку XX ст., а також грошового обігу західноукраїнських земель Австрійської імперії кінця XVIII – початку XX ст.; особливостей грошового обігу на території України і Росії у 1917-1921 рр.; грошового обігу на території СРСР і Західної України у 1922-1945 рр.; розвитку грошової системи СРСР у 1946-1991 рр.; монетної системи незалежної України; використання нумізматичного матеріалу в навчальній роботі; колекціонування монет.

В процесі вивчення курсу студенти набувають *умінь*: дослідження та аналізу нумізматичного матеріалу, історичної та культурної цінності монет різних народів та епох; розуміння відмінностей між різними категоріями та видами монет; зовнішньо розрізняти монети за їх віком і походженням; атрибуції нумізматичного матеріалу.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та практичні заняття виглядають наступним чином:

№ п/п	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	НумізMATика в системі історичних наук	2	-	6	2
2.	Найдавніші монетні системи	2	2	2	-

3.	Особливості монетного обігу на території східних слов'ян у II-XI ст. Грошовий обіг на Русі у XII-XV ст.	2	2	4	2
4.	Монетний обіг на території України та Росії у XVI – на початку XVIII ст.	2	2	2	2
5.	Грошово-монетний обіг на українських землях у XVIII – на початку XX ст.	2	2	4	2
6.	Особливості грошового обігу на території України у 1917-1945 рр.	2	2	2	-
7.	Розвиток грошової системи СРСР у 1946-1991 рр.	-	2	6	2
8.	Монетна система незалежної України	2	-	6	2
Разом		16	12	32	12

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Нумізматики в системі історичних наук

Об'єкт і предмет нумізматики. Товар. Споживча вартість. Мінова вартість. Абстрактна людська праця. Товаро-гроші. Феї. Каури. Худоба. Metали. Благородні метали. Домонетні металеві гроші. Основні функції металевих грошей. Визначення монети. Перші монети. Термін «нумізматики». Виникнення і розвиток нумізматики. Визначення нумізматики. Методи нумізматичного дослідження. Медальєрне мистецтво. Фалеристика. Боністика.

Основні поняття і категорії нумізматики. Монетний тип. Монетна легенда. Номінал. Аверс. Реверс. Емітент. Монетне право. Монетна регалія. Гурт. Поле монети. Обріз. Монетна стопа. Лігатура. Проба монети. Ремедіум. Псування монети. Рахувальна грошова одиниця. Грошова одиниця. Рахувальна система. Біметалізм.

Нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки. Міжпредметні зв'язки нумізматики. Методи наукового дослідження монетного матеріалу.

Значення, мета та завдання використання нумізматичного матеріалу при вивченні історії. Методика використання монет у роботі вчителя і викладача історії. Залучення нумізматичного матеріалу до додаткової роботи із студентами та учнями. Колекціонування і каталогізація монет.

Розділ 2. Найдавніші монетні системи

Походження, суть і функції грошей. Домонетні засоби обміну. Виникнення монетного лиття та карбування. Егінські гроші з електри.

Монетна система античної Греції. Статер. Драхма. Обол.

Монети грецьких міст-держав Північного Причорномор'я. Монетні системи Ольвії, Тіри, Керкінітіди та Ніконію, Херсонесу. Особливості монетного господарства полісів Боспорського царства.

Монетна система стародавнього Риму. Ваговий фунт (лібра). Ауреус. Золотий солід. Семісис. Тремісис або триєнс. Фоліс. Силіква. Денарій. Поширення римської монети на українських землях.

Період варварського карбування (V – середина VIII ст.).

Період каролінгського денарія (середина VIII – X ст.). Видобуток дорогоцінних металів. Цистерціанський орден (бернардинці). Період західноєвропейського денарія (X – середина XIII ст.). Срібні зливки. Золоті номінали: візантійські соліди (безанти).

Розділ 3. Особливості монетного обігу на території східних слов'ян у II-XI ст. Грошовий обіг на Русі у XII-XV ст.

Римські денарії та арабські дирхеми як засоби грошового обігу на території східних слов'ян у II-XI ст. Їх поширення на сучасних українських землях.

Зародження монетного обігу у східних слов'ян. Теорії про східне і західне походження грошової системи в Київській Русі. Дискусія «Хутровистів» та «металістів». Походження грошових одиниць і їхніх назв. Питання про використання зв'язок хутра звірів у грошовому обігу. Грошова термінологія: «худоба», «срібло», «гривна кун».

Давньоруське монетне карбування кінця X – першої половини XI ст. «Златники» та «срібляники» Володимира Святославича, Святополка та Ярослава Володимировича. Особливості монет київського і новгородського карбування.

Характеристика безмонетного періоду в історії Русі. Типи злиwkів гривень. «Гривна срібла». Зовнішній вигляд гривни та її вага. Гривнево-кунна система. Київська та новгородська гривни.

Відновлення карбування монети на землях північно-східної Русі у другій половині XIV ст. Монетні типи. Деньга. Монетна стопа. Техніка монетного виробництва. Рубль московський і рубль новгородський. Монетний обіг у період становлення Російської централізованої держави.

Монетний обіг на українських землях у XIV-XV ст. Монети Київського удільного князівства Володимира Ольгердовича (1362-1394). Монети Великого князівства Литовського та Королівства Польського на українських землях у XIV-XV ст.

Розділ 4. Монетний обіг на території України та Росії у XVI – на початку XVIII ст.

Грошова реформа 1534-1535 рр. (реформа Олени Глинської). Об'єднання московської та новгородської монетних систем і створення загальнодержавної грошової системи. Походження терміну «копійка». Копійки. Денги. Полушки. Значення реформи.

Карбування монет у Московській державі у XVI-XVII ст. Монети 1533-1610 рр. Поступове зниження монетної стопи. Реформа 1654-1663 рр. та її наслідки. «Мідний бунт». Обіг західноєвропейських талерів на території Московської держави. Єфимки «з признаком». Грошова криза наприкінці XVII ст.

Грошовий обіг на українських землях Речі Посполитої, Туреччини та Кримського ханства у XVI- XVII ст. Монетна реформа Сигізмунда III. Західноєвропейські, турецькі та кримськотатарські монети в грошовому обігу. Поширення монетної системи Московського царства на Лівобережній Україні після Національної революції 1648-1676 рр.

Проблема карбування українських монет гетьманів Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка.

Реформа грошового обігу в Росії за Петра I та її історичне значення. Перший етап реформи. Зменшення ваги срібної копійки. Запровадження в обіг срібної «полтини». Поява мідних денег, полушок, напівполушок. Продовження карбування дровових срібних копійок.

Другий етап грошової реформи Петра I. Запровадження в обіг срібного рубля, мідної копійки, золотого червінця.

Грошовий обіг на Правобережній Україні у XVIII ст. Криза грошової системи Речі Посполитої та її наслідки для українських земель.

Розділ 5. Грошово-монетний обіг на українських землях у XVIII – на початку XX ст.

Монетний обіг Російської імперії у післяпетровську епоху. Виникнення нових монетних дворів. Карбування монет різних номіналів. Особливості грошового обігу на українських землях Російської імперії у XVIII ст.

Динамічний розвиток грошового господарства Російської імперії у XIX ст. Карбування основних монетних типів і номіналів. Розширення мережі монетних дворів.

Грошова реформа 1839-1843 рр. (реформа Є. Канкринна). Заміна знецінених асигнацій кредитними білетами забезпеченими сріблом. Встановлення срібного монометалізму в Росії.

Російські монети другої половини XIX – поч. XX ст. Реформа монетної стопи 1867 р. Грошова реформа 1895-1897 рр. (реформа В.С. Вігте). Запровадження твердої золотої валюти. Карбування срібних і золотих монет, срібних і мідних розмінних монет. Зосередження монетного карбування на Санкт-Петербурзькому монетному дворі (1876 р.). Карбування російських монет за кордоном. Карбування комеморативних монет.

Монетний обіг на західноукраїнських землях. Витіснення з грошового обігу у Галичині польської монети (1786 р.) та утвердження на західноукраїнському грошовому ринку срібної та мідної австрійської монети. Вступ Австрії до німецької монетної конвенції (1857 р.) та запровадження в обіг уніфікованої австрійської монети – гульдену (флорину) та розмінних монет (крейцерів).

Перехід Австро-Угорської імперії до золотого монометалізму (1892 р.). Запровадження крони та розмінних монет – гелерів.

Розділ 6. Особливості грошового обігу на території України у 1917-1945 рр.

Емісії національних грошових знаків в період Української національно-демократичної революції: зовнішні характеристики, особливості обігу. Гроші Української Центральної Ради. Випуск державних кредитових білетів УНР. Запровадження національної грошової одиниці – гривні. Дихотомія національного грошового ринку України у 1918-1920 рр.

Грошовий обіг в Українській державі гетьмана П. Скоропадського. Продовження емісії гривневих банкнот з пониженим курсом щодо рубля. Грошово-емісійна політика уряду Директорії УНР.

Грошова реформа у РРСФР (Ленінський проект) і фінансова криза у більшовицькій Росії. Радянські грошові знаки на українських землях.

Передумови радянської грошової реформи. Грошова реформа в СРСР 1922-1924 рр. (реформа Г.І. Сокольнікова) та її невід'ємний зв'язок з заходами НЕПу. Повернення до золотого стандарту. Відновлення роботи Петроградського монетного двору та карбування перших радянських золотих, срібних і мідних монет. Золотий «червінець» 1922 р. Срібні рублі та розмінні монети. Мідні розмінні монети.

Початок карбування радянських монет нового типу (1924 р.). Рублі, полтинники, срібні та мідні розмінні монети зміненого дизайну. Наслідки грошових реформ 20-х рр. ХХ ст. для фінансового життя радянської країни.

Монети СРСР у 1926-1945 рр. Припинення карбування золотих і срібних монет. Перехід на карбування розмінної монети із мідно-нікелевого сплаву та бронзи. Зміна дизайну аверсу та реверсу монет.

Гроші періоду нацистської окупації (1941-1944 рр.).

Особливості грошового обігу на західноукраїнських землях у 1922-1945 рр. Монетно-грошовий обіг на території українських земель у складі Польщі у 1921-1939 рр. Основні монетні номінали. Випуски коммеморативних монет Польщі.

Монетно-грошовий обіг на території українських земель (Північна Буковина та Південна Бесарабія) у складі Румунії в 1918-1940 рр.

Монетно-грошовий обіг на території українських земель (Закарпаття) у складі Чехословаччини (до 1939 р.) та Угорщини (1939-1944 рр.).

Розділ 7. Розвиток грошової системи СРСР у 1946-1991 рр.

Радянська грошова реформа 1947 р. Передумови та причини проведення реформи. Вилучення з обігу червінців, старих рублевих номіналів, окупаційних грошей та інших грошових суррогатів. Запровадження нових повноцінних грошових знаків. Наслідки, характеристики оновлених монетних випусків.

Реформа 1961 р. та розвиток грошової системи СРСР. Запровадження монет нового зразка номіналами в 1, 2, 3, 5 копійок (з бронзового сплаву), 10, 15, 20, 50 копійок та 1 карбованець (з нікелевого сплаву). Карбування радянських коммеморативних монет у 1965-1992 рр.

Розділ 8. Монетна система незалежної України

Становлення грошової системи України після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. Запровадження в обіг купонів-грошей багаторазового використання (1992 р.). Підготовка національної грошової реформи. Початок карбування українських коммеморативних монет (1995 р.).

Грошова реформа 1996 р. Запровадження гривні – національної грошової одиниці незалежної України. Номінали, метал і дизайн монет. Продовження традиції карбування вітчизняних коммеморативних монет.

Список рекомендованої літератури

- Александров В.* Українські монети: символіка держави // Розбудова держави. – 1994. – № 1.
- Анохин В.А.* Монетное дело Боспора. – К., 1986.
- Анохин В.А.* Монетное дело Херсонеса: (IV в. До н.э. – II в. н.э.). – К., 1977.
- Анохін В.А.* Монеты античных государств Северо-Западного Причерноморья. – К., 1989.
- Анохин В.А.* Нумизматика // УСЭ. – К., 1982.
- Анохін В.О.* Античні монети на території України // Українська нумізматика і боністика. – 1999. – №1.
- Белоусов В.Д.* происхождение и становление российского рубля // Деньги и кредит. – 1992. – № 3.
- Белоусов В.Д.* Русская гривна и становление российского рубля: из истории финансов // Финансы. – 1992. – № 4.
- Беляева С.О.* Про основні принципи датування південноруських пам'яток II пол. XIII–XIV ст. // Археологія. – 1979. – Вип. 31.
- Беляков А.С.* Древнейшие русские монеты. // Деньги и кредит. – 1988. – № 6.
- Борисов С. М.* Червонец – валюта НЭПа // Деньги и кредит. – 1992. – № 1.
- Брайчевський М. Ю.* Римська монета на території України. – К., 1959.
- Брайчевський М.Ю.* Скарби знайдені і незнайдені. – К., 1992.
- Брайчевський М.Ю.* Час обігу римської монети в антському суспільстві. // Археологія. – 1952. – Т. VI.
- Введение в специальные исторические дисциплины.* – М., 1990.
- Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.,* Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963.
- Векслер А., Мельникова А.* Московские клады. – М.: Московский рабочий, 1973.
- Ветров І., Виговський М.* Національні грошові знаки України 1917–1920 рр. // Київська старовина. – 1993. – № 1.
- Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория.* – К., 1988.
- Гальц А.* Советская государственная денежная система. Каталог. – Черкассы: Брама – ИСУЭП, 1999.

- Гальчинський А.* Теорія грошей: Навчальний посібник. – К.: Основи, 1998.
- Гилевич А.М.* Античне инопородные монеты из раскопок Херсонеса // НИС. – 1968. – № 3.
- Гриценко О.* Гроші і грошово-кредитна політика. – К., 1996.
- Глейзер М.М.* Советские монеты 1921–1967 гг. // Филателия СССР. – 1969. – № 5.
- Глейзер М. М.* Советский червонец // Вопросы истории. – 1978. – № 2.
- Голенко К. В.* Новое в древнерусских монетах // Советский коллекционер. – 1967. – № 5.
- Гриценко О.* Гроші та грошово-кредитна політика. – К., 1996.
- Гроші в Україні: факти і документи (М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин, Л. Яковлева). – К., 1998.
- Грушевський М.С.* Про монетну українську одиницю // На порозі нової України. – К., 1918.
- Дашевский Н.* Монеты, посвященные Играм XXII Олимпиады в Москве // Советский коллекционер. – М., 1985. – Вып. 23.
- Дерев'янкін Г.І., Толстов Р. Д.* З історії введення стійкої валюти в країні на початку 20-х рр. // Історія народного господарства та економічної думки України. – К., 1995.
- Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л.* Гроші в Україні. – К., 1998.
- Дубиняк Р., Цибаняк П.* Грошова система в Україні за княжих часів // Київська старовина. – 1992. – № 4.
- Дьячков А И. Узденников В. В.* Монеты России и СССР: Определитель / Под редакцией ВУ.Л. Янина и А.Н. Дьячкова. – М., 1978.
- Єлизаветін Г.* Гроші. – М., 1965.
- Ємченко О.* Історія України в грошах // Київська старовина. – 1994. – №6.
- Зварич В., Обухівський Р.* Найважливіші нумізматичні терміни. – Львів, 1966.
- Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика. Довідник. – Тернопіль. – 1998.
- Зварич В.В.* До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання. Вип. 2. – К., 1966.
- Зварич В.В.* Нумізматичний словник. – Львів, 1972.
- Зимин А.А.* О монетной реформе Елены Глинской // Нумизматика, эпиграфика. – 1963. – Т.4.

Зограф А.И. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. Л., 1951. – № 16.

Зограф А.И. Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. – М., 1955.

Зубко А. Загадка виникнення кївської гривні. // Українська нумізмати́ка і боністика. – 1999. – № 2.

Казаманова Л.И. Введение в античную нумизматику. Учеб. пособ. – М., 1969.

Калініченко О. Монети України 1992–2005. – Львів, 2005.

Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. – М., 1965.

Карышковский Г.О. Монеты Ольвии: Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. – К., 1988.

Клады древних монет – достояние науки // Советский коллекционер. – 1968. – № 6.

Ключевский В. О. Русский рубль XVI–XVIII вв. В его отношении к нынешнему рублю // Ключевский В.О., Сочинения. – М., Мысль, 1987. – Т.9.

Кобрин В. Б., Леонтьева Г. А., Шорин П. А. Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1984.

Козубовский Г. А. Находки монет XIV–XV вв. На территории Киева. – К., 1991.

Козубовський Г. Грошовий обіг в Україні XVI століття // Українська нумізмати́ка і боністика. – 1999. – №1

Козубовський Г. Проблеми карбування власних монет за часів Б.Хмельницького. // Фінанси України. – 1998. – №3.

Козубовський Г. Монетне карбування в Україні у XIV–XV ст. // Вісник НБУ НАНУ. – 1996. – № 1.

Константиновский рубль (Сборник). – М., 1991.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.

Котляр М.Ф. Кладоискательство и нумизмати́ка. – К., 1974.

Котляр М.Ф. Літописи самовидця, Граб'янки та Величка про грошовий обіг України XVII ст. // УІЖ. – 1970. – №1.

Котляр М.Ф. Монети Київської Русі // Вісник НБУ. – 1995. – №4.

Котляр М.Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. – К., 1981.

Ленін В.І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді представників фінансових відділів Рад 18 травня 1918 р – ПЗТ – К. 1970. – Т.36.

Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б. Ключи к тайнам Клио. – М., 1994.

Літопис Самовидця. – К., 1971.

Максимов М.М. Очерки о золоте. – М., 1988.

Маркс К. Капітал // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. – К, 1967.-Т.1.

Матвієнко В. Автограф на гривні. – К.: Наукова думка, 2000.

Мельник Л.Г. Торгові зв'язки Києва і міст Лівобережної та Слобідської України з Москвою в кінці XVII ст. // УІЖ – 1979. – №5.

Мельникова А.С. Булат и злато: (О значений нумизматики в истории русского государства). – М., 1990.

Мельникова А.С. Русские монеты от Йвана Грозного до Петра Великого. История русской денежной системы с 1533 по 1682 год. – М., 1989.

Мец Н.Д. Наш рубль. – М., 1960.

Молчанов А. Монеты древнерусской Тмутаракани // Наука и жизнь – 1996. – №11.

Монеты и медали СССР, виставка: Каталог. – М., 1961.

Мошнягин Д., Дашевский И. Разновидности монет советского чекана // Советский коллекционер – 1967. – Вып. 12.

Нумизматика: Материалы и исследования / Под. ред. А.С. Мельникова. – М., 1988.

Нумизматика в Эрмитаже. Обзор коллекций // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1971.

Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (XIV – перша половина XIX століття.). – Чернівці, 1997.

Орешников А. Денежные знаки домонгольской Руси. – М., 1936.

Памятные монеты России. – М., 1998.

Памятные монеты СССР, 1965-1990: Каталог, Минск, 1990.

Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X-XII вв. – М., 1968.

Потин В. М. Введение в нумизматику // Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа. – Т. 26. – Ленинград, 1986.

Потин В. М. Генеалогия и нумизматика // История и генеалогия: Сб. Веселовский и проблемы историко-генеалогических исследований. Сборник статей. – Москва, 1977.

Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции. Очерки нумизматики. – Санкт-Петербург, 1993.

Потин В. М. Нумизматическая хронология и дендрология (но материалам новгородских раскопок) // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 21. – Ленинград, 1981.

Потин В. М. Нумизматика и памятники архитектуры // Культура средневековой Руси. Сборник статей. – Ленинград, 1974.

Ревонюк Е. Монетный двор Украины. История и современность // Нумизматика и фалеристика. – 2004. – №3.

Рябченко П.Ф., Бутко В.И. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР и стран СНГ (1769-1999). – Т.2. – К., 1999.

Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. – Киев, 1992.

Спасский И, Г. Анализ технических данных в нумизматике // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. – Вып. 39. – Москва, 1951.

Семар Г.М. Развитие денежной системы в странах СНГ. – М., 1993.

Семар Г.М. Среди монет. – М., 1990.

Смирнов М.И. Из историй Петербургского монетного двора // Деньги и кредит. – 1992 – №5.

Соболева И.А. Пражские гроши в музеях Украины // НИС – К., 1963. – Т.1.

Соболева Н.А. Клад пражских грошей из с. Чайка Киевской области // НИС. – К., 1965 – Т.2.

Сотникова М.П. Сребники Киевского клада 1878 г. // НИС – К., 1968, – Т.3.

Толочко П.П. Топографія скарбів монетних гривень у Києві // Археологія – 1966.- Т. XX.

Туrowsький Є. Скарби херсонських монет IV – II ст. до н.е. // Українська нумизматика і боністика. – 2000. – №2.

Фролова И.А. Монетное дело Боспора конца I века до н.е. – нач. I века н.е. // Нумизматика и эпиграфика -1989 – Т. XV.

Федоров-Давыдов Г. А. Монеты рассказывают (нумизматика). – Москва, 1963.

Федоров-Давыдов Г. А. Монеты – свидетели прошлого. – Москва, 1985.

Швец В.Є. Каталог українських грошей від 1917 року. – Львів, 2000.

Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – Москва, 1956.

Янин В. Л. К проблеме интеграции в изучении вещественных и письменных источников по истории русского средневековья //История СССР. – Москва, 1973. – № 3.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Нумізматики в системі історичних наук.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 1.1. Предмет і завдання нумізматики.
- 1.2. Методика та джерела нумізматичного дослідження.
- 1.3. Система понять і термінів нумізматики.
- 1.4. Становлення і розвиток нумізматичної науки.
- 1.5. Методика використання нумізматичного матеріалу в навчальній роботі. Колекціонування монет.

Лекція 2. Найдавніші монетні системи.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 2.1. Походження, суть і функції грошей.
- 2.2. Виникнення монетного карбування.
- 2.3. Античні монети.
- 2.4. Монети грецьких міст-держав Північного Причорномор'я.

Лекція 3. Особливості монетного обігу на території східних слов'ян у II – XI ст. Грошовий обіг на Русі у XII – XV ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 3.1. Зародження монетного обігу у східних слов'ян.
- 3.2. Західноєвропейські монети у східних слов'ян.
- 3.3. Перші руські монети. Гривнево-кунна система.
- 3.4. Безмонетний період.
- 3.5. Відновлення монетного обігу у Північно-Східній Русі.
- 3.6. Монетний обіг в період становлення Російської централізованої держави.

Лекція 4. Монетний обіг на території України і Росії у XVI – на початку XVIII ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

4.1. Грошова реформа 1534-1535 рр. у Росії та її значення.

4.2. Грошовий обіг на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.

4.3. Грошове господарство України другої половини XVII ст.

4.5. Грошова реформа Петра I: причини та передумови, етапи проведення та історичне значення.

4.6. Грошовий обіг на Правобережній Україні у XVI – на початку XVIII ст.

Лекція 5. Грошово-монетний обіг на українських землях у XVIII – на початку XX ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

5.1. Обіг монет Російської імперії на українських землях у післяпетровську епоху.

5.2. Монетна система Росії першої половини XIX ст. Реформа Канкринна Є.Ф.

5.3. Монети Росії другої половини XIX – початку XX ст. Грошова реформа С.Вітте та її вплив на українські губернії.

5.4. Основні риси монетного обігу на західноукраїнських землях у XVIII – першої половини XIX ст.

5.5. Грошовий обіг Австро-Угорської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Австро-німецька монетна конвенція.

Лекція 6. Особливості грошового обігу на території України у 1917-1945 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

6.1. Емісія національних грошово-монетних знаків в період Української революції.

6.2. Ленінський план грошової реформи в 1918 р. Перша радянська грошова реформа 1922-1924 рр.

6.3. Особливості обігу монет СРСР на території Української СРР у 1926-1945 рр.

6.5. Грошово-монетний обіг на західноукраїнських землях.

Лекція 7. Розвиток грошової системи СРСР 1946-1991 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 7.1. Радянські грошова реформа 1947 р. Етапи проведення та наслідки.
- 7.2. Особливості проведення грошової реформи 1961 р. в СРСР. Розвиток монетної системи.
- 7.3. Перші радянські коммеморативні монети. Радянське коммеморативне карбування 1990-1991 рр.

Лекція 8. Монетна система незалежної України.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 8.1. Розвиток грошової системи України в період становлення державної незалежності.
- 8.2. Грошова реформа 1996 р.: підготовка, проведення та наслідки.
- 8.3. Українські коммеморативні монети.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Найдавніші монетні системи.

(2 академічні години)

Питання до розгляду.

- 2.1. Історична закономірність виникнення грошей та монетного карбування.
- 2.2. Найдавніші центри карбування монет
- 2.3. Метрологічні характеристики найдавніших монет.
- 2.4. Особливості техніки карбування монет у античному світі. Найголовніші монетні системи античності.
- 2.5. Карбування монет у Північному Проічорномор'ї. Їх значення для становлення світового грошового господарства.

Семінарське заняття 2. Особливості монетного обігу на території східних слов'ян у II–XI ст. Грошовий обіг на Русі у XII–XV ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду.

- 3.1. Роль римських монет на східнослов'янському ринку.
- 3.2. Місце і роль в грошовому східних слов'ян куфічних дирхемів.

3.3. Західноєвропейські монети на східнослов'янському ринку у X ст.

3.4. Власне карбування монет у Київській Русі. Сіпльне і відмінне у новгородських та київських гривнях XI – XIII ст.

3.5. Особливості кунної системи.

3.6. Причини і характер безмонетного періоду. Його хронологічні межі.

3.7. Роль празьких грошів у монетному обігу XIV – XV ст. на українських землях.

3.8. Відновлення власного карбування монет у Північно-Східній Русі.

3.9. Особливості техніки монетного карбування у Східній Європі XIV – XV ст.

Семінарське заняття 3. Монетний обіг на території України та Росії у XIV – на початку XVIII ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду.

5.1. Необхідність змін російсько-монетної системи у другій половині XIV ст.

5.2. Основні риси та історичне значення грошової реформи в Росії 1534-1535 рр.

5.3. Генеза грошового господарства на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.

5.4. Грошова реформа 1654-1663 рр. в Росії та її наслідки.

5.5. Особливості грошової реформи у Петра I та її історичне значення.

5.6. Грошове господарство Гетьманщини за часів Петра I.

5.7. Грошовий обіг на Правобережній Україні у XVI – на початку XVIII ст.

Семінарське заняття 4. Грошово-монетний обіг на українських землях у XVIII – початку XX ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

4.1. Обіг монет Російської імперії на українських землях у післяпетровську епоху.

4.2. Монетна система Росії першої чверті XIX ст.

4.3. Основні риси грошової реформи Є. Канкринна.

4.4. Карбувальна машина І. Неведомського і її революційність у монетному виробництві.

4.5. Грошова реформа С. Вітте у Росії та її вплив на українські губернії.

4.6. Основні риси монетного обігу на західноукраїнських землях у XVIII – першої половини XIX ст.

4.7 Зміни у грошовому обігу за австро-німецького монетного конвенцією.

Семінарське заняття 5. Особливості грошового обігу на території України у 1917-1945 рр.

(2 академічні години)

Питання до розгляду.

5.1. Історична необхідність власної грошової емісії в Україні наприкінці 1917 р. Грошова система Центральної Ради, гетьманської адміністрації, Директорії.

5.2. Ленінський план грошової реформи в 1918 р.

5.3. Строкатість грошового господарства Росії і України у 1917-1920 рр.

5.4. Радянська грошова реформа 1922-1924 рр. та її значення для реалізації заходів НЕПу.

9.3. Особливості обігу монет СРСР на території Української СРР у 1926-1939 рр.

9.5. Глибока криза грошового господарства СРСР у роки Другої світової війни.

5.4. Особливості монетного обігу в західноукраїнських землях.

Семінарське заняття 6. Розвиток грошової системи СРСР у 1946-1991 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду

6.1. Особливості проведення грошової реформи 1947 р. та її наслідки.

6.2. Основні етапи грошової реформи 1961 р. та її значення.

6.3. Перші радянські комеморативні монети. Радянське комеморативне карбування 1990-1991 рр.

6.4. Закінчення радянського монетного обігу.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Нумізматики в системі історичних наук

Найдавніші монетні системи

Монетний обіг на території східних слов'ян у II-XI ст.

Монетний обіг становлення на території України і Росії у XVI-XVII ст.

Російська монетна система XIX – початок XX ст. Західноукраїнські землі в Австрійській грошовій системі. (4 год.)

Особливості грошового обігу на території України і Росії у 1917-1921 рр.

Грошовий обіг на території СРСР і Західної України у 1922-1945 рр.

Розвиток грошової системи СРСР у 1946-1991 рр.

Монетна система незалежної України.

Становлення грошової системи України після проголошення її незалежності.

Використання нумізматичного матеріалу в навчальній роботі. Колекціонування монет

Залучення нумізматичного матеріалу для додаткової роботи зі студентами та учнями.

Зразки модульних тестових завдань

Модульне тестове завдання

1. Предметом нумізматики є:

- а) паперові грошові знаки;
- б) монети, грошові-вагові системи;
- в) ордени, медалі.

2. Монопольне право на карбування і випуск в обіг монет:

- а) монетна конвенція;
- б) монетна стопа;
- в) монетна регалія.

3. Володар права карбування монет:

- а) емітент;
- б) ремедіум;
- в) брактеат.

4. Ребро карбованої монети, її бокова поверхня:

- а) аверс;
- б) гурт;
- в) реверс.

5. Кількість дорогоцінного металу в металі, з якого карбуються монети:

- а) номінал;
- б) лігатура;
- в) проба.

6. Лічильна система:

- а) вагова кількість благородного металу, прийнята за масштаб цін;
- б) співвідношення номіналів в одній і тій же грошовій системі;
- в) система обігу грошових знаків.

7. Родоначальник нумізматичної науки:

- а) І. Бьоме;
- б) І.Лелевель;
- в) Й. Еккель.

8. Загальновизнаний грошовий товар:

- а) худоба;
- б) платина;
- в)золото.

9. Місце появи перших монет:

- а) Лідія і Егина;
- б) Афіни і Крит;
- в) Рим і Сицилія.

10. Римські монети, що з'явилися у Східній Європі у II ст. н.е.:

- а) драхми;
- б) статери;
- в) денарії.

11. Візантійські монети:

- а) соліди, фолліси, нуммії;
- б) аси, сестерції, денарії;
- в) драхми, оболи, літри.

12. Східні монети на території Русі:

- а) драхми;
- б) таньга;
- в) куфічні дирхеми.

13. Руський князь, котрий першим почав карбувати монети:

- а) Святослав;
- б) Володимир;
- в) Олег.

14. Найменша грошово-лічильна одиниця Київської Русі:

- а) куна;
- б) векша (вевериця);
- в) ногата.

15. Хронологічні мережі безмонетного періоду:

- а) X-XII ст.;
- б) XII-XIV ст.;
- в) IX-X ст.

16. Грошова реформа Є.Глинської:

- а) 1534-1535 рр.;
- б) 1547р.;
- в) 1533-1534 рр.

17. Назва західноєвропейських талярів в Росії:

- а) ефраїміт;
- б) дукат;
- в) єфимок.

18. Грошова реформа часів правління Олексія Михайловича:

- а) 1654-1663;
- б) 1648-1654;
- в) 1662-1669.

19. Основний етап грошової реформи Петра I:

- а) 1700
- б) 1704;
- в) 1718.

20. Монети із сплаву срібла і миш'яку карбувались:

- а) О.Меншиковим;
- б) Катериною I;
- в) Анною Іоанівною.

21. Місце карбування «Сибірських» монет у другій пол. XVIII ст.:

- а) Єкатеринбургський монетний двір;
- б) Коливанський монетний двір;
- в) Анінський монетний двір.

22. Особливо рідкісна російська монета XIX ст.:

- а) рубль Павла I;
- б) рубль Костянтина Павловича;
- в) полтина Олександра I.

23. Випуск платинових монет у Росії:

- а) 1828-1845;
- б) 1801- 1825;
- в) 1840-1845.

24. За австрійсько-німецькою монетною конвенцією 1857 р. грошовий обіг Австрійської імперії були введені:

- а) крейцери;
- б) гульдени;
- в) дукати.

25. Єдиний Російський монетний двір, на якому карбувалися монети після 1870 р.:

- а) Іжорський;
- б) Таврійський;
- в) Санкт-Петербурзький.

26. За грошовою реформою С.Вітте в Росії запроваджувався:

- а) біметалізм;
- б) золотий монометалізм;
- в) дуодецимальна система.

27. Дата випуску Гангутського рубля:

- а) 1913;
- б) 1915;
- в) 1914.

28. Прийняття Українською Центральною Радою Тимчасового закону про випуск державних кредитових білетів УНР:

- а) 7 листопада 1917 р.;
- б) 19 грудня 1917 р.;
- в) 1 січня 1918 р.

29. Українська розмінна грошова одиниця 1917-1920 рр.:

- а) шеляг;
- б) копійка;
- в) шаг.

30. План грошової реформи вождь більшовиків В.Ульянов (Ленін) виклав:

- а) на II Всеросійському з'їзді рад;
- б) на зїзді представників фінансових органів рад;
- в) на засіданні раднаркому.

31. Відновлення роботи Петроградського монетного двору за радянських часів:

- а) 1920;
- б) 1921;
- в) 1922.

32. Перша радянська грошова реформа:

- а) 1922-1924;
- б) 1920-1921;
- в) 1921-1922.

33. Післявоєнна грошова реформа в СРСР:

- а) 1945;
- б) 1947;
- в) 1949.

34. За реформою 1961 р.:

- а) був у 10 разів підвищений масштаб цін;
- б) введено в обіг нові номінали;
- в) змінено монетну стопу.

35. Початок випуску в СРСР комерційних монет:

- а) 1961;
- б) 1963;
- в) 1965.

36. Перші грошові знаки незалежної України:

- а) купоно-карбованці;
- б) гривні;
- в) карбованці.

37. Випуск першої української комеморативної монети:

- а) 1991;
- б) 1995;
- в) 1996.

38. Запровадження національної валюти незалежної України:

- а) 1 січня 1992 р.;
- б) 1 грудня 1991 р.;
- в) 2 вересня 1996 р.

3.5. Музеєзнавство

Автор-укладач:

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Програма нормативного навчального курсу «Основи історичного музеєзнавства» складена у відповідності з новими навчальними планами Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, що затверджені для спеціалізацій «історія та українознавство», «історія та краєзнавчий туризм», «історія, музеєзнавство та експертиза культурно-історичних цінностей» і розрахована на 56 годин аудиторного навантаження.

Сучасне музеєзнавство являє собою різнобічну сукупність знань, що використовуються в професійній музейній практиці і відображені в спеціальній літературі, яка узагальнює проблеми музейної справи. Мета курсу «Основи історичного музеєзнавства» – ознайомити студентів з музеєзнавством як науковою дисципліною. Програма курсу передбачає розкриття сутності історичного музеєзнавства як спеціальної галузі знання, його теорії й історії становлення та розвитку.

Предметом історичного музеєзнавства є коло об'єктивних закономірностей, які стосуються процесів накопичення і збереження соціальної інформації, пізнання і передачі знань, традицій, уявлень і емоцій через музейні предмети, а також виникнення, розвитку і функціонування музею історичного профілю та музейної справи загалом.

Пропонована програма курсу знайомить студентів із особливостями дослідницької діяльності музею історичного профілю, складом фондів історичних та етнографічних музейних установ, розкриває основи фондової роботи. Окремі розділи курсу присвячено особливостям комплектування фондів музеїв історичного профілю, обліку музейних фондів і їх науковій документації, зберіганню музейних фондів, науковій підготовці експозиції історичних та етнографічних музеїв, її архітектурно-художньому вирішенню та музейним приміщенням. Окремим напрямком музейної роботи є використання експозиції історичних і етнографі-

Експертиза культурно-історичних цінностей

чних, а також краєзнавчих музеїв у навчально-виховному процесі, позакласній культурно-освітній роботі сучасної національної школи України.

Структура програми дозволяє використати в процесі викладання курсу як традиційно усталені так і нетрадиційні методи навчання, організувати семінарські і лабораторно-практичні заняття на широкій музейній базі. Програма курсу розроблена авторами відповідно до сучасних вимог вищої педагогічної освіти. При підготовці навчального курсу враховувалися здобутки вітчизняних і зарубіжних музеєзнавців і музейчиків-практиків у галузі теорії, історії та прикладного музеєзнавства вироблені майже 200-річною історією музейної справи в Україні.

До програми введено більшу частину понятійного апарату історичного музеєзнавства, закріпленого в його сучасній термінології.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та практичні заняття виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Музеєзнавство як наукова дисципліна	4	2	5	2
2.	Теорія музейного предмету	2	2	5	2
3.	Зародження і розвиток музеїв	2	2	4	2
4.	Історія розвитку музейної справи в Україні	4	2	5	2
5.	Фонди історичного музею	2	2	5	2
6.	Комплектування фондів музею історичного профілю	2	2	5	2
7.	Облік музейних фондів	2	2	5	2
8.	Зберігання фондів історичних музеїв	2	2	5	2
9.	Наукове проектування музейної експозиції	2	2	5	2
10.	Архітектурно-художнє вирішення музейної експозиції	2	2	5	1
11.	Приміщення музею історичного профілю	2	-	5	1
12.	Музейна експозиція у навчально-виховній роботі школи	4	2	5	2
13.	Сучасні музейні технології	2	2	5	2
	Разом	32	24	64	24

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Теоретичні основи музеєзнавства

1.1. Музеєзнавство як наукова дисципліна. Історія становлення музеєзнавства як науки. Проходження і значення термінів «музеологія» та «музеєзнавство». Музеєзнавство як суспільна наука, що вивчає процеси збереження соціальної інформації, пізнання і передачі знань і емоцій через музейні предмети, музейну справу, музей як суспільний інститут, його соціальні функції і форми їх реалізації в різних суспільно-економічних умовах.

Об'єкт, предмет і метод музеєзнавчої науки. Музей і музейна справа як суспільне явище – об'єкт музеєзнавства як науки.

Проблема предмету музеєзнавчої науки. Інституціональний, комунікаційний, музейно-предметний, «мовний» і комплексний підходи до визначення предмету музеєзнавства.

Методи музеєзнавства як специфічна система. Методи загального і спеціального музеєзнавства. «Музеєзнавчий метод».

Базові поняття музеєзнавства. Музейний предмет. Музей. Музейна справа.

Структура музеєзнавчої науки. Історія музейної справи та історіографія музеєзнавства. Теорія музейної справи та її складові. Музейне джерелознавство. Прикладне музеєзнавство, його наукова методика, техніка, організація і управління.

Роль і соціальні функції музею історичного профілю. Науково-документаційна, охоронна, дослідницька та освітньо-виховна функції музею.

Проблематика сучасного музеєзнавства. Проблеми щодо музейних предметів, джерел інформації, документальних, культурно-історичних цінностей. Проблеми щодо музею як інституту і музейної справи.

Музеєзнавство в системі наук. Проблема інтерпретації музеєзнавства в колі суспільних, природничих чи технічних наук. Міждисциплінарний характер зв'язків музеєзнавства з іншими науковими дисциплінами.

Музеєзнавство як суспільна наука. Зв'язки музеєзнавства з історією, філософією, педагогікою, соціологією, джерелознавством.

Культурологічний аспект музеєзнавства. Музеєзнавство як культурологічна дисципліна.

Сучасне розуміння місця музеєзнавства в системі наук. Музеєзнавство як гуманітарна наука, що має тісні взаємозв'язки з суспільними, природничими та технічними науками.

Напрямки науково-дослідницької діяльності музею. Вивчення музейних об'єктів. Загальноісторичні дослідження в історичному музеї. Музейний предмет – основний об'єкт загальноісторичного музейного дослідження. Музеєзнавчий метод в історичному дослідженні. Наукові дослідження в галузі комплектуванні фондів. Напрацювання наукової концепції комплектування та наукова підготовка експозиції. Публікація результатів загальноісторичних досліджень музею.

Музеєзнавчі дослідження в історичному музеї. Музеєзнавчі дослідження фондів. Дослідження в галузі охорони та збереження музейних фондів. Музеєзнавчі дослідження в царині музейної комунікації. Музейно-педагогічні дослідження.

Планування і організація науково-дослідної діяльності музею історичного профілю. Централізоване, перспективне та поточне планування. Координація науково-дослідної роботи музейних установ та її форми.

1.2. Теорія музейного предмету. Історіографія музейного предмету. Й.Д. Майор (1674 р.), Ф.І. Шмідт (1929 р.), А.М. Разгон (1988 р.). Поступове виділення основних рис музейних об'єктів. Утвердження в музейній практиці терміну «музейний предмет» (друга половина ХХ ст.).

Музейний предмет і його властивості: інформативність, експресивність, аттрактивність, репрезентативність, асоціативність. Новітні тенденції у розумінні музейного предмету. Нематеріальні об'єкти культурної спадщини в музеях. Властивості нематеріальних музейних об'єктів.

Цінність музейного предмету: наукова, історична, меморіальна, естетична та художня. Поняття музейної цінності предмету. Унікальні (унікуми, раритети) та типові музейні предмети. Предмети музейного значення.

Соціальні функції музейного предмету. Класифікації В.В. Кондратьєва (функція моделювання, комунікативна, науково-інформаційна) та М.Е. Кучеренка (генетична, утилітарно-споживча, науково-пізнавальна, інформативна, культурна, історична).

Класифікація музейних предметів. Типи музейних предметів у залежності від способу фіксації інформації: письмові, речові, образотворчі, кіно-, фото- і фоно- джерела. Види і підвиди музейних предметів і їх класифікація за матеріалом, технікою виготовлення, функціональним призначенням тощо. Групи музейних предметів.

Відтворення музейних предметів і їх види. Копії, репродукції, макети, моделі, муляжі, зліпки, голограми.

Музейний предмет у колекції. Поняття музейної колекції. Типи музейних колекцій: систематична, тематична, персональна (меморіальна). Музейні предмети та пам'ятники. Поняття пам'ятника.

Розділ 2. Історичний розвиток музейної справи

2.1. Зародження і розвиток музеїв. Домузейне збиральництво у первісному суспільстві, давньому Єгипті і Китаї, Греції та Римі. Використання предметів домузейних колекцій. Мотивація збирання протомузейних колекцій.

Колекціонування та виникнення музею. Художнє колекціонування та перші музеї Італії, Франції, Німеччини епохи Відродження (XV-XVI ст.). Студьйоло, кунсткамери, кабінети, статуарії, антикварії, галереї. Приватні колекції як основа перших музейних експозицій у Європі.

Протомузейні установи Московської Русі XIV-XVII ст. Культурні сади, «аптекарьські городи», приватні звіринці, арсенали, Оружейна палата (1537 р.).

Музей у XVII ст. і в епоху Просвітництва. Розвиток освітніх і виховних функцій колекцій та музеїв. Початок вивчення речових пам'яток Античності та Середньовіччя. Розширення соціального та професійного середовища колекціонерів. Розширення ринку предметів для колекціонування. Петербурзька кунсткамера (1714 р.) – перший російський музей.

Поява перших публічних музеїв. Капітолійський (1734 р.) і Пю-Климентійський музеї (1771-1799 рр.) Риму. Британський національний публічний музей (1759 р.). Бельведерський музей Відня. Музеї Німеччини, Речі Посполитої. Початок формування музейної архітектури. Удосконалення оформлення музейних експозицій. Путівники та каталоги. Остаточне оформлення публічних музеїв.

Музейна справа у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Особливості та зміни. Державна та муніципальна музейна мережа революційної Франції 1789-1794 рр.: центральні профільні та провінційні музеї. Музей мистецтв у палаці Лувр, Музей природничої історії, Консерваторія мистецтв і ремесел (науки і техніки), Музей артилерії. Музей французьких пам'ятників – перший спеціалізований історичний музей у світі.

Музеї Швейцарії, Німеччини, Австрії, Польщі, Іспанії, Італії, Великобританії, США, Канади, Бразилії у першій половині XIX ст.

Музейна справа у другій половині XIX – на початку XX ст. Музей і науково-технічний прогрес. Поглиблення спеціалізації музеїв.

Промислові, художні і торгівельні виставки – новий імпульс у розвитку музейної справи. Велика промислова виставка у Лондоні (1851 р.). Започаткування традиції всесвітніх промислових виставок і художньо-промислових музеїв. Розвиток спеціалізованих художніх музеїв сучасного мистецтва у Європі.

Переміщення предметів культурної спадщини до Північної Америки. Галерея Коркорана в Вашингтоні (1869 р.), Метрополітен-музей у Нью-Йорку (1872 р.), Музей витончених мистецтв Бостона (1875 р.), Пенсільванський музей мистецтва у Філадельфії (1876 р.), Бруклінський музей (1893 р.), Клівлендський художній музей (1916 р.) та інші.

Новаторські підходи в організації музейної справи і розвиток національних музеїв у другій половині XIX – на початку XX ст. Національний музей Італії у Флоренції (1865 р.), Римський музей делле Терме (1889 р.). Національні природничі музеї в США – провідні серед світових музеїв цього профілю. Археологічні музеї Мадриду (1867 р.), Афіні (1874 р.), Дельфів (1903 р.), Стамбулу (1869 р.)

Вивчення етнографічних колекцій і створення етнографічних музеїв. Університетська та «музейна етнографія». Музей народознавства у Берліні (1855 р.), Етнографічні музеї Лондона та Парижу (1878 р.). Музеї просто неба. Стокгольмський музей на острові Дьюргорден (1891 р.) – перший етнографічний музей просто неба.

Перші громадські організації у сфері охорони пам'ятників і музейних об'єктів. Товариство охорони старовини Нової Англії (Бостон, 1910 р.). Перші музеєзнавчі об'єднання: Музейна асоціація у Великій Британії (1888 р.), Музейна асоціація в США (1906 р.), Музейне товариство в Німеччині (1917 р.).

З'їзди музейних працівників (Мангейм, Німеччина, 1903 р.; Москва, 1912 р.). Перша музеєзнавча періодика (Дрезден, 1878-1885 рр.; Філадельфія, 1895 р.; Прага, 1895 р.; Лондон, 1901; Берлін, 1905 р.).

Музейна справа у 1918-1945 рр. Пожвавлення музейної справи після Першої світової війни та художнього ринку Європи. Міжнародне співробітництво музеїв і музейних працівників. Міжнародна музейна організація Ліги націй та створення Інституту інтелектуальної кооперації. Міжнародні музеєзнавчі конференції (Міжнародний музейний з'їзд у Мадриді, 1934 р.). Видання музеєзнавчої періодики (журнал «Мусейон»).

Розвиток музеїв і музейної справи в країнах з різним суспільно-політичним устроєм. Політизація та крайня ідеологізація музейної справи у фашистській Італії, нацистській Німеччині та більшовицькому СРСР. Особливості розвитку музейної мережі в країнах ліберальної демократії.

Доля музейних зібрань у роки Другої світової війни. Пограбування музейних колекцій, приватних зібрань, знищення музейних працівників і приміщень музеїв.

Музейна справа у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Потреба координації зусиль музейних працівників різних країн у відродженні музейної мережі. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Щоквартальник «Museum» (1946 р.). Створення Міжнародної ради музеїв (ІКОМ). Перша конференція ІКОМ (Мехіко, 1946 р.) Жорж Анрі Рів'єр – перший директор ІКОМ (1947-1964 рр.).

Міжнародна рада по пам'ятникам та визначним місцям (ІКОМОС) при ЮНЕСКО (Париж, 1965 р.). Конвенція про заходи із заборони та попередження незаконного вивезення та ввезення культурних цінностей і передачі власності на них (1970 р.). Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 р.).

Розвиток музейної справи після Другої світової війни. Відкриття нових типів музеїв. Сільськогосподарські ферми-музеї, музеї промислової археології (Великобританія), музеї сучасного мистецтва (Франція), Національний музей повітроплавання та космонавтики США (1976 р.). Удосконалення експозицій природничих музеїв, ботанічних садів, зоологічних парків. Парк диких тварин у Сан-Пасквале (США, 1972 р.).

Відродження та розвиток музейної мережі в СРСР, Італії, Німецькій Демократичній Республіці, Федеративній Республіці Німеччини та в об'єднаній Німеччині у 40-х – 90-х рр. ХХ ст.

2.2. Історія розвитку музейної справи в Україні. Домузейні форми нагромадження та використання пам'яток історії та етнографії у Х-ХVІІІ ст. на Русі та в Україні. Основні етапи становлення вітчизняних протомузейних зібрань предметів музейного значення.

Початки музейництва. Виникнення перших музеїв на території сучасної України. Миколаївський археологічний музей (1806 р.), Феодосійський музей старожитностей (1811 р.), Одеський музей старожитностей (1825 р.), Діяльність І. Лемберта, П. Дюбрюкса, І. Симпковського та створення Керченського музею старожитностей (1826 р.).

Університетські музеї в Україні у ХІХ ст. Діяльність В.Н. Каразіна і відкриття музеїв археології, мінералогії, зоології та образотворчого ми-

стецтва при Харківському університеті (1807 р.). М.О. Максимович і створення музеїв старожитностей, нумізматики, образотворчого мистецтва, зоології при Київському університеті (1834-1837 рр.).

Музеї і музейна справа в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Відкриття Київського міського музею старожитностей у 1899 р. Наукова та меценатська діяльність В. Хвойки, Б. Ханенка, М. Терещенка, О. Бобринського, М. Біляшівського, Д. Щербаківського. Виникнення та діяльність Чернігівського історичного музею (1909 р.). Заснування Херсонського історико-археологічного музею та дослідницька праця В. Гошкевича. Миколаївський музей природознавства (1886 р.), Кам'янецький церковний історико-археологічний музей (1890 р.), Одеський музей степової України (1898 р.), Волинський музей у Житомирі (1900 р.), Катеринославський історико-археологічний музей (1902 р.) та діяльність Д.І. Яворницького, Конотопський музей (1900 р.), Глухівський музей старовини (1903 р.), Полтавський природничо-історичний музей губернського Земства (1906 р.), Харківський археологічний музей ім. М. Гоголя при Історично-філологічному інституті (1909 р.), Херсонський археологічний музей Криму (1908 р.), Миколаївський історико-археологічний музей (1913 р.), Сімферопольський музей Тавриди (1915 р.) та інші.

Музеї та музейна справа на західноукраїнських землях у ХІХ – на початку ХХ ст. Музейна збірка Народного дому у Львові (70-ті рр. ХХ ст.). Музей Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1914 р.). Діяльність М. Грушевського, І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка. Митрополит А. Шептицький та заснування Церковного музею у Львові (1908 р.). Народописні збірки Народного дому у Львові, Український музей народовідання у Чернівцях, Музей духовної семінарії в Станіславі, музейні збірки при монастирях на Чернечій горі (поблизу Мукачева) та в Красному Броді (Закарпаття).

Українські музейні зібрання кінця ХІХ – початку ХХ ст. в польських музеях. Музей Дідушицьких у Львові. Подільський музей в Тернополі (1906 р.). Покутський музей графа Старжинського у Коломиї. Музеї Станіслава, Перемишля, Луцька, Пінська, Трускавця, Кракова, Острога та ін. міст.

Музеї та музейна справа в Україні у 1917-1920 рр. Музейна політика Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Національний історичний музей у Києві.

Музеї та музейна справа в Українській РСР у 20-х рр. ХХ ст. Краєзнавчий рух і виникнення краєзнавчих музеїв. Історико-революційні

музеї. Музеї-заповідники – Ольвія (1924 р.) та Києво-Печерська Лавра (1926 р.). Літературно-меморіальні музеї. Музей-заповідник на могилі Т. Шевченка у Каневі (1926 р.), Музей-заповідник М. Гоголя в с. Великі Сорочинці (1928 р.), Музей В. Короленка в Полтаві (1928 р.).

Музеї та музейна справа в Українській СРР у 30-ті роки ХХ ст. Перший музейний з'їзд СРСР (Москва, 1930 р.) і його рішення. Періодичні видання в галузі музеєзнавства та їх тематика. Журнали «Краєзнавство» (1927-1930 рр.) та «Советский музей». Мережа музеїв В. Ульянова в СРСР і відкриття його філіалу в Україні. Київський музей В.І. Леніна (1938 р.).

Музеї на західноукраїнських землях у 20-х -30-х рр. ХХ ст. Регіональні етнографічні музеї «Бойківщина» в Самборі (1927 р.), «Лемківщина» у Сяноку (1930 р.), «Яворіщина» та ін.

Музеї України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Приєднання західноукраїнських земель до Української РСР. «Радянізація» музейної справи регіону. Створення краєзнавчих музеїв у Луцьку, Рівному, Коломиї, Історичні музеї у Львові, Володимирі-Волинському, Дрогобичі, Кременці, Станіславі. Літературно-меморіальний музей І.Франка у Львові.

Евакуація музейних фондів у східні райони СРСР у 1941-1942 рр. Музеї під час нацистської окупації (1941-1944 рр.). Музейні установи після звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Втрати культурно-історичних цінностей. Проблеми реституції.

Музеї та музейна справа в Українській РСР у 40-80-х рр. ХХ ст. Створення музеїв, присвячених Великій Вітчизняній війні. Музей Корсунь-Шевченківської битви (1945 р.), Музей «Молода гвардія»(1946 р.) у Краснодоні, Музей оборони Одеси (1946 р.), Пам'ятник-музей визволення Києва в с. Нові Петрівці (1958 р.). Відкриття Меморіального комплексу-музею Великої Вітчизняної війни у Києві (1982 р.).

Створення музеїв бойової доблесті та героїзму. Музей О. Суворова в Ізмаїлі. Музей Полтавської битви (1950 р.).

Історичні, художні, краєзнавчі, літературно-меморіальні музеї після воєнного періоду. Переяслав-Хмельницький історичний музей (1954 р.). Музей І. Котляревського в Полтаві (1952 р.). Музеї Т. Шевченка. (1949 р.), Л. Українки (1962 р.), М. Рильського (1966 р.) у Києві. Закарпатська картинна галерея в Ужгороді (1948 р.). Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР (1954 р.), та ін.

Народні музеї Української РСР.

Розробка питань теорії і історії музейної справи в 50-80-х рр. ХХ ст. в українському радянському музеєзнавстві.

Музеї та музейна справа в незалежній Україні. Розвиток вітчизняного музеєзнавства та музейної справи у 90-х рр. ХХ ст. Музейна реформа. Її причини і наслідки. Реорганізація музейної мережі.

Музейна мережа України. Класифікація музейних установ. Історичні музеї – музеї широкого історичного профілю, археологічні, етнографічні, нумізматичні, воєнно-історичні, музеї історії освіти, науки, спеціальні історичні тощо. Художні музеї. Природно-історичні, технічні та літературні музеї. Музеї комплексні. Краєзнавчі музеї та їх специфіка. Науково-дослідні, просвітницькі, академічні, навчальні музейні установи. Сучасна музейна мережа України.

Музейне законодавство України про основні аспекти охорони та збереження пам'яток і науково-фондової роботи. Закон України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.). Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.).

Розділ 3. Практика музею історичного профілю

3.1. Фонди історичного музею. Музейне зібрання, музейні фонди, музейна колекція. Склад фондів музею за значенням та юридичним становищем. Основні підходи до класифікації музейних фондів. Фонд музейних предметів (основний фонд) та його склад. Фонд науково-допоміжних матеріалів (науково-допоміжний фонд). Фонд матеріалів тимчасового зберігання. Архівний та бібліотечний фонди музею.

Структура фондів музею історичного профілю. Музейні предмети та науково-допоміжні матеріали (НДМ) у фондах музею історичного профілю. Класифікація музейних предметів у фондах по типам джерел (речові, письмові, образотворчі), за хронологічним принципом, за географічними, технологічними, соціальними, авторськими ознаками. Предметна, тематична і галузева класифікації. Принципи класифікації НДМ у фондах музею історичного профілю.

Методика вивчення музейних предметів. Чинники, що впливають на процес вивчення музейного предмету. Дослідження матеріалу, способу виготовлення, оцінка розміру, визначення форми та будови предмету, часу і місця його створення, соціальної та етнічної приналежності, меморіальних ознак. Вивчення написів, клейм, фабричних марок, геральдичних знаків на музейних предметах тощо. Інтерпретація музейного предмету.

3.2. Комплектування фондів музею історичного профілю. Організація роботи з комплектуванню фондів історичних і етнографічних музеїв та історичних відділів краєзнавчих музеїв. Поняття «комплектування фондів».

Послідовність організації комплектування фондів. Виділення історичних фактів сучасності, які цікавлять музей. Визначення об'єктів реальної дійсності як об'єктів музейного значення для комплектування фондів. Вияв предметів музейного значення. Остаточна експертиза предметів музейного значення. Їх придбання музеєм та перетворення на музейні предмети.

Джерела комплектування фондів. Випадкові знахідки. Передача предметів музейного значення від населення чи його придбання. Між-музейний обмін. Польові дослідження для комплектування фондів. Історико-побутові експедиції.

Планування роботи музею історичного профілю з комплектування фондів. Планові заявки працівників фондів. Перспективні та річні плани комплектування.

Основи наукової методики комплектування фондів. Методи комплектування фондів історичних та етнографічних музеїв. Археологічні та етнографічні польові експедиції. Регулярний прийом населення з метою експертизи музейної цінності предметів що знаходяться у приватній власності для їх придбання чи передачі в дар. Розшуки предметів через музейний актив, кореспондентів тощо.

Польові дослідження з метою комплектування фондів історичних музеїв. Метод маршрутно-експедиційного дослідження. Репортажні збори. Постійнодіючі експедиції та етапи їх проведення. Підготовчий етап. Етап польового дослідження та експедиційна документація. Польовий опис. Щоденник експедиції. Реєстр фото та відео зйомок. Адресна книга. Польовий зошит експедиції. Заключний етап роботи польової експедиції. Відбір предметів музейного значення та його критерії.

3.3. Облік музейних фондів. Поняття «облік музейних фондів» та «система фондової документації». Юридична охорона музейних фондів та її суть. Фондова та облікова документація. Їх призначення. Система фондової документації.

Облік музейних фондів і облікова документація. Порядок документування передачі предмету музейного значення до музейного фонду. Документи.

Наукова інвентаризація музейних предметів. Наукові інвентарі та порядок їх заповнення. Картка наукового опису музейного предмету. Вимоги до нанесення облікових позначок на музейний предмет.

Рух музейних предметів у фондах музею. Документування. Звіти про рух фондів. Переоблік музейних фондів. Акти звірки музейних предметів.

Наукова каталогізація музейних фондів. Музейний каталог та його види. Систематичні та алфавітні каталоги. Класифікаційна схема: принципи і схема її побудови.

3.4. Зберігання фондів історичних музеїв. Поняття «режим зберігання фондів» і його складові. Температурно-вологісний, повітряний, світловий та біологічний режими зберігання.

Температурно-вологісний режим і його межі для різних матеріалів. Показники для комплексного зберігання музейних предметів.

Повітряний режим в музеї. Вплив газоподібних забруднювачів повітря на збереженість музейних предметів. Способи захисту предметів від дії забруднювачів повітря.

Світловий режим у музеї. Класифікація музейних предметів за світлостійкістю. Способи дотримання оптимального світлового режиму для різних груп музейних предметів.

Біологічний режим в музейних приміщеннях. Біологічні шкідники та їх згубний вплив на музейні предмети. Способи боротьби з біологічними шкідниками.

Система зберігання музейних фондів. Поняття «системи зберігання музейних фондів» та способи її організації. Роздільна й комплексна системи зберігання музейних предметів.

Розміщення предметів в середині обладнання для зберігання. По-предметне та групове розміщення. Топографічний опис та його призначення.

3.5. Наукове проектування музейної експозиції. Поняття «музейна експозиція», «музейний експонат» та «експозиційні матеріали», «експозиційний зал».

Принципи і методи побудови експозицій музеїв історичного профілю. Принципи історизму, предметності, комунікації. Методи побудови музейних експозицій та їх розвиток. Метод «раритетів» та «курйозів», метод систематизації, метод комплексів, ансамблевий метод тощо. Комплексно-тематичний метод – провідний метод побудови експозиції в сучасному музеї історичного профілю.

Наукове проектування експозиції та його етапи. Експозиційна тема: критерії її формулювання. Створення наукової концепції експозиції – перший і визначальний етап її проектування. Розробка короткої тематичної структури (КТС) і розширеної тематичної структури (РТС) майбутньої експозиції. Створення тематико-експозиційного плану (ТЕП). Відбір матеріалів для експонування і формування тематико-експозиційних комплексів (ТЕК). Створення ескізу-креслення експозиції. Формування пробної експозиції на основі «розкладок.» Відкриття експозиції. Складання охоронно-топографічного опису.

Експозиційні матеріали в музейній експозиції та їх види. Музейні предмети. Відтворення музейних предметів. Експозиційні науково-допоміжні матеріали. Тексти і фоно-коментарі, кіно- та відео-хроніка., показчики.

Особливості експозицій різних груп музеїв історичного профілю. Загальноісторичні музеї. Історичні відділи краєзнавчих музеїв. Етнографічні музеї та музеї-заповідники.

3.6. Архітектурно-художнє вирішення музейної експозиції. Поняття «архітектурно-художньої концепції експозиції». Основні принципи художнього проектування музейних експозицій музеїв історичного профілю. Естетика – методологічна основа художнього проектування. Ансамбль як оптимальна форма сучасної музейної експозиції.

Особливості художнього проектування і вирішення музейної експозиції. Експозиційний ансамбль. Компоненти. Особливості творчої роботи художника. Організація предметно-просторового середовища. Обладнання в системі експозиційного ансамблю. Колір в ансамблі експозиції. Світло як компонент експозиційного ансамблю.

Організація та основні етапи художнього проектування музейних експозицій. Підготовчий етап проектування. Його місце і значення. Генеральне вирішення експозиції. Експозиційний проект. Техно-робоче проектування. Реалізація архітектурно-художнього проекту експозиції. Організація художньо-виконавчих робіт. Монтаж експозиції.

3.7. Приміщення музею історичного профілю. Приміщення історичних та етнографічних музеїв. Загальні вимоги до приміщень музеїв. Історія та еволюція їх будівництва. Будівництво нових музейних приміщень. Пристосування та реконструкція приміщень іншого призначення для музейної експозиції і фондів.

Склад і топографія функціональних комплексів і зон музейного приміщення. Експозиційно-виставковий, фондівий, науково-

дослідницький, адміністративно-господарський, інженерно-технічний комплекси.

Розподіл площ між основними функціональними комплексами музейного приміщення.

Технічне обладнання будинку та основних функціональних комплексів. Системи забезпечення функціонування музею: система забезпечення стабільного мікроклімату, система освітлення, система забезпечення безпеки колекцій, система забезпечення переміщення відвідувачів і персоналу.

3.8. Музейна експозиція у навчально-виховній роботі школи. Музейна педагогіка як наукова дисципліна. Освітня специфіка музею. Музейна аудиторія та особливості її різних груп. Реальна та потенційна аудиторії. Характеристика музейної аудиторії за соціально-демографічними ознаками, активністю щодо музею, направленістю інтересів до форм музейної комунікації, ступенем підготовки до сприйняття.

Музейна комунікація та проблема її ефективності. Методика роботи з різними категоріями відвідувачів. Діти дошкільного та молодшого шкільного віку. Школярі середніх і старших класів. Студентська молодь.

Урок історії в контексті музейної експозиції. Особливості та завдання екскурсійно-лекційної роботи. Принципи формування тематики. Взаємозв'язок екскурсійно-лекційної діяльності з іншими формами масової, групової та індивідуальної освітньо-виховної роботи музею історичного профілю. Факультативні заняття у музеї.

Екскурсійна робота. Класифікація екскурсій історичного профілю за місцем проведення і об'єктами показу, за характером тематики. Оглядові екскурсії, екскурсії на теми профільної дисципліни, спеціалізовані, науково-просвітницькі, навчальні екскурсії. Класифікація за складом екскурсійних груп. Підготовка та проведення екскурсії до музею історичного профілю.

Інші види і форми навчально-виховної роботи. Тематичні вечори. Робота музейних клубів, історичних, історико-етнографічних, фольклорних гуртків, проведення занять Малої академії наук.

3.9. Сучасні музейні технології. Музейний менеджмент. Поняття «менеджменту». Методи управління і його функції. Планування в музеї. Принципи комунікативної діяльності менеджерів. Прийняття рішення і їх реалізація. Категорії рішень: інтуїтивні, засновані на судженнях і раціональні. Процес прийняття раціональних рішень і його складові: діаг-

ноз проблеми, визначення обмежень та критеріїв для прийняття рішення, виявлення альтернатив, остаточний вибір.

Стратегічне планування та стратегічне управління в сучасній музейній практиці. Методика стратегічного планування музейної діяльності. Мета і завдання управління. Аналіз зовнішнього середовища та внутрішнього становища в музеї. PEST- та SWOT-аналіз.

Музейний маркетинг. Загальне поняття «маркетингу». Маркетинг у сучасному музеї. Музейний брендинг. Концепції маркетингу в музейному середовищі. Стратегії соціального партнерства і встановлення постійних зв'язків між музеєм та аудиторією. «Клуб друзів» і його завдання.

Стратегічні напрямки музейного маркетингу. Презентація і просування музею та його діяльності. Презентація та просування конкретних товарів чи послуг, що пропонуються музеєм.

Нові технології в галузі музейної комунікації. Поява комунікаційних уявлень. Комунікаційний підхід у структурі музеєзнавчої науки. Акт музейної комунікації. Теорія музейної комунікації. Основні завдання прикладних досліджень музейної комунікації. Комунікаційний підхід у музейному проектуванні.

Інформаційні технології у музейній справі. Музейна справа як інформаційний процес. Культурні та інформаційні ресурси. Музейні інформаційні системи та похідні від них. Електронні видання на CD-ROM. Музейні веб-сайти. Віртуальні експонати.

Нові технології у музейній педагогіці. Виникнення нових технологій у музейній освіті – відповідь на потреби суспільства. Форми культурно-освітньої діяльності та технологія синтезу. Технологія інтерактивності. Технологія партнерства.

Список рекомендованої літератури

Загальні праці, підручники та посібники

Вайдахер Ф. Загальна музеологія / Переклад з німецької Х. Назаркевич, О. Лянг, В. Лозинського. – Львів: Літопис, 2005.

Гудченко З.С. Музеї народної архітектури України. – К., 1981.

Мезенцева Г.Г. Музеї України. – К., 1959.

Мезенцева Г.Г. Музеєзнавство / на матеріалах музеїв Української РСР/. – К., 1980.

Музееведение. Музеи исторического профиля: Учеб. Пособие для вузов по спец. «История» / Под ред. К.Г. Левыкина, В. Хербста. – М.: Высшая школа, 1988.

Музейное дело России. – М., 2003.

Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв. Посібник / Під ред.: В. Великочого, Н. Гасюк. Авт. кол.: П. Горішевський, М. Дейнега, М. Ковалів, В. Мельник, Н. Рега, С. Оришко, О. Соколова. – Івано-Франківськ: Плай, 2005.

Основы музееведения: Учебное пособие / отв. Ред. Э.А. Шулепова. – М.: Едиториал УРСС, 2005.

Романычева И.Г. Музейное дело: Учеб. пособие для студентов факультета теории и истории искусства. – М., 1983.

Российская музейная энциклопедия: В 2-х т. – М., 2001.

Сотникова С.И. Музеология. – М., 2004.

Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – К., 1989.

Етнографічне музеєзнавство. Програма курсу для студентів, що навчаються за спеціальністю «Народознавство» /Укл. Н.І. Ганнусенко, Ю.А.Омельченко. – К.:РНМК,1992.

Шевченко В.В., Ломачинська І.М. Музеєзнавство: Навч. посібник для дистанційного навчання. – К.: Університет «Україна», 2007.

Шляхтина Л.М., Фокин С.В. Основы музейного дела: Учебное пособие для студентов педагогических и гуманитарных вузов. – СПб, 2000.

Шмит Ф.И. Музейное дело. – М., 1929.

Нормативні документи

Закон України Про музеї та музейну справу // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25.

Закон України Про охорону культурної спадщини // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39.

Теоретичні основи музеєзнавства

Музеєзнавство як наукова дисципліна

Вайдахер Ф. Загальна музеологія / Переклад з німецької Х. Назаркевич, О. Лянг, В. Лозинського. – Львів: Літопис, 2005.

Ведерникова Г.И. Музейное дело в исторической и архивоведческой литературе 20-30-х годов // Историография и источниковедение архивного дела СССР. – М., 1984. – С. 90-111.

Голубцова Т.В. Музеи исторического профиля – важные центры исследования истории и пропаганды исторических знаний // Музейное дело в СССР. Научные основы работы музеев исторического профиля: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1980.

Левыкин К.Г., Разгон А.М. Экспозиция музея и историческая наука (К 100-летию первой экспозиции Гос. исторического музея) // История СССР. – 1984. – № 3. – С. 66-76.

Левыкин К.Г. О координации научных исследований // Музейное дело в СССР. Научные основы работы музеев исторического профиля: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1980. – С.40-42.

Музеи – научные учреждения // Музейное дело в СССР: Сб науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1974. – С. 5-76.

Музейные термины. Терминологические проблемы музееведения: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1986.

Музееведение в России в первой трети XX века. – М., 1997.

Музееведение. Вопросы теории и методики: Сб. науч. тр. – М., 1987.

Музеи мира. – М., 1991.

Музей и современность: Сб. науч. тр. – М., 1986.

Научно-исследовательская работа музеев РСФСР: вопросы содержания, планирования и координации: Метод. рекоменд. НИИ культуры. – М., 1985.

Основы советского музееведения. – М., 1955.

Пищулин Ю.П. Развитие социальных функций советского музея // Ленинские принципы культурного строительства и современность: Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1978. -Вып. 74. – С.102-111.

Пищулин Ю.П. О координации научно-исследовательской работы краеведческих музеев: К постановке вопроса // Музей и современность. Проблемы координации научной и научно-просветительной работы: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1976. – Вып. 36. – С. 5-9.

Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1989.

Проблемы координации научной и научно-просветительной работы. Музей и современность: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1976. – Вып. 36.

Равикович Д.А. Социальные функции и информационная система музея // Теоретические вопросы научно-просветительной работы музеев (По материалам социологических исследований): Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1984. – Вып. 133. – С.8-25.

Равикович Д.А. Социальные функции краеведческого музея // Музей и посетитель. Вопросы социологического исследования в области музееведения: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1978. – Вып. 65. – С. 16-38.

Разгон А.М. Место музееведения в системе наук // Музей и современность: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1986. – С. 43-47.

Разгон А.М. Общетеоретические вопросы музееведения в научной литературе социалистических стран // Музейное дело и охрана памятников. Вып. 1. – М., 1984.

Разгон А.М. Музейное исследование, возможности и границы // Музеи и памятники культуры. – София, 1979. – № 1. – С. 2-30. (на болгарском языке).

Странский З.З. Музееведческое воспитание. – Брно. 1974.

Сундиева А.А. Музей как культурная форма // Типология и типы культур: разнообразие подходов. – М., 2000.

Тишков В.А. О сотрудничестве с музеями исторического профиля // Вестник АН СССР. – 1979. – № 8. – С. 100-104.

Тверская Д.И. Основные направления, виды и особенности научно-исследовательской работы в музеях // Музейное дело в СССР: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1977. – С. 9-16.

Тверская Д.И. Музей как научно-исследовательское учреждение // Музейное дело в СССР: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1974. – С. 5-17.

Томилов Н.А. Музееведение, его периодизация и основные понятия // Известия Омского государственного историко-краеведческого музея. – Омск, 1998. – № 6. – С. 52-64.

Томилов Н.А. Музееведение (музеология): определение как научной дисциплины // Культурологические исследования в Сибири. – 2001. – № 2 (6).

Федоров Н.Ф. Из философского наследия (музей и культура). – М., 1995.

Теорія музейного предмету.

Воронов Н. На пороге «вещеведения» // Декоративное искусство СССР. – 1986. – № 10.

Дукельский В.Ю. Терминологические проблемы теории музейного предмета // Музейные термины. Терминологические проблемы музееведения: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1986. – С. 27-35.

Каулен М.Е. Нематериальные объекты наследия в современном музее // От краеведения к культурологии. Российскому институту культурологии 70 лет: Сб. науч. тр. – М., 2002.

Кнабе Г.С. Вещь как феномен культуры // Музеи мира. – М., 1991.

Кондратьев В.В. Свойства музейного предмета и пути его использования // Музееведение. Проблемы использования и сохранности музейных ценностей: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1985. – № 136. – С. 5-12.

Кондратьев В.В. Музейный предмет как основа музейной работы // Музейное дело в СССР: Сб. науч. тр. Центрального музея Революции СССР. – М., 1987.

Кучеренко М.Е. Функциональный аспект в процессе изучения музейных предметов // Проблемы теории, истории и методики музейной работы: Сб. науч. тр. Центрального музея Революции. – М., 1995.

Никишин Н.А. Музейные предметы: знаки и символы // Музейная экспозиция. – М., 1997.

Разгон А.М. Музейный предмет как исторический источник // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1984.

Сафразьян Л.Т. Музейный предмет как объект источниковедческого исследования // Актуальные проблемы советского музееведения: Сб. науч. тр. Центрального музея Революции СССР. – М., 1987.

Томилов Н.А. Музееведение, его периодизация и основные понятия // Известия Омского государственного историко-краеведческого музея. – Омск, 1998. – № 6. – С. 52-64.

Федоров Н.Ф. Из философского наследия (музей и культура). – М., 1995.

Цуканова В.Н. Музейный предмет и исторический источник. К вопросу о соотношении понятий. // Актуальные проблемы советского музееведения: Сб. науч. тр. Центрального музея Революции СССР. – М., 1987.

Шрайнер К. Предмет исследования музееведения и происхождение дисциплины // Музеи мира. – М., 1991.

Історичний розвиток музейної справи

Зародження і розвиток музеїв.

Грицкевич В.П. История музейного дела до конца XVIII века: в 2 ч. 1-е изд. – СПб.: СПбГУК, 2001.

Куклинова И.А. Музеи Франции XIV-XIX веков. – СПб.: СПбГУК, 2001.

Музей и власть: в 2-х т. – М., 1991.

Музейное дело России. – М., 2003.

Музейное дело в СССР. – М., 1985.

Очерки истории музейного дела в СССР. Вып. 1-7. – М., 1957-1971.

Равикович Д.А. Формирование государственной музейной сети (1917 – первая половина 1960-х гг.). – М., 1988.

Российская музейная энциклопедия: в 2-х т. – М., 2001.

Сундиева А.А. Музеи // Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. – М., 2001. – С. 564-628.

Шустрова И.Ю. История музеев мира. – Ярославль: ЯрГУ, 2002.

Юренева Т.Ю. Музеи в мировой культуре. – М.: Русское слово, 2003.

Історія розвитку музейної справи в Україні.

Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917-1990. – К., 1991. – С.274.

Грімстед П.К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів: Фенікс, 1992. – С.120.

Гиляров С. Музей западного искусства в Киеве // Искусство. – 1940. – № 1. – С.153-165.

4.2.4. *Закс А.Б.* Всероссийский музейный съезд // Вопросы истории. – 1980. – № 12. – С.164-167.

Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – Т. 3. – С. 1018-1027.

Ионова О.В. Музейное строительство в годы довоенных пятилеток (1928-1941 гг.) // Очерки истории музейного дела в СССР: Сб. науч. тр. НИИ музееведения. – М., 1957.-Вип.1.

Каспаринская С.А. Мемориальные музеи исторического профиля // Историко-революционные и литературные мемориальные музеи: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1973. – Вып. 12. – С.3-87.

Кончин Е.В. Сохранные сокровища: О спасении художественных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – М., 1985.

Кот С.І. Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РСФРР на Україну // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип.2. – К., 1993. – С. 321-334.

Кот С.І. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ. – 1993. – № 6. – С. 152-156.

Кот С. Проблема повернення в Україну культурних цінностей у контексті історії та права. Українські культурні втрати за радянського часу // Розбудова держави. – 1995. – Ч. 10-12.; 1996. – Ч. 1-3.

Моисеев А.М. Краеведческие музеи в СССР за 50 лет (1917-1967) // История СССР. – 1967. – № 6. – С. 188-209.

Музейное дело в СССР. Музейная сеть и проблемы ее совершенствования на современном этапе: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1985.

Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921-1945 рр.// Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С.122-128.

Очерки истории музейного дела в России / НИИ музееведения. – М., 1960. – Вып. 2.

Очерки истории музейного дела в России / НИИ музееведения. – М., 1961. – Вып. 3.

Очерки истории музейного дела в СССР / НИИ музееведения. – М., 1963. – Вып. 5.

Очерки истории музейного дела в СССР/ НИИ музееведения. – М., 1968. – Вып. 6.

Очерки истории музейного дела в СССР/ НИИ культуры. – М., 1971. – Вып. 7.

Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990.

Разгон А.М. Исторические музеи в России (с начала XVIII в. до 1861 г.) // *Очерки истории музейного дела в СССР: Сб. науч. тр. НИИ музееведения.* – М., 1963. – Вып. 5. – С.189-275.

Разгон А.М. Музейная сеть единого многонационального социалистического государства // *Музейное дело в СССР. Музейная сеть и проблемы ее совершенствования на современном этапе: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР.* – М., 1985. – С. 4-22.

Симкин М.П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны // *Сб. науч. тр. НИИ музееведения.* – М., 1961. – Вып. 2. – С. 176-327.

Ткаченко М.І. Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С.31-38.

Ткаченко М.І. Київський державний історичний музей у 1943-1945рр. // *Матеріали міжнародної наукової конференції «50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки» 4-5 травня 1995 р.* – Ч.2. – К., 1995. – С. 151-156.

Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.) Автореф. дис. ...к.і.н. – К., 1995.

Станюкович Т.В. Этнографическая наука и музеи (по материалам этнографических музеев АН). – Ленинград, 1978.

Скрипник Г.А. Розвиток громадських етнографічних музеїв на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 1.

Скрипник А.А. Развитие и распространение научно-этнографических знаний музеями УССР (период развитого социализма). Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Минск, 1982.

Федака П.М. Некоторые вопросы строительства украинских музеев под открытым небом (по материалам закарпатского скансена) // Карпатский сборник. – М., 1977.

Шмелев В.Г. Этнографические музеи под открытым небом. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Минск, 1978.

Практика музею історичного профілю

Фонди історичного музею.

Актуальные проблемы фондовой работы музеев. Научная обработка музейных предметов: Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1980. – Вып. 90.

Актуальные проблемы фондовой работы музеев. Научная обработка музейных предметов: Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1981. – Вып. 99.

Алешковский М.Х. Изучение и описание археологического предмета (на материалах славяно-русской археологии) // Изучение музейных коллекций: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1974. – Вып. 21. – С. 78-116.

Андреевская М.И. Изобразительный источник как музейный предмет. / Некоторые аспекты изучения // Изучение музейных коллекций: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1974. – Вып. 21. – С. 117-193.

Бабанская Г.Г. Изучение и описание музейных предметов из дерева // Изучение и научное описание памятников материальной культуры. – М., 1972. – С. 200-234.

Безмоздин Л. Культурно-социологический анализ вещи // Вопросы социологии искусства. Теоретические и методологические проблемы. – М., 1979. – С. 104-126.

Ванслова Е. Путешествие в предметный мир // Советский музей. – 1983. – № 1. – 28-30.

Гончарова Л.М. Изучение и научное описание музейного предмета из металла // Изучение и научное описание памятников материальной культуры.-М., 1972. – С.235-265.

Изучение и научное описание памятников материальной культуры: Сб.ст. / Сост. и науч.ред. А.М. Разгон, А.М. Финягина. – М., 1972.

Изучение музейных коллекций /Сост. и науч. ред. У.М. Полякова: Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1974. – Вып. 21.

Изучение музейных предметов современного периода в исторических и историко-революционных музеях: Науч.-метод. рекоменд. / Сост. Н.П. Финягина. – М., 1978.

Кондратьев В.В. Свойства музейного предмета и пути его использования // Музееведение. Проблемы использования и сохранения музейных ценностей: Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1985. – Вып. 136. – С.5-12.

Кучеренко Н.Е. Научно-фондовая работа в музее: Методическое пособие в помощь молодому специалисту. – М., 2002.

Левинсон-Нечаева М.Н. Изучение и описание музейных тканей // Изучение и описание памятников материальной культуры. – М., 1972.- С. 70-111.

Описание музейных предметов: основные элементы и образцы: Методическое пособие. 2-е изд. – М., 2000.

Павлюченко Э.А. Изучение и описание письменных памятников в исторических и краеведческих музеях // Изучение музейных коллекций: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1974. – Вып. 21. – С. 52-77.

Павлюченко Э.А., Полякова У.М. Об оптимальном использовании музейных фондов // Музейное дело в СССР: Сб науч. тр. Центр. музей Революции СССР.- М., 1975. – С. 127-135.

Пиковская Р.И. Классификационная схема фонда документальных материалов по истории советского общества // Музейное дело в СССР: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР.-,1975.-С.79-85.

Попова З.П. Изучение и описание мебели в музейных коллекциях // Изучение и описание памятников материальной культуры. – М., 1972. – С. 145-199.

Попова И.А. Изучение и научное описание одежды // Изучение и научное описание памятников материальной культуры. – М., 1972. – С. 112-144.

Разгон А.М. К вопросу об изучении музейных коллекций // Изучение и описание памятников материальной культуры. – М., 1972. – С. 5-12.

Разгон А.М. Музейные предметы как исторический источник // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. – М., 1984. – С. 174-183.

Рафаенко В.Я., Галкина Е.Л. К вопросу о научной классификации, научной обработке и комплектовании изобразительных источников в музеях исторического и краеведческого профиля // Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1981. – Вып. 99.

Симкин М.П. Знамена как исторические памятники и музейные экспонаты // Труды НИИ музееведения. – М., 1963. – Вып. 10. – С. 221-275.

Суслов И.М. Атрибуция и научное описание произведений декоративно-прикладного искусства // Изучение музейных коллекций: Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1974. – Вып. 21. – С. 4-51.

Суслов И.М. Изучение и научное описание памятников керамики // Изучение и научное описание памятников материальной культуры. – М., 1972. – С. 13-69.

Финягина Н.П. Состав и структура музейных фондов, содержание фондовой работы // Музейное дело в СССР: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1975. – С. 19-35.

Фомин В.Н. Музейные фонды как система // Музейные термины. Терминологические проблемы музееведения: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1986. – С. 23-27.

Фомин В.Н. Проблемы научной обработки вещевых источников в музее // Актуальные проблемы фондовой работы музеев. Научная обработка музейных предметов: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1981. – Вып. 99. – С. 64-89.

Комплектування фондів музею історичного профілю.

Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1980. – Вып. 90.

Актуальные проблемы фондовой работы музеев: научные комплектования музейных фондов материалами по истории советского общества и современности: Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1979. – Вып. 83.

Букишпан К.Я. Книга в музее (в связи с комплектованием фондов по истории): Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1980. – Вып. 90. – С. 46-55.

Букишпан П.Я. Формирование фондов краеведческих музеев (в связи с проблемами научно-технической революции) // Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1979. – Вып. 83. – С. 24-45.

Бычкова Ю.А. Некоторые проблемы комплектации фондов в музеях исторического профиля / Музеи и современность. Комплектование музейных коллекций: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1982. – Вып. 114. – С. 8-19.

Громов Г.Г. Методика этнографических экспедиций. – М., 1966.

Козакова С.Ф. Проблемы научного комплектования фондов краеведческих музеев материалами по периоду развития социализма. (Применение метода экспертных оценок при комплектации тематических коллекций) // Проблемы совершенствования музейного дела. / Музеи и современность: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1977. – Вып. 59. – С. 90-119.

Коган Э.С. Организация историко-бытовых экспедиций: Методическое пособие. – М., 1960.

Кондратьев В.В. Вопросы отбора материалов современности в музейные собрания // Формирования и изучение музейных коллекций по истории советского общества: Сб. науч. тр. Центр. Музей Революции СССР – М., 1982. – Вып. 13. – С. 38-46.

Крейн А.З. Рождение музея. – М., 1969.

Методика полевых археологических исследований. – М., 1983.

Музеи и современность. Комплектование музейных коллекций: Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1982. – Вып. 114.

Пищулин Ю.П. О научном комплектовании музейных фондов // Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1979. – Вып. 83. – С. 3-13.

Полякова У.М. К вопросу комплектования музейных фондов по современности в музеях исторического и краеведческого профилей // Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1979. – Вып. 83. – С. 15-24.

Разгон А.М. К вопросу о научном комплектовании фондов в музеях исторического и краеведческого профиля // Актуальные вопросы изучения фондов музея по истории советского общества: Труды Государственного исторического музея. – М., 1982. – Вып. 52. – С. 7-54.

Собирательская работа музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1966. – Вып. 16.

Туманов В.Е. Актуальные проблемы разработки модели научного комплектования музейных коллекций по истории советского общества // Формирование и изучение музейных коллекций по истории советского общества: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1982. – Вып. 13. – С. 19-37.

Формирование и изучение музейных коллекций по истории советского общества: Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР – М., 1982. – Вып. 13.

Облік музейних фондів.

Классификационная схема систематического каталога документальных материалов советского периода, хранящихся в Центральном музее Революции СССР/Сост. Р.И.Пиковская. – М., 1976.

Методические рекомендации по научно-технической обработке документальных материалов фондов личного происхождения. – М., 1971.

5.3.3. *Пиковская Р.И.* Классификационная схема фонда документальных материалов по истории советского общества // Музейное дело в СССР: Сб. науч. ст. Центр. музей Революции СССР. – М., 1975. – С. 79-85.

Принципы и структура сводного научного каталога музейного фонда СССР: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1982. – Вып. 113.

Схема единой документальной информации в систематических каталогах государственных архивов СССР (XVIII – начала XX в.). – М., 1983.

Схема единой классификации документной информации в систематических каталогах государственных архивов СССР. (Советский период). 2-е изд. доп. и перераб. – М., 1978.

Теория и практика архивного дела в СССР. – М., 1980.

Ушакова Е.Г. Применение перфокарт ручного обращения в Центральном музее Вооруженных Сил СССР // Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры – М., 1979. – Вып. 83. – С. 188-208.

Чинхолл Р. Музейная каталогизация и ЭВМ / Пер. с англ.: Под ред. А.Я. Шера. – М., 1983.

Шер А.Я. ЭВМ в музее: реальность и проблемы // Museum. – 1982. – № 3. – С.33-39.

Зберігання фондів історичних музеїв.

Воробьев В.П. Фондохранилища и их оборудование // Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1978. – Вып. 63. – С. 177-187.

Другач В.В., Зайцева Т.Н. Современное музейное оборудование. – М., 1980.

Зернова А.Б. Организация системы хранения музейных предметов-памятников материальной и духовной культуры // Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1978. – Вып. 63. – С. 75-88.

Зернова А.Б., Воробьев В.П. Основные факторы, влияющие на сохранность музейных предметов // Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1978. – Вып. 63. – С. 75-88.

Зернова А.Б. Режим хранения музейных предметов // Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1978. – Вып. 63. – С. 111-155.

Калниныш А.Я. Консервирование древесины. – М., 1962.

Киселев В.В. Классификация оборудования экспозиций и фондохранилищ музеев // Музееведение. Искусство музейной экспозиции и техническое оснащение музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1985. – Вып. 139. – С. 48-80.

Кнорринг Г.М. Искусственное освещение музеев. – М., 1969.

Королева А.С. Организация открытого хранения музейных фондов. – М., 1962.

Кроллау Е.К. Световой режим в музеях // ВЦНИЛКР: Сообщения. – М., 1969. – С. 24-25; 159-171.

Кроллау Е.К. Температурно-влажностный и световой режим музеев. – М., 1971.

Кроллау Е.К., Нацкий К.В. Биологический режим // Советский музей. – 1985. – № 1. – С. 46-48.

Курицына Д.С., Тоскина И.Н. Вредители музейных предметов (Вопросы профилактики) // Актуальные проблемы фондовой работы музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1978. – Вып. 63. – С. 89-108.

Марченко И.С., Бубырь Н.Ф. Пожарная безопасность музеев, картинных галерей, выставок и памятников культуры. 2-е изд. перераб. и доп. – М., 1981.

Методическое пособие по режиму хранения документальных материалов, рукописей и книг (Из опыта Лаборатории консервации и реставрации АН СССР). – Л., 1960.

Мирончук Н.Д. Отечественные кондиционеры и возможности их использования для нужд музейного хранения художественных ценностей // Проблемы хранения художественных ценностей в музеях: Материалы Всесоюз. науч. конф. 11-14 ноября 1970 г. – М., 1971. – С. 190-193.

Научные методы музейного хранения (биоповреждения музейных экспонатов). – М., 1978.

Охрана музейных памятников и описание их сохранности: Сб науч. тр. НИИ музееведения. – М., 1964. – Вып. 11.

Причины разрушения памятников письменности и печати. – Ленинград, 1967.

Савенков Г.И. Приемы использования в музеях систем кондиционирования воздуха // Музееведение: Искусство музейной экспозиции и техническое оснащение музеев: Сб науч. тр. НИИ культуры. – М., 1985. – Вып. 139. – С. 104-117.

Сергазин Ж.Ф. Основы обеспечения сохранности документов: Учеб. Пособие. – М., 1986.

Наукове проектування музейної експозиції.

Бенеш И. Методы экспонирования // Museum. – 1982/ – № 138. – С. 30-35.

Вопросы методики построения исторической экспозиции районных краеведческих музеев: Сб науч. тр. НИИ культуры. – М., 1971. – Вып. 3.

Вопросы совершенствования музейных экспозиций (отделы истории СССР дооктябрьского периода): Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1981 – Вып. 103.

Вопросы экспозиционной работы краеведческих музеев. Музей и современность: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1979. – Вып. 84.

Газалова К.М. Научная концепция как этап научного проектирования экспозиций по истории советского общества // Научное проектирование экспозиции по истории советского общества: Сб. науч. тр. Центр. Музей Революции СССР. – М., 1981. – Вып. 12. – С. 71-80.

Гнедовский М.Б. Музейная выставка // Советский музей. – 1986. – № 3. – С. 30-32.

Закс А.Б. Методика построения экспозиции по истории СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1957.

Искусство музейной экспозиции и техническое оснащение музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1985.

Каспаринская С.А., Огрызко З.А. Методика построения экспозиции по истории СССР. (Период капитализма 1861-1917). – М., 1967.

Кондаурова Л.П. Применение аудиовизуальных средств в музейной экспозиции. – М., 1986.

Мазный Н.В., Поляков Т.П., Шулепова Э.А. Музейная выставка: история, проблемы, перспективы. – М., 1997.

Музей и современность. Проблемы совершенствования экспозиций по истории советского общества: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1975.

Музейная экспозиция. Теория и практика. Искусство экспозиции. Нове сценарии и концепции: Сб. науч. тр. РИК. – М., 1997.

Научно-экспозиционная работа музея: Сб. науч. тр. Центр. Музея Революции СССР. – М., 1973. – Вып. 5.

Огрызко З.А. Методика построения экспозиции по истории СССР (период феодализма). – М., 1965.

Огрызко З.А. Этнографические материалы в экспозициях отделов до-советской истории краеведческих музеев // Вопросы совершенствования музейных экспозиций. (Отдел истории СССР дооктябрьского периода): Сб науч. тр. НИИ культуры. – М., 1981. – Вып. 103. – С. 75-90.

Показ современной жизни народов СССР в этнографических музеях / Сост. Л.П. Кондаурова. – М., 1985.

Поляков Т.П. Как делать музей? – М., 1997.

Поляков Т.П. Мифология музейного проектирования. – М., 2003.

Полякова У.М. Экспозиция советского отдела // Вопросы методики построения исторической экспозиции районных краеведческих музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1971. – Вып. 3. – С. 66-127.

Рабинович М.Г. Археологические материалы в экспозиции краеведческих музеев. Ч. 2. – Период феодализма. – М., 1961.

Свецимский Е. Модернизация экспозиции. Методические рекомендации. – М., 1989.

Создание архитектурно-этнографических комплексов в музеях под открытым небом: Метод. реком. / Сост. Л.А. Фотий и др. – Ленинград, 1985.

Финягина Н.П. Научная подготовка музейных предметов при создании экспозиций в музеях исторического профиля // Проблемы экспозиционной и научно-просветительной работы музеев: Сб. науч. тр. Гос. ист. музея СССР. – М., 1982. – С. 26-43.

Экспозиционная работа в музеях. Проблемы теории экспозиции в современной музееведческой литературе/Экспозиции исторического пройдя//Сост. А.Б. Закс. – М., 1982.

Этикетаж и тексты в музейной экспозиции. Методические рекомендации ЦМР СССР. – М., 1990.

Шмит Ф.И. Музейная экспозиция. – М., 1929.

Юхневич М.Ю. Об эффективности воздействия экспозиции на посетителя (постановка проблемы) // Теоретические вопросы научно-просветительной работы музеев (по материалам социологических исследований): Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1984. – Вып. 133. – С. 26-37.

Архітектурно-художнє вирішення музейної експозиції.

Архитектурно-художественное решение экспозиции и применение аудиовизуальных средств в музеях / Сост. А.И. Михайловская. – М., 1978.

Длугач В.В., Зайцева Т.Н. Современное музейное оборудование. – М., 1980.

Искусство музейной экспозиции. Современные тенденции архитектурно-художественных решений: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1982. – Вып. 112.

Искусство современной экспозиции. Выставки. Музеи. – М., 1965.

Кликс Р.Р. Художественное проектирование экспозиций. – М., 1978.

Крейн А.З. Рождение музея. – М., 1969.

Майстровская М.Т. Архитектурно-художественные компоненты в музейной экспозиции // Музееведение: Искусство музейной экспозиции и техническое оснащение музеев: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1985. – Вып. 139. – С. 27-47.

Майстровская М.Т. Музейная экспозиция. Искусство – архитектура – дизайн. Тенденции формирования. – М., 2000.

Михайловская А.И. Из опыта архитектурно-художественных решений // Музейная эстетика и архитектура музеев. – М., 1972. – С. 7-31.

Михайловская А.И. Музейная экспозиция / Организация и техника. 2-е изд., доп. – М., 1964.

Поляков Т.П. Как делать музей? – М., 1997.

Разгон А.М. Музейная экспозиция – искусство // Декоративное искусство СССР. – 1976. – № 9. – С. 18.

Рождественский К.И. Ансамбль и экспозиция. – Ленинград, 1970.

Соустин А.С. Основные принципы архитектурной организации экспозиции // Искусство музейной экспозиции: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1977. – Вып. 45. – С. 30-64.

Художественное оформление музеев: Сб. науч. тр. НИИ музееведения. – М., 1965. – Вып. 14.

Приміщення музею історичного профілю.

Григор Е.Е. Из опыта строительства музейных зданий СССР // Музейная эстетика и архитектура музеев. – М., 1972. – С. 210-227.

Катернога И.Т. Архитектура музейных и выставочных зданий. – К., 1952.

Кириченко Е.И. Исторический музей. – М., 1984.

Михайловская А.И. К вопросу проектирования музейных зданий в СССР // Музейная эстетика и архитектура музеев. – М., 1972. – С. 232-243.

Музейная эстетика и архитектура музеев. – М., 1972.

Ревякин В.И., Розен А.Я. Историко-краеведческие музеи. – М., 1983.

Указания по проектированию зданий для республиканских (АССР), областных и районных краеведческих и художественных музеев // Музейная эстетика и архитектура музеев. – М., 1972. – С. 244-267.

Музейна експозиція у навчально-виховній роботі школи.

Белявский М.Т. Работа в музеях с историческими памятниками при изучении истории СССР (с древнейших времен до 1917 г.): Учеб. Пособие. – М., 1978.

Білоус Л.О. Як організувати вивчення і збирання фольклору в сільській школі // Залучення учнівської молоді до вивчення і збереження пам'яток історії та культури рідного краю. – К., 1990. – С. 49-52.

Вопросы массовой научно-просветительной работы музеев: Сб. ст. – М., 1961.

Вопросы экскурсионной работы: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1973. – Вып.10.

Ганнусенко Н.І. Проектування шкільної музейної експозиції // Залучення учнівської молоді до вивчення і збереження пам'яток історії та культури рідного краю. – К., 1990. – С. 23-30.

Ганнусенко Н.І., Ляпін О.В. Шкільні музеї: Посібник для вчителя. – К., 1991.

Ганнусенко Н.І., Осадчий Г.В. Класифікація шкільних музеїв // Радянська школа. – 1987. – № 5. – С. 54-58.

Гейнике Н.А. Культурно-исторические экскурсии. Основные вопросы методики и методологии культурно-исторических экскурсий // Культурно-исторические экскурсии. – М., 1923. – Ч. 1. – С. 1-41.

Детские музеи в России и за рубежом / Авторы-сост. Н.Г. Макарова-Таман, Е.Б. Медведева, М.Ю. Юхневич. – М., 2001.

Использование этнографических материалов в идейно-воспитательной и образовательной работе со школьниками. – Ленинград, 1986.

Кокшайская О.Н. Экскурсия без экскурсовода // Советский музей. – 1984. – № 2. – С. 41-44.

Мацейків Т.І., Якименко Н.Д. Шляхи організації фольклорно-пошукової роботи учнів: Методичні рекомендації. – К., 1990.

Музей для всех: Сб. тр. творческой лаборатории «Музейная педагогика» кафедры музейного дела АПРИКТ. Вып. 4. / Сост. И.М. Коссова. – М., 2004.

Музей и его партнеры: Сб. тр. творческой лаборатории «Музейная педагогика» кафедры музейного дела АПРИКТ. Вып. 5. / Сост. И.М. Коссова. – М., 2004.

Музей и общество. Проблемы взаимодействия: Сб. тр. творческой лаборатории «Музейная педагогика» кафедры музейного дела АПРИКТ. Вып. 3. / Сост. И.М. Коссова. – М., 2001.

Омельченко Ю.А. Развитие учебных музеев. – М., 1988.

Омельченко Ю.А. Шкільні музеї. – К., 1982.

Основы экскурсионного дела в музеях: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1976. – Вып. 44.

Основы экскурсионного дела в музеях: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1977. – Вып. 62.

Павлюченко Э.А., Юхневич М.Ю. Опыт работы музея со школьниками. – М., 1985.

Сейненский А.Е. Музей воспитывает юных: О работе школьных общественно-политических музеев: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1988.

Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учеб. пособ. – М., 2004.

Столяров Б.А. Педагогика художественного музея: от истоков до современности: Учебное пособие для студентов гуманитарно-художественных факультетов. – СПб, 1999.

Столяров Б.А., Бойко А.Г., Рева Н.Д. Основы музейной педагогики. Учебный курс. – СПб, 1996.

Струнка М.Л. Організація пошукової роботи з етнографії у шкільних краєзнавчих музеях. – К., 1989.

Струнка М.Л. Пам'ятки традиційно-побутової культури в шкільному музеї // Залучення учнівської молоді до вивчення і збереження пам'яток історії та культури рідного краю. – К., 1990. – С. 31-40.

Решетников Н.И. О некоторых аспектах музейной педагогики // Комплексный подход к массовой идейно-воспитательной работе исторических и краеведческих музеев. – М., 1984. – С. 44-50.

Фатеева В.И., Фомина Л.Ф. Школьные музеи // Воспитание школьников. – 1983. – № 5.

Формы и методы научно-просветительной работы. Сб. науч. тр. Центр. музей Революции СССР. – М., 1986.

Художественный музей в образовательном процессе. – СПб, 1998.

Школьные музеи: Из опыта работы / Сост. А.Е. Сейненский; Под ред. В.М. Столетова и М.П. Кашина. – М., 1977.

Шляхтина Л.М., Мастеница Е.Н., Герасименко Е.Е. Музейная педагогика: Учебно-методическое пособие для студентов специализации «Музейное дело и охрана памятников истории и культуры». – СПб, 2000.

Элькин Г.Ю., Огрызко З.А. Школьные музеи: Пособие для учителей. – М., 1972.

Юхневич И.Ю. Я поведу тебя в музей: Учебное пособие по музейной педагогике. – М., 2001.

Сучасні музейні технології.

Гнедовский М.Б., Дукельский В.Ю. Музейная коммуникация как предмет музееведческого исследования // Музейное дело: Сб. науч. тр. Музея Революции. Вып. 21. Музей – культура – общество. – М., 1992.

Знаменский А., Черкалин С. Сайт «Собрание Рыбинского музея-заповедника». Идея. Воплощение, Развитие // Мир и музей. – 2002. – № 3-4.

Из собраний музеев России [«Collections»] [Электронный ресурс]. На сервере Российского этнографического музея [on-line]. Режим доступа: <http://www.collections.spb.ru>

Лорд Б., Лорд Г.Д. Менеджмент в музейном деле. – М., 2002.

Музейний простір України [Електронний ресурс] На сервері «Музейний портал України» [on-line]. Режим доступу: <http://www.ukrmuseum.org.ua>

Музей будущего: Информационные технологии и культурное наследие [Электронный ресурс] На сервере ИИАТ [on-line]. Режим доступа: <http://www.future.museum.ru>

Музеи в период перемен. – СПб, 1997.

Музеи. Маркетинг, Менеджмент. – М., 2001.

Музей будущего: информационный менеджмент / Сост. А.В. Лебедев. – М., 2001.

Музей и новые технологии: На пути к музею XXI века / Сост. и науч. Ред. Н.А. Никишин. – М., 1999.

Ноль Л.Я. Новые информационные технологии в музеях: от машинных каталогов к глобальным информационным сетям // Музеи Москвы и музееология XX века: Тезисы научной конференции 25-26 ноября 1997. – М., 1997. – С. 92-94.

Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв. Посібник / Під ред.: В. Велико чого, Н. Гасюк. Авт. кол.: П. Горішевський, М. Дейнега, М. Ковалів, В. Мельник, Н. Рега, С. Оришко, О. Соколова. – Івано-Франківськ: Плай, 2005.

Регистрационный узел музейных изображений России (РУМИР) [Электронный ресурс] На сервере Государственного исторического музея [on-line]. Режим доступа: <http://www.rumir.ru>

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Музеєзнавство як наукова дисципліна.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

- 1.1. Історія становлення музеєзнавства як науки.
- 1.2. Об'єкт, предмет і метод музеєзнавчої науки.
- 1.3. Базові поняття музеєзнавства.
- 1.4. Структура музеєзнавчої науки.
- 1.5. Роль і соціальні функції музею історичного профілю.
- 1.6. Проблематика сучасного музеєзнавства.
- 1.7. Музеєзнавство в системі наук.
- 1.8. Напрямки науково-дослідницької діяльності музею.

Лекція 2. Теорія музейного предмету.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 2.1. Історіографія музейного предмету.
- 2.2. Музейний предмет і його властивості
- 2.3. Цінність музейного предмету. Музейна цінність предмету.
- 2.4. Соціальні функції музейного предмету.

- 2.5. Класифікація музейних предметів.
- 2.6. Відтворення музейних предметів і їх види.
- 2.7. Музейний предмет у колекції.

Лекція 3. Зародження і розвиток музеїв.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 3.1. Домузейне збиральництво у первісному суспільстві, давньому Єгипті і Китаї, Греції та Римі.
- 3.2. Колекціонування та виникнення музею.
- 3.3. Музей у XVII ст. і в епоху Просвітництва.
- 3.4. Музейна справа у кінці XVIII – першій половині XIX ст.
- 3.5. Музейна справа у другій половині XIX – на початку XX ст.
- 3.6. Музейна справа у 1918-1945 рр.
- 3.7. Музейна справа у другій половині XX – на початку XXI ст.

Лекція 4. Історія розвитку музейної справи в Україні.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

- 4.1. Домузейні форми нагромадження та використання пам'яток історії та етнографії у X-XVIII ст. на Русі та в Україні.
- 4.2. Початки музейництва. Виникнення перших музеїв на території сучасної України.
- 4.3. Університетські музеї в Україні у XIX ст.
- 4.4. Музеї і музейна справа в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.
- 4.5. Музеї та музейна справа на західноукраїнських землях у XIX на початку XX ст.
- 4.6. Музеї та музейна справа в Україні у 1917-1920 рр.
- 4.7. Музеї та музейна справа в Українській РСР у 20-х рр. XX ст.
- 4.8. Музеї та музейна справа в Українській СРР у 30-ті роки XX ст.
- 4.9. Музеї на західноукраїнських землях у 20-х – 30-х рр. XX ст.
- 4.10. Музеї України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).
- 4.11. Музеї та музейна справа в Українській РСР у 40-80-х рр. XX ст.
- 4.12. Музеї та музейна справа в незалежній Україні. Розвиток вітчизняного музеєзнавства та музейної справи у 90-х рр. XX ст.
- 4.13. Музейна мережа України. Класифікація музейних установ.

Лекція 5. Фонди історичного музею.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 5.1. Музейне зібрання, музейні фонди, музейна колекція. Склад фондів музею за значенням та юридичним становищем.
- 5.2. Структура фондів музею історичного профілю.
- 5.3. Методика вивчення музейних предметів.

Лекція 6. Комплектування фондів музею історичного профілю.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 6.1. Організація роботи з комплектування фондів історичних, етнографічних музеїв й історичних відділів краєзнавчих музеїв. Поняття «комплектування фондів».
- 6.2. Послідовність організації комплектування фондів.
- 6.3. Джерела комплектування фондів.
- 6.4. Планування роботи музею історичного профілю з комплектування фондів.
- 6.5. Основи наукової методики комплектування фондів.

Лекція 7. Облік музейних фондів.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 7.1. Юридична охорона музейних фондів та її суть.
- 7.2. Облік музейних фондів і облікова документація.
- 7.3. Наукова інвентаризація музейних предметів.
- 7.4. Наукова каталогізація музейних фондів.

Лекція 8. Зберігання фондів історичних музеїв.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 8.1. Поняття «режим зберігання фондів» і його складові.
- 8.2. Температурно-вологісний режим.
- 8.3. Повітряний режим в музеї.
- 8.4. Світловий режим у музеї.
- 8.5. Біологічний режим в музейних приміщеннях.
- 8.6. Система зберігання музейних фондів.

Лекція 9. Наукове проектування музейної експозиції.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

9.1. Поняття «музейна експозиція», «музейний експонат» та «експозиційні матеріали», «експозиційний зал».

9.2. Принципи і методи побудови експозицій музеїв історичного профілю.

9.3. Наукове проектування експозиції та його етапи.

9.4. Особливості експозицій різних груп музеїв історичного профілю.

Лекція 10. Архітектурно-художнє вирішення музейної експозиції.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

10.1. Поняття «архітектурно-художньої концепції експозиції».

10.2. Особливості художнього проектування і вирішення музейної експозиції.

10.3. Організація та основні етапи художнього проектування музейних експозицій.

Лекція 11. Приміщення музею історичного профілю.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

11.1. Приміщення історичних та етнографічних музеїв.

11.2. Склад і топографія функціональних комплексів і зон музейного приміщення.

11.3. Технічне обладнання будинку та основних функціональних комплексів.

Лекція 12. Музейна експозиція у навчально-виховній роботі школи.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

12.1. Музейна педагогіка як наукова дисципліна.

12.2. Музейна комунікація та проблема її ефективності.

12.3. Урок історії в контексті музейної експозиції.

12.4. Екскурсійна робота.

12.5. Інші види і форми навчально-виховної роботи.

Лекція 13. Сучасні музейні технології.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 13.1. Музейний менеджмент.
- 13.2. Музейний маркетинг.
- 13.3. Нові технології в галузі музейної комунікації.
- 13.4. Інформаційні технології у музейній справі.
- 13.5. Нові технології у музейній педагогіці.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Музеєзнавство як наука.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 1.1. Проходження і значення термінів «музеологія» та «музеєзнавство». Музеєзнавство як суспільна наука.
- 1.2. Об'єкт музеєзнавства як науки.
- 1.3. Основні концепції визначення предмету музеєзнавства.
- 1.4. Методи музеєзнавства як специфічна система.
- 1.5. Ключові поняття музеєзнавства. Музейний предмет. Музей. Музейна справа.
- 1.6. Структура музеєзнавчої науки.
- 1.7. Соціальні функції музею історичного профілю.
- 1.8. Проблема інтерпретації музеєзнавства в колі суспільних, природничих чи технічних наук. Міждисциплінарний характер зв'язків музеєзнавства з іншими науковими дисциплінами.

Семінарське заняття 2. Музейний предмет: теоретичні аспекти.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 2.1. Історіографія музейного предмету XVII-XX ст. Поступове виділення основних рис музейних об'єктів.
- 2.2. Основні властивості музейного предмету. Новітні тенденції у розумінні музейного предмету.
- 2.3. Цінність музейного предмету та музейна цінність предмету. Унікальні та типові музейні предмети. Предмети музейного значення.
- 2.4. Класифікація соціальних функцій музейного предмету.
- 2.5. Типи, види, підвиди і групи музейних предметів. Основні класифікації.
- 2.6. Копії, репродукції, макети, моделі, муляжі, зліпки, голограми – відтворення музейних предметів.

2.7. Поняття музейної колекції. Типи музейних колекцій. Музейні предмети та пам'ятники. Поняття пам'ятника.

2.8. Нематеріальні об'єкти культурної спадщини в музеях. Поняття, властивості, види і класифікація.

Семінарське заняття 3. Зародження і розвиток музеїв світу: від перших цивілізацій до сучасності.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

3.1. Домузейне збиральництво. Використання предметів домузейних колекцій. Мотивація збирання протомузейних колекцій.

3.2. Художнє колекціонування та перші музеї Європи (XV-XVI ст.). Протомузейні установи Московської Русі XIV-XVII ст.

3.3. Розвиток освітніх і виховних функцій колекцій та музеїв. у XVII ст. і в епоху Просвітництва. Початок вивчення речових пам'яток.

3.4. Музейна справа у кінці XVIII – першій половині XIX ст.

3.5. Музейна справа у другій половині XIX – на початку XX ст. Музей і науково-технічний прогрес. Поглиблення спеціалізації музеїв.

3.6. Музейна справа у 1918-1945 рр. Нові тенденції.

3.7. Музейна справа у другій половині XX – на початку XXI ст. Міжнародні музейні організації.

Семінарське заняття 4. Історія становлення і розвитку музеїв і музейної справи в Україні.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

4.1. Основні етапи становлення вітчизняних протомузейних зібрань предметів музейного значення.

4.2. Перші музеї на території сучасної України. Університетське музейництво.

4.3. Особливості розвитку музейної мережі та становлення музейної справи на українських етнічних землях Росії та Австро-Угорщини у другій половині XIX – на початку XX ст.

4.4. Музеї та музейна справа в Україні (УНР, УСРР) і на українських етнічних землях Польщі, Чехословаччини і Румунії у 1917 – 30-х рр. XX ст. Музейна політика. Особливості розвитку музейної мережі.

4.5. Музеї України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Втрати культурно-історичних цінностей. Проблеми реституції.

4.6. Музеї та музейна справа в Українській РСР у 40-80-х рр. ХХ ст. Особливості розвитку музейної мережі. Розробка питань теорії і історії музеєзнавства.

4.7. Музеї та музейна справа в незалежній Україні. Розвиток вітчизняного музеєзнавства та музейної справи у 90-х рр. ХХ ст. Музейна реформа в незалежній Україні: причини і наслідки. Реорганізація музейної мережі.

4.8. Сучасне музейне законодавство України.

Семінарське заняття 5. Фонди музею історичного профілю.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

5.1. Склад фондів музею за значенням та юридичним становищем. Основні підходи до класифікації музейних фондів.

5.2. Музейні предмети та науково-допоміжні матеріали у фондах музею історичного профілю. Класифікація.

5.3. Методика вивчення музейних предметів. Чинники, що впливають на процес вивчення музейного предмету.

Індивідуальне практичне завдання: Дослідження предмету музейного значення та його інтерпретація.

Семінарське заняття 6. Комплектування фондів історичних музеїв.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

6.1. Поняття «комплектування фондів». Послідовність організації комплектування фондів.

6.2. Джерела комплектування фондів.

6.3. Планування роботи музею історичного профілю з комплектування фондів.

6.4. Загальна характеристика методики комплектування фондів історичних музеїв.

6.5. Польові дослідження з комплектування фондів історичних музеїв.

Семінарське заняття 7. Облік фондів музею історичного профілю.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 7.1. Поняття «облік музейних фондів» та «система фондової документації».
- 7.2. Порядок документування передачі предмету музейного значення до музейного фонду. Документи.
- 7.3. Науковий інвентар музею і порядок його заповнення.
- 7.4. Картка наукового опису музейного предмету. Вимоги до нанесення облікових позначок на музейний предмет.
- 7.5. Документування руху музейних предметів у фондах.
- 7.6. Науковий каталог музею і його види. Класифікаційна схема: принципи і схема її побудови.

Семінарське заняття 8. Зберігання музейних предметів у фондах.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 8.1. «Режим зберігання фондів» і його складові: загальна характеристика.
- 8.2. Температурно-вологісний режим. Показники для комплексного зберігання музейних предметів.
- 8.3. Повітряний режим в музеї. Способи захисту предметів від дії забруднювачів повітря.
- 8.4. Світловий режим: класифікація музейних предметів за світлостійкістю. Способи дотримання оптимального світлового режиму для різних груп музейних предметів.
- 8.5. Біологічні шкідники та їх згубний вплив на музейні предмети. Способи боротьби з біологічними шкідниками.
- 8.6. Поняття «системи зберігання музейних фондів» та способи її організації.

Семінарське заняття 9. Наукова підготовка музейної експозиції.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 9.1. Наукове проектування експозиції: основні поняття («музейна експозиція», «музейний експонат» та «експозиційні матеріали», «експозиційний зал»).
- 9.2. Принципи і методи побудови експозицій музеїв історичного профілю.
- 9.3. Основні етапи наукового проектування експозиції:
  - а) експозиційна тема: критерії її формулювання.

- б) створення наукової концепції експозиції;
- в) розробка короткої тематичної структури (КТС) і розширеної тематичної структури (РТС);
- г) створення тематико-експозиційного плану (ТЕП);
- д) відбір матеріалів для експонування і формування тематико-експозиційних комплексів (ТЕК): вимоги;
- е) створення екскізу-креслення експозиції, формування пробної експозиції на основі «розкладок»;
- є) відкриття експозиції; складання охоронно-топографічного опису.

9.4. Експозиційні матеріали в музейній експозиції та їх види. Музейні предмети, відтворення музейних предметів і науково-допоміжні матеріали в музейній експозиції.

9.5. Особливості експозицій різних груп музеїв історичного профілю: загально історичних, краєзнавчих, етнографічних музеїв та музеїв-заповідників.

Семінарське заняття 10. Архітектура і художнє втілення експозиції музею історичного профілю.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

10.1. Принципи художнього проектування музейних експозицій музеїв історичного профілю. Експозиційний ансамбль.

10.2. Особливості художнього проектування експозиції і компоненти експозиційного ансамблю.

10.3. Організація предметно-просторового середовища. Обладнання, колір і світло в ансамблі експозиції.

10.4. Основні етапи художнього проектування музейних експозицій.

Семінарське заняття 11. Музей і навчання історії.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

11.1. Музейна педагогіка та освітня специфіка музею.

11.2. Музейна аудиторія та особливості її різних груп.

11.3. Урок історії в контексті музейної експозиції. Особливості та завдання екскурсійно-лекційної роботи. Принципи формування тематики. Факультативні заняття у музеї.

11.4. Екскурсія в музеї історичного профілю: класифікація, підготовка та проведення.

11.5. Позашкільні види і форми навчально-виховної роботи в історичному музеї.

Семінарське заняття 12. Новітні технології в музейній справі.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

12.1. Поняття «музейного менеджменту». Методи управління і його функції. Планування в музеї. Принципи комунікативної діяльності менеджерів.

12.2. Стратегічне планування та стратегічне управління в сучасній музейній практиці.

12.3. Маркетинг у сучасному музеї. Стратегічні напрямки музейного маркетингу.

12.4. Нові технології в галузі музейної комунікації. Теорія музейної комунікації. Основні завдання прикладних досліджень музейної комунікації. Комунікаційний підхід у музейному проектуванні.

12.5. Музейна справа як інформаційний процес. Культурні та інформаційні ресурси. Електронні видання на CD-ROM. Музейні веб-сайти. Віртуальні експонати.

12.6. Виникнення нових технологій у музейній освіті – відповідь на потреби суспільства. Форми культурно-освітньої діяльності та технології синтезу, інтерактивності й партнерства.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Теорія музеєзнавства

Музеєзнавство як наукова дисципліна.

Історія становлення музеєзнавства як науки.

Музеєзнавство як суспільна наука.

Об'єкт, предмет і метод музеєзнавчої науки.

Проблема предмету музеєзнавчої науки в теорії музеології.

Проблема методу музеєзнавства як науки.

Музейний предмет: теоретичні основи поняття.

Музей: теоретичні основи поняття.

Музейна справа: теоретичні основи поняття.

Структура музеєзнавчої науки.

Соціальні функції музею.

Проблематика сучасного музеєзнавства.

Музеєзнавство в системі наук: основні концепції та потрактування.

Провідні напрямки науково-дослідницької діяльності в сучасному історичному музеї.

Історіографія музейного предмету XVII- XVIII століть.

Музейний предмет і його властивості.
Нематеріальні об'єкти культурної спадщини в музеях.
Цінність музейного предмету.
Музейна цінність предмету.
Соціальні функції музейного предмету.
Класифікація музейних предметів.
Відтворення музейних предметів і їх види.
Музейний предмет у колекції.

Історія музею і музейної справи

Перші цивілізації: домузейні форми нагромадження та використання пам'яток.

Художнє колекціонування та перші музеї Італії (XV-XVI ст.).
Художнє колекціонування та перші музеї Франції (XV-XVI ст.).
Художнє колекціонування та перші музеї Німеччини (XV-XVI ст.).
Оружейна палата Московського Кремля.

Епоха Просвітництва і музей.

Музейна справа у кінці XVIII – першій половині XIX ст. (можливо обрати окремі музейні збірки чи музейну мережу окремих країн).

Промислові, художні і торгівельні виставки XIX ст. – новий імпульс у розвитку музейної справи.

Етнографічні музеї у Європі в XIX ст.

Міжнародні музейні організації у 20-х -30-х рр. XX ст.

Музейна справа в СРСР у 20-х – 30-х рр. XX ст.

Доля музейних зібрань у роки Другої світової війни (рекомендовано обрати окрему країну Європи).

Створення Міжнародної ради музеїв (ІКОМ).

Музейна спадщина і міжнародне право.

Музейна мережа СРСР після Другої світової війни.

Домузейні форми нагромадження та використання пам'яток історії та етнографії у X-XVIII ст. на Русі та в Україні.

Виникнення перших музеїв на території сучасної України (можливо обрати окремий музей).

Університетські музеї в Україні у XIX ст.

Київський міський музей старожитностей.

Наукова та меценатська діяльність (за вибором: В. Хвойки, Б. Ханенка, М Терещенка, О. Бобринського, М. Біляшівського, Д. Щербаківського).

Чернігівський історичний музей: історія і сьогодення.

Катеринославський історико-археологічний музей і Д.І. Яворницький.

Музеї та музейна справа на західноукраїнських землях у ХІХ на початку ХХ ст.

Українські музейні зібрання кінця ХІХ – початку ХХ ст. у польських музеях.

Музеї та музейна справа в Україні за часів Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії (1917-1920 рр.).

Краєзнавчий рух і краєзнавче музейництво в Україні: 20-ті рр. ХХ ст.

В лещатах сталінського тоталітаризму: музеї та музейна справа в Українській СРР у 30-ті роки ХХ ст.

Музеї на західноукраїнських землях у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Музеї України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).

Евакуація музейних цінностей з Української РСР у 1941-1942 рр.

Музеї України під час нацистської окупації (1941-1944 рр.).

Втрати українських музеїв у Другій світовій війні та проблема реституції: історія і сьогодення.

Музейна мережа незалежної України.

Музейне законодавство України про основні аспекти охорони та збереження пам'яток і науково-фондової роботи.

Прикладне музеєзнавство

Склад фондів музею за значенням та юридичним становищем: основні підходи до класифікації музейних фондів.

Основний фонд історичного музею та його склад.

Фонд науково-допоміжних матеріалів історичного музею.

Музейні предмети та науково-допоміжні матеріали у фондах музею історичного профілю.

Методика вивчення музейних предметів.

Організація роботи з комплектуванню фондів історичних музеїв.

Джерела комплектування фондів історичних музеїв.

Польова експедиція: основи наукової методики комплектування фондів.

Музейна мережа України та юридична охорона музейних фондів.

Облік музейних фондів і облікова документація.

Наукова інвентаризація музейних предметів.

Наукова каталогізація музейних фондів.

Режим зберігання фондів історичних музеїв і його складові.

Температурно-вологісний режим у музеї.
Повітряний режим в музеї.
Світловий режим у музеї.
Біологічний режим в музейних приміщеннях.
Система зберігання музейних фондів.
Музейна експозиція.
Музейні експонати та експозиційні матеріали.
Принципи і методи побудови експозицій музеїв історичного профілю.
Наукове проектування експозиції: основні етапи.
Загальноісторичні музеї: особливості експозиції.
Історичні відділи краєзнавчих музеїв: особливості експозиції.
Етнографічні музеї та музеї-заповідники: особливості експозиції.
Ансамбль як оптимальна форма сучасної музейної експозиції.
Особливості художнього проектування і вирішення музейної експозиції.
Колір як компонент експозиційного ансамблю в музеї.
Світло як компонент експозиційного ансамблю в музеї.
Приміщення історичних музеїв: історія та еволюція будівництва.
Функціональні комплекси і зони в сучасних музеях.
Музейна педагогіка як наукова дисципліна.
Музейна аудиторія: особливості різних віково-соціальних груп.
Музейна комунікація та проблема її ефективності.
Урок історії в контексті музейної експозиції.
Особливості та завдання екскурсійно-лекційної роботи.
Факультативні заняття у музеї.
Екскурсійна робота в музеї історичного профілю.
Музейний менеджмент.
Маркетинг у сучасному музеї.
Інформаційні технології у музейній справі.
Нові технології у музейній педагогіці.

Зразки модульних контрольних і тестових завдань

Модульна контрольна робота 2. Музеєзнавство як наукова дисципліна. Теорія та історія музейної справи.

Варіант 1

Рівень 1

1. Яке з наведених понять з'явилося раніше:

- а) музеологія;
- б) музеєзнавство;
- в) музеографія;

2. Що є об'єктом музеєзнавства як науки:

- а) музей;
- б) музейний предмет;
- в) музей і музейна справа;
- г) музей і музейна справа як суспільне

3. Назвіть відомі Вам концепції розуміння предмету музеєзнавства.

4. Назвіть ключові поняття музеєзнавства.

5. Розташуйте наведені нижче ознаки у хронологічному порядку їх появи в тлумаченні характеристик музейних предметів:

- а) раритетність (рідкість);
- б) реалії здатні тривало зберігатись;
- в) колекційний предмет;
- г) джерела наук, твори мистецтва, старожитності;

6. Назвіть відомі Вам теорії походження музеїв.

7. Із поданого нижче переліку виберіть складові елементи музейної справи:

- а) науково-методичні та навчальні центри;
- б) приватні колекції;
- в) музейна мережа;
- г) практична діяльність музеїв та охорона пам'яток;
- д) охорона, консервація та реставрація музейних предметів;
- е) музейна політика і законодавство;
- є) спеціалізована періодика;
- ж) домوزهїні форми колекціонування;
- з) система підготовки та підвищення кваліфікації кадрів;
- и) музеєзнавство як наукова дисципліна;
- і) теорія музейної справи;
- ї) проблематика сучасного музеєзнавства;
- й) прикладне музеєзнавствою.

8. Назвіть відомі Вам групи проблем сучасного музеєзнавства як наукової дисципліни.

9. Хто з відомих європейських музеєзнавців 60-70-х рр. XX ст. запропонував визнану тепер структуру музеєзнавства як науки?

10. Назвіть наукові дисципліни з якими музеєзнавство має сталі міждисциплінарні зв'язки.

Рівень 2

1. Поняття «музеографії» та «музеєзнавства». Їх наукова еволюція.
2. Ключові поняття музеєзнавства. Музейний предмет.
3. Структура музеєзнавчої науки. Історія музейної справи та історіографія музеєзнавства.

Рівень 3

1. Розкрийте та обґрунтовано поясніть основні напрямки проблем сучасного музеєзнавства щодо музейних предметів, джерел інформації, документальних, культурно-історичних цінностей.

Модульна контрольна робота 2. Фонди і фондова робота в історичному музеї

Варіант 1

1. Типові та унікальні музейні предмети і науково-допоміжні матеріали в музейній експозиції. Поняття.
2. Назвіть основні етапи процесу комплектування фондів.
3. Облік музейних предметів у фондах музею. Документування.
4. Музейний каталог і його види.
5. Документування прийому придбаного у власника предмету на постійне і тимчасове зберігання до музею. Порівняти.
6. Вимоги до нанесення облікових позначок на музейний предмет.

Варіант 2

1. Поняття «цінність музейного предмету» і «музейна цінність предмету». Типові та унікальні музейні предмети.
2. Експедиція з комплектування фондів. Етапи. Їх зміст. Документація.
3. Поняття «облік музейних фондів» і «система фондової документації».
4. Наукова інвентаризація музейних фондів. Наукові інвентарі і порядок їх заповнення.
5. Документування переобліку музейних фондів.
6. З якою метою створюється «класифікаційна схема» в музеї? Поясніть варіанти її складання.

Варіант 3

1. Класифікація музейних предметів як історичних джерел. Науково-допоміжні матеріали та їх види.

2. Репортажні збори як метод комплектування фондів музеїв.
3. Картка наукового опису музейного предмету. Призначення і порядок її заповнення.
4. Документування порядку передачі музейних предметів всередині фондів музею і поза ним. Порівняти.
5. Принципи і порядок нанесення облікових позначок на музейний предмет.
6. Хто приймає остаточне рішення про списання музейного предмету з обліку музею? Який порядок списання?

3.6. Історія української іконографії

Автор-укладач:

Руденко Н.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Щоб по-справжньому любити мистецтво рідного краю, його треба добре знати. Це знання не лише підносить і звеличує людину, розширює її світогляд, воно є своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями нинішнім й прийдешніми. Саме вихованню почуття національної гідності нових громадян незалежної України за її величезний внесок у скарбницю світової культури слугуватиме курс «Історія українського іконопису». Студенти повинні глибоко вивчати, добре знати основні аспекти іконознавства. Основною метою курсу є вивчення духовної природи ікони, її відмінності від інших видів малярства, історії української ікони, техніки малювання ікон. Виявлення, облік та збереження пам'яток іконографії, їх дослідження і пропаганда є важливим завданням при написанні курсових та дипломних робіт студентами. Вивчення курсу «Історія українського іконопису» має велике науково-пізнавальне й виховне значення. Важливим завданням курсу є ознайомлення майбутніх вчителів історії з найбільш вагомими пам'ятками іконографії, з діяльністю відомих іконописців Х-XXI ст., показати значення іконописних шкіл для вивчення історії рідного краю, а також, яке місце займає іконознавство в системі історії України та спеціальних історичних дисциплін, які його методологічні основи і виховні функції. Розкрити зв'язок історії українського іконопису з історією всієї України, роль іконознавства у відродженні культурних та моральних здобутків українського народу. Вивчення курсу передбачає формування у студентів знань: з історії розвитку іконознавства в Україні; основної літератури та джерел з історії української ікони; з проблеми ідентифікації ікон та вирішення питання правонаступництва мистецтва Київської Русі; виокремлення української ікони, її ненаслідувального характеру щодо інших ікономалярських шкіл. На основі цих знань повинні бути сформовані уміння: вести дослідницьку, пошукову і культурно-освітню роботу; описати та охарактеризувати літературу та джерела з історії іко-

нознавства; віднайти, опрацювати, проаналізувати, зробити висновки та узагальнення нового матеріалу; сприйняти і осмислити новий матеріал; вести бесіду і правильно її записати; проводити факультативні заняття, екскурсії, походи та розвідки. Основними формами навчальної роботи є лекції, семінари, індивідуальна та самостійна робота студентів під керівництвом викладача. Підсумковою формою контролю засвоєння студентами фактичного матеріалу курсу є залік.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та практичні заняття виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Джерела української ікони.	2	2	4	2
2.	Іконопис Київської Русі X-XIII ст.	2	2	4	2
3-4.	Українська ікона візантійського стилю (пізні Середньовіччя, XIV- перша пол. XVI ст.).	2		4	2
5.	Українська ікона стилю ренесанс (друга пол. XVI ст.). Сильовий ренесансно-бароковий синтез (перша половина XVII ст.).	4	2	8	2
6-7.	Ікона барокового стилю (друга половина XVII-XVIII ст.).	4	4	8	2
8.	Українська ікона стилю романтизму і класицизму (XIX ст.). Українська ікона XX- XXI ст.	2	2	4	2
	Разом	16	12	32	12

Навчальна програма курсу

Розділ I-II. Джерела української ікони. Мистецтво Київської Русі X -XIII ст.

Призначення і функції ікони. Джерела іконопису. Іконоборчий рух. VII Вселенський собор та початок формування канонів іконописання. Символіка кольорів. Стан дослідження іконопису домонгольського періоду. Візантійські ікони кінця XI – початку XII ст.: Вишгородська (Володимирська) Богоматір; Белзька ікона Богородиці; Холмська Богома-

тір; ікона Успіння Пресвятої Богородиці. Київська малярська школа кінця XI – початку XII ст. Легенда про майстра Аліпія. Київські ікони: св. Георгій-воїн XI ст.; Велика Панагія поч. XI-XII ст.; Устюзьке Благовіщення; Спас Золоте Волосся та ін. Передвітарна перегородка. Формування намісного ряду іконостасу. Своєрідні риси ікономалювання в Київській Русі.

Розділ III-IV. Українська ікона візантійського стилю (пізнє середньовіччя, XIV – перша пол. XVI ст.)

Іконопис репрезентують пам'ятки головним чином Галичини і Волині, оскільки на інших землях України він майже не зберігся. Формування трьохярусного іконостаса протягом XIV – першої половини XVI ст. Легендарні та джерельні відомості про іконописців XIV-XV ст. Митрополит Петро Ратенський як художник (ікона Петрівська Богоматір з Московського Кремля, кінець XIV ст.; ікона Спаса для надгробка Ратенського).

Іконопис Галичини. Твори XIV ст., в яких ще були міцні візантійські тенденції (ікони Преображення з Бусовиська, XIV ст. і Жогатина, XV ст.). Популярні в Україні сюжети: Спас-учитель, Спас на повен зріст, Спас у силах – Спас з Милика, XV ст., Деїсус з Явори, XV ст. Популярність образу св. Георгія. Зв'язок його з фольклором, язичницькими повір'ями, еволюція символічного змісту ікони XIV-XV ст. (св. Георгій зі Станілі, св. Георгій зі Здвижня). Готичні риси в іконах XV ст. і готичні ікони, виконані українськими майстрами (св. Георгій з с. Словіта (Перемищина)).

Житійні ікони XIV-XV ст. (св. Микола з с. Радруж, св. Параскева з с. Жогатин, св. Козьма і св. Дем'ян з с. Яблуниця). Своєрідність композиції, її візантійські джерела.

Львів як інтернаціональний культурний осередок. Богоматір Домініканська XI-XV ст. (Гданськ, Польща); Львівська (Вірменська?) Богоматір. Богоматір Одигітрія з Красова як втілення нових естетичних уявлень XV ст. Своєрідні іконописні прийоми другої половини XV ст.

Значення в інтер'єрі української церкви майже обов'язкових ікон Страстей Господніх (Страсті Господні зі Здвижня, XV ст.), Страшних судів (Страшний суд із Мшанця, кінець XV). Їх сакральний зміст. Іконографічні особливості композиції.

Народний струмінь у галицькому малярстві другої половини XV ст. Майстер з Ванівки та його майстерня. Ікони Різдво Марії; Моління з чином, Спас Нерукотворний. Нові риси в традиційній іконографії.

Ікони Волині. Нове уявлення про волинський іконопис XIV-XVI ст. завдяки експедиціям, що виявили невідомі раніше ікони. Різноманітність стилістичних пошуків мистців. Своєрідність трансформації художнього образу. Волинська Богоматір (XIV ст.) з Покровської церкви Луцька. Високі етичні ідеали, втілені в творі. Легенди про чудотворність ікони. Богоматір Одигітрія (XIV-XV ст.) з Дорогобужа. Оригінальність образу Богоматері. Богоматір Милування XV ст. з Доросині. Іконографія. Малярські особливості.

Розділ V. Українська ікона стилю ренесанс (друга пол. XVI ст.). Стильовий ренесансно-бароковий синтез (перша половина XVII ст.)

Значення іконопису в добу національного визволення в Україні. Ікони архистратига Михаїла як втілення віськової доблесті.

Львівські майстерні. Провінційні майстри Самбора, Дрогобича, Перемишля. Питання про іконопис Києва.

Розвиток нових жанрів іконопису, зміни в техніці наприкінці XVI ст. відповідно до зміни стилю. Український іконопис і західноєвропейська гравюра. Підписи майстрів під іконами як ознака самосвідомості художників. Майстер Олексій зі Смільника, ікона Успіння Богородиці, 1547; майстер Дмитрій, Пантократор з апостолами, 1565, Різдво Марії. Традиційність малярських засобів і новий образ Вседержителя. Творчість львівського майстра Лаврина Пухала. Привнесення поетичної гармонії в усталений іконний канон, умовність і спеціалізація прийомів (апостол Петро і Богородиця з Наконечного, 1570-ті рр.). Благовіщення 1579 р. майстра Федуска з Самбора.

Образ Богородиці Одигітрії. як втілення моральної опори і надії народу. Ікона Богоматір Одигітрія з похвалою з Ріпнева майстра Федора зі Львова, 1599 р. – перша пам'ятка нового стилю іконопису: вплив портретного малярства на ікону, роль пластичної анатомії в створенні образу Богоматері, користування технікою яєчної темпері та олії.

Роль краєвиду в іконописі (Преображення з Яблунева, Різдво Христове з Лопушанки, кінець XVI ст.; Воскресіння з Рави Руської, кінець XVI ст.).

Спроби передати реальний інтер'єр в іконописі – перші кроки до зміни стилю: Введення Марії у храм зі Сколе, кінець XVI ст., Зішестя св. Духа зі Сколе, кінець XVI ст. Залежність стилю ікони від її жанру.

Формування високого 5-6-тиярусного іконостасу. Його українська специфіка. Існування одночасно низького і високого іконостасів. Високі іконостаси львівської школи та їх вплив на стиль українського іконопису XVII ст. Іконостас П'ятницької церкви Львова (перша пол. XVII ст.). Майстри Лаврин Пухало та Федір Сенькович. Концепція іконостасу, його архітектура, програма. Іконографія страсного і святкового ярусів. Вплив портрету на зображення апостолів (ап. Петро, ап. Іоанн, ап. Павло). Стиль різьблення і малярство. Пейзаж, інтер'єр в іконах (Благовіщення, Хрещення), відбиття побутових реалій (Різдво Марії).

Іконостас Успенської церкви Львівського братства (1630-1638). Майстри Ф. Сенькович і М. Петрахович. Історія створення іконостасу і його доля. Розподіл ікон іконостасу між Успенською церквою і с. Великі Грибовичі, де змонтована більша частина іконостасу. Стан іконопису (ікони в самій церкві і в церкві св. Козьми і св. Дем'яна в с. Великі Грибовичі) і спроби реконструкції композиції іконостасу. Ікони страсного ярусу і новаторське вирішення деісусного чину. Храмова ікона Успіння Богоматері. Різдво Марії, вирішене як урочиста, але реальна подія. Маньєристичні ознаки стилю. Характерні особливості манери Ф. Сеньковича (ікони Зішестя до пекла, Воскресіння Лазаря). Драматургія сцен Страстей Господніх М. Петраховича. Експресивність малярських прийомів, мажорна напруженість колориту.

Іконостас церкви Св. Духа в Рогатині (1649-1650). Програма іконостасу, його оригінальність. Поєднання тем Нового і Старого Завіту. Різьблення іконостасу та іконопис. Образи намісного ряду. Образ св. Михаїла. Ікона св. Трійці. Побутові елементи як символи. Манера мистців – авторів іконостаса. Образ Богоматері Одигітрії і його місце в історії українського мистецтва.

Контрреформація та її вплив на ікономалярство (перша пол. XVII ст.). Риси ренесансного ікономалювання та ренесансно-бароковий синтез.

Розділ VI-VII. Ікона барокового стилю (друга половина XVII-XVIII ст.)

Риси барокового іконопису: рух та напруга, масивність і монументальність, декоративна пишність, контрастність та яскрава колористика.

Роль високого іконостасу в інтер'єрах храмів у XVII-XVIII ст. Стилістична еволюція іконостаса від ренесансних до барокових форм. Велика шкала розбіжностей між тематичним складом іконостасів.

Іконостас Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові (166-1678) і його реліквія – Чудотворна ікона Богоматері. Найвні ікони і легенди.

Іконостас Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (1728-1732). Його оригінальна концепція. Барокові риси малярства (Жертвоприношення Авраама, Богоматір-живоносне джерело, Лот і ангели, Архангел Гавриїл, Три апостоли). Заміна Спаса Вседержителя в Деїсусі зображенням Новозавітної Трійці. Декоративність намісного ряду. Обдарованість і висока професійна культура київських майстрів.

Іконостас церкви Спасо-Преображення в м. Великі Сорочинці. Барокова композиція іконостасу, його динамічна структура. Програма малярства і різьблення іконостаса. Символічна роль світла і вирішення цього складного завдання в малярстві (ікона св. Трійці, намісні ікони Богоматері з дитиною і Спаса-Вседержителя). Урочисте піднесення в святкових іконах, їх оригінальні композиції (Введення Марії у храм, Успіння Богоматері, Покров Богоматері). Портрети сучасників у них, козацької старшини і членів їх родин. Зображення співіменних святих ктиторів – гетьмана Данила Апостола і його дружини Уляни. Оптимістичний лад іконопису, його ствердження вічності земного і потойбічного буття. Галерея образів – пророків, апостолів. Роль декоративного орнаменту на іконах.

Продовження барокової традиції в мистецтві XVIII ст. київської школи. Іконостас Вознесенської церкви с. Березна на Чернігівщині (1761). Його історія і склад. Малярська співзвучність окремим іконам іконостаса Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці, риси відмінності.

Рокайлева вишуканість ікон Великомучениць з Конотопа (сер. XVIII ст.) – свідоцтво високої мистецької культури Києва.

Місто Жовква – визначний центр іконописання. І. Руткович і його школа. Руткович як суспільний діяч, представник міщанської громади міста. Іконостаси І. Рутковича і новації, введенні ним в їхній склад, малярське аранжування західноєвропейських гравюр, запозичених з Біблії Г. Йоде (1590-х рр.). Малярські особливості манери художника і зростання майстерності. Порівняти ікони іконостасів Волиці Деревлянської (1680-1682) і Скваряви Нової (1697-1699). Значення зображення св. Володимира і св. Костянтина в скварявському іконостасі.

Творчість Йова Кондзелевича (1667-1740). Його біографія. Роботи, виконані для іконостасу Воздвиженської церкви Скита Манявського (1697-1705). Кондзелевич на Волині. Порівняти ікони Загорівського

монастиря, Успіння для Білостоцького монастиря з Успінням Скиту Манявського і Вознесінням. Образи, їх поетична наснага, містична драматургія.

В. Петранович (1680-1759). Іконостас Троїцької церкви в м. Жовква, 1720-1740 рр. Образ архангела Михаїла і Богородиці Одигітрії. Краснопушчанський іконостас (1740) і його доля. Іконостас церкви св. Миколая в Бучачі (1749-1750).

Лука Долинський (1745-1824). Перехід від пізнього бароко до класицизму і романтизму. Майстер з Білої Церкви, навчання у Віденській академії мистецтв. Роботи у церкві св. Юра у Львові, в Успенському соборі Почаївської Лаври та ін.

Вплив портретного малярства на іконопис, явище, характерне для всіх теренів України (ікони св. Микола з с. Михнівка, кінець XVII ст. і св. Параскева з с. Високого 1730 р.). Портрети ктиторів в іконах.

Ікони Покрови Богородиці та їх поширення в Україні. Козацькі Покрови. Іконографічні особливості (Покров Богоматері з с. Дешки, друга половина XVII – початок XVIII ст.; з с. Сулимівки, початок XVIII ст.; з Новгорода-Сіверського, кінець XVII ст.). Воздвиження Чесного Хреста з Ситихова кінець XVII ст., Розп'яття з портретом Леонтія Свічки (?) початку XVIII ст.

Провінційні майстерні Галичини та їх іконописний доробок (Судова Вишня, Посада Риботицька) і Волині. Їх популярність серед демократичних верств населення. Центр ікономалярства в Судовій Вишні. Майстри Яцько, Стефан, Іван Маляр з Вишні. Маляр мукачевський Ілля Бродлакович-Вишенський. Ікони: Собор архангела Михаїла, Св. Микола.

Символічні та алегоричні ікони та їх поширення, як у колі «вчених», так і провінційних майстрів. Джерела деяких сюжетів (Христос-недремне око, Христос – лоза виноградна, Древо життя, Богоматір-животворне джерело (XVIII ст.).

Художник Миргорода кінця XVIII ст. Лука Боровик (легенда). Володимир Лукич Боровиковський (1757-1825), ікони, виконані в Україні: Богоматір з дитиною (1784 і 1787). Залежність від київської традиції. Іконографія. Манера.

Доля ікони наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. Риси стилю рококо в українському іконописі. Іконостас Андріївської церкви в Києві, ікони храмів Чернігівщини, тощо.

Розділ VIII. Українська ікона стилю романтизму і класицизму (XIX ст.). Українська ікона XX-XXI ст.

Іконографічно- стильова реформа образів початку XIX ст. Насадження класицизму в ікономалюванні в Україні. Поєднання рис класицизму з рисами романтизму. Іконописна діяльність В.Тропініна, І.Сошенка в Україні. Іконографія Києво-Печерської та Почаївської майстерень. Іконописна школа ченця Аліпія у Києво-Печерській Лаврі. Видатні українські іконописці – О. Мурашко, С. Костенко, І. Їжакевич, М. Врубель.

Історія української ікони на землях Західної України. Класицизм із збереженням давніх ренесансних та барокових рис. Ян Машковський, Іван Вендзилович, Корнило Устиянович, Теофіл Копистенський, Степан Томасевич, Олександр Скруток та ін.

Низова, народна течія ікономалярства. Ікона на дереві та ікона на склі. Паперова ікона. Ікони-мініатюри – вишиті, мальовані, емалі.

Процес нищення церкви, храмів, ікони в Україні 1917-1991 рр. Подвиг А. Шептицького та І. Свенціцького у царині збереження ікон в Західній Україні. Візантійсько-український стиль М. Сосенка, О. Куриласа, А. Монастирського, П. Холодного та ін. Ікономалярство та іконознавство Львова 1910-1930рр.

Зародження професійного ікономалярства за океаном. Діяльність Петра Липинського, Павла Заболотного, Степана Меуша та ін. Послідовники візантійського стилю – С. Гординський, Ю. Мокрицький. Органічне єднання рис ікономалярства Русі та ренесансного стилю –

Х. Дохват, В. Сенчук. На пограниччі стилів візантинізм – бароко – творчість М. Дмитренка, С. Конаш-Конашевича. Український варіант стилю класицизму – творчість М. Осінчука, П. Андрусіва. Традиції вишиваних ікон – Д. Блажейовський, Н. Приступа, А. Міщенко, О. Мамот. Модернізм в ікономалярстві – М. Левицький, Я. Гніздовський, Р. Коваль, Г. Мазепа, Р. Глукко, О.Мазурик.

Ікономалювання в Україні. Відродження національних шкіл та осередків ікономалярства у Києві, Львові. Творчість О. Мельника, М. Малишка, А. Ващука, В. Бірюкович. Братство Аліпія – Іконописця на Андріївському узвозі. Майстерня ікономалювання професора М. Стороженка в Українській академії Мистецтв.

Список рекомендованої літератури

- Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI століття. – Львів, 2000.
- Александрович В.* Українське малярство XIII-XV ст. – Львів, 1995.
- Алпатов М.* Древнерусские мозаики и фрески XI-XV веков. – М., 1973.
- Асеев Ю.* Мистецтво стародавнього Києва. – К., 1969.
- Асеев Ю.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980.
- Асеев Ю.* Київська Русь. – К., 1990.
- Білецький П.* Українське мистецтво XVII-XVIII ст. – К., 1963.
- Білецький П.* Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII ст. – К., 1981.
- Бережницький Ю.* Ікони Київської Русі XI-XIII століть // Сучасність (Мюнхен), 1988-Ч.7-8-С.118-142.
- Блажейовський Д.* Від видавця // Українські релігійні вишивки. Альбом. Рим, 1979.- Вип.1.
- Вздорнов Г.* Исследование о Киевской псалтыри. – М., 1973.
- Вуйцик В.* Новознайдений твір Федора Сеньковича // Образотворче мистецтво. – 1972. – №2.
- Голубець М.* Українське малярство XVI-XVIII століть під покровом Ставропігії.- Львів, 1921.
- Голубець М.* Начерк історії українського мистецтва. – Львів, 1922.
- Гординський С.* Українська ікона XII-XVIII століття. – Філадельфія, 1973.
- Гординський С.* Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю. – Мюнхен, 1990.
- Жолтовський П.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI – XVIII ст.- К., 1958.
- Жолтовський П.* Український живопис XVII – XVIII ст. – К., 1978.
- Жолтовський П.* Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог. – Київ, 1982.
- Жолтовський П.* Малюнки Києво-Печерської іконописної майстерні. – К., 1983.
- Жолтовський П.* Художнє життя на Україні в XVI-XVIII століттях. – К., 1983.
- Жолтовський П.* Монументальний живопис на Україні в XVII – XVIII ст. – К., 1988.

Залозецький В. Малярство Закарпатської України XIV- XIX століть // *Стара Україна (Львів) – 1925.* - Ч. 7-10.

Історія українського мистецтва. – Тт. I-III. – К., 1966-1968.

Каргер М. Древний Киев. – Т. II. – М.-Л., 1961.

Корина О. Живопись домонгольской Руси. – М., 1974.

Кравич Д. Богородиця Одигітрія з Дорогобужа // *Образотворче мистецтво.*-1991.- Ч.3.

Лазарев В. Михайловские мозаики. – М., 1966.

Лазарев В. Мозаики Софии Киевской. – М., 1960.

Логвин Г. Софія Київська. – К., 2001.

Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968.

Логвин Г. Украинское искусство X-XVIII вв. – М., 1963.

Логвин Г., Міляєва Л. Украинское искусство конца XIII-первой половины XVII вв. // *История искусства народов СССР.* – Т.3. – М., 1974.

Логвин Г., Міляєва Л. Украинское искусство второй половины XVII-XVIII вв. // *История искусства народов СССР.* – Т.4. – М., 1976.

Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. – К., 1976.

Макаров А. Світло українського бароко.- Київ, 1994.

Мельник В. Церква Святого Духа в Рогатині. – Київ, 1991.

Міляєва Л., Логвин Г. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – К., 1963.

Міляєва Л. Розписи Потелича. – К., 1969.

Міляєва Л. Майстер Андрійчина. // *Українське мистецтвознавство,* 1971.

Міляєва Л. Спасо-Преображенская церковь села Великие Сорочинцы Полтавской области. // *Зб. Радова -Западноевропейски барок и византийски свет.* – Белград, 1991.

Milyaeva L. The Ukrainian Icon. 11th-18th centuries. From Byzantine sources to the Baroque.- Saint-Petersbourg, Bournemouth, 1996.

Міляєва Л. Иконография и красноречие украинского барокко (росписи надвратной церкви Киево-Печерской лавры) // *Восточнохристианский храм. Литургия и искусство.* – Спб.; 1994.

Овсійчук В. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – К., 1985.

Овсійчук В. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К., 1985.

Овсійчук В. Майстри українського бароко. – К., 1991.

Овсійчук В. Українське малярство X – XVIII ст. Проблема кольору. – Л., 1996.

Откович В. Народна течія в українському живописі в XVII – XVIII ст. – К., 1990.

Rożyska-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowida w kaplicy zamku lubelskiego – Warszawa, 1983.

Свенціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві. – К., 1966.

Свенціцька В., Откович В. Український народний живопис. XIII – XVIII ст. – К., 1991.

Свенціцька В., Откович В. Світ очима народних митців: Українське народне малярство XIII-XX століть. – Київ, 1991.

Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків. Українське малярство XIV-XVIII ст. у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990.

Сидор О. Творчість Йова Кондзелевича і українське малярство кінця XVII – першої половини XVIII століть. -Канд.дис -.Київ,1994.

Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991.

Степовик Д. Українське мистецтво першої половини XIX ст. – Київ, 1982.

Степовик Д. Берестейська унія і розвиток українського ікономалювання в XVI і XVII століттях // Патріярхат (Філадельфія, Нью-Йорк) – 1993. – Ч. 3.-С.19-23.

Степовик Д. Українська ікона крізь віки // Українська культура – 1993. – Ч. 7-10 – 1994. – Ч. 1-6.

Степовик Д. Стильовий синкретизм в іконописі // Образотворче мистецтво. – 1992. -Ч. 2. – С. 7-10.

Степовик Д. Христина Дохват: Хочу малювати церкву в Україні // Україна. – 1992. – Ч. 8 – С. 12-14.

Степовик Д. Українська ікона за океаном // Всесвіт. – 1995. – Ч. 1. – С. 128-133.

Степовик Д. Ікони козацької доби // Українська культура – 1995. – Ч. 2-12.

Степовик Д. Історія української ікони X-XX ст.- Київ, Либідь, 2004.

Уманцев Ф. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – К., 1970.

Ярема В. Лемківські ікони XIV і XV століть // Наша культура (Варшава) – 1968. – Ч. 1-3.

Зміст курсу

№ п/п	Назви модулів і тем	Кількість годин				Індивідуальна робота	Самостійна робота
		Всього	Аудиторних	Із них:			
				Лекції	Семінари		
1.	Модуль I	16	8	4	2	2	8
	Тема 1. Джерела української ікони.	8	4	2	2		4
	Тема 2. Іконопис Київської Русі X – XIII ст. та Галицько-Волинського князівства.	8	4	2		2	4
2.	Модуль II.	20	12	4	4	4	8
	Тема 3. Українська ікона візантійського стилю (XIV – перша пол. XVI ст.)	10	6	2	2	2	4
	Тема 4. Українська ікона стилю Ренесанс (друга пол. XVI – перша пол. XVII ст.)	10	6	2	2	2	4
3.	Модуль III.	20	12	4	4	4	8
	Тема 5. Українська ікона стилю Бароко (друга пол. XVII-XVIII ст.)	10	6	2	2	2	4
	Тема 6. Доля ікони наприкінці XVIII – на початку XIX ст.	10	6	2	2	2	4
4.	Модуль IV.	16	8	4	2	2	8
	Тема 7. Іконопис у XIX-XXI ст.	8	4	2		2	4
	Тема 8. Ікономалярство в українській діаспорі	8	4	2	2		4
	Всього	72	40	16	12	12	32

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Джерела української ікони. Мистецтво Київської Русі XI – XIII ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Призначення і функції ікони:

- а) потреба в наочних доказах існування Христа;
- б) праці отців церкви щодо необхідності ікон;
- в) іконоборчий рух;

г) VII Вселенський собор та початок формування канонів іконопису.

1.2. Джерела іконопису:

- а) корпус «Ареопагітикум» Псевдо-Діонісія;
- б) проповіді Іоанна Дамаскіна;
- в) вчення Теодора Студита.

1.3. Канони візантійського іконопису.

Лекція 2. Іконопис періоду Київської Русі XI–XIII ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Ікони візантійського походження:

- а) Вишгородська (Володимирська) Богоматір;
- б) Белзька (Ченстоховська) Богородиця;
- в) Успіння Пресвятої Богородиці;
- г) Холмська Богоматір кінця XI – початку XII ст.

2.2. Київ- центр ікономалярства у Східній Європі:

- а) Велика Панагія, початок XI – XII ст.;
- б) Устюзьке Благовіщення;
- б) св. Георгій XI ст.; св. Дмитро Солунський;
- в) Спас Золоте Волосся, Ангел Золоте Волосся

2.3. Риси іконописання періоду Київської Русі

Лекція 3-4. Українська ікона візантійського стилю (пізніє середньовіччя, XIV-перша пол. XVI ст.)

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

3.1. Історичні чинники розвитку іконопису.

3.2. Поява «житійних ікон»:

- а) св. Миколая;
- б) св. Бориса і Гліба;
- в) св. Параскеви;
- г) св. Козьми і Дем'яна;

3.3. Образ Богородиці в іконописі XIV-XVI ст.:

- а) Богородиця Петрівська кін. XIII-поч. XIV ст.;
- б) Одигітрія з Дорогобужа кін. XIII-поч. XIV ст.;
- в) Одигітрія з Луцька (Волинська Богоматір) XIVст.;
- г) Богородиця Красівька XVст.;
- д) Богородиця Єлеуса з Доросині кін. XV-поч. XVI ст.;

3.4. Сюжети із зображенням Спаса.

- 3.5. Ідея заступництва в іконах св. Юрія (Георгія).
- 3.6. Майстер з Ванівки. Народна течія в іконописі
- 3.7. Розвиток українського іконостасу в кін. XIV- XVст.
- 3.8. Риси українського іконопису.

Лекція 5. Іконопис періоду Ренесансу (друга пол. XVI ст.). Стильовий ренесансно-бароковий синтез (перша половина XVII ст.). Значення іконопису в добу національного визволення в Україні.

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

- 5.1. Риси ренесансного ікономалярства.
- 5.2. Центри і майстри ікономалювання.
- 5.3. Ікони архистратига Михаїла як уособлення військової доблесті.
- 5.4. Ікони Богоматері Одигітрії як втілення моральної опори і надії народу.
- 5.5. Контрреформація та її вплив на ікономалярство.
- 5.6. Нова інтерпретація Страстей та Страшних Судів у XVI- XVII ст. (Раделичі).
- 5.7. Високі іконостаси Львівської школи та їх вплив на стиль українського іконопису XVI-XVII ст.:
  - а) іконостас П'ятницької церкви Львова;
  - б) іконостас Успенської церкви Львівського братства (1630 – 1638);
  - в) іконостас Святодухівської церкви в Рогатині

Лекція 6-7. Ікона барокового стилю (друга пол. XVII-XVIII ст.). Доля ікони наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

- 6.1. Роль високого іконостасу в інтер'єрах храмів у XVII – XVIII ст.:
  - а) іконостас Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові (1669 – 1678);
  - б) іконостас Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (1728 – 1732);
  - в) іконостас церкви Спасо-Преображення в м. Великі Сорочинці;
  - г) іконостас Вознесенської церкви с. Березна на Чернігівщині (1761).
- 6.2. Місто Жовква – визначний центр іконописання.
- 6.3. І. Руткович і його школа.
- 6.4. Творчість Йова Кондзелевича (1667 – 1740).
- 6.5. В. Петранович (1680 – 1759).

6.6. Лука Долинський (1745-1824).

6.7. Провінційні майстерні Галичини та їх іконописний доробок

6.8. Доля ікони наприкінці XVIII – на початку XIX ст.:

а) риси стилю рококо в українському іконописі;

б) іконостас Андріївської церкви в Києві;

в) ікони храмів Чернігівщини.

Лекція 8. Українська ікона стилю романтизму і класицизму (XIX ст.)
Українська ікона XX-XXI ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

8.1. Іконографічно- стильова реформа образів початку XIX ст.:

а) іконописна діяльність В. Тропініна, І Сошенка в Україні;

б) іконографія Києво-Печерської та Почаївської майстерень;

в) видатні українські іконописці – О. Мурашко, С. Костенко, І. Їжакевич, М. Врубель.

8.2. Історія української ікони на землях Західної України.

8.3. Низова, народна течія ікономалярства.

8.4. Процес нищення церкви, храмів, ікони в Україні 1917-1991 рр.

8.5. Зародження професійного ікономалярства за океаном.

8.6. Ікономалювання в Україні. Відродження національних шкіл та осередків ікономалярства у Києві, Львові.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Мистецтво Київської Русі X – XIII ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Призначення і функція ікони.

1.2. Джерела української ікони

1.3. Ікони кінця XI – XIII ст.:

а) Вишгородська (Володимирська) Богоматір XI – XII ст.;

б) св. Георгій XI ст.;

в) Велика Панагія, початок XI – XII ст.;

г) ікона «Ангел Золоте Волосся»

г) ікона Холмської Богоматері кінця XI – початку XII ст.

Семінарське заняття 2. Іконопис Галичини та Волині XIV – XVI ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Формування іконостаса протягом XIV – першої половини XVI ст.

2.2. Легендарні і джерельні відомості про художників XIV-XV ст. Митрополит Петро Ратенський як художник.

2.3. Іконопис Галичини:

а) ікони Преображення з Бусовиська, XIV ст. і Жогатина, XV ст.,

б) Спас із Милика, XV ст.; Деїсус з Явори, XV ст.; Деїсус з Дрогоби-ча, XV ст.),

в) популярність образу св. Георгія (св. Георгій з Тур'є, св. Георгій зі Станілі, св. Георгій зі Здвижня, св. Георгій з с. Словіта (Перемишляни);

г) Богоматір Домініканська, XIV-XV ст. (Гданськ, Польща); Львівська (Вірменська?) Богоматір; Богоматір Одигітрія з Красова;

д) Страсті Господні зі Здвижня, XV ст.; Страшний суд із Мшанця, кінець XV – початок XVI ст. Їх сакральний зміст;

є) ікона Різдво Марії з Ванівки, XV ст. Нові риси в традиційній іконографії;

ж) житійні ікони XV ст. (св. Микола з Горлиць, св. Козьма і Дем'ян з Тирлича);

2. 4. Ікони Волині:

а) Волинська Богоматір (XIV ст.) з Покровської церкви Луцька;

б) Богоматір Одигітрія (XIV – XV ст.) з Дорогобужа;

в) Богоматір Милування XV ст. з Доросині.

Семінарське заняття 3. Стильовий ренесансно-бароковий синтез (кінець XVI – перша половина XVII ст.).

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

3.1. Формування високого іконостаса:

а) українська специфіка високого іконостаса;

б) високі іконостаси Львівської школи та їх вплив на стиль українського іконопису XVII ст.: іконостас П'ятницької церкви Львова; іконостас Успенської церкви Львівського братства; іконостас церкви св. Духа в Рогатині.

3.2. Розвиток нових жанрів іконопису, зміни в техніці наприкінці XVI ст.:

а) майстер Олексій зі Смільника, ікона Успіння Богородиці, 1547;

б) майстер Дмитрій, Деїсус, 1565;

в) творчість львівського майстра Лаврина Пухала;

г) майстер Федуска із Самбора.

3.3. Нові риси в стилі ікони:

а) Преображення з Яблунева;

б) Різдво Христове з Лопушанки, кінець XVI ст.;

в) Воскресіння з Рави Руської, кінець XVI ст.;

г) Введення Марії у храм зі Сколе, кінець XVI ст.,

д) Зішестя св. Духа зі Сколе, кінець XVI ст.;

є) житійні ікони 70 – 80-х рр. XVI ст. (св. Микола з Радружа);

ж) ікона Богоматір Одигитрія з похвалою з Ріпнева майстра Федора зі Львова, 1599 р.

Семінарське заняття 4-5. Ікона барокового стилю (друга половина XVII-XVIII ст.).

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

4.1. Роль високого іконостасу в інтер'єрах храмів у XVII-XVIII ст.:

а) іконостас Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові (1669-1678);

б) іконостас Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (1728-1732);

в) іконостас церкви Спасо-Преображення в м. Великі Сорочинці;

г) іконостас Вознесенської церкви с. Березна на Чернігівщині (1761).

4.2. Місто Дрогобич і його майстерня:

а) художник Стефан Медицький і син його Іван;

б) іконостаси церков св. Юра (1659-1671) й каплиці Різдва Іоанна Предтечі церкви Воздвиження Чесного Хреста (1675).

4.3. Місто Жовква – визначний центр ікон описання.

4.4. І. Руткович і його школа.

4.5. Творчість Йова Кондзелевича (1667 – 1740).

4.6. В. Петранович (1680 – 1759) та Лука Долинський (1745-1824).

4.7. Судова Вишня – центр ікономалярства. Ілля Бродлакович-Вишенський, Стефан, Яцько, Іван Маляр з Вишні.

4.8. Вплив портретного малярства на іконопис:

а) ікони св. Микола з с. Михнівка, кінець XVII ст. і св. Параскева з с. Високого 1730 р.;

б) портрети ктиторів в іконах;

в) ікони Покрови Богородиці та їх поширення в Україні.

4.9. Символічні і алегоричні ікони та їх поширення (Христос – недремне око, Христос – лоза виноградна, Древо життя, Богоматір – животворне джерело (XVIII ст.).

Семінарське заняття 6. Українська ікона стилю романтизму і класицизму (XIX ст.) Українська ікона XX-XXIст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

6.1. Іконографічно- стильова реформа образів початку XIX ст.

6.2. Іконописна діяльність В.Тропініна, І. Сошенка в Україні.

6.3. Іконографія Києво-Печерської та Почаївської мйстерень.

6.4. Іконописна школа монаха Аліпія у Києво-Печерській Лаврі.

6.5. Видатні українські іконописці – О. Мурашко, С. Костенко, І. Їжакевич, М. Врубель.

6.6. Історія української ікони на землях Західної України.

6.7. Процес нищення церкви, храмів, ікони в Україні 1917-1991рр. Подвиг А.Шептицького та І Свенціцького у царині збереження ікон на Західній Україні.

6.8. Візантійсько-український стиль М. Сосенка, О. Куриласа, А. Монастирського, П.Холодного та ін. Ікономалярство та іконознавство Львова 1910-1930рр.

6.9. Зародження професійного ікономалярства за океаном.

6.10. Ікономалювання в Україні. Відродження національних шкіл та осередків ікономалярства у Києві, Львові.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Феномен іконоборства та мистецтво Тавриди.

Зародження і розвиток іконопису в Київській Русі. Відмінність київських ікон від візантійських.

Джерела української ікони. Найдавніші іконописні твори.

Втілення національно-патріотичної ідеї в іконописі XIV-XV ст.

Іконостас: трансформація з передвітарної перегородки до багатоярусної конструкції.

Іконопис України періоду Ренесансу (XVI ст.).

Художники Федір Сенькович та Микола Петрахович – найвидатніші представники українського Ренесансу.

Іконопис другої половини XVII – початку XVIII ст.

Творчість Івана Рутковича та Іова Кондзелевича.

Особливості іконопису ХІХ ст.

Особливості іконопису ХХ століття.

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

Модульне завдання 1

1. Охарактеризувати риси українського ікономалярства на відміну від візантійського (XIV – перш. пол. XVI ст.):

2. Що таке житійні ікони?

а) ікони із зображенням «дванадесятих свят»;

б) ікони із зображенням жертв Авраама, Мойсея, Мелхіседека, Авеля;

в) ікони із зображенням різних святих (св. Миколи, св. Параскеви, тощо) та їхніх діянь;

г) зображення Ісуса, Богородиці та Іоанна – Хрестителя («Моління»)

3. Зображення діянь святих на українських житійних іконах були:

а) у верхніх кутах ікон;

б) у клеймах;

в) по всьому периметру ікони.

4. Які житійні ікони відносяться до XIV – перш. пол. XVI ст.:

а) св. Микола із с. Радруж;

б) св. Параскева з с. Високого;

в) св. Параскева із с. Жогатин (Перемищина);

г) св. Козьма та св. Дем'ян з с. Яблуниця (Перемищина);

д) св. Микола з с. Михнівка;

є) св. Борис та св. Гліб іконописця з оточення митрополита Петра Ратенського.

5. Які ікони належать іконописанню митрополита Петра Ратенського:

а) Богородиця Петрівська (Коломна);

б) Спас-учитель з Милика (Перемищина);

в) Спас – поплічне зображення, ймовірно для надгробка (Коломна);

г) Христос-Пантократор (Рівне);

д) Спас Нерукотворний (с. Терло, Львів. обл.).

6. Які богородичні ікони датуються XIV – перш. пол. XVI ст.:

- а) Вишгородська ікона Божої матері Єлеуса;
- б) Красівська ікона Божої матері Одигітрія;
- в) Холмська ікона Божої матері;
- г) ікона Божої матері Одигітрія з Дорогобужа (Рівненська обл.);
- д) Волинська ікона Божої матері Одигітрія (з Покровської церкви м. Луцьк);
- є) Белзька ікона Божої матері;
- ж) ікона Божої матері Єлеуса з Доросині (Львівської обл.).

7. Український іконостас у XIV – перш. пол. XVI ст. складався з:

- а) предельного ряду;
- б) намісного ряду;
- в) святкового ряду;
- г) апостольського ряду;
- д) пророчого ряду;
- є) Деїсус (зображення Ісуса, Богородиці та Іоанна –Хрестителя (Моління)).

8. Майстер із с.Ванівка (Лемківщина) та його майстерня написали:

- а) Моління з чином (Деїсус);
- б) ікона Божої матері Єлеуса з Доросині (Львів. обл.);
- в) Різдво Марії;
- г) св. Козьма та св. Дем'ян з с. Яблуниця;
- д) Страшний суд із Мшанця;
- є) св. Параскева із с.Жогатин (Перемищина);
- ж) Страсті Господні із Здвижня (тепер Польща);

9. Які ікони св. Георгія (Юрія) відносяться до XIV – перш. пол. XVI ст.:

- а) зі Станілі;
- б) з Рогатина;
- в) зі Здвижня;
- г) з Милика;
- д) з Жогатина.

10. Які це Богородичні ікони (за ілюстраціями)? Написати біля цифри «Єлеуса», «Одигітрія», «Панагія», «Гра», тощо.

- 1. Вишгородська
- 2. Волинська

3. Петрівська
4. Красівська
5. Дорогобузька
- 6.Доросинська
- 7.Знамення

11. Які ікони переважно бувають чудотворними і чому? Наведіть приклади.

12. Які пам'ятки монументального живопису знаходяться у Закарпатті, Галичині, Польщі?

- а) фрески у Вірменській церкві у Львові;
- б) фрески у костелі у Сандомирі;
- в) фрески у церкві-ротонді с. Горяни;
- г) фрески у каплиці у Вислиці;
- д) фрески в Онуфріївській церкві у Лаврові;
- є) фрески у каплиці Чесного Хреста на Вавелі;
- ж) фрески у замковій каплиці св.Трійці у Любліні.

13. Які сцени зображені на стінах цих церков та каплиць? (див. попереднє питання):

а) пророчий цикл; б) пасійний цикл; в) богородичний цикл; г) апостольський цикл.

14. Які майстри розписували ці церкви?:

а) Андрій Русин; б) Андрій Рубльов; в) Андрій Галь; г) Владика; д) Феофан Грек; є) Аліпій.

15. Співвіднесіть:

а) Андрій Русин	1) ктитор багатьох церков у Польщі;
б) Андрій Галь	2) зробив розписи каплиці св.Трійці у Любліні;
в) Владика	3) зробив фрески церкви у Сандомирі;
г). Владислав Ягайло	4) намалював фрески каплиці св. Хреста на Вавелі (Краків).

3.7. Основи фалеристики

Автори-укладачі:

Ветров І.Г., кандидат історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Вибірковий навчальний курс «Основи фалеристики» включений до навчального плану підготовки бакалаврів спеціальності «історія» (спеціалізації – «експертиза культурно-історичних цінностей») та є частиною блоку дисциплін, що представляють основи спеціальних галузей історичної науки, а також носить міждисциплінарний характер маючи тісні сталі зв'язки з іншими фаховими дисциплінами.

Метою вибіркового навчального курсу «Основи фалеристики» є вивчення світових і вітчизняних традицій нагородження та нагородних систем як особливого культурно-історичного феномену.

Вивчення навчального курсу передбачає формування у студентів, майбутніх вчителів історії – експертів культурно-історичних цінностей *теоретичних знань*: про основи фалеристики як спеціальної історичної дисципліни; про історичний розвиток нагородних систем країн світу та України; про відмінності між різними категоріями та ступенями нагород.

До практичних *умінь і навичок*, що мають сформуватися в ході вивчення теоретичного курсу «Основи фалеристики» належить вміння розрізняти нагороди різних часів, народів і країн, ідентифікувати їх за зовнішніми ознаками, визначати їх вік, походження, орієнтуватися в оцінці культурно-історичної цінності останніх, їх вартості на ринку предметів фалеристики.

Теоретичний блок навчального компоненту вибіркового курсу «Основи фалеристики» включає в себе навчальний матеріал, який охоплює: основи теорії та понятійного апарату фалеристики, історію виникнення та розвитку нагородних систем у світі та на території України від най-

давніших часів до сьогодні. В процесі вивчення курсу студенти ознайомляться з обставинами виникнення нагород і нагородних систем у країнах світу та в Україні, їх еволюцією та історичною долею; засвоять теоретичний матеріал про нагородну політику влад в різні історичні періоди; отримають знання про специфіку застосування нагород для заохочення і відзначення видатних заслуг перед державою і народом.

Останній тематичний блок навчального курсу становить нагородна система незалежної України. Теоретичний матеріал цього блоку охоплює: організацію вітчизняної нагородної системи, характеристику державних нагород різного статусу: відзнак президента, відзнак Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, відомчих відзнак і нагород, що з'явилися у період після 1991 р.

Засвоївши теоретичний матеріал студенти отримають уявлення про найістотніші принципи, що визначали характер та специфіку систем нагород, про культурні традиції, на базі котрих вони виникали, про яскраві події та долі людей, що відбилися в історії тих чи інших нагород. Особливе місце у змісті курсу відведено проблемам: «нагорода і соціальний статус людини», «нагорода і її сприйняття в суспільстві», «символіка нагород».

Вивчення вибіркової навчальної дисципліни «Основи фалеристики» організоване на принципах кредитно-модульної системи, що сприяє систематичній і динамічній роботі студентів над засвоєнням цієї складної галузі знань.

За навчальним планом спеціальності «Історія» (напрямок підготовки – 6.020302) вивчення вибіркового навчального курсу «Основи фалеристики» передбачено протягом V навчального семестру. Навчальний матеріал розділений на три змістові модулі та передбачає аудиторні (лекційні та семінарські заняття, керівництво самостійною роботою студентів та підсумковий контроль знань у формі заліку) і позааудиторні заняття (індивідуальна робота студента).

Кожен з навчальних модулів має свою форму контролю у вигляді індивідуальних завдань, виконання яких передбачається в письмовому вигляді з наступним захистом. Самостійна робота студентів має дві складові: підготовка до аудиторних занять і підготовка до модульного контролю. Поряд з традиційними видами аудиторних занять, планується виконання індивідуальної аудиторної роботи під керівництвом викладача, колективне або індивідуальне консультування студентів.

Рейтингова система оцінювання дозволяє врахувати, як поточну підготовку студентів до аудиторних занять, так і визначати рівень засвоєн-

ня навчального матеріалу окремого модуля. Підсумкова (залікова) оцінка виставляється за рейтинговими показниками, з можливістю її покращення під час семестрового заліку.

Тематика та орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та практичні заняття виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Фалеристика як спеціальна галузь історичної науки, спеціальна історична дисципліна та навчальний предмет.	2	2	4	2
2.	Теорія фалеристики.	2	-	4	-
3.	Нагородні системи країн світу.	4	2	6	2
4.	Нагородні системи на українських землях у Х-ХVII ст.	2	2	4	2
5.	Нагородні системи Речі Посполитої та Росії ХVIII-ХХ ст.	2	2	4	2
6.	Радянська нагородна система 1918-1991 рр.	2	2	4	2
7.	Вітчизняні нагороди ХХ – поч. ХХІ ст.	2	2	6	2
	Разом	16	12	32	12

Навчальна програма курсу

Тема 1. Фалеристика як спеціальна галузь історичної науки, спеціальна історична дисципліна та навчальний предмет.

Поняття «нагорода». Її функції, символіка, естетика і значення в історії людського суспільства. Розмаїття видів нагород.

Види нагород за соціальним статусом (міжнародні, державні, урядові, відомчі, релігійні, відзнаки громадських організацій, спілок, національно-культурних товариств тощо).

Класифікація нагород за зовнішньою ознакою (ордени, хрести, медалі, нагородні знаки, почесні звання, нагородні планки); за чинниками призначення (для вшанування військових подвигів, за досягнення у промисловій, аграрній, науковій, культурній сферах, за милосердя та

меценатство, за сумлінне виконання громадського обов'язку, за поліпшення демографічної ситуації).

Класифікація фалеристичних знаків за призначенням: нагородні знаки (за героїзм, мужність, проявленні у воєнних діях, за досягнення у професійній праці, науці, у спорті, громадсько-політичній діяльності тощо); службові – для представників ДАІ, водіїв таксі, дворників тощо); академічні (видаються по закінченню вищих та середніх спеціальних навчальних закладів); членські (свідчать про членство у різних організаціях, спілках, товариствах, клубах тощо); ювілейні (присвячені ювілеям різних визначних подій, річницям свят і святкових дат, видатним учасникам цих подій, видатним державним діячам, ученим різних галузей знань, відомим історичних особам тощо); сувенірні (присвячені, як правило, країнам, містам, виставкам, фестивалям тощо).

Поняття «фалеронім». Історія вивчення нагород у зарубіжній та вітчизняній науці.

Предмет і завдання фалеристики як спеціальної галузі історичної науки. Джерела фалеристики. Місце фалеристики в системі історичної науки та спеціальних історичних дисциплін. Міжпредметні зв'язки фалеристики.

Джерельна база фалеристики. Речові джерела (нагородні знаки); писемні джерела (опубліковані та неопубліковані матеріали, що містять відомості про нагородні знаки, історію їх створення та функціонування, відзначення ними); фотодокументи (озвучення указів про нагороди) або фонічні (записи урочистостей, пов'язаних з нагородженням, проектами, ескізами, описами знаків, озвучення списків нагороджених тощо); зображальні (іконографічні) джерела (художні та графічні оригінальні твори, пов'язані з відзнаками, кіно фотодокументи із знаками нагород та процедурою нагородження ними, портрети осіб в мундирах з орденами).

Фалеристика як навчальний предмет. Використання фалеристичного матеріалу на уроках історії.

Тема 2. Теорія фалеристики.

Система понять і термінів фалеристики. Вертикаль відзнак у нагородних системах. Ордени та їх ступені. Основні правила носіння нагород. Кореляція державних чинів і посад з відзнаками у нагородній системі.

Складові частини нагороди. Аверс та реверс медалей і орденів. Орденські планки і стрічки. Дизайн орденів і медалей. Визначення стано-

вого положення нагородженого по металу відзнак, орденським стрічкам. Основні підходи до класифікації нагород.

Тема 3. Нагородні системи країн світу.

Виникнення традиції нагородження в античному світі. Традиції нагородження в Давній Греції. Лавровий вінок і його символіка.

Вінець – перший вид нагороди в Римській імперії. Ієрархія та зовнішній вигляд нагородних вінців Риму. Військові нагороди: «Корона тріумфаліс» або «Корона ауера» (лавровий або золотий вінець); «Корона обсидіоналіс» (вінок із природніх (золотих) квітів і трави); «Корона цивіка» (вінок з дубового листа) тощо. Вінці за заслуги перед громадянами: міртовий та оливковий. Інші види нагород: ланцюжки, почесні брасли, списи і фалери.

Фалера як особливий вид відзнаки. Згадки про фалери у творах Геродота, Ксенофонта та Плінія.

Конгрегації монастирів у ранньому середньовіччі. Поява духовних орденів. Орденські однострої та знаки відмінності.

Поява перших світських орденів Азії. «Орден фідаїв» Хасана ібн Саббаха (XII ст.).

Поява перших світських орденів Європи. «Орден Підв'язки» англійського короля Едуарда III із зображенням Святого Георгія (1351 р.). «Орден Зірки» французького короля Іоанна Доброго. Орден герцога Савойї Амадея (1362 р.). «Орден Золотого Руна» бургундського герцога Фландрії Філіпа Доброго (1429 р.). «Орден Лебедя» Фрідріха II Бранденбурзького (1440 р.). «Орден Вірності» («Орден Святого Губерта») герцога Герхарда (1444 р.). «Орден Слона» королівства Данії. «Орден Святого Михайла» французького королівства. Придворний «Орден Амаранти» королівства Швеції (XVII ст.).

Зміна філософії орденської відзнаки. Еволюція від «вступу» в становище члена ордену до «отримання» ордену у XVIII ст. Становий характер орденів. Ступені орденської відзнаки: кавалер, командор, гросмейстер. Оформлення нагородних систем європейських країн.

Процеси спеціалізації нагород у XIX ст. Розширення доступу до нагород у європейських країнах і його наслідки. Віддзеркалення історії війн XIX ст. у нагородах зарубіжних країн.

Особливості еволюції нагородних систем Європи в роки Першої світової війни і в післявоєнний період.

Специфіка нагородження в країнах світу в роки Другої Світової війни. Нагороди Третього Рейху, Великобританії, Франції та США.

Еволюція нагородних систем в країнах світу в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Тема 4. Нагородні системи на українських землях у Х-ХVII ст.

Нагородні знаки Київської Русі і Галицько-Волинської держави. Шийна гривня як предмет відзнаки на Русі. «Златоносці» ХII-ХV ст. Нагородний ланцюг. Ритуали нагородження.

Нагородження на українських землях Великого князівства Литовського та Королівства Польського у ХV-ХVI ст. Проблема заснування Ордену Білого Орла. Владислав I Локетек (1325 р.).

Формування нагородної системи Речі Посполитої другої половини ХVI – кінця ХVII ст. Особливості нагородження. Нагородна зброя та знаки влади. Вплив нагородних традицій Речі Посполитої на формування нагородних звичаїв українського козацтва.

Тема 5. Нагородні системи Московської держави, Російської імперії та Речі Посполитої ХVI – поч. ХХ ст.

Поява орденів у Московській державі. «Орден Опричників» за Івана IV. Його символіка. Використання монет як відзнак. Золоті «чешуйки» ХVI-ХVII ст. «Золотий» – військова нагородна медаль Московської держави.

Поява нового типу нагородних медалей в Російській державі (80-ті рр. ХVII ст.).

Нагородна реформа Петра I. Перший російський орден – орден Святого апостола Андрія Первозданного. Російські нагороди епохи Північної війни. Історія ордену Святої Анни у ХVIII ст. Медалі елизаветинського та катерининського правління. Нагородна реформа Павла I. Війни із наполеонівською Францією і їх відображення у російських нагородах. Ієрархія російських нагород у ХІХ ст. Соціальний статус російського підданого і нагорода. Нагороди імперської експансії. Нагороди російсько-японської війни.

Нагородна система Речі Посполитої у ХVIII ст. Відродження Ордену Білого Орла (1705 р.). Орден Святого Станіслава (1765 р.) та його історія у ХVIII ст. Відновлення ордену у 1809-1813 рр. королем Саксонії та герцогом варшавським Фрідріхом-Августом I. Використання нагородних традицій Речі Посполитої в Російській імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Тема 6. Радянська нагородна система 1918-1991 рр.

Зародження радянської нагородної системи. Орден Червоного Прапора (1918 р.) та Орден Трудового Червоного Прапора (1920 р.). Утворення Союзу РСР і впровадження загальнодержавних нагород – Ордену Червоного Прапора СРСР та Ордену Трудового Червоного Прапора СРСР (1922 р.).

Орден Леніна (1930 р.) – найвища нагорода СРСР. Орден Червоної Зірки (1930 р.).

Запровадження звання Героя Радянського Союзу (1934 р.) і Героя Соціалістичної Праці (1938 р.).

Розвиток системи нагород СРСР в роки Великої Вітчизняної війни: основні тенденції і особливості.

Нові нагороди СРСР у повоєнний період. Потоки нагород і їхня девальвація напередодні Перебудови.

Тема 7. Вітчизняні нагороди ХХ – поч. ХХІ ст.

Проекти державних нагород Української Народної Республіки (1918 р.): ордени князя Ярослава Мудрого, святої княгині Ольги, святого Архистратига Михаїла; хрести – Залізний, святого князя Володимира, а також хрест і зірка Слави і Відродження України.

Закон Директорії УНР від 24 січня 1919 р. про заснування відзнак Республіки (двох ступенів) і Слави України (двох ступенів). Проекти медалі «Відвага», ордену і медалі «Республіка» (чотирьох ступенів). Запровадження Ордену Залізного Хреста (19 жовтня 1920 р.).

Нагородна система Західноукраїнської Народної Республіки. Проект військової відзнаки «За обняття Львова у власть Української Держави» (трьох ступенів) 5 листопада 1918 р.

Затвердження нагородної системи ЗО УНР: найвищої нагороди – Тризуба з вінцем (чотирьох ступенів), медалі Тризуба (чотирьох ступенів), Оружного Тризуба та Хреста учасництва (30 квітня 1919 р.). Проект медалі п'яти ступенів для поранених.

Ордени і медалі уряду УНР в екзилі.

Нагородна система Української повстанської армії. Наказ Головного командира УПА Р. Шухевича від 27 січня 1944 р. про запровадження Хреста Бойової Заслуги (п'яти ступенів); Хреста Заслуги (трьох ступенів); відзначення за рани; Пропам'ятна відзнака УПА.

Нагороди незалежної України. Поєднання в типології нагород, символіці та ритуалі нагородження українських, радянських і національних

державних традицій. Система відзнак. Ієрархія державних нагород України. Звання «Герой України» (серпень 1998) – вищий ступінь відзнаки.

Ордени України: Орден Свободи (2008); п'ятиступеневий Орден князя Ярослава Мудрого (1995); орден «За заслуги» трьох ступенів (1996); трьохступеневий Орден Богдана Хмельницького (1995); орден «За мужність» трьох ступенів (1996); трьохступеневий Орден княгині Ольги (1997); Орден Данила Галицького (2003); орден «За доблесну шахтарську працю» трьох ступенів (2008).

Медалі України: медаль «За військову службу Україні» (1996); медаль «За бездоганну службу» (1996); медаль «Захиснику Вітчизни» (1999); медаль «За врятоване життя» (2008). Відзнака «Іменна вогнепальна зброя» (1995).

Державні премії України: Національна премія України імені Тараса Шевченка (1961); Державна премія України в галузі науки і техніки (1969); Державна премія України в галузі архітектури (1988); Державна премія України імені Олександра Довженка (1994); Державна премія України в галузі освіти (2006).

Президентські відзнаки України: відзнака Президента України – Хрест Івана Мазепи (2009); відзнака Президента України – медаль «За працю і звитягу» (2001); відзнака Президента України – ювілейна медаль «60 років визволення України від фашистських загарбників» (2004); відзнака Президента України – ювілейна медаль «20 років незалежності України» (2011).

Список рекомендованої літератури

Антонов Б. И. Императорские ордена в Санкт-Петербурге. – СПб., «Глагол», 2003.

Балязин В.Н., Казакевич А.Н., Кузнецов А.А., Соболева Н.А. Символы, святыни и награды Российской державы. – М., 2004. – 336.

Балязин В.Н., Дуров В.А., Казакевич А.Н., Самые знаменитые награды России. – М., 2000. – 416с.

Винклер П.П. Очерки истории орденов и знаков отличия в России от Петра Великого до наших дней. – СПб., 1899. – Вып. 1

Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике. Из истории наградных систем. – М., «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 336.

Відзнаки Президента України. Ордени, медалі, нагородна зброя. – К., «Мистецтво», 1999. – 168 с.

Державні нагороди України. Кавалери та лауреати: Довідково-енциклопедичне видання./ Уклад.: Болгов В.В., Болгов І.В. – К., Інститут біографічних досліджень, 2006. – с. 736

Дуров В.А. Ордена Российской империи. – М., 2002. – 224 с.

Дуров В.А. Русские и советские боевые награды.- М., 1990. – 104 с.

Кривцов В.Д. Аверс №5. Каталог царских и советских наград, знаков, жетонов и настольных медалей. – Т.1. – Издание второе, переработанное. – М., 2004. – 464 с.

Кварди В., Конаржевский К. Российские императорские и царские ордена: Краткий исторический очерк, выдержки из орденских статутів и правила ношения орденов. – СПб., 1901.

Кобрин В. Б., Леонтьева Г.А., Шорин П.А. Вспомогательные исторические дисциплины. – М.: «Просвещение», 1984 – 208 с.

Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. – М., 1974.

Курылев О.П. Боевые награды Третьего Рейха: Иллюстрированная энциклопедия. – М., 2005. – 3552 с.

Куценко А.Н. Думанский Ю.В. Звезды орденов Мира. – Донецк, 2002. – 383 с.

Лесли Мадоннелл. Знаки различия и боевые награды Второй мировой: Иллюстрированная энциклопедия. – М., 2003. – 224 с.

Мурашев Г.А. Титулы, чины, награды. – СПб., 2001. – 352 с.

Нагороди України: історія, факти, документи: у 3-х томах. – К.: «Українознавство», 1996.

Розанов О.Н. Япония: История в наградах. – М., РОССПЭН, 2001. – С. 128.

Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто – Київ, 1991. – 51 с.

Смыслов О.С. Загадки советских наград 1918-1991 годы. – М., 2005. – 346 с.

Спасский И.Г. Иностранные и русские ордена до 1917 года. – Л., 1963.

Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие. – К., Издательство Киевского национального университета имени Т.Шевченко, 1988.

Сто великих наград / Авт. Сост. – Н.А. Ионина. – М., 2002. – 432 с.

Табачник Д.В., Бузало В.Й., Воронін В.М. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. – У двох книгах. Книга І. – К., 2004. – 480 с.

Тарас Д.А. Боевые награды союзников Германии во II мировой войне. – Минск, 2003. – 208 с.

Ульянов В.Б. Металлическая символика фашистской Германии. – М., 2001. – 191 с.

Ульянов В.Б. Гражданские и политические награды фашистской Германии. – М., 2002. – 176 с.

Шевелева Е.Н. Каталог отечественных орденов, медалей и нагрудных знаков. – Л., 1962.

Шепелёв Л.Е. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – М., 2005. – 346 с.

Ярош О. Награды Британской монархии. – 2005. – 208 с.

Ярош О. Jus Honorum. – К., 2004. – 328 с.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Фалеристика як спеціальна галузь історичної науки, спеціальна історична дисципліна та навчальний предмет.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Поняття «нагорода». Її функції, символіка, естетика та історичне значення.

1.2. Класифікації фалеристичних знаків.

1.3. Предмет і завдання фалеристики як спеціальної галузі історичної науки.

1.4. Джерельна база фалеристики.

Лекція 2. Теорія фалеристики.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

2.1. Система понять і термінів фалеристики.

2.2. Вертикаль відзнак у нагородних системах. Основні правила носіння нагород.

2.3. Складові частини нагород. Аверс та реверс медалей та орденів.

Лекція 3. Нагородні системи країн світу.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

- 3.1. Зародження традицій нагородження в античному світі. Традиції нагородження в Давній Греції.
  - 3.2. Римській імперії.
  - 3.3. Виникнення перших світських орденів Азії.
  - 3.4. Зародження перших світських орденів Європи.
  - 3.5. Традиції нагородження в європейських країнах у XVIII – XIX ст.
- Процеси спеціалізації нагород.
- 3.6. Специфіка нагородження в країнах світі в першій половині XX ст.
  - 3.7. Еволюція нагородних систем в країнах світу в другій половині XX – на початку XXI ст.

Лекція 4. Нагородні системи на українських землях у X-XVII ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 4.1. Нагородні знаки Київської Русі і Галицько-Волинської держави.
- 4.2. Особливості нагородження Великого князівства Литовського та Королівства Польського у XV-XVI ст.
- 4.3. Формування нагородної системи Речі Посполитої другої половини XVI кінця XVII ст.

Лекція 5. Нагородні системи Московської держави, Російської імперії та Речі Посполитої XVI – поч. XX ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 5.1. Поява орденів у Московській державі. «Орден Опричників» за Івана IV. Нагороди XVI-XVII ст.
- 5.2. Нагородна реформа Петра I. Орден Святого апостола Андрія Первозванного.
- 5.3. Особливості нагородження в Російській імперії у XVIII – на початку XX ст.
- 5.4. Нагородна система Речі Посполитої у XVIII ст.

Лекція 6. Радянська нагородна система 1918-1991 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 6.1. Зародження радянської нагородної системи. Орден Червоного Прапора та Орден Трудового Червоного Прапора.

6.2. Особливості впровадження та функціонування Ордена Леніна.

6.3. Запровадження звання Героя Радянського Союзу та Героя Соціалістичної Праці.

6.4. Розвиток системи нагород СРСР в роки Великої Вітчизняної війни.

6.5. Нові нагороди СРСР у повоєнний період.

Лекція 7. Вітчизняні нагороди ХХ – поч. ХХІ ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

7.1. Проекти державних нагород Української Народної Республіки. Особливості нагородної системи часів Директорії УНР.

7.2. Особливості нагородження Західноукраїнської Народної Республіки.

7.3. Нагородна система Української повстанської армії.

7.4. Нагороди незалежної України.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття № 1. Фалеристика як спеціальна галузь історичної науки, спеціальна історична дисципліна та навчальний предмет.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Поняття «нагорода». Її функції, символіка, естетика та історичне значення.

1.2. Класифікації фалеристичних знаків.

1.3. Предмет і завдання фалеристики як спеціальної галузі історичної науки.

1.4. Джерельна база фалеристики.

Семінарське заняття № 2. Нагородні системи країн світу.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

3.1. Зародження традицій нагородження в античному світі. Традиції нагородження в Давній Греції.

3.2. Римській імперії.

3.3. Виникнення перших світських орденів Азії.

3.4. Зародження перших світських орденів Європи.

3.5. Традиції нагородження в європейських країнах у XVIII – XIX ст. Процеси спеціалізації нагород.

3.6. Специфіка нагородження в країнах світі в першій половині ХХ ст.

3.7. Еволюція нагородних систем в країнах світу в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Семінарське заняття № 3. Нагородні системи на українських землях у Х-ХVII ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

4.1. Нагородні знаки Київської Русі і Галицько-Волинської держави.

4.2. Особливості нагородження Великого князівства Литовського та Королівства Польського у ХV-ХVI ст.

4.3. Формування нагородної системи Речі Посполитої другої половини ХVI кінця ХVII ст.

Семінарське заняття № 4. Нагородні системи Московської держави, Російської імперії та Речі Посполитої ХVI – поч. ХХ ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

5.1. Поява орденів у Московській державі. «Орден Опричників» за Івана ІV. Нагороди ХVI-ХVII ст.

5.2. Нагородна реформа Петра І. Орден Святого апостола Андрія Первозванного.

5.3. Особливості нагородження в Російській імперії у ХVIII – на початку ХХ ст.

5.4. Нагородна система Речі Посполитої у ХVIII ст.

Семінарське заняття № 5. Радянська нагородна система 1918-1991 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

6.1. Зародження радянської нагородної системи. Орден Червоного Прапора та Орден Трудового Червоного Прапора.

6.2. Особливості впровадження та функціонування Ордену Леніна.

6.3. Запровадження звання Героя Радянського Союзу та Героя Соціалістичної Праці.

6.4. Розвиток системи нагород СРСР в роки Великої Вітчизняної війни.

6.5. Нові нагороди СРСР у повоєнний період.

*Семінарське заняття № 6. Вітчизняні нагороди ХХ – поч. ХХІ ст.
(2 академічні години)*

Питання для розгляду:

- 7.1. Проекти державних нагород Української Народної Республіки. Особливості нагородної системи часів Директорії УНР.
- 7.2. Особливості нагородження Західноукраїнської Народної Республіки.
- 7.3. Нагородна система Української повстанської армії.
- 7.4. Нагороди незалежної України.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

- Фалеристика як спеціальна історична дисципліна.
- Історія вивчення нагород в Україні.
- Нагороди в античному світі.
- Нагороди та ордени епохи Середньовіччя.
- Нагороди доби Просвітництва.
- Нагородні знаки Київської Русі.
- Орден Святого апостола Андрія Первозванного – перший російський орден.
- Історія ордену Святої Анни.
- Орден Св. Великомученика і Победоносця Георгія.
- Орден Святого рівноапостольного князя Володимира.
- Бойові нагороди радянських республік.
- Впровадження загальнодержавних нагород у СРСР.
- Орден Леніна – найвища нагорода СРСР.
- Нагороди сучасної України.

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

1. Розкрийте поняття «нагорода». Поясніть історичне значення та змістове навантаження нагород.
2. Історія вивчення нагород в Україні.
3. Розмаїття видів нагород.
4. Предмет, завдання і джерела фалеристики.
5. Створення системи нагород в античному світі.
6. Типи нагород Стародавньої Греції.
7. Типи нагород у Стародавньому Римі.
8. Чернечі та лицарські ордени середньовічної Європи та Палестини.

9. Історія виникнення та емблематика Ордену Підв'язки – першого світського ордену Європи.
10. Придворні кавалерські ордени у XV – XVII ст.
11. Орденські знаки (інсигнії) та їх різновиди.
12. Ордени і «табелі про ранги». Регламентація правил носіння нагород.
13. Виникнення центральних нагородних установ.
14. Велика Французька революція і нагороди в Європі. Орден Почесного легіону.
15. Віддзеркалення історії війн XIX ст. у нагородах зарубіжних країн.
16. Розкрийте особливості еволюції нагородних систем Європи в роки Першої світової війни і в післявоєнний період.
17. Нагороди Другої Світової війни.
18. Нагороди колишніх республік СРСР.
19. Нагородні знаки Київської Русі.
20. Перший російський орден – орден Святого апостола Андрія Первозванного.
21. Російські нагороди епохи Північної війни.
22. Петровська антинагорода – орден Іуди.
23. Історія ордену Святої Анни у XVIII ст.
24. Орден Св. Великомученика і Победоносця Георгія.
25. Орден Святого рівноапостольного князя Володимира.
26. Медалі елизаветинського та катерининського правління.
27. Війни із наполеонівською Францією і їх відображення у російських нагородах.
28. Медалі «1812 рік», «За взяття Парижа», Кульмський хрест для російських військ.
29. Соціальний статус російського підданого і нагорода.
30. Кримська і російсько-турецька війни 1877-1878 рр. в нагородах Росії.
31. Нагороди російсько-японської війни.
32. Нагороди періоду Першої світової війни.
33. Долі російських нагород у 1917 р.
34. Бойові нагороди радянських республік.
35. Нагороди білих армій Півночі і Заходу Росії.
36. Нагородні відзнаки білих на Сході Росії.
37. Утворення Союзу РСР і впровадження загальнодержавних нагород.

38. Орден Леніна – найвища нагорода СРСР.
39. Військові і трудові нагороди 1930-х років.
40. Нагородні знаки «Ворошиловський стрілець», «Готовий до праці і оборони» та інші.
41. Розвиток системи нагород СРСР в роки Великої Вітчизняної війни: основні тенденції розвитку і особливості.
42. Медалі на честь оборонних боїв: «За оборону Одеси», «За оборону Ленінграда», «За оборону Москви», «За оборону Сталінграда» та ін.
43. Нові нагороди СРСР у післявоєнний період.
44. Потоки нагород і їхня девальвація напередодні «перебудови».
45. Нагороди сучасної України.

3.8. Історія образотворчого мистецтва

Автор-укладач:

Руденко Н.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Щоб по-справжньому любити мистецтво рідного краю, його треба добре знати. Це знання не лише підносить і звеличує людину, розширює її світогляд, воно є своєрідним містком, що єднає покоління минулих з поколіннями нинішнім й прийдешніми. Саме вихованню почуття національної гідності нових громадян незалежної України за її величезний внесок у скарбницю світової культури слугуватиме курс «Історія українського образотворчого мистецтва». Студенти повинні глибоко вивчати, добре знати основні аспекти українського образотворчого мистецтва.

Основною метою курсу є вивчення духовної природи скульптури, малярства, графіки, їх відмінності від інших видів мистецтва. Виявлення, облік та збереження пам'яток образотворчого мистецтва, їх дослідження і пропаганда є важливим завданням при написанні курсових та дипломних робіт студентами.

Вивчення курсу «Історія українського образотворчого мистецтва» має велике науково-пізнавальне й виховне значення.

Важливим завданням курсу є ознайомлення майбутніх вчителів історії з найбільш вагомими пам'ятками образотворчого мистецтва, з діяльністю відомих митців Х-XXI ст., дослідження ролі мистецьких шкіл у вивченні історії рідного краю, а також, визначення місця образотворчого мистецтва в системі історії України та спеціальних історичних дисциплін, його методологічних основ і виховних функцій. Розкрити зв'язок історії українського образотворчого мистецтва з історією всієї України, роль образотворчого мистецтва у відродженні культурних та моральних здобутків українського народу.

Вивчення курсу передбачає формування у студентів знань: з історії розвитку образотворчого мистецтва в Україні; основної літератури та джерел з історії образотворчого мистецтва; з проблеми ідентифікації

культурних цінностей та вирішення питання правонаступництва мистецтва Київської Русі; виокремлення творів українського образотворчого мистецтва, їх унікального характеру щодо інших мистецьких шкіл.

На основі цих знань повинні бути сформовані уміння: вести дослідницьку, пошукову і культурно-освітню роботу; описати та охарактеризувати літературу та джерела з історії українського образотворчого мистецтва; віднайти, опрацювати, проаналізувати, зробити висновки та узагальнення нового матеріалу; сприйняти і осмислити новий матеріал; вести бесіду і правильно її записати; проводити факультативні заняття, екскурсії, походи та розвідки.

Основними формами навчальної роботи є лекції, семінари, індивідуальна та самостійна робота студентів під керівництвом викладача.

Підсумковою формою контролю засвоєння студентами фактичного матеріалу курсу є екзамен.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та практичні заняття виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Витоки українського образотворчого мистецтва з найдавніших часів до формування феодальної держави	2	2	8	2
2.	Образотворче мистецтво Київської Русі X-XIII ст. та Галицько-Волинського князівства.	2	2	8	2
3.	Образотворче мистецтво пізнього середньовіччя, XIV- перша пол. XVI ст.	4	4	8	4
4-5.	Образотворче мистецтво періоду Ренесансу (друга пол. XVI ст.-перша пол.XVII ст.).	4	4	8	4
6-7.	Образотворче мистецтво періоду Бароко (друга половина XVII-XVIII ст.).	4	4	8	4
8.	Образотворче мистецтво романтизму і класицизму, реалізму та ін.стилів (XIX ст.).	8	4	12	4
9.	Образотворче мистецтво модерну, соцреалізму, модернізму та постмодернізму (XX-XXI ст.).	8	4	12	4
	Разом	32	24	64	24

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Витоки українського образотворчого мистецтва з найдавніших часів до формування феодальної держави

Суспільний лад. Торгівля і міжплеменні стосунки. Релігія і міфологія. Язичницькі вірування і матеріальна культура та мистецтво.

Мистецтво палеоліту, мезоліту, неоліту (Мізин, Межиричи, Кам'яна Могила). Трипільська культура (кераміка, антропоморфна та зооморфна пластика). Антропоморфні поховальні стели індоєвропейців (V-III тис. до н.е.). Модельовані черепи катакомбної культури (XVIII-XVII ст. до н.е.). Образотворче мистецтво кимерійців, скіфів, сарматів (IX ст. до н.е. – III ст. н.е.). Унікальні твори золотарства скіфів (гребінь з кургану Солоха, ваза з Чортомлику, пектораль з Товстої Могили та ін.). «Звіриний стиль». Сарматський «новий звіриний стиль». Діадема з Новочеркаського скарбу, знахідки з курганів поблизу м. Азова, тощо.

Образотворче мистецтво Північного Причорномор'я. Скульптура – привозна (голова Аполлона, рельєфи тощо) та власного виробництва (портрети правителів – Мітридата VI Євпатора, Динамії та ін.). Живопис у поховальних камерах Пантикапею (зображення богині Деметри, Кори, Плутона). Мистецтво тавро-скіфів в Криму: «Саркофаг цариці». Мистецькі досягнення носіїв зарубинецької, черняхівської, пшеворської, київської культур. Мартинівський скарб (статуетки чоловічків у вишитих сорочках, фігурки фантастичних тварин); окуття турячих рогів з Чернігова. Ідоли язичницьких капищ (київське біля Десятинної церкви). Символіка зображень збручського ідола Святовита з Тернопільщини.

Розділ 2. Образотворче мистецтво Київської Русі X-XIII ст. та Галицько-Волинського князівства

Походження України-Русі. Чинники виникнення і зміцнення Київської Русі. Державний устрій і суспільні відносини феодальної держави. Прийняття християнства (988) як державної релігії, прогресивне значення цієї акції, Київська Русь і Візантія. Політична незалежність Київської Русі. Міжнародне значення. Культурні зв'язки з іншими державами. Християнство і язичництво. Активне сприйняття Руссю глибокого шару культурної спадщини Візантії в сфері богослов'я, літератури, архітектури, мистецтва. Зв'язки з південними слов'янами.

Монументальне малярство; його програма: концептуальність, складний богословський зміст, зв'язок з літургією, ідеї церкви божественної і земної, церковна ієрархія. Десятинна церква (989-995). Монументальне малярство, фрагменти фресок, різьблення з каменю. Зображення Богородиці з дитиною (рельєф). Значення Десятинної церкви в історії мистецтва.

Собор св. Софії в Києві (1011). Іконографія мозаїк і фресок. Техніка малярства. Особливі можливості мозаїк у відтворенні містичної ідеї. Синтез малярства і архітектури. Фрески сходів башт, їх зміст і стиль. Князівські портрети в інтер'єрі св. Софії. Поняття про передвітарну огорожу. Її сакральний зміст.

Успенський собор Києво-Печерської лаври (1073-1078-1089). Собор св. Михаїла Видубецького монастиря (1071). Церква Спаса на Берестові в Києві поч. XII ст. – монументальні розписи. Собор Михайлівського Золотоверхого монастиря (1108-1114), мозаїка і фрески. Особливості стилю. Собор св. Кирила в Києві, середина XII – 70 рр. XII ст. Монументальне малярство.

Церкви Чернігова XII – поч. XIII ст. (церква св. Бориса і св. Гліба, Успенський собор Єлецького монастиря). Монументальне малярство: фрески і їх стиль. Різьблення. П'ятницька церква в Чернігові. Нові естетичні засади.

Мініатюра XI ст. Склад і характер манускриптів, що збереглися. Остромирове Євангеліє (1056-1057). Каліграф і ілюмінатори. Стиль мініатюр. Ізборник Святослава (1073). Особливості рукопису. Характер ілюмування. Романські впливи. Портрети та їх стиль. Псалтир Гертруди (1078-1087). Мініатюри, зроблені в Києві для Псалтирі.

Скульптура Києва XI-XIII ст. Рельєфи Софії Київської і гробниця Ярослава XI ст. Рельєфи Михайлівського Золотоверхого монастиря і Києво-Печерської лаври XII ст. Сюжети і манери виконавців. Зв'язок з різьбленням по дереву. Призначення рельєфів. Існуючі гіпотези.

Значення мистецтва Київської Русі для розвитку східнослов'янської художньої культури. Визначне місце Києва в історії світової культури.

Галицько-Волинське князівство. Основні етапи історії і культури XII-XIII ст. Стан художньої спадщини. Мініатюри Волині («Добрилово Євангеліє», XII ст.) і Галичини («Галицьке Євангеліє» кінця XII – поч. XIII ст.). Дві тенденції в стилі оформлення рукописів. Фрескові прийоми в мініатюрах.

Розділ 3. Образотворче мистецтво пізнього середньовіччя, XIV – першої пол. XVI ст.

Монголо-татарська навала 1237-1240 рр. та її негативні наслідки. Стан економіки і культури. П'яно Карпіні про Київ. Роль Галицько-Волинського князівства. Київ як релігійний центр XIII-XIV ст. Київська митрополія і боротьба за неї. Митрополити Кипріан і Григорій Цамблак. Боротьба за землі України, Польщі, Угорщини, Литви, Молдавії. Розділ і переділ території України. Зростання міст у XIV-XV ст. Релігійні рухи в Україні в XIV-XV ст.

Монументальне малярство. Історичні джерела про художників з Києва, Галичини і Волині, які працювали в Польщі і Пскові: стінопис майстра Владика, виконаний на замовлення короля Владислава Ягайла в королівському замку на Вавелі (Краків). Грамота, що підтверджує виконання монументальних робіт художником А. Галем в Краківській, Серадській і Перемишльській землях. Розписи колегіати у Вислиці (1397-1400), які приписуються Галеві. Аскетичний характер стінопису, дотримання майстром візантійської іконографічної традиції.

Стінопис у замковій каплиці св. Трійці (1418) в Любліні, де керівником художньої артілі був майстер Андрій (Русин). Гіпотеза про волинське походження художника. Архітектура каплиці. Іконографічна програма розписів, увага, приділена розширеному циклу Страстей Господніх. Розписи кафедрального костела в Сандомирі (1430), виконані, ймовірно, під керівництвом А. Галя. Роль староруських традицій. Грандіозність задуму. Фрески каплиці Чесного Хреста на Вавелі (1470). Програма малярства та іконографія. Оригінальність вирішення ансамблю. Малярство склепіння. Страсний цикл. Стиль малярства, гіпотеза про авторів – представників галицької перемишльської школи. Майстер Владика.

Розписи церкви св. Онуфрія в Лаврові (XV – початок XVI ст.). Система розписів притвору. Композиційний ритм і його значення у втіленні гімнологічного циклу Акафіста Богоматері. Стиль фресок, малярська довершеність ансамблю. Розписи Вірменської церкви у Львові (кінець XV – початок XVI ст.). Вірменські колонії в Україні (Кам'янці-Подільському, Львові). Архітектура і розписи Вірменської церкви (XV ст.). Фрагментарна збереженість останніх (сюжет «Св. Іоанн на острові Патмос», ктиторський портрет), їх стиль. Драматургія образів.

Книжкова мініатюра XIV – поч. XVI ст. Київська Псалтир 1397 р. як пам'ятка, що свідчить про безперервність художніх традицій міста Києва. Митрополит Київський Кипріан, його роль у культурному розвитку Києва і Москви кінця XIV – XV ст. Історія манускрипту, пов'язана з іменем Кипріяна. Дискусія про походження художників і

каліграфа. Візантійський оригінал книги XII ст. Риси Київської школи в ілюстраціях, освіченість мініатюристів, виявлена в підборі сюжетів і в іконографії. Візантійська традиція маргінальної ілюстрації. Значення манускрипту для реконструкції київської художньої культури кінця XIV – початку XV ст.

Наївне малярство в оформленні рукописів XV ст. Експресивність і безпосередність образної мови майстрів («Поучення Єфрема Сиріна», 1492). Відлуння прийомів монументального малярства і візантійської орнаментики в рукописах XV – початку XVI ст. («Євангеліє», Харківська публічна бібліотеки).

Проникнення ренесансних мотивів в орнаmentaцію декора манускриптів. Творчість Андрійчини Многогрішного – «Служебник», «Євангеліє» з Новгорода, «Холмське Євангеліє» – свідoctво зв'язків українського мистецтва з польським.

Скульптура XIV-XV ст. Пам'ятки Галичини: Яцкова Мадонна, Страдаючий Христос і П'єта. Рельєфи: «Благовіщення», «В'їзд до Єрусалиму». Дрібна металопластика. Об'ємна скульптура та скульптура як частина архітектурних пам'яток.

Традиції Київської Русі в рельєфах Києво-Печерської лаври, 1470: триптих «Богоматір Печерська з Антонієм і Феодосієм», рельєф Оранти. Значення скульптури для вивчення художньої культури Києва XV ст.

Розділ 4-5. Образотворче мистецтво епохи Ренесансу другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Люблінська унія 1569 р. та її наслідки для соціального та економічного життя України, посилення феодальної системи в Речі Посполитій, фільварочне господарство і його негативний вплив на розвиток міст. Соціальне і національне пригнічення українців. Посилення козацтва, Запорозької Січі. Брестська унія, її наслідки. Виникнення братств. Їх соціальна та освітня програма. Статут львівського братства. Запорозьке козацтво і Київське братство (1616). Етапи визвольної боротьби в першій половині XVII ст. та українська культура.

Скульптура в Україні в кінці XVI-XVII ст. та її жанри. Роль німецьких, польських і голандських скульпторів. Традиції національних форм рельєфу. Різьблення в камені і дереві. Ренесансні і маньєристичні тенденції.

Роль скульптури в архітектурі. Метопи Успенської церкви Львова. Їх концептуальність. Звернення до тем, які вирішено вперше в барельє-

фі, а згодом в малярстві, і до традиційної іконографії (Авраам і Мелхиседек, Деїсус). Каплиця Кампанів (1629). Рельєфи на фасаді і маньєристичні картуші (Я. Пфістер і Г. Горст). Вирішення просторових завдань в рельєфі. Іконографія сюжетів та їх зв'язок із західноєвропейською гравюрою кінця XVI ст. Костел св. Лаврентія (1604-1609) в Жовкві. Скульптура на фасаді та її роль в оздобленні костелу. Ансамбль Бернардинського костелу (1600-1630) у Львові. Каплиця Боїмів (1609-1615). Виняткова роль скульптури на фасаді та в інтер'єрі. Тема Страстей Господніх, зображення святих, однойменних замовникам. Вплив композиції українського високого іконостаса на задум фасаду. Скульптура Я. Пфістера в інтер'єрі. Пророки в кесонах бані, епітафія, різьблений поліхромний вівтар.

Надтрунна скульптура та її різновиди: епітафія (Шольц-Вольфовичів на тлі Єрусалима, кафедральний костел, Львів); П'єта з портретами Боїмів (Я.Пфістер); погрудний портрет (бюсти Кампанів, каплиця Кампанів, Львів); надгробки одно- і двоповерхові з постатями померлих. Ідеї надгробків. Архітектурне оформлення надгробків. Каплиця Сенявських у Бережанах: Микола і Ієронім Сенявські (нині – замок Олесько) Генриха Горста, 1582-1586; Катерина Рамултова, Дрогобич (костел) Себастьяна Чешека, 1573; Костянтин Острозький (Києво-Печерська лавра, Успенський собор) Себастьяна Чешека, 1579.

Портрет поясний (Адам Кисіль у Низкиничях, його поліхромія, 1653).

Маскарони на буд. Шольц-Вольфовича (70-ті рр. XVI ст., Львів, пл. Ринок). Унікальність подібної скульптури для України. Галерея характерних міських типів (маскарони на інших будинках Львова). Їх різноманітність. Влучність характеристик, їх дотепність.

Монументальне малярство. Розписи церкви Спаса на Берестові в Києві (1640-1644). Дискусія про походження майстрів. Строкатість стильових тенденцій. Ктиторська композиція з портретом Петра Могили. Значення розписів для вивчення київської спадщини XVII ст.

Стінопис дерев'яних церков. Церква Св. Духа (раніше св. Бориса та св. Гліба) в Потеличі, що належала гончарському цехові. Розписи 1620-1640 рр. Програма ансамблю. Її своєрідність. Зв'язок теологічного задуму з суспільним життям другої половини XVII ст. Участь потелицьких міщан у національно-визвольній боротьбі. Розписи вівтаря церкви Воздвиження Чесного Хреста в Дрогобичі (1613). Малярський ансамбль інтер'єру, його винятковість.

Портрет кінця XVI – першої половини XVII ст. і його види: епітафіальний, ктиторський, натрунний. Поняття (термін) «сармацький» портрет. Роль львівського міщанства в розвитку портретного мистецтва в Україні. Портрет Стефана Баторія 1576 р. В. Стефановича; короля Сигізмунда III (1610-1613) Ш. Богушовича; Георгія і Павла Боїмів, Криштофа Збараського, І. Даниловича. Специфічні риси портретів, їх різноманітність. Портрет сучасника з натури і небіжчика. Спільні риси і відмінності. Ідеї портретів. Декоративні риси парадних портретів. Схеми композицій та їх роль у світовому малярському портреті.

Характерні риси натрунного портрета, пов'язаного з обрядом поховання. Портрети львівських братчиків. Епітафіальний портрет. Портрет Яна Гербурта. Типова композиція знакового портрета – портрет К. Корнякта. Питання походження (портрет чи хоругва). Волинські портрети (кн. К.Острозький).

Графіка. Пересопницьке Євангеліє (1556-1561). Історія походження рукопису і його значення в українській культурі. Оформлення манускрипту – провозвісник ренесансних форм в українському мистецтві. Орнамент, його аналіз. Мотиви орнаменту. Проблема авторства декору. Ренесансний орнамент і його трансформація в провінційних манускриптах. (Євангеліє з Хищевич, 1547). Львівська школа – Євангеліє з с. Гримне, 1602, майстер Андрій Пеленичка. Пейзаж в ілюстрації (св. Іоанн на острові Патмосі), різні тенденції в ілюстрації і заставках до рукопису. Службник Петра Могили (1633). Історія замовлення рукопису. Його львівське походження.

Значення першодруків Івана Федорова. Розвиток гравюри і поширення друкарства (Галич, Крилос, Львів, братська друкарня, друкарня М.Сльозки, друкарня Києво-Печерської лаври). Дереворити і їх специфіка. Своєрідність вирішення релігійних сюжетів у київських гравюрах. Найпопулярніші монограмісти: ТП, КР; гравери Ілля, Прокопій. Ілюстровані київські і львівські видання першої половини XVII ст. (Анфологійон, 1619; Пісна Тріодь, 1627; Бесіди Іоанна Златоуста, 1623; Апостол, 1639 (друк. Михайло Сльозка); Євангеліє, 1639, Учительне Євангеліє, 1637; Требник, 1649. Риси спільності та відмінності між книжками львівських і київських видань. Значення ілюстрацій до Требника Петра Могили. Барокові елементи в задумі та декорі. Біблія (1644-1646) Іллі. Світська ілюстрація: Вірші на жалосний погреб.. гетьмана Петра Сагайдачного К.Саковича, 1622. Патріотична ідея панегірика – ушлявлення Війська Запорізького, виражена в гравюрах.

Розділ 6-7. Образотворче мистецтво Бароко другої половини XVII –XVIII ст.

Історичні умови розвитку України. Закінчення національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Переяславська угода 1654 р., Андрусівський мир 1667 р. Поділ України між Польщею і Росією. Правобережжя – арена безперестанних боїв між українцями, поляками, турками, росіянами. Шведи в Україні. Іван Мазепа і ідея незалежності України. Пилип Орлик і українська конституція. Утиски Петра I. Малоросійська колегія. Павло Полуботок і його пропозиції. Подальший розвиток українського мистецтва, попри всі негативні чинники,

Скульптура. Зростання значення різьблення і скульптури в іконостасах і вівтарях. Іконостаси православних і греко-католицьких церков. Композиції іконостасів і еволюція стилю Католицьке бароко у львівській скульптурі і в інтер'єрах костелів. Вівтари, які надають нові емоційні і семантичні акценти інтер'єрам. Їх урочистість, роль різьблення, позолоти.

Надгробки. А. Шлютер у Жовкві. Надгробки І. Даниловичу і Я. Собеському, 1692; Львів, кафедральний костел, ск. Олександр Прохенкович. Епітафіальні портрети в церквах (А. Жураківського, 1692, в Паціках); костелах (С. Вижицького, 1686, Бернардинський костел, Львів).

Творчість Й. Пінзеля. Документальні відомості про майстра, співпраця з архітектором Б. Меретином, меценатом М. Потоцьким. Вівтари в Городенці (1752-1755 (?)) і Годовиці (1750-ті рр.). Пафос і монументалізм його образів. Майстерність: віртуозність пластики, бездоганне відчуття форми, використання можливостей матеріалу. Фасадні скульптури на бучацькій ратуші (Геракл, Запорожець-невільник) і на соборі св. Юра (св. Афанасій, св. Лев, св. Юрій). Вівтар св. Миколи у церкві Покрова в Бучачі (1768). Рокайль і його специфіка в барельєфах Пінзеля. Сюжети, вирішені на тлі краєвиду. Школа Пінзеля: С. Фессінгер, М. Палейовський, М. Філевич, Ф. Олендзький, А. Осінський.

Скульптура С. Фессінгера в соборі Домініканів у Львові. Риси рокайлю. Поняття про бозетто.

Вплив західноєвропейської скульптури на розвиток скульптури Лівобережної України і Києва. Рельєфні зображення архангела Михаїла в Київській ратуші (1767) і на Михайлівському Золотоверхому соборі (початок XVIII ст.). Статуя Феміди в ратуші. Дзвіниця Софії Київської (символи і алегорії декору), Брама Заборовського (геральдика), Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Розвиток різьблення іконостаса, стилістична еволюція барокових форм. Ускладнення різьблення в 30-х роках, рокайлевий іконостас 1740-1760-х рр. Іконостас Спасо-Преображенської церкви м. Великі Сорочинці 1732 і рокайлевий іконостас Покровської церкви в Ромнах, 1764. Гіпотеза про авторство С. Шалматова в різьбленні Покровської церкви в Ромнах.

Монументальне малярство. Розписи Успенського собору Києво-Печерської лаври, виконані 1729-1730 рр. після пожежі 1718 р. Стінопис Троїцької надбрамної церкви (1727-1732). Розписи початку XVIII ст. Софії Київської. Фрагментарна збереженість. Спільні риси київської школи. Фрагменти розписів Густинського Троїцького монастиря 1671 р. Малярство в Троїцькому соборі Чернігова 1695 р. Барокова монументальність в зображенні пророків. Зображення св. Тетяни, портретні риси образу.

Літературні джерела про розписи світських будівель – Києво-Могилянської академії, Переяславської семінарії (середина XVIII ст.), Архієрейського будинку в с. Андруші (1775).

Барокове малярство в Жовкві при дворі Яна Собеського. Батальні панегіричні твори, що уславлювали короля в інтер'єрі костелу св. Лаврентія в м. Жовква. А. Стех «Битва під Хотинном» (кінець XVII ст.). М. Альтамонте «Битва під Віднем» (1693). Героїзація короля. Кінний портрет у бароковому західноєвропейському мистецтві. «Битва під Парканами» (1694). Батальні композиції лицарського залу в замку в Підгірцях XVII-XVIII ст. (композиції «Присяга козаків Владиславу IV», «Взяття в полон шведського війська»).

Монументальне малярство в дерев'яних церквах. Церква св. Юра в Дрогобичі. Складна і оригінальна теологічна програма стінопису. Тема спокути. Страшний суд. Церква Воздвиження Чесного Хреста в Дрогобичі, розписи каплиці 1675 р. Роботи майстрів Судової Вишні (сцени з життя Іоанна Предтечі).

Портрет. Популярність портретного мистецтва в Україні другої половини XVII-XVIII століть.

Натрунний портрет львівських братчиків. Реалістична виразність індивідуальних характеристик. Портрети: Миколи Красовського; Анастасії Красовської; сучавського митрополита Досифея (не зберігся), був виконаний в Жовкві. Ктиторські портрети. Прямолінійні характеристики, в яких переважають лише певні узагальнені риси.

Високий професіоналізм портретів Придніпров'я і свідома архаїзація манери. Аналіз портретів: В. Дуніна-Борковського (початок XVIII ст.),

В. Гамалії (середина XVIII ст.), Феодосії Палій, (поч. XVIII ст.), отамана війська Донського Д. Єфремова (1752.), М. Миклашевського (середина XVIII ст.), Дмитрія Ростовського (середина XVIII ст.); портретів подружжя Сулим (XVIII ст.). Певна об'єктивність характеристик попри задану схему композиції і символів.

Епітафіальні портрети та їх оригінальні вирішення. Київський маляр ієромонах Самуїл. Портрет Д. Долгорукого – приклад барокового концептуального за ідеєю вирішення образу (1769), Євдокії Жоравки зі Спасо-Преображенського монастиря Новгород-Сіверського пензля Івана Паєвського. Інтимність і поетичність образу небіжчиці. Портрет І. Гудими – певна підкреслена демократизація образу міщанина, лаконізм художніх засобів. Портрети братів Шиянів – талановита спроба уславити козацький рід через переконливу психологічну характеристику портретованих.

Продовження традиції «сармацького портрету» (портрет М. Потоцького, XVIII ст. з Бучача), і представників родини Денисків – середина XVIII ст.

Українські художники кінця XVIII ст. в Петербурзі. Значення В. Боровиковського (1757-1825) і Д. Левицького (1735-1822) для розвитку російського мистецтва. Академія мистецтв у Петербурзі, заснована в 1765 р., її вплив на подальший розвиток українського мистецтва кінця XVIII-XIX ст.

Львівські художники – вихованці західноєвропейських художніх шкіл. Остап Білявський (1740-1804) і Лука Долинський (1745-1824). Різні тенденції в їх портретній спадщині: інтимний портрет у творчості Білявського (портрет Любинецького, 1791). Вплив київської школи на творчість Л. Долинського.

Портрети невідомих провінційних майстрів і їх розповсюдженість. Портрет подружжя Федора і Магдалини Жемельків з Роздолу, кінець XVIII ст.; портрети селян із збірки Підгорецького замку.

Графіка другої половини XVII-XVIII ст. Гравюра як пануючий вид мистецтва графіки України другої половини XVII ст. Книжкова і станкова гравюра. Розвиток деревориту, мідьориту, офорту. Релігійна книга та її ілюстрація. Різні жанри естампу: панегирик, теза-конклюдія, портрет, ікона. Нові друкарні: в Уневі (1646-47), Почаєві (30-ті рр. XVIII ст.), Чернігові (70-ті рр. XVII ст.), 1674-1675 – у Новгороді-Сіверському. Цензурні обмеження в друкарні Києво-Печерської лаври, ускладнення і утиски з боку польської влади в роботі львівської братської друкарні.

Роль і значення київської школи гравюри. Барокові засади стилю.

Творчість гравера Іллі і його ілюстрації до Києво-Печерського патерика (1661). Патріотична ідея ілюстрацій, їх декоративні особливості, історична і художня цінність.

Традиції деревориту в творчості гравера Федора. Витонченість і шляхетність його ілюстрацій до Євангеліону.

Леонтій і Антоній (Олександр) Тарасевичі. Роботи у Вільно, Чернігові, Києві. Портрет, панегірик, ікона в їх творчості (портрети В. Голіцина, К. Радзивила, Я. Собеського, К. Жоховського, Лазаря Барановича). Ілюстрації Л. Тарасевича до Києво-Печерського патерика, 1702. Краєвиди Лаври в них.

І.Щирський (? – 1713). Ілюстрації до панегірика Л. Барановича «Воскреслий фенікс» (1683). Символіка і алегорія та їх тлумачення. Академічні конклюдії: Обідовському (1691), Лазареві Барановичу (1693), Федору Захаревському (1705). Теза, присвячена П. Козачківському (1698) – своєрідний апофеоз Києво-Могилянської академії.

Н. Зубрицький. «Осада Почаєва турками» (1704) – батальна гравюра, в якій використані традиції західноєвропейських аналогічних композицій. Робота гравера для різних друкарень Києва і Львова.

Творчість почаївських майстрів – братів Йосипа та Адама Гочемських. Удосконалення їх в Києві. Вплив бароко на композиційний лад більшості творів. Тема чудотворної ікони Почаєвської Богоматері в творчості.

Майстер бароко А. Козачківський. Патетика і урочистість в його композиціях. Майстерне володіння малюнком і технікою мідьориту. Відсутність традиційної іконографії в релігійних творах (ілюстрації до Псалтирі 1728).

Творчість Григорія Левицького-Носа (1697-1769). Освіта у Вроцлаві. Конклюдії і книжкові ілюстрації. Добра обізнаність із західноєвропейським мистецтвом, виняткові здібності портретиста. Оригінальність композицій (панегірики на честь Р. Заборовського, (1739), Романа Копи (1730-1740).

Рукописна книга кінця XVII-XVIII ст. «Служебник» Лазаря Барановича (1665) – жанровий характер ілюстрацій, патріотичні ідеї, закладені в них. Портретні зображення в «Літописі Величка», їх залежність від ідеї самосвідомості народу, історичне (документальне) і художнє значення. Рисунки «кужбушків» – школа рисування в Києво-Печерській лаврі і композиції провідних майстрів (Аліпій Галик). Ілюстрації В. Григоровича-Барського (1701-1747) до щоденника мандрів.

Оформлення рукописної книги, характер заставок, кінцівок, заглавних літер, їх залежність від народного декоративного мистецтва і граюри. Декор ірмолоїв, метрик, учнівських зошитів. Занепад рукописної книги як твору мистецтва в кінці XVIII ст.

Народна картинка «козак-мамай». Дискусія виникнення композиції. Її зміст. Розповсюдження. Існування протягом XVIII-XIX ст. Типологія.

Розділ 8. Образотворче мистецтво романтизму і класицизму, реалізму та ін.стилів (XIX ст.)

Особливість соціально-економічного розвитку України у XIX ст. – занепад феодально-кріпосницької системи господарювання та формування капіталістичних відносин, проведення буржуазних реформ 60-70-х років. Час завершення послідовної політики позбавлення України державності і національних досягнень та культурних здобутків попередніх століть. Україна в складі Російської та Австрійської імперій. Рух за національне відродження. Формування української національної свідомості (кінець XVIII ст. – 40 рр. XIX ст.; 40-80 рр. XIX ст., 90-ті рр. XIX – 1914 р.). Кирило-Мефодіївське товариство. Громадівський рух. Діяльність В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кониського, Т. Шевченка, І. Франка та ін. Створення НТШ. Харківський та Київський університети.

Скульптура, епохи класицизму та романтизму. Творчість скульпторів Західної України – приклад тривалої боротьби старих форм з новими. Брати Гартман і Йоганн Вітвери. Скульптури Нептуна, Амфітрити, Діани, Адоніса на площі Ринок у Львові. Горельєфи та барельєфи на Будинку Земського Кредитового товариства; будинках на вулицях Винниченка і Личаківській та ін. Надмогильні пам'ятники на Личаківському кладовищі – похилена жіноча постать, що стоїть біля урни.

Родина скульпторів Шимзерів – Антон, Йоганн, Леопольд та ін. Надмогильні пам'ятники у вигляді юнаків із «виглядом світлої печалі» або багатофігурні композиції. Рельєфні композиції на львівських будинках. Творчість П.Евтельє, Г.Красуцького та ін.

Діяльність українських, російських та іноземних скульпторів у Східній Україні: І. Мартос, П. Клодт, В. Демут-Маліновський, Ф. Щедрин та ін.

Перша половина XIX ст. Розвиток монументальної скульптури: пам'ятник на честь Магдебурзького права у Києві (1802-1808 рр., архітектор А.Меленський); пам'ятник Рішельє в Одесі (1823-1828 рр. – скульптор

льптор І.Мартос); колона Слави у Полтаві (1805-1809 рр. – скульптор Ф.Щедрин).

У другій пол. ХІХ ст. – пам'ятник кн. Володимиру у Києві (1853 р – за проектом В.Демут-Маліновського та архітектора К.Тона, скульптор П.Клодт); пам'ятник Б.Хмельницькому у Києві (1888р. – за проектом скульптора М.Мікешина, архітектор В.Ніколаєв); пам'ятник Миколі І. – (скульптор М.Чижов); пам'ятник Олександрю ІІ (скульптор Е. Ксименес). Діяльність українського скульптора Л. Позена – автор пам'ятників І. Котляревському та М. Гоголю в Полтаві. Його творчість в галузі станкової скульптури: групи, портрети, жанрові твори: «Шинкар», «Кобзар», «Жебрак». Історична тематика в творчості Л.Позена: «Запорожець у розвідці», «Убитий запорожець». Скульптурні портрети: Г. Мясоедова, М. Ярошенко, Є. Волкова.

Вагомий внесок в українську скульптуру – творчість П. Забіли (Забелло). Статуя О.Герцена на його могилі у Ніцці, погрудні портрети Т. Шевченка, М. Гоголя, В. Боровиковського, М. Салтикова-Щедрин.

Реалістичний напрям у творчості В. Беклемішева, Б. Едуардса, Г. Кузневича, М. Гаврилка, М. Паращука. Образ Кобзаря у творчості М. Гаврилка, М. Паращука, Г. Кузневича, Ф. Балавенського. Б.Едуардс – жанрові скульптури на дитячу тематику: «Пустунка», «Шурка». Образ «Катерини» (за поемою Шевченка). Релігійно-символічні образи: «Христос і грішник», «Пророк». Портрети: Луї Пастера, І. Буніна. Цікаві пам'ятники: Суворову в Очакові, Римнику та Ізмаїлі.

Розписи храмів. Розпис Володимирського собору (1885-1895) під керівництвом професора А. Прахова, ескізи розпису, художнє керівництво роботами – В. Васнецова, за участю видатних художників України та Росії – М.Нестерова, М.Врубеля, П.Сведомського.

Розписи за ескізами Васнецова – образи давньоруських князів (Ігоря Святославича, Андрія Боголюбського). Величні полотна «Тайна вечерея», «Христос перед Пілатом», «Розп'яття». Центральне зображення Богоматері. Живопис іконостасів у бокових навах – М. Нестеров.

Розписи Кирилівської церкви (сер. 1880-1890 рр.), під керівництвом проф. А. Прахова. Брала участь І. Селєзньов, Х. Платонов, М. Пимоненко, І. Їжакевич, М. Врубель.

Розвиток живопису. З поширенням ідей просвітництва українське мистецтво звільнилось від середньовічних канонів, набуло світського характеру. Ознаки класицизму в образотворчому мистецтві.

Творчість видатного російського художника, кріпака подільського поміщика Моркова В. Тропініна (два десятиліття в Україні). Портрети

селян, картини української природи, жанрові: «Весілля в Кукавці», «Українець», «Дівчина з Поділля».

К. Павлов – викладач малювання у Ніжинському ліцеї та Київському університеті. Реалістичність портретів: «Автопортрет», портрети дочки й сина, портрет Д. Горленка, портрет Б. Лизогуб. Образи людей праці: «Бондар».

Пейзаж як самостійний жанр. Акварелі О. Кунавіна (замальовки поміщицьких парків і садів в Україні); пейзажі І. Сошенка, портрети, жанрові сценки («Продаж сіна на березі Дніпра», «Хлопчики-рибалки»); картини М. Сажина («Внутрішній вид Києво-Софійського собору», «Гора Щекавиця у Києві», «Біля переправи через Дніпро»).

Творчість В. Штернберга – реалістичне зображення природи («Переправа через Дніпро», «Вітряки в степу», «Вид Подолу в Києві»). Жанрові твори («Малоросійський шинок», «Гра в піжмурки»).

І. Зайцев – кріпак, художник-пейзажист, викладач малювання у Полтавському кадетському корпусі – краєвиди Полтави.

Лапченко Г. – художник-кріпак. Золота медаль в Академії мистецтв за роботу «Киянин подає звістку про печенігів, що підступають під Київ». Творчість художників-кріпаків – І. Усенка, П. Золотухи,

С. Алексєєва та ін. – доля принижень та образ.

Творчість портретистів П. Шлейфера, Г. Васька, Д. Безперчого, А. Мокрицького, Є. Крендовського. Портрети Г. Васька – Юнак з сім'ї поміщика Томари. Портрети А. Мокрицького – Є. Гребінки, «Портрет незнайомої» – прагнення до інтимності, простота композиції, романтична інтерпретація.

Новий етап у розвитку українського образотворчого мистецтва – творчість Т. Шевченка, вихованого на народних традиціях із впливом досягнень російської та світової культур. Романтизм та основи реалізму в його мистецтві. Теми, взяті з історії українського народу, зображення його життя, звичаїв. Жанрові картини: «Селянська сім'я», «На пасіці», «Циганка-ворожка». «Катерина» – трагедія української дівчини-кріпачки. Віртуозне володіння різноманітними художніми засобами, гострота психологічних характеристик у портретному живописі: «Портрет М. Луніна», «Портрет М. Щепкіна», «Портрет Айри Олдріджа», «Портрет Ф. Толстого» та ін. Автопортрет (1840-1841). Творчість у період заслання. Пейзажі: «Мис Тюк-Карагай на п-ові Мангишлак». Життя і побут казахів: «Казашка Катя», «Казашка зі ступою», «Т. Шевченко і казахський хлопчик, що грається з кішкою», «Щасливий ловець», «Діти-байгуші». Ставлення до простої людини, уболівання за її злиденне

життя. Серія «Притча про блудного сина» – суворий вирок дійсності («У шинку», «Програвся в карти», «На кладовищі», «Серед розбійників», «Кара колодкою», «У казематі», «Кара шпіцрутенами»). Портрети: М. Лазаревського, П. Клодта. Автопортрет (1860-1861).

Вплив творчості Т.Шевченка на творчість Л. Жемчужнікова, І. Соколова, К. Трутовського та ін. Л. Жемчужніков. Картина «Кобзар на шляху», навіяна поемою «Катерина». Акварельні портрети селян: «Химка Забіячиха», «Кирило Харченко». І.Соколов – зображення життя українського народу: «Сінокіс на Україні», «Ніч на Івана Купала», «Селянське весілля», «Кобзар», «Збирання вишень», «Повернення з ярмарку», «Спогади про Україну», «На баштані» – деяка ідилічність, замилювання життям українського села. «У корчмі», «До корчми», «Скарга», «Похорони», «Погорільці», «Проводи рекрутів» – гострі соціальні події, сповнені справжнього драматизму. Пейзаж у творах. К. Трутовський – демократичне спрямування, сюжети з народного життя: «Масляна», «Бандурист», «На церкву», «Лірник у селянській хаті», «Чумак». Твори викривального характеру: «Поміщики-політики», «Гра в карти», «Поміщик», «П'яний поміщик», «Привели до пана».

Друга половина ХІХ ст. – поява в образотворчому мистецтві нових тенденцій. Рух за громадянські ідеали мистецтва (на відміну гаслу «мистецтво для мистецтва»). У стінах Академії мистецтв – протест під проводом українця І.Крамського з Острогозька (Слобожанщина). У 70-ті роки – *Товариство пересувних художніх виставок*. Основоположники – І. Крамської («Місячна ніч», «Русалки»), М. Ге, І. Рєпін, М. Ярошенко, М. Кузнецов, М. Пимоненко, А. Куїнджі (Шаповал), М. Дубовський, та ін. Микола Ге (1831-1894) – художник, філософ. Проблема «двох правд»: «Таємна вечеря», «Голгофа», «Христос перед Пілатом». Українська тема: «Місячна ніч. Хутір Іванівський», «Ранок. Хутір Іванівський». Майстер портрету: «Портрет хлопчика-українця».

Наймогутніший представник *передвижницького руху* – уродженець Чугуєва Ілля Рєпін (1844-1930). Українська тема: «Українська хата», «Козак в степу. По сліду», «Чорноморська вольниця». Вершина творчості на українську тематику – «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Портрети Т. Шевченка, М. Мурашка.

Майстри пейзажів та краєвидів. А. Куїнджі (Шаповал) (1842-1910): «Вечір на Україні», «Місячна ніч на Дніпрі», «Українська ніч», «Дніпро вранці». І.Айвазовський: «Чумацький обоз», «Весілля на Україні», «Український пейзаж».

Художня освіта в Україні. Заснування Одеської малювальної школи (1865); Харківської малювальної школи М.Д.Раєвської-Іванової; Київської малювальної школи М.Мурашка (1875). Діяльність передвижників стимулювала появу «Товариства південноросійських художників в Одесі»; «Київського товариства художніх виставок»; «Товариства для розвою руської штуки (мистецтв) у Львові».

Проблеми післяреформеного села у творах М. Кузнецова, К. Костанді, М. Пимоненка.

Кузнецов М.: «Ключниця», «Наймичка», «На сінокос» – інтерес до життя народу, свіжість, колорит, сонячне світло. Портрети П. Чайковського, В. Васнецова, Є. Направника, І. Похитонова, П. Саксаганського, Ф. Шаляпіна.

К. Костанді: «У хворого товариша», «В люди», «Хвора на дачі», «Старенькі» – глибокий психологізм, драматизм. Обдарування колориста в пейзажах: «Рання весна», «Сутінки», «Бузок», «Дівчина з гусьми».

П. Мартинович (1856-1933) – «змарнований талант», етнограф, фольклорист, художник. Твори художні нечисленні, але яскраві, самобутні. Портрети козаків, селян, картини й етюди з українського побуту: «Казенки», «В канцелярії волосного писаря», «Баби хліб печуть».

С. Васильківський (1854-1917) – природа України («Коробів хутор», «Ранок», «По Дінцю»), її історія та мистецька старовина («Козачий пікет», «Козак Голота», «Козачий табір»), побутові та жанрові сцени («Ярмарок у Полтаві», «Побачення»); рисунки пам'ятників української архітектури утворили альбом «З української старовини» 1900 р. Втілення мрій про національне відродження – малярські композиції у будинку Полтавського Земства. Монументальні панно «Обрання полковника

М. Пушкаря», «Чумацький Ромоданівський шлях». Портрети: матері, Т. Шевченка.

О. Сластьон (1855-1933). Портрети кобзарів. «Проводи на Січ».

М.Пимоненко: «Засватана», «В чистий четвер», «В розлуці», «Художник», «Ворожіння на Різдвяне свято», «Весілля у Київській губернії», «Проводи рекрута», «Конокрад», «Жертва фанатизму» – побут, звичаї українського села, природа України, образи трудівників. Пейзажі «Сінокіс», «Суперниці», «Перед грозою».

І. Селезньов (1856-1909). Історична та побутова тематика: «Князь Дмитро Юрійович у летаргічному сні», «Останній акорд», «Звичайна історія». Портрети: художника Ф.Данилова тощо.

Костенко С. (1868-1900) – колоритні й сонячні твори: «Продавщиця», «Біля хвіртки», «За уроком».

Дяченко Г. (1869-1921). Пейзажі: «Вечір над Дніпром»; портрети «Дівчинка», «Голівка дівчинки».

Західна Україна. К. Устиянович (1839-1903). Біблійні та євангельські сюжети: «Мойсей», «Христос перед Пілатом». Історична тематика: «Козацька битва», «Літописець Нестор». Побутові картини: «Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела». Портретний живопис: портрет батька, композиторів Т. Бажанського, А. Вахнянина. Цікава картина: «Шевченко – солдат на Аральському морі».

Т. Копистенський – портрети гуцулів.

Друга половина ХІХст. – українська національна школа пейзажного живопису: В. Орловський, С. Васильківський, С. Світославський, Г. Ладиженський, П. Левченко, К. Крижицький, М. Ткаченко, Т. Дворников, Г. Головков – палка любов до рідної землі, краса рідної природи.

Орловський В. (1842-1914). Жанровий живопис з життя українських селян: «Рибалки», «Сінокос», «Жнива», «Привал чумаків». Пейзажі: «Хати в літній день» та ін. Органічний зв'язок між людьми і природою.

Крижицький К. (1858-1911). Українська природа, широчінь задніпровських далей: «Перед грозою», «Лісові далі».

Світославський С. (1857-1931). Пейзажі – настрої, органічне розкриття стану природи: Воли на оранці», «Зимка», «Перший сніг», «Початок весни», «Осінній етюд», «Осінь».

Похитонов І. (1850-1923). Художник-самоук. Майстерні невеликі пейзажі, оригінальне сприйняття природи: «Зимові сутінки на Україні», «Пасіка». Портрети: «Л. Толстой в Ясній Полянні», портрет В. Фігнер.

Левченко П. (1856-1917). Глибоко національна творчість, ліричний настрої, бідні селянські хатки, тиха річка: «Україна», «На Харківщині», «Водяний млин», «Село взимку». Вплив імпресіонізму: «Край села. Хати». Серія картин з мотивами околиць Мовчанського монастиря: «Путивльський Мовчанський монастир», «Біла хата. Путивль».

Ткаченко М. (1860-1916). Природність мотивів, простота, декоративність, барвистість: «Весна», «Краєвид Харківщини», «Дінець», «Сірецький день», «Біля ставка», «Сільське кладовище».

Головков Г. (1863-1909). Риси модерну й символізму: «Морозний день. На санчатах.» Експресія кольору: «Дубки».

Дворников Т. (1862-1922). Головна роль колориту: «Бузок цвіте». Одеський порт у різні пори року: «В Одеському порту», «Сутінки в порту», «Порт під снігом», «В порту», «Зимовий пейзаж».

Видатною сторінкою творчості відомого російського художника М.Врубеля (1856-1910) є його київський період (1884-1889). Це і робота у Володимирському соборі, а особливо створення геніальних композицій у Кирилівській церкві. Його твори в ній тісно пов'язані із стильовими ознаками мистецтва Київської Русі й доповнені образним ладом мистецтва Відродження: «Ангели з лабарями», «Надгробний плач», «Зішестя святого духа». Особива роль ікон для мармурового іконоста-су: «Афанасій», «Богоматір», «Христос», «Кирило».

Башкірцева М. (1860-1884). Народилась на Полтавщині, але більшу частину життя прожила у Франції, де і написала свої твори: «У студії Р. Жюльєна», «Молода жінка, що читає роман Дюма-сина», «Розлучення». Вплив імпресіонізму: «Жан і Жак», «Мітинг». Відома не тільки полотнами та малюнками, а й «Щоденником» – яскравим явищем духовного життя.

Графіка XIX ст. Т. Шевченко. Серія офортів «Живописна Україна» – історичне минуле, побут і звичаї, природа України: «У Києві», «Видубецький монастир у Києві», «Судна рада», «Старости», «Казка» («Москаль і смерть»), «Дари в Чигирині» – блискуча техніка, типовість образів селян, життєва та історична правдивість.

Л. Жемчужников. Гравюри. Офорти: «Покинута». Альбом «Живописная Украина» – продовження трудів Шевченка.

К. Трутовський. Ілюстрації до творів І. Крилова, М. Гоголя, М. Лермонтова, І. Гончарова, Т. Шевченка. Графіка.

П. Мартинович. Графічні твори нечисленні, але яскраві, самобутні. Ілюстрації до «Енеїди», українських народних дум.

О. Сластьон-графік, ілюстратор творчості Шевченка.

Наприкінці XIX ст. – у Києві створена малювальна школа на чолі з М. Мурашком – критик, педагог, майстер художніх літографій. 1867 р. – перший літографічний портрет Шевченка до «Кобзаря», портрет М. Ге. Ілюстрації до казок Х. Андерсена.

Розділ 9. Образотворче мистецтво модерну, соцреалізму, модернізму та постмодернізму (XX-XXI ст.)

Історія української культури XX ст. – доба складного та суперечливого розвитку, який з одного боку все глибше й тісніше включав Україну до загальносвітового культурного процесу, а з іншого – у воєнних та суспільно-політичних колізіях ламав фундаментальні засади національно-народного буття, нищив витвори культури й самих її носіїв. XX ст.

являє нам «коливання маятника» від всебічного розвитку культури доби національного відродження 1910-1920 рр. та 90-хрр. до занепаду, виродження, асиміляційних процесів.

Скульптура к. ХІХ – поч. ХХ ст. Епоха модерну та неокласицизму.

Балавенський Ф (1864-1943). Рельєфи на античну тему «Похід Фріни» – для фасаду будинку Ф. Ісерліса. Скульптури для Київського іподому, Будинку Маріїнської громади Червоного хреста у Києві, будинку НДІ клінічної медицини ім. М. Стражеско: алегоричні статуї «Медицина», «Милосердя», «Життя»; рельєфи фронтонів. Портрети:

Т. Шевченка, М. Кропивницького (на могилі у Харкові).

Конкурси на створення пам'ятника Т. Шевченку 1910-1914 рр. Брали участь Ф. Балавенський, М. Гаврилко, І. Кавалерідзе, західноукраїнські скульптори Г. Кузневич, М. Парашук. Вибраний проект

М. Гаврилка, та не збудований через війну. Перші пам'ятники тільки у 1918 (Ромни), 1926 (Полтава) І. Кавалерідзе.

І. Кавалерідзе (1887-1978). Історична тематика: «Скіф на коні», «Козак на коні», «Слов'янка». Погруддя театральних діячів: Г. Боссе,

М. Гущиної, Ф. Шаляпіна, Б. Андрєєва. Пам'ятник княгині Ользі для «Історичного шляху» (серія монументів від Михайлівського до Софійського Соборів). Загальне художнє керівництво – Ф. Балавенський, архітектор В. Риков. Статуї Ольги, Кирила та Мефодія – І. Кавалерідзе; статуя Андрія Первозванного – П. Сніткін.

Імпресіонізм у композиціях В. Іщенка («Сон художника», 1911); символізм В. Клімова – «Ясень», 1913-1914, «Декоративна чоловіча голова», 1916.

Архипенко О. (1887-1964) – всесвітньовідомий український мистець. Різні періоди творчості. Вплив модернізму, кубізму. І група творів – статика, пластичність: «Сум», «Похилена жіноча постать», «Жінка, що сидить». ІІ група творів – динаміка, рух життя: «Композиція з 2-х фігур», «Танок», «Червоний танок», «Бокс». Використання дерева, металу, скла: «Ступаюча жінка», «Жінка, яка зачісується», «Постать» – м'які, сповнені тілесного тепла форми. Експерименти у мистецтві. «Архипентура» – механічні картини, на яких змінюються форми; компонент освітлення у зміні форм (статуї біля входу в університет Канзас-Сіті). Портрети: Т. Шевченка, І. Франка, диригента Менгельберга (у Національному Музеї образотворчого мистецтва України).

У Західній Україні. Війтович П. (1862-1936). Академічні композиції: «Персей», «Раб», «Після купелі», «Викрадення сабінянки». У Львові – алегоричні постаті «Торгівля» та «Праця» біля входу у залізничний во-

кзал. Ефектні скульптурні групи на фасаді та в інтер'єрі Львівського театру опери та балету ім. І Франка. «Слава» – над фронтоном. Крім нього театр оздоблювали А. Попель, Т. Баронч, Ю. Марковський.

Попель А. (1865-1910). Пам'ятник поету А. Міцкевичу у Львові у співавторстві з М. Паращуком.

Паращук М. (1878-1963). Скульптурні портрети В. Стефаника,

С. Людкевича, І. Франка, М. Лисенка – психологізм, почуття пластичної форми. Імпресіонізм. Композиції – «Поневолені», «Юнак у кайданах», «Дівчина з народу» – тяжка доля народу. Оптимізм «Народних танцюристів». У Болгарії створив монументи та скульптурні портрети Х. Ботева, Д. Благоева, Г. Дімітрова.

Кузневич Г. (1871-1948). Образи трударів: «Перший хлібороб», «Гончар». Портрети Т. Шевченка.

Бринський М. (1883-1957) – пам'ятник у Відні повсталим робітникам на цвинтарі. Оголені жіночі постаті – неокласицизм. Соціальні проблеми: «Ленін-учитель» для виставки радянської книги у Відні.

Скульптура 20-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Перші десятиліття Радянської влади, учениця О. Родена – Е. Блох (Харків). Лірична тема: О. Пушкін (1937, гіпс). І. Севера – випускник 3-х академій, шанувальник Мікеланджело: «Пацифікація» (1928, гіпс). Б. Кратко «Будьоновець» (портрет художника І. Подольського, 1924, гіпс). Послідовники: Л. Муравін «Портрет акад. О. Богомольця» (1945, бронза, граніт); М. Лисенко «Над Дніпром» (Т. Шевченко, 1964, мармур); В. Клімов «Голова селянина» (1926, бетон); Ж. Діндо «Голова селянки» (1920-1921, дерево);

І. Макогон «Скульптур І. Левицький» (1934, мармур); В. Борисенко «Орел Карпат» (1960, дерево); П. Ульянов «Червоноармієць» (1933, граніт). Всі ці роботи – це напрям соціалістичного реалізму.

Післявоєнна київська школа реалізму: Н. Дерегус-Лоуренс «Портрет Ван Кліберна» (1961, дерево); М. Рябінін «Портрет гуцула» (1959, дерево); Д. Кравич «Ранок» (1959, майоліка); Я. Ражба «Кентавр» (1972, терракота); В. Клоков «Усть-Ілім» (1967, дерево); М. Грицюк «Юна» (1979, бронза); Б. Довгань «Портрет художника О. Лимарева» (1976, бронза) та ін.

80-90-ті роки ХХ ст. – поетика фігуративної пластики, розширення кола традицій: Ю. Сінкевич «Маленький Ікар» (1985, бронза); М. Рапай «М. Булгаков» (1987, бронза); Є. Прокопов «Пам'яті Модільяні» (1985, бронза); В. Федорук «Сидяча» (1988, дерево); Л. Козлов «Материнство» (1991, бронза); Г. Севрук «Янгол» (1995, шамот, емаль); О. Пінчук «По-

каяння космополітів» (1990, бронза); О. Дяченко «Вагітна» (1992, шамот); В. Кравцевич «Несіння хреста» (1992, бронза); В. Притула «Райська пташка» (1997, бронза); С. Карунська «Коломбіна» (1997, бронза); М. Степанов «Хлопчик, що йде» (1996, дерево), тощо.

Розвиток живопису. Продовження розвитку реалістичних традицій передвижників у творчості художника М. Самокиша (1860-1944). Художник-баталіст. Конкурсна картина «Повернення кавалергардів після блискучої атаки під Аустерліцом». Для Тифліського історичного музею «Бій під Авіляром», «Оборона Наурської станції». Серія малюнків – оборона Севастополя. Російсько-японська війна: «Путіловська сопка», «Після бою. Забутий», «Сутичка роз'їздів». Революційні події 1905-1907: «Вулична демонстрація».

У 1905-1906 рр. у Києві та Одесі виходять журнали «Шершень» та «Звон» – сатиричні малюнки та шаржі. Навколо цих журналів групувалися художники Ф. Красицький, О. Сластьон, П. Нілус, Г. Світлицький, О. Мурашко, М. Бурачек та ін.

Нілус П. (1869-1943). Починав ще у к. ХІХст. Скромні герої з невеселими думками: «Лакей», «Відпочинок» (столяр); з почуттям самотності «В кав'ярні». Поч. ХХст. – символізм: «Золоті мрії», «Сад поетів», «Блакитні сутінки».

Світлицький Г. (1872-1948). Пейзажі, постаті знедолених людей: «До міста», «Музиканти». Розписи церков: Хресто-Воздвиженська церква на Подолі у Києві.

Мурашко О. (1875-1919). Конкурсна в Академії «Похорон кошового» – історична тема. Вершина таланту – портретний живопис. Ранні портрети: «Портрет дівчини з собакою», «Портрет у сірому» (Тетяна), «Дівчина біля столу» (портрет Т. Язевої). «Портрет дівчини у червоному капелюсі» – кращий зразок вітчизняного мистецтва. Глибина психологічної характеристики – портрети зрілого періоду творчості – М. Мурашка, Б. Кустодієва, Я. Станіславського, О. Несторової. Цікаві й графічні роботи художника. Живопис модерну: «Кафе». Вплив імпресіонізму: «Паризьке кафе». Живописні пошуки. «Селянська родина» – душевна спорідненість поколінь. Останні твори: «Пралля», «Продавщиця квітів», «Жінка з настурціями» – драматичне звучання. Автопортрет 1917 р.

Наприкінці ХІХ ст. розпочав творчий шлях І. Їжакевич. Станковий, монументально-декораційний та театральний живопис, графіка, ілюстрації до книг. У творчості – теми з селянського життя: «На Дніпрі», «Збирання лози для виготовлення кошиків», «Біля кузні»;

історичне минуле: «Запорожці готуються у похід», «У засаді». Розписи церков: Покровська церква на Пріорці.

Реалістичні традиції у творчості Ф. Красицького (1873-1944). Онук сестри Т. Шевченка Катерини. Побутові картини: «Якби не панич», «Біля криниці»; історична тема: «Гість із Запоріжжя»; портрети селян: «Баба Олійничиха», «Дід Грицько»; портрети М. Старицького, Лесі Українки, Т. Шевченка, І. Франка. Поетичність, теплота живописних образів.

На початку ХХ ст. припадає й розквіт творчості західноукраїнського художника І. Труша (1869-1941). Любов до рідної землі, поетичні пейзажі: «Захід сонця в лісі», «Дніпро», «Шевченкова могила». Життя гуцульського села: «Трембітарі», «Гагілки», «Гуцулка з дитиною». Портретна галерея: І. Франка, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка, В. Стефаніка. Художній критик, організатор виставок.

О. Кульчицька (1877-1967) – талановитий графік, живописець, етнограф. Поетична природа Карпат, живописні села Галичини, побут і звичаї галичан, їх історичне минуле, образ простих людей: «Ярмарок у Косові», «Діти на леваді», «Бідняцька родина», «За море», «Бідні діти», «Сироти», «На панщині».

А. Монастирський (1878-1969) – реалізм, унікав нових віянь: «Селянин у хаті», «По діброві вітер віє», «Перебендя», «Катерина» (творчість Т. Шевченка). Портрети: Ф. Шкрібляка, Т. Шевченка, Б. Хмельницького.

З життям народу пов'язана і творчість М. Івасюка з Буковини. Низка історичних полотен: «Битва під Хотиним», «Богун під Берестечком», «В'їзд Б. Хмельницького у Київ» (20 років писав). Жанровий та портретний живопис: «Гуцулка під деревом», «Мати».

Початок ХХ ст. ознаменувався появою творів стилю модерн (сецесіон, арт нуво, югенд-штилль). Виник у Австрії, Німеччині, наприкінці ХІХ ст. Як антитеза мертвому академізму і «розхристаному» імпресіонізму. У мистецтві закінчувалась доба «приземленого» реалізму. Художники відчували причетність людини до космосу, фізичну і духовну. У Краківській Академії прилучились до австрійського сецесіону М. Жук, О. Новаківський, Ф. Кричевський; у Німеччині відчували вплив югенд-штиллю О. Мурашко, А. Маневич, Г. Нарбут, В. Максимович. Стиль модерну зазирнув в сферу реалізму О. Шовкуненка, І. Їжакевича. Через арт нуво пройшли й українські авангардисти А. Петрицький та О. Богомазов.

Одну з провідних ролей у розвитку мистецтва поч. ХХ ст. відіграють брати Василь (1872-1952) та Федір (1879-1947) Кричевські. Василь – талановитий архітектор, графік, маляр, театральний художник. Майстер імпресіоністичної школи, пейзажист. Графік – оформлювач 70 українських видань: «Ілюстрована історія України», «Культурно-національний рух в Україні XVII-XVIII ст. « М. Грушевського; альбом «Українське мистецтво» В. Щербаківського, проектів державних гербів, печатки УНР, грошових банкнот тощо. Автор декорацій і костюмів для театру М. Садовського, Українського державного театру. Федір – талановитий портретист: «Портрет П.Г. Кричевської, матері художника», «Портрет Л.Старицької у зеленій сукні», «Портрет Галі Старицької», «Портрет Л.Старицької на золотому тлі». Велике полотно «Наречена» – реалістичні традиції передвижників у поєднанні з новими живописними шуканнями. Героїко-драматичне трактування образів українського життя – триптих «Життя», «Молодиці», «Три віки» – дівоча стрічка, парчевий очіпок молодиці і темна хустка старої жінки – поетично-символічний зміст реальних образів. Євангельські сюжети: «Оплакування Христа», образи Дедала та Ікара, зображення амазонок, начерки образу Саванароли.

У художньому житті Західної України помітною сторінкою була творчість О. Новаківського (1872-1935). Представник стилю модерн. Народна тематика: «Коляда»; панно «Наука», «Народне мистецтво», «Народна пісня» (для Львівського музичного інституту ім. Лисенка). Портрети: «Автопортрет з дружиною», портретна композиція «Музика», портрети О.Довбуша і його подруги Дзвінки. Впливи експресіонізму: «Пробудження», «Молох війни». Ліричні композиції: «Хризантеми», «Натюрморт із хризантемами».

О. Курилас (1870-1951). Портрети Шевченка, дружини. Жанрові полотна «У краківському сквері».

Ще один майстер українського модерну М. Жук (1883-1964) – гостре відчуття лінійного ритму та декоративність, графічні техніки. Автор численних портретів, панно, пейзажів, тонкий майстер офорту, ліногравюри та книжкової графіки. Внутрішній світ, суть душі, драматична схвильованість: «Портрет М. Біляшівського», «Портрет М. Коцюбинського», «Портрет жінки у білому». «Портрет дівчини», «Портрет П. Тичини», «Портрет Л. Курбаса». Тонкій настрій та узагальненість форм – романтичне декоративне панно: «Чорне і біле», «Казка», «Хризантеми».

П. Холодний (1876-1930). Символізм. Поєднання декоративності з реалістичною документальністю: «Портрет дівчини», «Казка про дівчину й паву».

Пейзажний живопис модерну. А. Маневич: «Міський краєвид», «Вінниця. Єрусалимка» (єврейська околиця). М. Бурачек: «Золота осінь», «Соняшники».

Термін «український авангард» увів паризький мистецтвознавець Андрій Наков для виставки у Лондоні 1973 р. Тоді Захід вперше побачив роботи В. Єрмилова, О. Богомазова, Д. Бурлюка та ін. Український авангард у різних напрямках: кубофутуризм: О. Екстер (Григорович 1882-1949): «Три жіночі постаті», «Київ. Фундуклеєвська вулиця ввечері»; брати Володимир і Давид Бурлюки: «Карусель», «Жнива»; В. Єрмилов: «Гитара», «Булка», «Хліб. Тарілка. Ніж.»; О. Богомазов: «Вірменка», «Портрет дочки». Супрематизм: К. Малевич «Селянка і хрест».

Творчі пошуки й суперечності одного з представників українського авангарду О. Богомазова (1880-1930): «В'язниця», «Сінний базар у Києві», «Київській краєвид»(трамвай на Львівській вулиці).

Посткубічний експресіонізм: Тишлер. Сюрреалізм: М. Андрієнко-Нечитайло. Конструктивізм: А. Петрицький (1895-1964): «Пісні поета», «Царівна Лебідь і Гвідон», «Мої мрії», «Кат», «Ексцентричний танок».

Український неопримітивізм: бойчуківський стиль. М. Бойчук (1882-1939) і Т. Бойчук (1896-1922). Засновник школи монументального мистецтва в Україні. Сільський примітив – український Піросмані. З 1917 р. очолює майстерню в УАМ в Києві. 1937 р. – репресії, гоніння, арешт, розстріл. Фрескові композиції знищені. Розписи казарм Луцького полку в Києві 1919 р. знищили денікінці. Більшість творів й архіві втрачено. Залишились: «Плач Ярославни», «Урожай», 6 малюнків голів. Реставрація іконостасу в церкві у с. Лемеші на Чернігівщині (родова Розумовських). Тиміш Бойчук: «Жінки біля яблуні», «Хлопець і дівчина», «Торгують насінням», «Садять картоплю», «Коні на пасовиську», «Баби на городі», «Етюд дерева».

Школа М. Бойчука. Монументальне мистецтво у поєднанні з архітектурою. Розписи селянського санаторію Хаджі-бей на Чорному морі, Червонозаводського театру в Харкові. 1923 р. – майстерня М. Бойчука оформила Український павільйон на I Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві – знищені, відсутні і фотодокументи, і репродукції. Фрески «Свято врожаю» М. Бойчука, «Індустріалізація» В. Седяра, «Відпочинок і культура» І. Падалки, «Фізкультура і спорт» О. Павленка. Після арешту знищені.

В українській культурі ХХ ст. тоталітарне мистецтво охоплює майже 50 років – аж до 1980-х років. Легенди про вождів, своя історія та її здобутки. Мистецтво кероване і залежне. Державний інструмент втілення ідеологічних догм. Доктрина «соціалістичного реалізму». Хоча твори Ф. Кричевського «Переможці Врангеля», Т. Яблонської «Хліб», Г. Меліхова «Молодий Т. Шевченко в майстерні К. Брюллова», Г. Світлицького «Колгосп в цвіту», та ін. не вміщуються в рамки режиму. Але в цей період маємо й «високоідейні твори»: В. Пузирков «Портрет Й. Сталіна», С. Прохоров «Виступ С. Орджонікідзе», С. Кириченко «Й. В. Сталін», В. Костецький «Допит ворога», М. Дерегус «Збирання фруктів в колгоспі», О. Шовкуненко «Портрет стаханівців», С. Григор'єв «Портрет маршала Конєва», К. Філатов «В. І. Ленін», С. Гуєцький «Смольний. 1917», М. Божій «Двадцятий вік» та багато ін.

Але були в українських митців і твори, які з точки зору партійної ідеології «спотворюють нашу соціалістичну дійсність, подають фальшивий образ радянських людей, не мають ніякої художньої цінності». Ці твори були вилучені з причини «формалізму та націоналізму» й відправлені до Спецфонду Національного Художнього музею України у 1937-1939 рр. До II світової війни їх було близько 2 тис., а після – 300. Цей спецфонд врятував деякі твори В. Пальмова, О. Богомазова, О. Екстер, бойчукістів. Деякі з них тепер виставлені у залах музею та на виставках: С. Рибак «Місто», М. Попов «В сонячний день», К. Єлева «Голова чоловіка», Л. Крамаренко «Збирання врожаю», О. Мордань «Єдиний фронт», О. Петренко «Фабричне місто», Й. Гуревич «Відпочинок», М. Савченко-Бельський «Червоноармієць» та багатьох ін.

З 60-х років ХХ ст. починається реабілітація творчості бойчукістів, авангардистів. Паростки національно ангажованого мистецтва, національної самобутності. Молодь повертає «права громадянства» напрямам, раніше забороненим: «імпресіонізм», «фовізм», «експресіонізм» та ін. Після розпаду СРСР – полістилізм у вільному мистецтві України як «Ноев Ковчег» презентує, дивує, збентежує всіх. Цей «Ноев ковчег» включає і соцреалізм, і реалізм, і андерграунд, і «суворий стиль», і фольклоризм, і імпресіонізм, і ліризм, і експресіонізм та фовізм, і «ретро-класику», і метафоризм, і нефігуративний живопис, і нову фігуративність (пінакотеку) та безліч ін.

Соцреалізм представлений: А. Пламеницьким «1943. Незабутнє», В. Чеканюком «За землю», Т. Голембієвською «Безсмертя», О. Лопуховим «Війна», С. Григор'євим «Вечірні промені», В. Виридовою-Готьє «Лист», В. Костецьким «Сонячний день», тощо.

Реалізм представлений Р. Сельським «Карпатський пейзаж», М. Романишиним «Мати», Т. Яблонською «Осінній портрет», С. Шишком «Хати», О. Животковим «Місяць над Сеймом», М. Сельською «Портрет Стасі» та ін.

Андерграунд проявляється у творах: Ф. Гуменюк «Вірність України», Л. Дульфан «Поцілунок», К. Звіринський «Пейзаж – 2», Я. Левич «Стара яблуня», З. Толкачова «Гренада», Г. Гавриленко «Композиція», Є. Бездір-Кремницька «Композиція з 2-ма вершниками», І. Марчук «Згасає надія», В. Спірідонов «Розмова», тощо.

Цікавий і «суворий стиль», що повертає до тематики війни, випробувань історії: О. Орябинський «Тривога», В. Рижих «Реліквії Бресту», М. Вайнштейн «Брати. 1941р.», А. Горська «Портрет батька», І. Григор'єв «У той час мені було 10 років» та ін.

Приваблює своєю національною самобутністю і «фольклоризм»: Ф. Манайло «Гуцулики», В. Барінова-Кулеба «Ходім, Настю, сонце зайшло», М. Демцю «Золоті барви Карпат», А. Коцка «Дівчата», І. Задорожний «Максим Березовський», Є. Лещенко «Озеро. Ранок любові, ранок надії», Е. Медвецька «Весілля», Є. Найден «Провінційні святи», В. Микита «Ягня», тощо.

Імпресіонізм представлений картинами: Г. Хижняк «Абітурієнтка Ольга», Н. Муравська «День народження в Гурзуфі», П. Сльота «Гурзуф», О. Яблонська «Блакитний балкон», Є. Волобуєв «Тане сніг», А. Кашшай «Рання весна».

Провесною творчої свободи став ліризм, який відображений в картинах В. Буднікова «Мертвий сезон», Г. Атаян «Осінь на Подолі», Г. Гавриленко «Пляж», З. Лерман «Сестри. Пляж», С. Одайник «Звуки літньої ночі», Т. Сільваши «Жести», В. Рижих «Двійко», С. Лопухової «Попелюшка».

Неоднозначність та чуттєвість експресіонізму та фовізму простежується в картинах: Є. Звездова «Три грації на червоному тлі», М. Глущенко «Місячна лірика», А. Лимарева «Чистять сливи», Л. Рапопорт «Автопортрет», В. Ралко «Побачення», тощо.

Своєрідний екскурс в історичне минуле за темами і засобами – напрям ретро-класики: Г. Григор'єв «Варіація на тему Діонісія і Рембрандта», О. Агафонов «Мої поздоровлення», Г. Бородай «Пам'яті О. Венеціанова», М. Гуйда «Сон», В. Зарецький «Солдатка», Ю. Луцкевич «Апофеоз живопису», Г. Неледва «Портрет художника В.Рижих»,

С. Пустовойт «Увійдіть вузькою брамою», В. Реунов «Натюрморт золотий», В. Сидоренко «Присмеркова зона».

Напряма метафоризму, полістилізму знаходять відображення в творах: М. Бабака «День ненароджених птахів», Б. Буряка «Діалог», М. Журавля «Сфера, що падає», М. Вайсберга «Вечеря», М. Скугарєва «Севастопольський вальс», О. Ройтбурда «Люстро», С. Панича «Страсті», К. Реунова «Не кажи, ні», М. Кумаковської «Темна українська ніч», В. Яковця «Спостерігач», Л. Медвідя «Дігнати метелика», П. Керестея «Як тебе не любити, Києве мій», М. Шимчука «Ню», О. Петрової «Гаямниця», та ін.

Школа Романа та Маргіти Сельських (Львів – 1950-1990 рр.) дала поштовх до народження нефігуративного живопису, що відтворений у творах: Р. Сельського «Павутиння», К. Звіринського «Вертикаль», В. Барського «Вечір», Е. Коткова «Нічний двір», Ф. Юр'єва «Передчуття Чорнобиллю», Л. Яструба «Великий каскад», В. Маринюка «З червоним квадратом», В. Стрельнікова «Прогулянка», В. Хомкова «Псалом Давида», М. Гейка «Чотири стани гори», К. Борисюка «Мій хрест»,

І. Марчука «З кольорових прелюдій», О. Дубовика «Покажчик», Є. Петренка «Передвістя» та ін.

Кінець 80-х – початок 90-х ознаменовані в українському мистецтві відгомонами «нової хвилі» (70-80-х рр.) в Європі, пов'язаної з постмодернізмом, постструктуралізмом. Ідея «віяла» – звернення до всяких стилів, є підґрунтям «радикального еkleктизму» постмодерністського мистецтва, тому пінакотека, нова фігуративність. Це і С. Ликов «Концерт бароко», М. Мамсіков «Риска», К. Проценко «Велика проблема», О. Гнилицький «Хвиля», О. Клименко «Фонтан безмовності», Л. Вартиванов «Примарний пейзаж», М. Маценко «Проект українських грошей «Вася», О. Тістол «Везувій», В. Трубіна «Котик поранений іде, вушко песику гризе», В. Рябченко «Жертва», Ю. Соломко «Перший бал», І. Чічкан «Дідусева картина», тощо.

Традиції українського іконопису та містично-релігійної тематики в малярстві почали занепадати у ХІХ ст., потім була перервана 70-літньою «дехристиянізацією» України. Але в діаспорі сакральне мистецтво продовжувало розвиток, а з 90-х років відродилось і в Україні. Течія Собор поєднує чуття ікони давньої і сучасної: П. Холодний «Різдво Христове» (США), Х. Дохват «Богородиця ніжності» (США), С. Гординський «Св. Володимир і Ольга» (США), Ю. Мокрицький «Йосиф Обручник» (Канада), В. Доброліж «Ісус Христос» (Канада), О. Мазурик «Св. Георгій» та «Св. Михаїл» (Франція), М. Бідняк «Чорнобильська Богоматір» (Канада); О. Мельник «Вхід в Єрусалим» (Київ), Н. Денисова «Мати Божа» (Київ), Е. Ніконоров «Повернення з Єгипту» (Івано-

Франківськ), П. Гончар «Свято» (Київ), В. Денбовецька «Повернення до раю» (Київ), О. Левчишина «Едем. Ранок» (Київ), О. Анд «Фатальність» (Київ), С. Марус «Ловці душ» (Київ), тощо.

Графіка ХХ ст. Мистецтво «паперового аркуша». Стиль модерн у графіці. Часописи 1907-1910 рр. («Шершень» – твори Ф. Красицького, О. Сластьона, С. Світославського; «Звон» – твори П. Нілуса, М. Ліпського, В. Заузе; «Штык» – твори А. Аверченко).

М. Жук – унікальний графік: і дерево, і офорт, і літографія, і ліногравюра. Портрет В. Кричевського, 1932.

В. Кричевський – національний варіант модерну: мотиви українських стародруків, народного мистецтва: обкладинка книги М. Грушевського «Культурно-національний рух на Україні XVI-XVII вв.», 1912 р.

Визначний майстер художньої книжкової ілюстрації – Г.Нарбут (1886-1920). Обкладинка для книги Г. Лукомського «Старовинні садиби Харківської губ.», кольорові малюнки для «Малоросійського гербовника» (60 гербів), «Герби гетьманів Малоросії» – тонке розуміння рисунка, композиції, уміння користуватися графічним матеріалом та технікою. Співавтор Державного герба і Державної печатки гетьманату, кліше українських грошових знаків. Оформлення книжок – ілюстратор казок Андерсена, байок Крилова, ілюстратор «Енеїди»; обкладинки книжок і журналів (ж-л «Сонце труда», 1919 р.).

Кубофутуризм О. Богомазова («Вулиця»), В. Єрмилова (обкладинка нот «Інтернаціонал», 1921), А. Петрицького (обкладинка книги Д. Петровського «Повстання», 1931).

Примітивізм М. Бойчука («Пастушок», 1920), О. Кульчицької (обкладинка книги «Українські байки», 1923, дереворит), І. Падалки (обкладинка книги «Енеїда», 1931, ліногравюра).

Конструктивізм В. Кричевського (обкладинка книги «Українське малярство» І. Труша, 1931), робіт В. Меллера, Г. Фішера, А. Страхова.

Львівська графічна школа: О. Гординський (обкладинка книги А. Шніцлера «Зелений какаду. Гротеска», 1930), П. Ковжун (обкладинка книги І. Франка «Як Юра Шикманюк брив Черемош», 1923).

Радянська графіка 1920-40-50-х років – «відтворення дійсності у її революційному розвитку» – ангажований соцреалізм і справжнє реалістичне мистецтво: І Конончук («Дош, дош, дош», 1934); В. Касіян (Ілюстрації до книги В. Стефаніка «Твори», 1933); Л. Крамаренко («Верблюди. Саманний базар», 1934); І. Плещинський («Вилково», 1945); О Усачов («Дівчинка з книгою», 1923).

Українські графіки у Парижі: М. Андрієнко-Нечитайло («Композиція», 1950); Г. Старицька («Персонаж», 1960); в США: Я. Гніздовський («Черепаха», 1962).

Фольклорні сюжети у творчості М. Дерегуса («Вітер», 1957, офорт); Ю. Кратохвилі-Видимської («Львівські вежі», «Гуцул з люлькою», 1958, дереворит); Я. Музики («Ліс», «Коні», 1959, ліногравюра); Г. Якутовича (ілюстрації до книги І. Кочерги «Ярослав Мудрий», 1962, дереворит); О. Кульчицької («Лісовик», «Мелодія гір», «Головач», 1950-1960, дереворит); С. Караффи-Корбут («Ярославна», 1966, ліногравюра).

Графіка 1960-70-х років – захоплення «ізмами», але збереження національної тематики, особливо в дитячій книзі: Г. Гавриленко («Перед статуями Мікеланджело», до книги М. Бажана «Доробок», 1978, ліногравюра); Л. Левицький («Кози і птахи», 1973, літографія); І. Остафійчук («Село», ілюстрація до оповідань І. Франка «Малий Мирон», 1974).

Графіка 1980-их – інтелектуальні та технологічні захоплення національними художніми традиціями: О. Сухоліт («Жінка», 1986); С. Якутович (25 заставок до роману Ш. де Костера «Тіль Уленшпігель», 1987-1989, офорт).

Графіка 1990-тих – образно-пластичні відкриття, пастелі: М. Гейко (цикл «Вірменські враження», 1990); А. Чебикін («Енергія», 1991).

Кінець ХХ – поч.ХХІ ст. – різноманіття образних систем: офорт – П. Маков («Квіточки» з серії «Ботсад»); С. Стратійчук («Розмова зі сфінксом»); літографія – В. Іванов – Ахметов («Нариси з анатомії людини»); інтагліо – І. Подольчак («Великий гермафродит»); ліногравюра (О. Кірпенко); комп'ютерна графіка (І. Остроменська); шовкографія (О. Кудінова, О. Прахова); акварелі (В. Вештак, І. Кириченко, Н. Кохаль).

Список рекомендованої літератури

Александрович В. Західноукраїнські малярі XVI століття. – Львів, 2000.

Александрович В. Українське малярство XIII-XV ст. – Львів, 1995.

Алпатов М. Древнерусские мозаики и фрески XI-XV веков. – М., 1973.

Асеев Ю. Архітектура Київської Русі. – К., 1969.

Асеев Ю. Мистецтво стародавнього Києва. – К., 1969.

Асеев Ю. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980.

Асеев Ю. Київська Русь. – К., 1990.

- Бабаєнко Л.* Українське образотворче мистецтво. – Кіровоград, 2001.
- Білецький П.* Українське мистецтво XVII-XVIII ст. – К., 1963.
- Білецький П.* Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII ст. – К., 1981.
- Білецький П.* Український портретний живопис XVII-XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К., 1969.
- Белецький П.* Украинский портрет XVII-XVIII вв. – Л., 1981.
- Вечерський В.* Українська спадщина, – К., 2004.
- Вздорнов Г.* Исследование о Киевской псалтыри. – М., 1973.
- Вуйцик В.* Новознайдений твір Федора Сеньковича // Образотворче мистецтво. – 1972. – №2.
- Голубець М.* Начерк історії українського мистецтва. – Львів, 1922.
- Гординський С.* Українська ікона XII-XVIII ст. – Філадельфія, 1973.
- Драган М.* Українська декоративна різьба. – К., 1970.
- Жолтовський П.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI-XVIII ст. – К., 1958.
- Жолтовський П.* Український живопис XVII-XVIII ст. – К., 1978.
- Жолтовський П.* Малюнки Києво-Печерської іконописної майстерні. – К., 1983.
- Жолтовський П.* Монументальний живопис на Україні в XVII-XVIII ст. – К., 1988.
- Жолтовський П.* Художнє життя на Україні в XVII-XVIII ст. – К., 1989.
- Запаско Я.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., 1971.
- Запаско Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI-XVII ст. – Львів, 1971.
- Історія української культури.* – Тт. I-V. – К., 2001-2005.
- Історія українського мистецтва.* – Тт. I-VI. – К., 1966-1970.
- Історія української культури.* – К., 2000.
- Історія української культури / Крип'якевич І.* – К., 1994.
- История русского искусства.* – Т. I. – М., 1953.
- Каргер М.* Древний Киев. – Т. II. – М. – Л., 1961.
- Корина О.* Живопись домонгольской Руси. – М., 1974.
- Кравич Д., Овсійчук В., Черепанова С.* Українське мистецтво. – Т. I-III. – Львів, 2003, 2004, 2005 рр.
- Криволапов М.* Про мистецтво та художню критику України ХХст. – К., 2006. – Кн. I.
- Лазарев В.* Михайловские мозаики. – М., 1966.
- Лазарев В.* Мозаики Софии Киевской. – М., 1960.

Лазарев В. Русская средневековая живопись. – М., 1970.

Лобановський Б., Говдя П. Українське мистецтво другої пол. XIX – поч. XX ст. – К., 1989.

Логвин Г. З глибин. Давня книжкова мініатюра. XI-XVIII ст. – К., 1974.

Логвин Г. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI-XVII ст. – К., 1990.

Логвин Г. Софія Київська. – К., 1974.

Логвин Г. Софія Київська. – К., 2001.

Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968.

Логвин Г. Украинское искусство X-XVIII вв. – М., 1963.

Логвин Г. Миляева Л. Украинское искусство к. XIII – первой пол. XVII вв. // История искусства народов СССР. – Т. 3. – М., 1974.

Логвин Г. Миляева Л. Украинское искусство второй половины XVII-XVIII вв. // История искусства народов СССР. – Т. 4. – М., 1976.

Логвин Г., Миляева Л., Свенцицька В. Український середньовічний живопис. – К., 1976.

Любченко В. Львівська скульптура XVI-XVII століть. – К., 1981.

Миляева Л., Логвин Г. Українське мистецтво XIV – першої пол. XVII ст. – К., 1963.

Миляева Л. Розписи Потелича. – К., 1969.

Миляева Л. Росписи Потельча. – М., 1971.

Миляева Л. Майстер Андрійчина. // Українське мистецтвознавство, 1971.

Миляева Л. Спасо-Преображенская церковь села Великие Сорочинцы Полтавской области. // Зб. Радова «Западноевропейски барок и византийски свет». – Белград, 1991.

Milyaeva L. The Ukrainian Icon. 11th–18th centuries. From Byzantine sources to the Baroque. Saint-Petersbourg – Bournemouth, 1996.

Миляева Л. Иконография и красноречие украинского барокко (росписи надвратной церкви Киево-Печерской лавры) // Восточнохристианский храм. Литургия и искусство. – Спб.; 1994.

Мистецтво України XX ст. (1900-2000). – Каталог. – К., 1999.

Мистецтво України. Енциклопедія в 5-ти томах / Кудрицький. – К., 1995.

Нельговський Ю., Степовик Д., Членова Л. Українське мистецтво: від найдавнішого до початку XXст. – К., 1976.

Овсійчук В. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – К., 1985.

- Овсійчук В.* Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К., 1985.
- Овсійчук В.* Майстри українського бароко. – К., 1991.
- Овсійчук В.* Українське малярство X-XVIII ст. Проблема кольору. – Л., 1996.
- Овсійчук В.* Класицизм і романтизм в українському мистецтві. – К., 2006.
- Откович В.* Народна течія в українському живопису в XVII-XVIII ст. – К., 1990.
- Свенціцька В.* Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві. – К., 1966.
- Свенціцька В. Откович В.* Український народний живопис. XIII – XVIII ст. – К., 1991.
- Свенціцька В., Сидор О.* Спадщина віків. Українське малярство XIV-XVIII ст. у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990.
- Українське барокко та європейський контекст. – К., 1991.
- Українське мистецтвознавство в міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. – К., 1983.
- Степовик Д.* Українське мистецтво першої пол. XX ст. – К., 1982.
- Степовик Д.* Леонтій Тарасевич. – К., 1986.
- Степовик Д.* Олександр Тарасевич. – К., 1975.
- Степовик Д.* Іван Щирський. – К., 1988.
- Українське мистецтво та архітектура к. XIX – поч. XXст. / *Білецький П., Горбачов Д.* – К., 2000
- Уманцев Ф.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – К., 1970.
- Фоменко В.* Григорій Левицький. – К., 1976.
- Ханко В.* Лекції з історії мистецтва. – К., 2007-2008. – Кн.3-4.
- Шейко В.* Історія української художньої культури. – Харків, 2003.
- Щербаківський В.* Українське мистецтво. – К., 1995.

Зміст курсу

№ п/п	Назви модулів і тем	Кількість годин				Індивідуальна робота	Самостійна робота
		Всього	Аудиторних	Із них:			
				Лекції	Семінари		
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Модуль I. Мистецтво з найдавніших часів до XIV ст.						
1.1	Мистецтво найдавніших часів	8	4	2		2	4
1.2	Мистецтво Київської Русі	9	5	2	2	1	4
2.	Модуль 2. Мистецтво середньовіччя (XIV – першої пол. XVI ст.)						
2.1	Живопис, книжкова мініатюра	10	6	2	2	2	4
2.2	Скульптура	9	5	2	2	1	4
3.	Модуль 3. Мистецтво епохи Ренесансу (другої пол. XVI – першої пол. XVII ст.)						
3.1	Живопис, книжкова мініатюра	10	6	2	2	2	4
3.2	Скульптура	9	5	2	2	1	4
4.	Модуль 4. Мистецтво епохи Бароко (другої пол. XVII – XVIII ст.)						
4.1	Живопис, графіка	10	6	2	2	2	4
4.2	Скульптура	7	3	2		1	4
5.	Модуль 5. Мистецтво XIX ст.						
5.1	Живопис першої пол. XIX ст.	8	4	2		2	4
5.2	Живопис другої пол. XIX ст.	8	4	2	2		4
5.3	Графіка	10	6	2	2	2	4
5.4	Скульптура	10	6	2	2	2	4
6.	Модуль 6. Мистецтво XX-XXI ст.						
6.1	Живопис першої пол. XX ст.	8	4	2		2	4
6.2	Живопис другої пол. XX-XXI ст.	8	4	2	2		4
6.3	Тема 15. Графіка	10	6	2	2	2	4
6.4	Тема 16. Скульптура	10	6	2	2	2	4
	Всього	144	80	32	24	24	64

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Витоки українського образотворчого мистецтва з найдавніших часів до формування феодальної держави.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

- 1.1. Мистецтво палеоліту, мезоліту, неоліту.
- 1.2. Мистецтво енеоліту.
- 1.3. Мистецтво кимерійців, скіфів, сарматів.
- 1.4. Мистецтво Північного Причорномор'я та Криму.
- 1.5. Перші мистецькі пам'ятки слов'ян.

Лекція 2. Мистецтво Київської Русі X-XIII ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

- 2.1. Скульптурна пластика.
- 2.2. Монументальне малярство.
- 2.3. Книжкова мініатюра.

Лекція 3-4. Мистецтво України-Руси XIV – перша пол. XVI ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

- 3.1. Скульптура.
- 3.2. Монументальне малярство.
- 3.3. Книжкова мініатюра.

Лекція 5-6. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

- 5.1. Скульптура.
- 5.2. Малярство:
  - а) розписи храмів;
  - б) портрет.
- 5.3. Графіка.

Лекція 7-8. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

7.1. Скульптура.

7.2. Малярство:

а) розписи храмів;

б) портрет.

7.3. Графіка.

7.4. Рукописна книга.

Лекція 9-10. Українське мистецтво XIX ст. Живопис.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

9.1. Розписи храмів:

а) Володимирського собору;

б) Кирилівської церкви.

9.2. Ознаки класицизму в образотворчому мистецтві:

а) творчість художників-кріпаків: В. Тропініна, К. Павлова; І. Зайцева, Г. Лапченка, І. Усенка, П. Золотухи, С. Алексєєва;

б) пейзаж як самостійний жанр – акварелі О. Кунавіна, пейзажі І. Сошенка, картини Сажина, творчість В. Штернберга

в) творчість портретистів П. Шлейфера, Г. Васька, О. Рокачевського, М. Брянського, Д. Безперчого, А. Мокрицького, Є. Крендовського.

9.3. Новий етап у розвитку українського образотворчого мистецтва – творчість Т. Шевченка.

9.4 Вплив творчості Т. Шевченка на творчість Л. Жемчужнікова, І. Соколова, К. Трутовського та ін.

9.5. Товариство пересувних художніх виставок. Основоположники – І. Крамської, М. Ге, І. Рєпін, М. Ярошенко, М. Кузнецов, М. Пимоненко, А. Куїнджі (Шаповал), М. Дубовський, та ін.

9.6. Художня освіта в Україні – одеська малювальна школа (1865), Харківська малювальна школа, Київська малювальна школа М. Мурашка (1875).

9.7. Проблеми післяреформеного села у творах М. Кузнецова, К. Костанді, М. Пимоненка, П. Мартиновича, О. Сластьона, І. Селєннова, Г. Дяченка.

9.8. Західна Україна. К. Устиянович, Т. Копистенський.

9.9. Українська національна школа пейзажного живопису: В. Орловський, С. Васильківський, С. Світославський, Г. Ладиженський, П. Левченко, К. Крижицький, М. Ткаченко, Т. Дворников, Г. Головков.

9.10 Київський період (1884-1889) М. Врубеля.

9.11. Башкірцева М. – яскраве явище духовного життя.

Лекція 11. Українське мистецтво ХІХ ст. Графіка ХІХ ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

11.1. Т. Шевченко. Серія офортів «Живописна Україна».

11.2. Л. Жемчужников. Гравюри. Офорти.

11.3. К. Трутовський. Ілюстрації до творів І. Крилова, М. Гоголя, М. Лермонтова, І. Гончарова, Т. Шевченка.

11.4. П. Мартинович. Ілюстрації до «Енеїди».

11.5. О. Сластьон – графік, ілюстратор творчості Шевченка.

11.6 Київська малювальна школа на чолі з М. Мурашком. Розвиток літографії.

Лекція 12. Українське мистецтво ХІХ ст. Скульптура.

(2 академічні години)

Питання до розгляду

12.1. Діяльність І. Мартоса, П. Клодта, В. Демут-Маліновського, Ф. Щедрина.

12.2. Розвиток монументальної скульптури у перш. половині ХІХ ст.:

а) пам'ятник на честь Магдебурзького права у Києві;

б) пам'ятник Рішельє в Одесі;

в) колона Слави у Полтаві.

12.3. Розвиток монументальної скульптури у другій пол. ХІХ ст.:

а) пам'ятник кн. Володимиру в Києві;

б) пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві;

в) пам'ятник Миколі І;

г) пам'ятник Олександрю ІІ.

12.4. Діяльність українського скульптора Л. Позена.

12.5. Творчість П. Забіла (Забелло); В. Беклемішева, Б. Едуардса, Г. Кузневича, М. Гаврилка, М. Паращука, Ф. Балавенського.

12.6. Творчість братів Вітверів в Західній Україні.

12.7. Діяльність родини Шимзерів.

Лекція 13-14. Українське мистецтво ХХ – поч. ХХІ ст. Живопис.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

13.1. Продовження реалістичних традицій передвижників у творчості художників М. Самокиша, Ф. Красицького, О. Сластьона, П. Нілуса, Г. Світлицького, О. Мурашко, М. Бурачека, І. Їжакевича та ін.

13.2. Творчість західноукраїнських художників І. Труша, О. Кульчицької А. Монастирського, М. Івасюка.

13.3. Поява стилю модерн: М. Жук, О. Новаківський, Ф. Кричевський; О. Мурашко, А. Маневич, Г. Нарбут, В. Максимович, О. Шовкуненко, І. Їжакевич.

13.4. Український авангард:

а) кубофутуризм: О. Екстер; брати Володимир і Давид Бурлюки; В. Єрмилов, О. Богомазов.

б) супрематизм К. Малевича;

в) посткубічний експресіонізм Тишлера;

г) сюрреалізм М. Андрієнко-Нечитайла;

д) конструктивізм А. Петрицького; Хвостова.

є) український неопримітивізм: бойчуківський стиль.

13.5. Тоталітарне мистецтво 1930-1980-х років: В. Пузирков, С. Прохоров, С. Кириченко, В. Костецький, М. Дерегус, О. Шовкуненко, С. Григор'єв, К. Філатов, С. Гуєцький, М. Божій; талановиті твори Т. Яблонської, Г. Меліхова, Г. Світлицького та ін.

13.6. Спецфонд: твори В. Пальмова, О. Богомазова, О. Екстер, бойчуківців, С. Рибачка, М. Попова, К. Єлева, Л. Крамаренка, О. Морданя, О. Петренка, Й. Гуревича та багатьох ін.

13.7. «Ноев Ковчег»: соцреалізм, реалізм, андерграунд, «суворий стиль», фольклоризм, імпресіонізм, ліризм, експресіонізм, фовізм, «ретро-класика», метафоризм, нефігуративний живопис, нова фігуративність (пінакотека) та безліч ін.

13.8. Течія Собор – поєднання ікони давньої і сучасної.

Лекція 15. Графіка ХХ ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

15.1. Стиль модерн у графіці. М. Жук – унікальний графік: і дерево, і офорт, і літографія, і ліногравюра; В. Кричевський – національний варіант модерну.

15.2. Визначний майстер художньої книжкової ілюстрації – Г. Нарбут.

15.3. Кубофутуризм О. Богомазова, В. Єрмилова, А. Петрицького.

15.4. Примітивізм М. Бойчука, О. Кульчицької, І. Падалки.

15.5. Конструктивізм В. Кричевського, В. Меллера, Г. Фішера, А. Страхова.

15.6. Львівська графічна школа: О. Гординський, П. Ковжун.

15.7. Радянська графіка 1920-40-50-х років – «відтворення дійсності у її революційному розвитку».

15.8. Графіка 1960-70-х років – захоплення «ізмами».

15.9. Графіка 1990-их рр. – образно-пластичні відкриття, пастелі: М. Гейко, А. Чебикін.

15.10. Кінець ХХ – поч.ХХІ ст. – різноманіття образних систем.

Лекція 16. Українське мистецтво ХХ – поч. ХХІ ст. Скульптура.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

16.1. Скульптура к. ХІХ – поч. ХХ ст. Епоха модерну та неокласицизму: Ф. Балавенський; І. Кавалерідзе; В. Іщенко; В. Клімов та ін.

16.2. Архипенко О. (1887-1964) – всесвітньовідомий український митець.

16.3. Скульптори Західної України: Війтович П.; Попель А.; Парашук М.; Кузневич Г.; Бринський М. та ін.

16.4. Скульптура 20-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. (соцреалізм): учениця О. Родена – Е. Блох; І. Севера – випускник 3-х академій; Б. Кратко; Л. Муравін; М. Лисенко; В. Клімов, Ж. Діндо та ін.

16.5. Повоєнна київська школа реалізму: Н. Дерегус-Лоуренс; М. Рябінін; Д. Крвавич; Я. Ражба; В. Клоков; М. Грицюк; Б. Довгань та ін.

16.6. 80-90-ті роки ХХ ст. – поетика фігуративної пластики: Ю. Сінкевич; М. Рапай; Є. Прокопов; В. Федорук; Л. Козлов; Г. Севрук; О. Пінчук; В. Притула та ін.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Образотворче мистецтво з найдавніших часів до періоду Київської Русі.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Мистецькі пам'ятки Мізину, Межиричів, Кам'яної Могили.

1.2. Трипільська кераміка, декоративна та ідеологічно-магічна функція.

1.3. Символіка антропоморфної пластики трипільської культури.

1.4. Монументально-меморіальна пластика:

а) антропоморфні стели індоєвропейців;

б) модельовані черепи катакомбної культури;

в) надгробні стели кіммерійців та скіфів.

1.5. Золотарське мистецтво скіфів та сарматів – порівняльний аналіз.

1.6. Скульптура та малярство Північного Причорномор'я та Криму.

1.7. Мистецькі здобутки давніх слов'ян.

Семінарське заняття 2. Образотворче мистецтво Київської Русі (X-XIII ст.)

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Особливості скульптурної пластики періоду Київської Русі:

а) рельєфи саркофагів;

б) рельєфи шиферних плит;

в) дрібна культова пластика;

г) галицькі керамічні плитки з рельєфними зображеннями.

2.2. Монументальне малярство Київської Русі:

а) мозаїки та фрески Десятинної церкви у Києві, Спаського собору у Чернігові, Успенського собору Києво-Печерської лаври;

б) мозаїки та фрески Софійського собору;

в) мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого монастиря;

г) фрески Кирилівської церкви.

2.3. Книжкова мініатюра, її особливості та зразки.

Семінарське заняття 3. Образотворче мистецтво України-Русі XIV – перш. половини XVI ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

3.1. Монументальне малярство:

а) історичні джерела про художників з Києва, Галичини і Волині;

б) стінопис у замковій каплиці св. Трійці (1418) в Любліні,

в) розписи кафедрального костела в Сандомирці (1430),

г) фрески каплиці Чесного Хреста на Вавелі (1470);

д) розписи Успенської церкви в Лужанах (1453-1458) і замкової каплиці в Хотині (1475-1480);

є) розписи церкви св. Онуфрія в Лаврові (XV – початок XVI ст.);

ж) розписи Вірменської церкви у Львові (кінець XV – початок XVI ст.).

3.2. Книжкова мініатюра XIV – поч. XVI ст.:

а) Київська Псалтир 1397 р.;

б) наївне малярство в оформленні рукописів XV ст. (Повчання Єфрема Сиріна, 1492),

в) творчість Андрійчини Многогрішного («Служебник»), Євангеліє з Новгороду, Холмське євангеліє.

3.3. Скульптура XIV-XV ст.:

а) рельєфна та кругла скульптура Західної України.;

б) традиції Київської Русі в рельєфах Києво-Печерської лаври, 1470.

Семинарське заняття 4. Українське мистецтво другої половини XVI – першої пол. XVII ст.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

4.1. Скульптура в Україні в кінці XVI-XVII ст. та її жанри:

а) роль скульптури в архітектурі – рельєфи Успенської церкви Львова; каплиця Кампанів (1629); костел св. Лаврентія (1604-1609) в Жовкві; ансамбль Бернардинського костелу (1600-1630); каплиця Боїмів (1609-1615);

б) натрунна скульптура і її різновиди: епітафія; погрудний портрет; надгробки з постатями померлих; меморіальні ансамблі;

в) маскарони.

4.2. Малярство – монументальні розписи:

а) розписи церкви Спаса на Берестові в Києві (1640-1644);

б) стінопис дерев'яних церков;

в) Церква св. Духа (раніше св. Бориса та св. Гліба) в Потеличі;

г) розписи вівтаря церкви Воздвиження Чесного Хреста в Дрогобичі (1613).

4.3. Портрет кінця XVI – першої пол. XVII ст.:

а) епітафіальний;

б) ктиторський;

в) натрунний;

г) поняття (термін) «сармацький портрет».

4.4. Графіка:

а) Пересопницьке Євангеліє (1556-1561);

б) Євангеліє з Хищевич, 1547; Євангеліє з с. Гримне, 1602, майстер Андрій Пеленичка;

в) Служебник Петра Могили (1633).

4.5. Значення першодруків Івана Федорова. Виникнення книжкового дизайну. Розвиток гравюри і поширення друкарства.

Семінарське заняття 5-6. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII ст.

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

5.1. Скульптура.

- а) різьблення і скульптури у вітварях костелів, іконостаси православних і греко-католицьких церков;
- б) роль скульптури в кам'яницях Львова;
- в) надгробки, еволюція стилю; епітафіальні портрети в церквах;
- г) творчість Й. Пінзеля;
- д) розвиток скульптури Лівобережної України і Києва;
- є) творчість С. Шалматова.

5.2. Монументальне малярство:

- а) розписи Успенського собору Києво-Печерської лаври;
- б) розписи поч. XVIII ст. Софії Київської;
- в) фрагменти розписів Густинського Троїцького монастиря 1671 р.; малярство в Троїцькому соборі Чернігова 1695 р.;
- г) розписи світських будівель – Києво-Могилянської академії, Переяславської семінарії (сер. XVIII ст.), Архієрейського будинку в с. Андрюші (1775);
- д) батальні панегіричні твори в інтер'єрі костелу св. Лаврентія в м. Жовква;
- є) батальні композиції лицарського залу в замку в Підгірцях XVII-XVIII ст.;
- ж) розписи костелу єзуїтів 40-ві рр. XVIII ст.; костелу Бернардинів у Львові;
- з) монументальне малярство в дерев'яних церквах.

5.3. Портрет:

- а) натрунний портрет;
- б) ктиторські портрети;
- в) епітафіальні портрети і їх оригінальні вирішення;
- г) продовження традиції «сармацького» портрету.

5.4. Українські художники кінця XVIII ст. в Петербурзі. Роль творчості В. Боровиковського (1757-1825) і Д. Левицького (1735-1822) у розвитку російського мистецтва.

5.5. Львівські художники – вихованці європейських художніх шкіл. О. Білявський (1740-1804) і Л. Долинський (1745-1824).

5.6. Графіка другої половини XVII-XVIII ст.:

- а) розвиток деревориту, мідьориту, офорту;

- б) релігійна книга та її ілюстрація;
- в) Леонтій і Антоній (Олександр) Тарасевичі;
- г) І. Щирський (? – 1713);
- д) Н. Зубрицький, Д. Сенкевич, брати Йосип та Адам Гочемські;
- є) творчість Григорія Левицького-Носа (1697-1769).

5.7. Рукописна книга кінця XVII-XVIII ст.:

- а) Службник Лазаря Барановича (1665);
- б) Літопис С. Величка;
- в) ілюстрації В. Григоровича-Барського (1701-1747) до щоденника

мандрів.

5.8. Народна картинка Козак-Мамай. Дискусія щодо виникнення композиції.

Семінарське заняття 7. Українське мистецтво XIX ст. Скульптура класицизму і романтизму.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

7.1. Діяльність І. Мартоса, П. Клодта, В. Демут-Маліновського, Ф. Щедрина.

7.2. Розвиток монументальної скульптури у першій пол. XIX ст.:

- а) пам'ятник на честь Магдебурзького права у Києві;
- б) пам'ятник Рішельє в Одесі;
- в) колона Слави у Полтаві.

7.3. Розвиток монументальної скульптури у другій пол. XIX ст.:

- а) пам'ятник кн. Володимирі у Києві;
- б) пам'ятник Б.Хмельницькому у Києві;
- в) пам'ятник Миколі I;
- г) пам'ятник Олександрі II.

7.4. Діяльність українського скульптора Л.Позена.

7.5. Творчість П. Забіли (Забелло); В. Беклемішева, Б. Едуардса, Г. Кузневича, М. Гаврилка, М. Паращука, Ф. Балавенського.

7.6. Творчість братів Вітверів в Західній Україні.

7.7. Діяльність родини Шимзерів.

Семінарське заняття 8. Українське мистецтво XIX ст. Живопис класицизму, романтизму, реалізму.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

8.1. Розписи храмів:

а) Володимирського собору;

б) Кирилівської церкви.

8.2. Ознаки класицизму образотворчому мистецтві:

а) творчість художників-кріпаків: В. Тропініна, К. Павлова; І. Зайцева, Г. Лапченка, І. Усенка, П. Золотухи, С. Алексєєва;

б) пейзаж як самостійний жанр – акварелі О. Кунавіна, пейзажі І. Сошенка, картини М. Сажина, творчість В. Штернберга;

в) творчість портретистів П. Шлейфера, Г. Васька, О. Рокачевського, М. Брянського, Д. Безперчого, А. Мокрицького, Є. Крендовського.

8.3. Новий етап у розвитку українського образотворчого мистецтва – творчість Т. Шевченка.

8.4. Вплив творчості Т. Шевченка на творчість Л. Жемчужнікова, І. Соколова, К. Трутовського та ін.

8.5. Товариство пересувних художніх виставок. Основоположники – І. Крамської, М. Ге, І. Рєпін, М. Ярошенко, М. Кузнецов, М. Пимоненко, А. Куїнджі (Шаповал), М. Дубовський та ін.

8.6. Художня освіта в Україні – одеська малювальна школа (1865), Харківська малювальна школа, Київська малювальна школа М. Мурашка (1875).

8.7. Проблеми післяреформеного села у творах М. Кузнецова, К. Костанді, М. Пимоненка, П. Мартиновича, О. Сластьона, І. Селезньова, Г. Дяченка.

8.8. Західна Україна. К. Устиянович, Т. Копистенський.

8.9. Українська національна школа пейзажного живопису: В. Орловський, С. Васильківський, С. Світославський, Г. Ладиженський, П. Левченко, К. Крижицький, М. Ткаченко, Т. Дворников, Г. Головков.

8.10. Київський період (1884-1889) М. Врубеля.

Семінарське заняття 9. Українське мистецтво XIX ст. Графіка.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

9.1. Т. Шевченко. Серія офортів «Живописна Україна».

9.2. Л. Жемчужніков. Гравюри. Офорти.

9.3. К. Трутовський. Ілюстрації до творів І. Крилова, М. Гоголя, М. Лермонтова, І. Гончарова, Т. Шевченка.

9.4. П. Мартинович. Ілюстрації до «Енеїди.»

9.5. О. Сластьон-графік, ілюстратор творчості Шевченка.

9.6. Київська малювальна школа на чолі з М. Мурашком. Розвиток літографії.

Семінарське заняття 10. Українське мистецтво ХХ – поч. ХХІ ст. Скульптура модерну, неокласицизму, реалізму тощо.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

10.1. Скульптура к. ХІХ – поч. ХХ ст. Епоха модерну та неокласицизму: Ф. Балавенський; І. Кавалерідзе; В. Іщенко; В. Клімов та ін.

10.2. Архипенко О. (1887-1964) – всесвітньовідомий український мистець.

10.3. Скульптори Західної України: Війтович П.; Попель А.; Парашук М.; Кузневич Г.; Бринський М. та ін.

10.4. Скульптура 20-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. (соцреалізм): учениця О. одена – Е. Блох; І. Севера – випускник 3-х академій; Б. Кратко; Л. Муравін; М. Лисенко; В. Клімов, Ж. Діндо та ін.

10.5. Післявоєнна київська школа реалізму: Н. Дерегус-Лоуренс; М. Рябінін; Д. Крвавич; Я. Ражба; В. Клоков; М. Грицюк; Б. Довгань.

10.6. 80-90-ті роки ХХ ст. – поетика фігуративної пластики: Ю. Сінкевич; М. Рапай; Є. Прокопов; В. Федорук; Л. Козлов; Г. Севрук; О. Пінчук; В. Притула та ін.

Семінарське заняття 11. Українське мистецтво ХХ – поч.ХХІ ст. Живопис модерну, модернізму, соцреалізму та ін.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

11.1. Продовження реалістичних традицій передвижників у творчості художників М. Самокиша, Ф. Красицького, О. Сластьона, П. Нілуса, Г. Світлицького, О. Мурашко, М. Бурачека, І. Їжакевича та ін.

11.2. Творчість західноукраїнських художників І. Труша, О. Кульчицької А. Монастирського, М. Івасюка.

11.3. Поява стилю модерн: М. Жук, О. Новаківський, Ф. Кричевський; О. Мурашко, А. Маневич, Г. Нарбут, В. Максимович, О. Шовкуненко, І. Їжакевич.

11.4. Український авангард:

а) кубофутуризм: О. Екстер; брати Володимир і Давид Бурлюки; В. Єрмилов, О. Богомазов;

б) супрематизм К. Малевича;

в) посткубічний експресіонізм Тишлера;

г) сюрреалізм М. Андрієнко-Нечитайла;

д) конструктивізм А. Петрицького; Хвостова.

є) український неоприми́тивізм: бойчуківський стиль.

11.5. Тоталітарне мистецтво 1930-1980-х років: В. Пузирков, С. Прохоров, С. Кириченко, В. Костецький, М. Дерегус, О. Шовкуненко, С. Григор'єв, К. Філатов, С. Гуєцький, М. Божій; талановиті твори Т. Яблонської, Г. Мєліхова, Г. Світлицького та ін.

11.6. Спецфонд: твори В. Пальмова, О. Богомазова, О. Екстер, бойчукістів, С. Рибака, М. Попова, К. Єлева, Л. Крамаренка, О. Морданя, О. Петренка, Й. Гуревича та багатьох ін.

11.7. «Ноев Ковчег»: соцреалізм, реалізм, андерграунд, «суворий стиль», фольклоризм, імпресіонізм, ліризм, експресіонізм, фовізм, «ретро-класика», метафоризм, нефігуративний живопис, нова фігуративність (пінакотека) та безліч ін.

11.8. Течія Собор – поєднання ікони давньої і сучасної.

Семінарське заняття 12. Українське мистецтво ХХ – поч. ХХІ ст. Графіка.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

12.1. Стиль модерн у графіці. М. Жук – унікальний графік: і дерево, і офорт, і літографія, і ліногравюра; В. Кричевський – національний варіант модерну.

12.2. Визначний майстер художньої книжкової ілюстрації – Г.Нарбут.

12.3. Кубофутуризм О. Богомазова, В. рмилова, А. Петрицького.

12.4. Прими́тивізм М. Бойчука, О. Кульчицької, І. Падалки.

12.5. Конструктивізм В. Кричевського, В. Мєллєра, Г. Фішєра, А. Страхова.

12.6. Львівська графічна школа: О. Гординський, П. Ковжун.

12.7. Радянська графіка 1920-40-50-х років – «відтворення дійсності у її революційному розвитку».

12.8. Графіка 1960-70-х років – захоплення «ізмами».

12.9. Графіка 1990-тих – образно-пластичні відкриття, пастелі: М. Гєйко, А. Чебикін.

12.10. Кінець ХХ – поч.ХХІ ст. – різноманіття образних систем.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Художня творчість палеолітичної людини в контексті теоретичного аналізу (композиції Мізіна та Межирічів).

Кам'яна Могила – культовий комплекс пізньопалеолітичного періоду.

Семантика живописно-орнаментальних мотивів трипільської кераміки.

Семантика та естетика антропоморфної пластики Трипілля.

Світове значення золотарства скіфів.

Скульптура античного періоду Північного Причорномор'я.

Малярство Північного Причорномор'я і Таврії.

Ранньохристиянська скульптура (пам'ятки Північного Причорномор'я і Криму).

Ідеопластика кочовиків степу і слов'ян (пам'ятки готів, гунів, аварів, салтівських племен; пам'ятки пшеворської, черняхівської, зарубинецької та київської культур).

Архетип софійності світу в давньоруському мистецтві.

Семантика давньоруської скульптури.

Монументальне малярство Київської Русі.

Книжкова мініатюра, пам'ятки українського книжкового оздоблення XI-XIII століть.

Семантика української скульптури XIV-XV ст.

Семантика української скульптури XV – першої пол. XVI ст.

Монументальне малярство XIV-XV ст.

Монументальне малярство кінця XV – першої пол. XVI ст. Ренесансні мотиви.

Портретний живопис періоду Ренесансу

Українська скульптура стилю бароко і рококо (загальна характеристика).

Творчість Іоанна Пінзеля.

Монументальне малярство бароко.

Західноукраїнська скульптура періоду класицизму та романтизму (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.)

Східноукраїнська скульптура періоду класицизму та романтизму (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.)

Портретний живопис першої половини XIX ст.

Портретний живопис другої половини XIX ст.

Історичний жанр у живописі XIX ст.

Мистецька творчість Тараса Шевченка.

Мистецтво скульптури другої пол. XIX ст.

Пейзаж у творчості художників кін. XIX – поч. XX ст.

Модернізм у малярстві початку XX ст.

Твори українського авангарду першої половини ХХ ст.
М. Бойчук і художня течія «бойчукізм».

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

Модульне завдання 4

1. Які відомі скульптори творили в епоху Бароко:

а) А. Бемер; б) Й. Пінзель; в) С. Шалматов; г) Й. Пфістер; д) Й. Шольц; е) Й. Леблан; ж) Г. Гутте; з) А. Шлютер; і) Г. Горст; ї) С. Фесінгер.

2. Яка статуарна та рельєфна пластика належить до епохи Бароко:

- а) надгробок воєводи А. Киселя (с. Низкиничі, 1653р.);
б) надгробок Я. Собеського у костелі м. Жовкви;
в) надгробна плита патріарха Стефана;
г) рельєфи у каплицях Кампіанів та Боїмів;
д) статуя Архангела Михаїла на фасаді Київської ратуші;
е) вівтарні статуї з дерева для костелів в Городенці, Монастириськах;
ж) метопи Успенського собору у Львові та Лаврентіївського костелу у Жовкві;
з) Скорботний Христос на куполі каплиці Боїмів;
і) статуя св. Юрія над порталом одноіменного собору у Львові.

3. Знайти відповідність:

а) бозетто;	а) скульптурне зображення випукле або заглиблене;
б) рельєф;	б) високий рельєф, зображення виступає більш як на $\frac{1}{2}$ об'єму;
в) горельєф	в) низький рельєф, зображення виступає менш як на $\frac{1}{2}$ об'єму;
г) барельєф;	г) маленькі підготовчі скульптури з дерева чи воску.

4. Перерахувати риси барокової скульптури.

5. Які пам'ятки створили які скульптори (знайти відповідність):

а) Й. Пінзель;	а) статуї на фасадах костела в Підгірцях, Домінік. у Львові;
б) А. Шлютер;	б) статуя св. Юрія над порталом одноіменного собору у Львові;
в) Й. Леблан;	в) надгробок Я.Собеського у костелі м. Жовкви;

г) С. Фесінгер;	г) статуї для костелів у Жовкві та єзуїтів у Львові;
д) С. Шалматов;	д) вівтарні статуї з дерева для костелів в Городенці, Монастирських, ратуші в Бучачі;
	є) різьблені іконостаси у Мгарському монастирі та церкви Покрови у Ромнах.

6. Що означають терміни (знайти відповідність):

а) фронтиспис;	станкова гравюра;
б) гравюра;	книжкова гравюра;
в) дереворит;	заглиблена гравюра (фарба заповнює заглибини);
г) ліногравюра;	випукла гравюра (фарба вкриває випуклий малюнок);
д) ілюстрація;	гравюра на лінолеумі;
є) мідьорит;	портрет автора або людини, якій присвячена книга (зліва від титула);
ж) естамп;	вид графіки, де зображення є друкованим відбитком рельєфного малюнку, нанесеного на дошку гравером

7. Які майстри графіки працювали в добу Бароко:

- а) Г. Левицький-Ніс, б) І. Щирський; в) І. Федоров; г) Л. Тарасевич; д) Андрійчина Многогрішний; є) О. Тарасевич; ж) майстер Ілля; з) І. Мігура.

8. Які картини та гравюри історичного та батального жанру відносяться до епохи Бароко:

- а) Рокош або ганьба Республіки під управлінням Сигізмунда III 1606 р. під Сандомиром;
 б) Битва під Клушино 1610 р.;
 в) Битва під Віднем 12 вересня 1683 р.;
 г) Битва під Парканами 9 жовтня 1683 р.;
 д) Заручини Марини та Дмитрія Самозванця у Кракові 1605 р.;
 є) Облога Почаєва турками 1704 р.
 ж) Божий гнів з приводу Вавілонської Вежі 1682 р.;
 з) Прийняття польських послів Лжедмитрієм I;
 і) Коронація та коронаційний похід у Кремлі;
 ї) Владислав IV та Конєцпольський під Смоленськом;
 й) Капітуляція Смоленська.

9. Які митці писали батальні та історичні картини і гравюри в епоху Бароко:

- а) Никодим Зубрицький; б) майстер Самуїл; в) Мартін Альтамонте; г) Ян де Баан; д) В.Боровиковський; є) Шимон Богушович.

10. У яких художніх творах зустрічаються елементи пейзажу, побутового жанру, натюрморту:

а) пейзаж	а) гравюри Києво-Печерського Патерика;
	б) ікони Різдва Богородиці; Таємна Вечеря;
	в) ікони Страшний Суд, Страсті Христові;
	г) акварелі Т. Калінського (представники різних станів);
б) натюрморт	д) ікони присвячені св. Онуфрію;
	є) Києво-Печерські кужбушки;
	ж) портрет Г. Ржевуської;
	з) малюнки В. Григоровича-Барського;
в) побутовий жанр	і) ікона Христос з державним яблуком;
	ї) картини зі збірки в Підгірцях (дошки, птах, ніж, тощо);
	й) картини Гуляння біля корчми, Народне гуляння;
	к) портрет Є. Жоравко.

11. Народна течія в живописі представлена картинами .....? (вставити загальновідому назву).

12. Три етапи історичного розвитку цього сюжету (див. попереднє питання):

- а) I етап (роки і що зображувалось).....
 б) II етап.....
 в) III етап .....

13. Де ми зустрічаємо портрети Б.Хмельницького:

- а) Києво-Печерські кужбушки; б) гравюра В. Гондіуса; в) збірка замку в Підгірцях; г) гравюри Києво-Печерського Патерика; д) малюнки В. Григоровича-Барського; є) портрети в козацьких літописах Г. Грабянки, С. Величка; ж) акварелі Т. Калінського; з) ікона Покрова з Мотижина.

14. Які портрети були створені у Східній та Центральній Україні (А) і які у Західній (Б): а) портрет В. Дуніна-Борковського, б) портрет Д. Єфремова; в) портрет М. Потоцького, г) портрет О. Виговської; д) портрет Ю. Долгорукого, є) портрет Є. Жоравко, ж) портрет Ф. Палій, з) портрет Г. Ржевуської; і) портрети родини Собеських; ї) портрети священослужителів родини Шептицьких; й) портрет П. Руденка, к) портрети подружжя Сулим, л) портрети сім'ї Галаганів, м) портрет В. Гамалії, н) портрет К. Дейми; о) портрети братів Шиянів.

15. Які види портретів розвивались в епоху Бароко, співставити види та самі портрети (Західна Україна):

а) міська інтелігенція, патриціат;	а) портрет родини Жемельків (з палацу Ржевуських);
б) міщанський	б) портрети братчиків Красовського; Іляшевича, Папари;
в) натрунний (б-тикутний);	в) портрет покійниці Агафії (на колінах);
г) вотивний (у молитовній позі);	г) портрет Якуба Собеського;
д) світські парадні (півпостаті – магнатів, королів);	д) портрет Вацлава Ржевуського;
є) світські парадні (на повензріст);	є) портрет Вацлава Ржевуського;
ж) селянський	ж) портрет теолога Яна Барановського;
	з) портрет лікаря Петра Рено;
	і) портрет невідомого городянина з Сокаля;
	ї) портрет доктора вільних наук С. Мостицького;
	й) портрет Ганни Ржевуської

16. Які види портретів розвивались в епоху Бароко, співставити види та самі портрети (Східна та Центральна Україна):

а) донаторський або ктиторський (епітафіальний, чол. та жін.);	а) портрет Василя Гамалії;
--	----------------------------

Експертиза культурно-історичних цінностей

б) світські парадні (козацької старшини) (на повен зріст);	б) портрет В. Дуніна-Борковського;
в) вотивний (у молитовній позі);	в) портрет Данила Єфремова;
г) міщанський;	г) портрет П. Руденка,
д) світські (козацької старшини) (півпостаті);	д) портрет Є. Жоравко;
	є) портрети братів Шиянів;
	ж) портрет Д. Долгорукого;
	з) портрет Леонтія Свічки;
	і) портрет 100-літнього киянина І. Гудими;
	ї) портрет київського кондитера П. Балабухи;
	й) портрет Наталі Розумовської;
	к) портрети подружжя Сулим

17. Які художники і в Західній, і в Східній та Центральній Україні працювали вже на перетині бароко і класицизму:

а) Лука Долинський, б) Василь Береза, в) Шимон Богушович, г) Мартін Альтамонте, д) Остап Білявський, є) Ян де Баан; ж) Антон Лосенко; з) Гаврило Васько, і) В. Боровиковський, ї) Д. Левицький.

18. Які характерні риси мистецтва Бароко?

1. ....
2. ....
3. ....
4. ....

19. Яку церкву в Києві допомагав розписувати батьку Г. Левицькому та А. Антропову Д. Левицький:

а) Кирилівську; б) Софійський собор; в) Андріївську; г) Спаса на Берестові.

20. Які церкви розписував Л. Долинський:

а) Успенську в Почаївській Лаврі; б) П'ятницьку у Львові; в) Св. Духа у Рогатині; г) св. Юра у Львові; д) Успенську у Львові.

21. Впізнати портрети:

1) Д. Долгорукий; 2) Дм. Ростовський; 3) натрунні портрети; 4) М. Потоцький; 5) Н. Розумовська; 6) Л. Свічка; 7) Б. Хмельницький; 8) Д. Єфремов; 9) подружжя Сулим; 10) В. Гамалія; 11) П. Руденко.

3.9. Джерелознавство

Автор-укладач:

Шевченко О.Т., кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

У навчальній програмі викладено курс «Джерелознавство», який займає винятково важливе місце та відіграє дедалі значнішу роль у професійній підготовці вчителя історії. Ця нормативна навчальна дисципліна вивчає писемні джерела з історії України, які систематизовані за тематико-хронологічним принципом, і має на меті сприяти оволодінню студентами знаннями про комплекси писемних джерел з вітчизняної історії, їх зміст, репрезентативність і значення для історичного дослідження.

Основними завданнями курсу є: опанування теорії і практики пошуку, виявлення, пізнання, аналізу й використання джерел як у науково-дослідній, так і в педагогічній діяльності. Для цієї дисципліни характерні дві основні проблеми: а) класифікація інформаційних джерел, які є об'єктом її дослідження; б) аспекти дослідження джерел.

Головними джерелами навчальної програми у дослідженні історичного процесу розвитку науки є джерела-традиції, тобто переважно писемні носії інформації, які фіксують, або характеризують теоретичні, методологічні, прикладні аспекти їх розвитку в певну епоху. Коли такі джерела (книги, статті, рукописи, державні акти, карти і т.д.) поставити у часові ряди, проаналізувати тенденції та етапи розвитку наукової інформації, зосередженої в них, то в результаті отримаємо характеристику історичного процесу розвитку, структури, функціонування науки в цілому чи її окремих складових частин.

У структурному відношенні програма побудована таким чином, щоб ознайомити студентів передусім із таким підрозділом джерелознавства як текстологія, що займається дослідженням авторства джерела, часу і

місця його створення, його (джерела) оригінальності, змісту, змін тощо. Важливою є також історична критика, що вивчає письмові джерела, в яких подано оцінки інших джерел (наприклад, рецензії, критичні статті і т.д.), а також археографія, під якою розуміють галузь знання з підготовки і видання джерел, розв'язання у зв'язку з цим текстологічних завдань чи описання наявної у джерелі інформації.

При вивченні писемних джерел особливу увагу слід звернути на їх класифікацію, поділ на окремі види, про що йдеться в програмі. Писемні джерела є одними із найцінніших пам'яток культури українського народу поряд із такими пам'ятками як речові, лінгвістичні, фольклорні, іконічні тощо. Зрозуміло, що чим ближче до нашого часу, тим більше зростає роль власне писемних джерел.

Програма складена таким чином, щоб логічно та гармонійно доповнити цикл гуманітарних предметів, що викладаються у ВУЗах України, а саме: історії України, історії культури, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін політології, соціології, історії мистецтва.

Вивчення курсу передбачає формування у студентів таких основних знань: дослідження сенсу історії, її напрямків та її цілей; формування вмінь та навичок наукового аналізу джерел з історії України, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного розвитку; поглиблення історичних знань студентів шляхом ознайомлення з комплексами писемних джерел з історії України та їх інтерпретацією в наукових дослідженнях; вплив філософських, економічних, соціальних та політичних ідей на розвиток історичної думки.

На основі цих знань повинні бути сформовані уміння: аналізу загальної форми розвитку історії, який вказує на характер відносин між минулим, сучасним та майбутнім; вивчення головних факторів історичної еволюції джерел; робота студентів з історичними джерелами для ґрунтовного оволодіння майбутнім вчителем-істориком фактичним матеріалом з історії України та сучасними методами джерелознавства.

Програма курсу складена у відповідності з навчальним планом Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова розрахована на 36 годин аудиторного навантаження (14 годин – лекційних, 12 годин – семінарських занять, 10 годин – індивідуальна робота зі студентами, 36 годин – самостійна робота).

Формами поточного поточного контролю успішності вивчення курсу і оцінки знань і вмінь студентів є контрольні роботи, реферати з окремих тем, а підсумкового – екзамен.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та практичні заняття виглядають наступним чином:

№ пп	Назва теми	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Предмет і завдання курсу. Писемні джерела давньої історії України	2	2	6	2
2.	Іноземні та автохтонні наративні джерела середньовічної історії України	2	2	6	-
3.	Документальні джерела історії середньовічної України	2	2	6	2
4.	Наративні та документальні джерела нової історії України (сер. XVII-XVIII ст.)	2	2	6	2
5.	Наративні джерела нової історії України (XIX – поч. XX ст.). Документальні джерела нової історії України (кін. XVIII – поч. XX ст.)	2	2	6	2
6.	Писемні джерела новітньої історії України	4	2	6	2
	Всього	14	12	36	10

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Писемні джерела давньої та середньовічної історії України

Предмет і завдання джерелознавства. Зародження та основні етапи розвитку. Предмет та методологічні засади джерелознавства. Завдання і функції, джерелознавча термінологія. Джерелознавчі проблеми історії України.

Особливості наукової критики джерел давньої історії України. Наративні джерела ранньої історії слов'ян. Історіографія дослідження і основні публікації джерел давньої історії України.

Особливості наукової критики наративних джерел іноземного походження. Джерелознавчий аналіз повідомлень про українські землі IX–XIII ст.: а) східних; б) візантійських; в) скандинавських; г) західноєвропейських авторів. Твори польських істориків XII – першої третини XVII ст., що відображають історію українських земель. Записки іноземців про Україну XIV – першої третини XVII ст. Історіографія

дослідження і основні публікації іноземних нарративних джерел середньовічної історії України.

Особливості наукової критики нарративних джерел автохтонного походження. Теорії походження літописання на Русі, літописи XI – XIII ст. Українські та західноруські літописи XV – XVII ст. Пам'ятки давньоруської світської літератури. Пам'ятки духовної літератури. Літературно-публіцистичні твори. Полемічна література. Усні джерела. Історіографія дослідження і основні публікації автохтонних нарративних джерел середньовічної історії України.

Особливості джерелознавчого аналізу документальних матеріалів. Законодавчі пам'ятки як джерела історії середньовічної України. Пам'ятки канонічного права. Пам'ятки давньоруського світського права, «Руська Правда». Законодавчі акти Литви, Польщі та Угорщини. Кодекси законів Великого князівства Литовського.

Актові матеріали: формування, різновиди, зміст. Документи міжнародних і міждержавних відносин. Давньоруські грамоти: формування, різновиди, зміст. Коронна та Литовська метрики: походження, структура, зміст, значення для українського джерелознавства. Актові матеріали литовсько-польської доби: формування, різновиди, зміст. Матеріали судів литовсько-польської доби. Матеріали переписів та описів XV – першої третини XVII ст. Історіографія дослідження і основні публікації документальних джерел середньовічної історії України.

Розділ 2. Писемні джерела нової і новітньої історії України

Особливості джерелознавчого аналізу нарративних джерел нової історії України (середини XVII-XVIII ст.). Літописи козацьких часів. Історичні твори як джерело вивчення козацької доби. Мемуарна література іноземного походження. Мемуарна література вітчизняного походження. Історіографія дослідження і основні публікації нарративних джерел нової історії України (середини XVII-XVIII ст.).

Особливості джерелознавчого аналізу документальних джерел нової історії України (середини XVII-XVIII ст.). Документи міжнародних і міждержавних відносин. Автохтонні документальні джерела. Документальні джерела польського та російського походження. Історіографія дослідження і основні публікації документальних джерел нової історії України (середини XVII-XVIII ст.).

Особливості джерелознавчого аналізу наративних джерел нової історії України (XIX – початку XX ст.). Періодична преса. Публіцистика. Наукова, художня та мемуарна література. Епістолярні джерела. Історіографія дослідження і основні публікації наративних джерел нової історії України (XIX – початку XX ст.).

Особливості джерелознавчого аналізу документальних джерел нової історії України (кінця XVIII – початку XX ст.). Різновиди законодавчих актів, кодифікаційно-видавнича робота в Австрійській та Російській імперіях. Документи діловодства, їх класифікація. Судово-слідчі матеріали як історичне джерело. Документи політичних партій і громадських організацій як історичне джерело. Статистичні матеріали як історичне джерело. Історіографія дослідження і основні публікації документальних джерел нової історії України (кінця XVIII – початку XX ст.).

Особливості джерелознавчого аналізу наративних джерел новітньої історії України. Центральна та місцева періодична преса. Історичні журнали. Публіцистика. Мемуарна література. Епістолярні джерела. Вербальні джерела. Історіографія дослідження і основні публікації наративних джерел новітньої історії України.

Особливості джерелознавчого аналізу документальних джерел новітньої історії України. Пам'ятки законодавчої діяльності українських національних державних утворень першої половини XX ст. Основні види законодавчих актів Радянської держави. Матеріали діловодства, планування та статистики радянської доби. Судово-слідчі матеріали радянської доби.

Законодавчі акти незалежної України. Документи політичних партій і громадських організацій незалежної України. Періодична преса. Історіографія дослідження і основні публікації документальних джерел новітньої історії України.

Список рекомендованої літератури

Основна література

Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посібник. – К., 1986.

Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебник. – М., 2000.

Історичне джерелознавство: Підручник / За ред. Я.С. Калакури. – К., 2002.

Кабанов В. В. Источниковедение советского общества. – М., 1997.

Макарчук С. Писемні джерела історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999.

Додаткова література

Антонова С. И. Материалы законодательства периода капитализма как исторический источник: Учеб. пособие. – М., 1976.

Антонова С. И. Статистические источники по истории СССР периода капитализма: Учеб. пособие. – М., 1968.

Апанович О. М. Значення праці О.А. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // УІЖ. – 1960. – № 5. – С. 126-132.

Борщевский В. А. Источниковедение истории СССР (1917-1985): Учеб. пособие. – К., 1985.

Варшавчик М. Я. Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – К., 1984.

Гамрецький Ю. М. Універсали – визначальні віхи історії Центральної Ради // УІЖ. – 1991. – № 8, 9.

Ганжуров Ю. С. Преса України другої половини 50-х – початку 60-х рр. як об'єкт кліометричних досліджень у сучасному джерелознавстві // УІЖ. – 1991. – № 12. – С. 39-48.

Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества: Учеб. пособие. – М., 1970.

Горелов Л., Моця Б. Німці про Україну // Історія України. – 2001. – № 7.

Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. – К., 1964.

Граніна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х – 1950-х рр. у СРСР // УІЖ. – 1997.

Губа П. І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) // УІЖ. – 1999. – № 4.

Древнерусская литература в исследованиях: Хрестоматия / Сост. В. В. Кусков. – М., 1986.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие / Под ред. Е. А. Мельниковой. – М., 1999.

Жевахов Ф. Историко-партийные мемуары // Коммунист Украины. – 1967. – № 1. – С. 58-63.

Жиромская В. Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 годов. История подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 84-104.

Жучков Б. И., Кондратьев В. А. Письма советских людей периода Великой Отечественной войны как исторический источник // История СССР. – 1961. – № 4. – С. 103-114.

Зайцев В. М., Слабеев И. С. Україна кінця XVI – першої половини XVII ст. в описах і мемуарах іноземців // УІЖ. – 1966. – № 2.

Илюшенко М. П. История делопроизводства в СССР: Учеб. пособие. – М., 1974.

Источниковедение истории СССР XIX – начала XX ст.: Учебник. – 2-е изд. – М., 1981.

Источниковедение истории СССР: Учебник / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М., 1985.

Кабузан В. М. Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII – первой половины XIX вв. (1718-1858) // История СССР. – 1959. – № 5. – С. 128-140.

Кеннеді Грімстед П. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569-1673 рр.) // УІЖ. – 1989. – № 5. – С. 52-62.

Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 81-90.

Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII ст.: Учеб. пособие. – Днепропетровск, 1978-1979. – Ч. 1-4.

Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.): Навч. посібник. – К., 2000.

Котляр М. Ф. Іларіон, Никон, Нестор // УІЖ. – 1989. – № 3. – С. 122-132.

Кресів О. В. «Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська» 1710 р. // УІЖ. – 2005. – № 2.

Крисаченко В. С. Українознавство: У 2 кн. – К., 1997.

Литвиненко М. А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. // УІЖ. – 1966. – № 1.

Макієнко О. А. В.І. Кедровський про Херсон 1917 року (маловідоме джерело з історії революційних подій на Херсонщині) // Південний архів: Зб. наук. праць: Іст. науки. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – С. 88-110.

Миц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера: (К постановке проблемы) // История СССР. – 1979. – № 6. – С. 55-70.

Миронець Н. Г. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.) // УІЖ. – 1997. – № 5.

Мисик Ю. А. Перший український історико-політичний трактат // УІЖ. – 1991. – № 5.

Мишко Д. І. Густинський літопис як історичне джерело // УІЖ. – 1971. – № 4.

Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII ст.: Учеб. пособие. – Днепрпетровск, 1978.

Никитин С. А. Источниковедение истории СССР. XIX в. (до начала 90-х гг.). – М., 1940.

Подосинов А. В. Овидий и Причерноморье // Древнейшие государства на территории СССР. 1983. – М., 1984. – С. 8-179.

Полек В. Т. Історія української літератури X – XVII століть: Підручник. – К., 1994.

Рыбаков Б. А. Нестор о славянских обычаях // Древние славяне и их соседи: Сб. ст. – М., 1970. – С. 40-44.

Сакада Л. Д. Два журнали українських істориків: «Український історичний журнал» та «Український історик» // УІЖ. – 1997. – № 4.

Санцевич А. В. Джерелознавство з історії УРСР. 1917-1941: Навч. посібник. – К., 1981.

Санцевич А. В. Джерелознавство історії Української РСР післявоєнного періоду: Навч. посібник. – К., 1972.

Северинюк В. М. Історія і політика в публіцистиці М.С. Грушевського // УІЖ. – 2000. – № 5.

Степанков В. Універсали і накази Богдана Хмельницького (1648-1657) // Історія України. – 2001. – № 43.

Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР: период империализма (конец XIX в. – 1917 г.). – М., 1962.

Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР: Учеб. пособие. – 2-е изд. – К., 1976.

Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. – К., 1978.

Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР (с древнейших времен до конца XVIII в.): Учеб. пособие. – 2-е изд. – М., 1962.

Українська література XIV – XVI ст. – К., 1988.

Українська література XVII ст. – К., 1987.

Українська література XVIII ст. – К., 1983.

Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР (Советский период). – 2-е изд. – М., 1976.

Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник: Учеб. пособие. – М., 1959.

Черноморский М. Н. Переодическая печать: Учеб. пособие. – М., 1956.

Черноморский М. Н. Статистические источники: Учеб. пособие. – М., 1957.

Швидко А. К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII ст.): Учеб. пособие. – Днепропетровск, 1981.

Шерман И. Л. Русские исторические источники X – XVIII вв. – Х., 1959.

Щербатюк В. М. Історія України в публікаціях «Університетських известий» // Український історичний журнал. – 1997. – № 3.

Яковлев А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках // Український історичний журнал. – 1993. – №№ 4-9, 11-12; 1994. – №№ 1-5.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Предмет і завдання курсу. Писемні джерела давньої історії України.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1. Предмет і завдання джерелознавства. Зародження та основні етапи розвитку.

2. Особливості наукової критики джерел давньої історії України.

3. Наративні джерела ранньої історії слов'ян. Історіографія дослідження і основні публікації джерел давньої історії України.

Лекція 2. Іноземні та автохтонні нарративні джерела середньовічної історії України

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1. Особливості наукової критики нарративних джерел іноземного походження. Джерелознавчий аналіз повідомлень про українські землі IX – XIII ст.: а) східних; б) візантійських; в) скандинавських; г) західноєвропейських авторів.

2. Твори польських істориків XII – першої третини XVII ст., що відображають історію українських земель.

3. Записки іноземців про Україну XIV – першої третини XVII ст. Історіографія дослідження і основні публікації іноземних нарративних джерел середньовічної історії України.

4. Особливості наукової критики нарративних джерел автохтонного походження. Теорії походження літописання на Русі, літописи XI – XIII ст. Українські та західноруські літописи XV – XVII ст.

4.1. Пам'ятки давньоруської світської літератури. Пам'ятки духовної літератури.

4.2. Літературно-публіцистичні твори. Полемічна література.

4.3. Усні джерела. Історіографія дослідження і основні публікації автохтонних нарративних джерел середньовічної історії України.

Лекція 3. Документальні джерела історії середньовічної України.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1. Особливості джерелознавчого аналізу документальних матеріалів. Законодавчі пам'ятки як джерела історії середньовічної України.

2. Пам'ятки канонічного права. Пам'ятки давньоруського світського права, «Руська Правда». Законодавчі акти Литви, Польщі та Угорщини. Кодекси законів Великого князівства Литовського.

3. Актові матеріали: формування, різновиди, зміст. Документи міжнародних і міждержавних відносин. Давньоруські грамоти: формування, різновиди, зміст.

4. Актові матеріали литовсько-польської доби: формування, різновиди, зміст. Матеріали судів литовсько-польської доби.

5. Історіографія дослідження і основні публікації документальних джерел середньовічної історії України.

Лекція 4. Наративні та документальні джерела нової історії України (сер. XVII-XVIII ст.).

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1. Особливості джерелознавчого аналізу наративних джерел нової історії України (середина XVII-XVIII ст.).

2. Літописи козацьких часів. Історичні твори як джерело вивчення козацької доби.

3. Мемуарна література іноземного походження. Мемуарна література вітчизняного походження.

4. Історіографія дослідження і основні публікації наративних джерел нової історії України (середина XVII-XVIII ст.).

5. Особливості джерелознавчого аналізу документальних джерел нової історії України (середина XVII-XVIII ст.). Документи міжнародних і міждержавних відносин.

6. Автохтонні документальні джерела. Документальні джерела польського та російського походження. Історіографія дослідження і основні публікації документальних джерел нової історії України (середина XVII-XVIII ст.).

Лекція 5. Наративні джерела нової історії України (XIX – поч. XX ст.). Документальні джерела нової історії України (кін. XVIII – поч. XX ст.).

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1. Особливості джерелознавчого аналізу наративних джерел нової історії України (XIX – початку XX ст.). Періодична преса. Публіцистика.

2. Наукова, художня та мемуарна література. Епістолярні джерела. Історіографія дослідження і основні публікації наративних джерел нової історії України (XIX – початку XX ст.).

3. Особливості джерелознавчого аналізу документальних джерел нової історії України (кінця XVIII – початку XX ст.).

4. Різновиди законодавчих актів, кодифікаційно-видавнича робота в Австрійській та Російській імперіях.

5. Документи діловодства, їх класифікація. Судово-слідчі матеріали як історичне джерело.

6. Документи політичних партій і громадських організацій як історичне джерело.

7. Статистичні матеріали як історичне джерело. Історіографія дослідження і основні публікації документальних джерел нової історії України (кінця XVIII – початку XX ст.).

Лекція 6. Писемні джерела новітньої історії України.

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

1. Особливості джерелознавчого аналізу наративних джерел новітньої історії України.

2. Центральна та місцева періодична преса. Історичні журнали. Публіцистика. Мемуарна література.

3. Епістолярні джерела. Вербальні джерела. Історіографія дослідження і основні публікації наративних джерел новітньої історії України.

4. Особливості джерелознавчого аналізу документальних джерел новітньої історії України.

5. Законодавчі акти незалежної України.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Писемні джерела давньої історії України.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

1.1. Пам'ятки епіграфіки як джерело історії античних міст Північного Причорномор'я.

1.2. Праці античних авторів як джерело історії «варварських» народів Північного Причорномор'я.

1.3. Писемні джерела історії давніх слов'ян (до IX ст.).

1.4. Рання історія слов'ян у зображенні «Повісті минулих літ».

Семінарське заняття 2. Наративні джерела середньовічної історії України іноземного походження.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

2.1. Особливості наукової критики наративних джерел іноземного походження.

2.2. Джерелознавчий аналіз повідомлень про українські землі кінця IX – першої половини XIV ст. східних, візантійських, західноєвропейських, скандинавських і польських авторів.

2.3. Записки іноземців про Україну XV – першої половини XVII ст.

2.4. Твори польських істориків XV – першої половини XVII ст. як джерело історії України.

Семінарське заняття 3. Документальні джерела середньовічної історії України.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

3.1. Особливості джерелознавчого аналізу документальних матеріалів.

3.2. Актові матеріали давньоруської доби: формування, класифікація, зміст.

3.3. Пам'ятки давньоруського світського права. «Руська Правда».

3.4. Пам'ятки давньоруського канонічного права.

3.5. Актові матеріали литовсько-польської доби: формування, класифікація, зміст.

3.6. Збірники законів Литви, Польщі та Угорщини.

3.7. Литовська та Коронна метрики: походження, структура, зміст.

3.8. Документи міжнародних і міждержавних відносин.

Семінарське заняття 4. Документальні джерела нової історії України (друга половина XVII-XVIII ст.).

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

4.2. Документальні матеріали українського походження.

4.2. Документальні матеріали російського походження.

4.3. Документальні матеріали польського походження.

4.4. Документи міжнародних і міждержавних відносин.

Семінарське заняття 5. Наративні джерела нової історії України (XIX – поч. XX ст.).

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

5.1. Мемуарна література.

5.2. Публіцистика. Епістолярні джерела.

5.3. Періодична преса.

5.4. Етнографічні матеріали.

5.5. Статистичні матеріали.

*Семінарське заняття 6. Писемні джерела новітньої історії України.
(2 академічні години)*

Питання до розгляду:

6.1. Мемуарна література.

6.2. Центральна та місцева періодична преса. Історичні журнали.

6.3. Пам'ятки законодавчої діяльності українських національних державних утворень першої половини ХХ ст.

6.4. Основні види законодавчих актів Радянської держави.

6.5. Законодавчі акти незалежної України.

6.6. Матеріали діловодства. Комп'ютерне діловодство.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Особливості життя античних міст-держав Північного Причорномор'я за державними актами Ольвії та Херсонесу («Декрет на честь Протогена», «Декрет на честь Діофанта», «Присяга херсонеських громадян»).

Етногеографія Скіфії у творах античних авторів («Історії» Геродота).
Особливості життя «варварських» народів Північного Причорномор'я за працями античних авторів («Історії» Геродота).

Відомості про слов'ян у творах ранньосередньовічних авторів («Про походження та діяння гетів» Йордана, «Історія війни з готами» Прокопія Кесарійського, «Стратегікон» Псевдо-Маврикія).

Рання історія слов'ян у зображенні «Повісті врем'яних літ».

Повідомлення про суспільне життя і господарство давніх русів («Про управління імперією» Костянтина Багрянородного).

Відомості про русько-польські відносини у творах польських хроністів («Хроніка» Галла Аноніма).

Опис Запорозької Січі у «Щоденнику» Еріха Лясоти.

Олександр Гваньїні про життя та побут татар («Хроніка про татарську землю»).

«Повчання» Володимира Мономаха про етично-моральні норми та характер суспільно-політичного життя в руських землях.

«Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона про зміни у духовно-культурному житті руського суспільства Х – XI ст.

Густинський літопис про походження українського козацтва.

Становище православної церкви на українських землях за пам'ятками полемічної літератури («Послання к утекшим от православія єпископам» Івана Вишенського).

«Руська Правда» про юридичний статус соціальних груп руського суспільства.

Правове становище руської церкви за церковними уставами Володимира Святого і Ярослава Мудрого.

Правовий статус литовсько-русських феодалів за Городельським привілеєм 1413 року.

«Конституція» Пилипа Орлика про засади суспільного життя і державного устрою козацької України.

Аналіз співвідношення міського і сільського населення України за даними Всеросійського перепису населення 1897 р.

Статистичні матеріали як джерела історії України XIX – початку XX ст.

Еволюція державно-правового становища України за універсалами Центральної Ради.

Кризові явища у ході колгоспного будівництва на Україні за звітною документацією радянських органів.

Пам'ятки законодавчої діяльності українських національних державних утворень першої половини XX ст.

Радянське законодавство як джерело історії України.

Матеріали радянського діловодства, планування та статистики як джерела історії України.

Судово-слідчі матеріали радянської доби як джерела історії України.

Документи політичних партій і громадських організацій незалежної України як історичні джерела.

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

Пам'ятки античної епіграфіки як джерела історії грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Праці античних авторів як джерело історії грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Античні твори як джерела історії «варварських» народів Північного Причорномор'я.

Ранньосередньовічні латинські та візантійські джерела історії слов'ян.

Східні автори про українські землі IX-XIII ст.

Візантійські наративні джерела історії України IX-XIV ст.

Скандинавські джерела середньовічної історії України.

Західноєвропейські і польські наративні джерела історії України IX-XIV ст.

Записки іноземців про Україну XV – першої третини XVII ст.

Твори польських істориків XV – першої третини XVII ст. як джерела історії України.

Літописи XI-XIII ст. як джерела історії середньовічної України.

Літописні зводи XV – першої третини XVII ст. як джерела історії України.

Місцеві літописи XV – першої третини XVII ст. як джерела історії України.

Пам'ятки давньоруської світської літератури як історичні джерела.

Пам'ятки давньоруської духовної літератури як історичні джерела.

Літературно-публіцистичні твори XV – першої третини XVII ст. як джерела історії України.

Полемічна література кінця XVI – початку XVII ст. як історичне джерело.

Усні джерела історії України литовсько-польської доби.

Пам'ятки давньоруського світського права як історичні джерела.

Пам'ятки канонічного права як джерела історії України X – XIV ст.

Документи міжнародних та міждержавних відносин як джерела історії України X – першої третини XIV ст.

Давньоруські грамоти як джерела історії України X – XIV ст.: формування, різновиди, зміст.

Документи міжнародних і міждержавних відносин як джерела історії України середини XIV – першої третини XVII ст.

Законодавчі акти Литви, Польщі та Угорщини як джерела історії України середини XIV – першої третини XVII ст.

Кодекси законів Великого князівства Литовського як джерела історії України.

Коронна метрика: походження, структура, зміст, значення для українського джерелознавства.

Литовська метрика: походження, структура, зміст, значення для українського джерелознавства.

Актові матеріали литовсько-польської доби як джерела історії України середини XIV – першої третини XVII ст.: формування, різновиди, зміст.

Матеріали судів литовсько-польської доби як джерела історії України середини XIV – першої третини XVII ст.

Матеріали переписів та описів XV – першої третини XVII ст. як джерела історії України.

Літописи козацьких часів як історичне джерело.

Історичні твори як джерело вивчення козацької доби.

Мемуарна література вітчизняного походження середини XVII-XVIII ст. як джерело історії України.

Документи міжнародних і міждержавних відносин середини XVII-XVIII ст. як джерела історії України.

Автохтонні документальні джерела періоду української козацької держави: типологія, зміст, значення.

Документальні джерела польського та російського походження з історії України середини XVII-XVIII ст.

Матеріали переписів та описів середини XVII-XVIII ст. як джерела історії України.

Періодична преса XIX – початку XX ст. як джерело історії України.

Публіцистичні твори XIX – початку XX ст. як джерела історії України.

Етнографічні матеріали XIX – початку XX ст. як джерела історії України.

Мемуарна література XIX – початку XX ст. як джерело історії України.

Епістолярні джерела історії України XIX – початку XX ст.

Законодавчі акти австрійського та російського урядів як джерела історії України кінця XVIII – початку XX ст.

Матеріали діловодства як джерело історії України кінця XVIII – початку XX ст.

Судово-слідчі матеріали як джерела історії України XIX – початку XX ст.

Документи політичних партій і громадських організацій XIX – початку XX ст. як джерела історії України.

Статистичні матеріали як джерела історії України XIX – початку XX ст.

Джерела особового походження з історії України 1917-1991 рр.

Центральна та місцева періодична преса, історичні журнали як джерела історії України 1917-1991 рр.

Особливості вербальних джерел новітньої історії України.

Пам'ятки законодавчої діяльності українських національних державних утворень першої половини ХХ ст.

Радянське законодавство як джерело історії України.

Матеріали радянського діловодства, планування та статистики як джерела історії України.

Судово-слідчі матеріали радянської доби як джерела історії України.

Законодавчі акти як джерела історії незалежної України.

Матеріали діловодства як джерела історії незалежної України.

Комп'ютерне діловодство.

Документи політичних партій і громадських організацій незалежної України як історичні джерела.

Статистичні видання як джерела новітньої історії України.

Періодична преса як джерело новітньої історії України.

3.10. Боністика

Автори-укладачі:

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Ветров І.Г., кандидат історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Вибірковий навчальний курс «Боністика» включений до навчального плану підготовки бакалаврів спеціальності «історія» (спеціалізації – «експертиза культурно-історичних цінностей») та є частиною блоку дисциплін, що представляють основи спеціальних галузей історичної науки.

Особливістю бон є ціла низка специфічних ознак, за якими їх і досліджують джерелознавці. Серед них: емблематична (герби, емблеми банків, символічні знаки); палеографічна (печатки, перфорація, штемпелі); хронологічна (дати емісії); метрологічна (грошові номінали); орнаментально-мистецька (прикраси, національні орнаменти); філігранологічна (водяні знаки, матеріал виготовлення); епіграфічна (наддруки пізнішого походження); дипломатична (формуляр документа, зміст написів); Орфографічна (орфографія тексту); іконографічна (портретні зображення); маргіналістична (зроблені від руки написи пізнішого походження).

Вивчення паперових грошей передбачає визначення їхнього емітента (від лат. *emittens* – той, хто випускає) – держави, банку, установи, що запроваджує і контролює грошовий обіг; з'ясування причин, часу та обставин випуску бон та перебування їх на грошовому ринку. Боністика допомагає виявити низку економічних, соціально-політичних та культурно-мистецьких особливостей епохи та часу функціонування валют. Елементи зовнішнього оформлення грошей відбивають культурні традиції доби та потреби в них суспільства, його певних соціальних груп і верств, а також ідеологію емітентів (держав).

Метою навчального курсу «Боністика» є вивчення особливого виду цінних паперів – паперових грошових бон, як особливого культурного феномену. Боністика досліджує як гроші державних емісій (загально-обов'язкові, емітовані згідно із законом), так і місцеві та приватні грошові випуски, що перебували (чи перебувають) в обігу паралельно з національною грошовою одиницею.

Основними завданнями курсу «Боністика» є: вивчення предмету і завдань боністики як спеціальної історичної дисципліни; формування у студентів розуміння бони як історичного джерела; засвоєння теоретичних знань з історії впровадження паперових грошей; вироблення навичок використання боністики в історичних дослідженнях, а також у навчальній роботі з історії у виші та школі, під час позакласних занять, у гуртковій роботі вчителя.

Теоретичний блок навчального компоненту вибіркового курсу «Боністика» включає в себе навчальний матеріал, який охоплює історію виникнення та розвитку паперових грошових знаків на території України від 1917 р. до сьогодні. В процесі вивчення курсу студенти ознайомляться з обставинами виникнення національних паперових грошей України 1917-1920 рр., їх обігу та історичної долі; засвоять теоретичний матеріал про грошову політику місцевих влад на території України цього періоду; отримають знання про специфіку обігу приватних грошових випусків, іноземних грошей на території України 1917-1920 рр., радянських грошових знаків 1919-1921 та 1922-1947 рр., окупаційних грошей нацистської Німеччини 1942-1944 рр., бофонів ОУН-УПА (40-50-х рр. ХХ ст.), а також радянських бон 1947-1991 рр.

Останній тематичний блок навчального курсу становить грошова система незалежної України. Теоретичний матеріал цього блоку охоплює: організацію готівкового обігу грошей в Україні у 1991-1996 рр. (система «купонізації»); макроекономічну ситуацію в Україні напередодні грошової реформи 1996 р.; проведення грошової реформи та її наслідки.

Особливе місце у змісті курсу відведено проблемам практичного застосування набутих студентами знань, умінь і навичок та аналізу характерних особливостей українських паперових грошей.

Вивчення навчальної дисципліни «Боністика» організоване на принципах кредитно-модульної системи, що сприяє систематичній і динамічній роботі студентів над засвоєнням цієї складної галузі знань

За навчальним планом спеціальності «Історія» (напрямок підготовки – 6.020302) вивчення вибіркового навчального курсу «Боністика» перед-

бачено протягом VII навчального семестру. Навчальний матеріал розділений на два змістові модулі та передбачає аудиторні (лекційні та семінарські заняття, керівництво самостійною роботою студентів та екзамен) і позааудиторні заняття (індивідуальна робота студента).

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та практичні заняття виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Боністика як спеціальна галузь історичної науки	4	4	10	2
2.	Обіг паперових грошей центральних випусків на території України у 1917-1940 рр.	6	4	8	4
3.	Обіг місцевих, приватних бон та банкнот іноземних держав на території України у 1917-1921 рр.	6	4	10	4
4.	Радянські паперові грошові знаки в Українській РСР у 1922-1947 рр.	4	4	10	4
5.	Бони окупаційних режимів та грошові знаки ОУН-УПА в роки Другої світової війни та повоєнний період	4	4	8	4
6.	Радянська грошова система та обіг паперових грошей на території Української РСР у 1947-1991 рр.	4	2	10	4
7.	Грошова система незалежної України	4	2	8	2
	Всього	32	24	64	24

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Боністика як спеціальна галузь історичної науки

1.1. Боністика як спеціальна історична дисципліна. Поняття і значення терміну. Бони як історичні джерела.

Характерні ознаки бон: емблематична (герби, емблеми банків, символічні знаки); палеографічна (печатки, перфорація, штемпелі); хронологічна (дати емісії); метрологічна (грошові номінали); орнаментально-мистецька (прикраси, національні орнаменти); філігранологічна (водяні знаки, матеріал виготовлення); епіграфічна (наддруки пізнішого походження); дипломатична (формуляр документа, зміст написів); Орфо-

графічна (орфографія тексту); іконографічна (портретні зображення); маргіналістична (зроблені від руки написи пізнішого походження).

Предмет і завдання боністики як спеціальної галузі історичної науки.

Використання боністичного матеріалу в історичних дослідженнях і в навчальній роботі з історії.

1.2. Історія виникнення та обігу паперових грошових знаків у країнах світу. Поява перших паперових грошей. Паперові гроші в середньовічному Китаї у VIII-XIII ст.

Перші паперові гроші в Європі. Бони Іспанії 1483 р.: причини та наслідки емісії. Випуски паперових грошей Швеції 1662 р. Грошові бони Північноамериканських колоній (кінець XVII – початок XVIII ст.). Емісії паперових грошей США. Паперові гроші та цінні папери Франції у XVIII ст.

Паперові «асигнації» Російської імперії з 1768 р.: причини та наслідки емісії. Паперові гроші Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Кредитні та казначейські білети та їх обмін на золото.

Фальсифікати паперових грошових знаків.

Розділ 2. Обіг паперових грошей центральних випусків на території України у 1917-1940 рр.

2.1. Паперові гроші Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1917-1920 рр.). Грошова реформа в УНР та випуск перших національних паперових грошових знаків (грудень 1917 – січень 1918 р.). Марки-гроші та державні кредитні білети УНР. Карбованцеві та гривневі номінали.

Грошові бони уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Карбованцеві та гривневі номінали.

Грошова політика уряду Директорії УНР 1918-1919 рр. Паперові грошові емісії та вилучення з обігу австрійських, німецьких, російських і радянських грошей.

2.2. Обіг паперових грошей Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини та Угорщини на українських землях цих держав у 1918-1940 рр. Обіг паперових грошей Румунії на українських землях 1919-1940 рр. Особливості обігу румунських «лей» на Північній Буковині, Покутті та в Південній Бессарабії. Основні номінали та дизайн.

Обіг паперових грошей Чехо-Словаччини на території українського Закарпаття у 1919-1939 рр. Особливості обігу чехо-словацької «крони».

Номінали та дизайн. Окупація Закарпаття Угорщиною та запровадження в обіг угорського «пенге» (1939-1944 рр.).

Грошовий обіг польських «марок» (1919-1923 рр.) та «злотих» (1923-1939 рр.) на західноукраїнських землях у складі другої Речі Посполитої. Номінали, особливості дизайну та друку.

2.3. Радянські «дензнаки» в грошовому обігу Української СРР у 1919-1922 рр. «Грошові знаки» зразка 1919 р. Особливості друку та основні номінали. «Кредитні білети» зразка 1919 р. Особливості друку та основні номінали. «Розрахункові знаки» зразка 1919 р. Особливості друку та основні номінали.

Емісія радянських бон 1920 р. Випуск «грошових знаків» зразка 1919 р. великих номіналів. Випуск «розрахункових знаків» зразка 1919 р. великих номіналів. Емісія «безвідсоткових зобов'язань РСФРР».

Деномінація радянських «дензнаків» у 1921-1922 рр. Особливості обігу радянських «дензнаків» на території Української СРР.

Пробний «грошовий знак» Української СРР номіналом 50 карбованців (травень-червень 1919 р.) Причини підготовки емісії та її доля.

Розділ 3. Обіг місцевих, приватних бон та банкнот іноземних держав на території України у 1917-1921 рр.

3.1. Бони місцевих емісій на території України в період Української національної революції та громадянської війни 1917-1921 рр.

Місцеві емісії. Причини емісії місцевих грошових знаків. Бони Волинських міст 1918-1920 рр в українській та польській грошовій одиниці. Кременецькі «розмінні білети» (1919 р.) та «польські марки» (1920 р.). Дубенські «чеки». Місцеві «розмінні білети» Житомира (1918 р.). Бони Рівненської повітової та міської управ (1919 р.). Місцеві грові випуски Острога (1919 р.). Гроші міської управи Луцька (1917-1919 рр.).

Місцеві випуски єврейських громад, кооперативів та господарських товариств (1919 р.). Гроші єврейського кооперативу і споживчого товариства Рівного. Місцеві єврейські випуски Корця, Сарн і Бережан.

Грошові знаки Гальцьких міст: Бродські, Золочівські, Тернопільські, Збарзькі та Сокальські «гривні».

Одеські місцеві бони – «акцептовані чеки» та «розмінні білети» (1917 р.). Розширення території обігу одеських грошей на Миколаївщину та Херсонщину (1918-1919 рр.). Єлисаветградські «розмінні білети» (1919 р.). Місцева емісія «рубля» Юзівського відділення Державного банку (1918-1919 рр.)

Бони Криму (1918-1919 рр.). Запровадження в обіг на території Криму цінних паперів як замінників грошей (5 % короткотермінові зобов'язання Державного Казначейства; облигації Позики свободи).

Грошові знаки Кримського Крайового уряду М.О. Сулькевича («Зобов'язання Кримського Крайового уряду», вересень 1918 р.).

Бони Кримського Крайового уряду 1919 р. («Грошові Знаки Крайового Казначейства»). Марки-гроші.

3.2. Бони приватних емісій на території України у 1917-1921 рр.

Приватні гроші Криму (Сімферополь, Керч, Феодосія, Ялта, Саки, Гурзуф, Курмен-Кемельчі, Биюк-Оплар, Перекоп, Базарчик, Тав-Бодрак, Артек, Алушка, Кереїз, Сімеїз, Корбек). Гроші отамана Хмари (Чигиринський повіт Київської губернії, 1919 р.)

Проблема емісії грошей Н.І. Махна («гроші «батька Махна»).

Агітаційні бони та гроші-шаржі 1917-1920 рр. Грошові імітації та шаржі на паперові емісії доби гетьмана П. Скоропадського.

3.3. Обіг паперових грошей інших держав на території України в 1917-1921 рр. Випуски паперових грошей Уряду Півдня Росії та їх обіг на території Криму, в Приазов'ї та Причорномор'ї у 1919-1920 рр. Основні випуски та номінали урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Особливості використання в грошовому обігу українських земель.

Обіг паперових грошей Австро-Угорської імперії на західноукраїнських землях у 1917-1921 рр. Основні номінали та дизайн. Особливості обігу австрійських «крон» у Галичині, на Закарпатті та Буковині.

Бони Німеччини зразка 1876-1914 рр. в грошовому обігу Півдня України 1918 р.

Обіг англійських, французьких та грецьких паперових грошей в окупованій інтервентами Одесі та Криму у 1918-1920 рр. Банкноти Британського банку зразка 1870-1920 рр. Банкноти Французького банку зразка 1917-1920 рр. Грецькі паперові гроші різних випусків.

Розділ 4.Радянські паперові грошові знаки в Українській СРР (УРСР) у 1922-1947 рр.

4.1. «Грошові знаки» РСФРР 1922-1923 рр. Підготовка грошової реформи та уніфікація грошового обігу. Деноміновані «грошові знаки» 1922 р. Основні номінали. Особливості друку та обігу на території УСРР.

Друга деномінація. «Грошові знаки» РСФРР 1923 р. Перша та друга емісія. Особливості друку, номінали. Обіг на території Української

СРР. «Транспортні сертифікати» Народного комісаріату шляхів сполучення СРСР – безвідсоткові позикові зобов'язання у грошовому обігу.

4.2. Червінець і рубель в радянській системі грошового обігу 1922-1934 рр. Ліквідація паралельного обігу «совзнаків» та «червінців» та емісія «державних казначейських білетів» номіналом 1, 3 та 5 рублів золотом (січень-лютий 1924 р.). Випуск розмінних «казначейських бон» номіналом 1, 2, 3, 5 та 50 копійок. Припинення емісії «совзнаків».

Емісії «казначейських знаків» і «казначейських білетів» 1924 р. 3 червінці випуску 1924 р.

Випуски «державних казначейських білетів СРСР» зразка 1925 р. Номінали. Особливості друку.

Випуски «державних казначейських білетів» зразка 1928 р. Номінали. Особливості друку. Емісії «білетів Державного банку СРСР» зразка 1926-1928 рр. (червінці). Номінали. Особливості друку.

«Платничі зобов'язання Центральної каси Народного комісаріату фінансів СРСР» 1926-1930 рр. і їх використання в розрахунках між державою та юридичними особами.

4.3. Радянські паперові гроші 1934-1947 рр. Емісія «Державних казначейських білетів» нового зразка у 1934 р. Номінали 1, 3 та 5 рублів. Особливості друку та дизайну.

Зміни в дизайні радянських паперових грошей 1937 р.

Випуск «казначейських білетів Державного банку СРСР» зразка 1938 р. Номінали. Особливості дизайну та друку.

Розділ 5. Бони окупаційних режимів та грошові знаки ОУН-УПА в роки Другої світової війни та повоєнний період.

5.1. Грошові емісії нацистських окупантів на українських землях у 1939-1944 рр. Випуски паперових грошей Генеральної губернії на території дистрикту «Галичина» у 1941-1944 рр. Номінали. Особливості дизайну, друку та обігу.

Окупаційні емісії «карбованців» Центрального емісійного банку України 1942 р. Номінали. Особливості дизайну, друку та обігу банкнот.

Німецькі «білети Державної кредитної каси» («окупаційні марки») в грошовому обігу на окупованій території України в 1942-1944 рр. Обіг «білетів рентного банку Німеччини» («рентенмарки») зразка 1923-1937 рр. Використання в грошовому обігу державних банкнот («рейхсбанкнотен») зразка 1924-1942 рр.

5.2. Грошові емісії румунських окупантів на українських землях у 1941-1944 рр. Обіг румунських «лей» на території «Трансністрії», в губернаторствах «Буковина», «Бесарабія» та в Криму. Номінали. Особливості участі в грошовому обігу.

5.3. Грошові знаки Організації українських націоналістів та Української повстанської армії 40-50-х рр. ХХ ст.

«Бофони» («біфони»): етимологія та походження терміну. Історія ОУН та УПА та тимчасові місцеві грошові знаки: періодизація та хронологія.

«Бофони» періоду війни Німеччини та СРСР (1941-1945 рр.). Попередники «бофонів» – безномінальні знаки ОУН 1939 р. (м. Хуст).

Поширення «бофонів» з номіналом на теренах Галичини (1942 р.), Волині та Рівненщини (1943 р.). Особлива роль «бофонів» в мобілізації фінансових ресурсів для військових та організаційних витрат ОУН та УПА.

Емісії «бофонів» крайових проводів ОУН 1941-1944 рр. Серії випусків. Особливості дизайну та друку. Безномінальні та номіновані випуски.

Проблема випуску «партизанських грошей» на німецьких банкнотах Центрального емісійного банку України у 1942-1943 рр.

Тимчасові місцеві грошові знаки ОУН середини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. «Бофони» ОУН 1944-1946 рр. Матеріальне забезпечення УПА – основна функція «бофонів» ОУН.

«Бофони» 1947 р. Святошні випуски «бофонів» (писанки УПА) 1946-1950 рр. Бенімінальні та номіновані «бофони» 1949-1951 рр. Особливості дизайну та друку. Обіг на західноукраїнських землях.

Розділ 6. Радянська грошова система та обіг паперових грошей на території Української РСР у 1947-1991 рр.

6.1. Грошова реформа 1947 р. Передумови та причини проведення грошової реформи 1947 р. (реформа А.Г. Зверєва). Обмін грошових знаків зразка 1934-1947 рр. на нові (1:10) та перерахунок вкладів населення в ощадкасах, залишків обігових коштів кооперативів і колгоспів на рахунках кредитних установ. Наслідки грошової реформи.

Нові «державні казначейські білети СРСР» зразка 1947 р. Номінали. Особливості дизайну та друку.

Нові «білети Державного банку СРСР» зразка 1947 р. Номінали. Особливості дизайну та друку.

6.2. Грошова реформа 1961 р. Деномінація рубля. Укрупнення грошової одиниці шляхом збільшення її золотого вмісту. Випуск в обіг «Державних казначейських білетів СРСР» зразка 1961 р. Номінали. Особливості дизайну та друку. Емісія «білетів Державного банку СРСР» зразка 1961 р. Номінали. Особливості дизайну та друку. Уніфікація розмірів банкнот.

Обмін грошових знаків 1947-1960 рр. на банкноти зразка 1961 р. (10:1).

6.3. Радянська грошова реформа 1991 р. («реформа Павлова»). Грошове господарство СРСР наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Кризові явища в фінансовій системі держави. Підготовка та проведення «реформи Павлова». Вилучення з грошового обігу банкнот номіналами 50 та 100 рублів. Запровадження в обіг банкнот рублів зразка 1991 р. Номінали. Особливості дизайну.

Емісія та обіг одноразових купонів.

Розділ 7. Грошова система незалежної України

7.1. Організація готівкового грошового обігу в незалежній Україні 1991-1996 рр. Створення Національного банку України. Кризові явища в грошовому господарстві України та введення в обіг купонів-грошей багаторазового використання (січень 1992 р.). Номінали. Папір. Дизайн. Друк. Особливості першого періоду обігу купонів багаторазового використання (січень-квітень 1992 р.).

Другий період обігу купонів багаторазового використання (квітень-листопад 1992 р.). Розширення обігу купонів на весь готівковий грошовий ринок України (1 квітня 1992 р.). Вилучення з обігу радянських «рублів» (12 листопада 1992 р.). Запровадження єдиної законної грошової одиниці України – «українського карбованця». Початок підготовки національної грошової реформи.

Третій період обігу купонів багаторазового використання (листопад 1992 р. – серпень 1996 р.). Купони багаторазового використання «українські карбованці» – повноцінні платіжні засоби на території України. Інфляційні процеси та емісія купонів багаторазового використання. Номінали 1993-1994 рр. Особливості дизайну та друку. Використання купонів низьких номіналів як розмінної монети.

7.2. Грошова реформа 1996 р. («реформа Ющенка»). Запровадження національної грошової одиниці України – «гривні». Макроекономічна ситуація в Україні напередодні грошової реформи. Поступова стабілізація та зміцнення курсу національної валюти.

Концепція проведення грошової реформи. Її головні завдання і характер. Підготовка до грошової реформи.

Проведення грошової реформи (2-16 вересня 1996 р.). Вилучення з обігу купонів багаторазового використання зразка 1992-1994 рр. та їх обмін на нові гривневі банкноти.

Емісія «гривні». Номінали. Особливості дизайну та друку. Інформаційне забезпечення грошової реформи. Результати грошової реформи.

Випуски банкнот 1996-2012 рр.

Список рекомендованої літератури

Загальні праці, підручники та посібники

Айзенберг И.П. Валютная система СССР. – М., 1962.

Айзенберг И.П. Вопросы валютного курса рубля / Под. ред. Я.А. Конрода. – М., 1958.

Айзенберг И.П. Новый валютный курс рубля. – М., 1961.

Алексеев М.А. Военная валюта. – М., 1948.

Альский А.О. Наши финансы за время гражданской войны и НЭПа. – М., 1925.

Аничков Д.С. Теоретическая и практическая арифметика. О деньгах, употребляемых в России и других странах. – М., 1986.

Архив русской революции. / Сб. издаваемый Г.В. Гессеном. – Берлин, 1923. – № 8. – С. 183-199.

Атлас З.В. Деньги и кредит (при капитализме и в СССР). – М., 1930.

Атлас З.В. Очерки по истории денежного обращения в СССР, 1917-1925. – М. 1940.

Атлас З.В. Социалистическая денежная система. – М., 1966.

Атлас М.С. Национализация банков в СССР. – М., 1948.

Банкноти і монети України. Інформаційно-довідковий журнал. – К., 2008-2012

Белокуров О.Г. Определитель состояния монет и банкнот. – Л., 1990.

Бендиксен Ф. Деньги. – Пг., 1923.

Боголепов М.И. Деньги Советской России. – Л., 1924.

Боголепов М.И. Бумажные деньги. – Пг.; М., 1922.

Боголепов М.И. Советская финансовая система. – М., 1945.

Боголепов М.И. Финансы, правительство и общественные интересы. – СПб., 1907.

Большаков А.М. Вспомогательные исторические дисциплины: Антропология. Археология, первобытная и бытовая. Палеография и др. Л., 1924ю. (О деньгах).

Большаков А.М. Вспомогательные исторические дисциплины: Археология, архивоведение, география историческая, геральдика, дипломатика, метрология, нумизматика, палеография, сфрагистика, эпиграфика. – Твери, 1923.

Борисов О.М. Золото в экономике современного капитализма. – М., 1968.

Бофони: грошові документи ОУН і УПА / Авт. упоряди. О.О. Клименко; За ред. В.М. Даниленка. – К.: Університет банківської справи Національного банку України, 2008. – 192 с., іл.

Брайловский А.М. Денежные знаки русской революции 1917-1923 гг. – Изд. 2-е. – Тифлис, 1922-1924.

Брегель Э.Я. Денежные обращения и кредит капиталистических стран. – М., 1973.

Бройде С.О. Фальшивомонетчики за работой. – М., 1930.

Бумажные деньги России. – 1995. – 172 с.

Бумажные деньги. Учеб. пособ. / Отв. ред. Н.Д. Гродко. – М., 1940.

Вагнер А. Русские бумажные деньги. – СПб., 1871. (пер. с нем.).

Валютный справочник. – М., 1967.

Василенко И. Денежная реформа в России. 1895-1898. – К., 1949.

Вісник Генерального Секретаріату Української Центральної Ради з 1918. – К.

Вісник законів Української Народної Республіки з 1918 і 1919. – К., Кам'янець-Подільськ.

Вісник Краєвого Комісаріату Української Народної Республіки на Холмщину, Підляшшя й Полісся. – Бересте, 1918.

Вісник Ради Народних Міністрів з 1918-1919. – К., Кам'янець-Подільськ.

Власенко Е. Фінанси України. – Прага, 1927.

Всесоюзная выставка по филателии, бонистике и нумизматике. – М., 1925. – Оп. 1.

Въ справъ новыхъ грошей. – Львов: Просвѣта. 1982. – Ч. 144.

Гешен Г. Теория вексельных курсов. М., 1890.

Гильфердинг Р. Финансовый капитал: Новейшая фаза в развитии капитализма. – М.; Л., 1931. (О бумажных деньгах).

Гиндин И. Как большевики национализировали частные банки. – М., 1957.

Глинський О. Вексель і чек у практиці. – Вид. 2-е. – Краків, Львів, 1944.

Гнатишак М. Державні гроші України. 1917-1920 років. Ілюстративний історично-іконографічний нарис. – Клівленд, 1974.

Гнатишак М. Паперові грошові знаки на українських землях. – Клівленд, 1974.

Гольдман А. Русские бумажные деньги. – СПб., 1866.

Гольдман В. Русскія бумажныя деньги. Финансово-исторический очеркъ съ обращеніемъ особеннаго вниманія на настоящее финансовое затрудненіе Россіи. – СПб., 1866.

Горн В. Гражданская война в Северо-западной России. – М., 1927). (О бонах Юденича «крылатках»).

Грегори Г. Теория и практика вексельных курсов. – М., 1926.

Гришко Григорій. Гроші та грошові матеріали на Україні від стародавніх часів до наших днів. – Подєбради, ЧСР, 1927.

Гурьев А.Н. Денежные обращения в России в XIX ст. Исторический очерк. – СПб., 1903.

Гусаков А., Лабазов В., Свешников М. Денежное обращение и кредит в СССР. – М., 1960. Ч.2.

Гусаков А.Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. – М., 1946.

Гуттен-Чапский Э.К. Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси. – СПб., 1875.

Денежное обращение и кредит СССР / Под ред. В. С. Геращенко. – М., 1966.

Денежное обращение и кредит СССР / Под ред. проф. А.Я. Ротлейдера. – М., 1984.

Денежное обращение и кредитная система в СССР за 20 лет. – М., 1939.

Деньги и денежное обращение в освещении марксизма: Сб. ст. / Под ред. К.Ф. Шмелева, А.Б. Штерна. / Изд. 2-е, доп. – М., 1923.

Деньги и кредит в социалистическом обществе. Учеб. пособ. / Изд. 2-е, доп. – М., 1990.

Деньги и кредит в СССР. (Сб. материалов). – М., 1936.

Деньги и кредит. Учеб. пособ. – М., 1933. – Ч.1.

Деньги мира. Коллекционный блок. Серия: Деньги Союза Советских Социалистических Республик: Билет Государственного банка СССР достоинством 1 руб. образца 1991 года. – М., 1988.

Деньги, банки и кредитно-финансовые отношения в современной

рыночной экономике. – М., 1992.

Деньги. – М., 1926.

Державний Вісник. – Київ. 1918.

Довідник вільно конвертованих валют /Упоряд. Ю. В. Єфіменко. – К., 1994, іл. (Про паперові гроші США, Великої Британії, Голландії, Швейцарії, Швеції, Італії, Франції, Данії, Канади, Австрії, Австралії, Бельгії, Німеччини, Іспанії).

Доценко О. Літопис Української Революції. – Львів, 1924. – Т.2. – Кн. 4. – С.305-306. (Про гроші).

Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917-1950). – М., 1978.

Дьяченко В.П. Советские финансы в первой фазе развития социалистического государства. – М., 1947. 4.1.

Евзлин З.П. Деньги (Бумажные деньги в теории и жизни). – Л., 1924.

Евзлин З.П. Деньги (Денежные знаки в теории и жизни). – Л., 1924.

Екслібрис Ніла Хосевича. – [Б. м.], 1939.

Елизаветин Е.В. Деньги. – М., 1963.

Єлизаветін Г.В. Гроші. – К., 1971.

Єршов А. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII ст. – [Б. м., г.]

Ивонин Ю.Н., Гоголин Ю.А. Обменные цены на советские коллекционные облигации, выпущенные в 1922-1989 гг. – М., 1990.

Ивочкина Н.В. Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае: Эпохи Тан и Сун. – М., 1990.

Иольсон А.М., Байер А.П., Белоусов В.П. и др. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 годы. – М., 1925.

Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель. / Сост. М.Ф. Дмитриенко, И.Н. Войцеховская. – К., 1990. – С.17-18.

Кавказский коллекционер. – 1992. – № 1. (О марках и бонах).

Кауфман И.И. Бумажно-денежные проекты и экстра-ординарные финансы. – СПб., 1879.

Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России. – СПб., 1909.

Кауфман И.И. Кредит, банки и денежное обращение. – СПб., 1873.

Кауфман И.И. Кредитные билеты, их упадок и восстановление. – СПб., 1888.

Кауфман И.И. Неразменные банкноты в Англии 1797-1819. / Изд. 2-е. – Пг., 1919.

Кауфман И.И. Обзор проектов, вышедших в 1861-1878 гг. по вопро-

су о преобразовании кредитной денежной системы в России. – СПб., 1878.

Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. – СПб., 1910.

Кахникевич К. Як робити грош? або Наука, як можна в коротком часі статися багатим. – Львів: Просвета, 1888. – Ч.1. Наука о грошах; Ч.3. Матеріал на грош.

Каценелебаум З.С. Учение о деньгах и кредите. – М., 1926.

Каценеленбаум З.С. Денежное обращение в России 1914-1924 гг. – М., 1924.

Каценеленбаум З.С. Учение о деньгах и кредите. Курс лекций. – Ярославль, 1922; М., 1928. – Ч.1.

Каишкарёв М.П. Денежное обращение в России. Ист.-стат. исследование. – СПб., 1898. – Т.1-2.

Клетиков С.А. Филлиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства ХУП-XX века. – М., 1959.

Козельский Б. Шлях зрадництва їх авантюри. – Харків, 1927; К., 1930.

Коровушкин А.К. Новый советский рубль. – М., 1960.

Кротков В.Т. Бумажные деньги. Учеб. пособ. – М., 1940.

Кротков В.Т. Очерки по денежному обращению и кредиту иностранных государств. – М., 1947.

Кузовков Д.К. Азбука финансовой политики. – М., 1929.

Кулишер И.М. Денежное обращение в прошлом и настоящем. – Пг., 1922.

Куперман Я.М. Безденежные расчеты. Экономическая природа, практика и перспективы развития в СССР. М., 1927.

Курицын В.М. Государственное сотрудничество между УССР и РСФСР в 1917-1922 гг. М., 1957.

Левицкий К. Про новый грош, з відбитками грошей. – Львів: Просвета, 1892. – Ч.148.

Лексис В. Кредит и банки – М., 1923. (Перевод с нем.).

Лихачев Н.П. Палеография денежных бумажных водяных знаков. – СПб., 1899.

Лоевский Д. Государственная теория денег. – М., 1923.

Лоевский Д.А., Берковский Б.И. Деньги и денежное обращение. – М., 1929. 4.1. С.76-112. (О бумажных деньгах, чеках, банкнотах).

Лукомский И.К. Нарбут, его жизнь и искусство. – Берлин, 1923.

Максимчук Ю. Бібліографічний показник української філателії, гербових марок і банкнотів. – Чикаго, 1958.

Мальшев Д.И., Таранов В.И., Смиренький И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. – М., 1991.

Марков А.П. Местные финансы. – Харьков, 1918.

Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен, 1972.

Мельникова А. Твердые деньги. – М., 1971.; 1973.

Металлические бонны России и СССР / Сост. А.В. Тункель. – Донецк, 1992.

Мец Н.Д. Наш рубль. М., 1960.

Мигулин П. Русский государственный кредит. – СПб., 1899.

Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729-1903). – Харьков, 1904.

Мигулин П.П. Регулирование бумажной валюты в России. – Харьков, 1896.

Миклашевский А. Деньги. Опыт изучения основных положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса. – М., 1895.

Михайлевский Ф.И. К методологии изучения нашего денежного обращения. – М., 1930.

Михайлевский Ф.И. Очерки истории денег и денежного обращения. – М., 1948. – Т.1.

Монеты и банкноты. Еженедельное издание. – К.: Де Агостини Паблицинг, 2012.

Нарбут Г. Посмертна виставка творів. – К., [Б. р.].

Наше денежное обращение. Сб. материалов по истории денежного обращения в 1914-1925 гг. / Под. ред. проф. Л.Н. Юровского. – М., 1926.

Неманов А.М. Финансовая политика Украины. (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919). – К., 1919.

Немерович-Данченко В. В Крыму при Врангеле. – К., 1930. (О деньгах).

Николаев Р. Деньги белой гвардии. – СПб., 1993. Миниатюра.

Никольский П.А. Бумажные деньги в России. – Казань, 1892.

Нумбон. – Ростов-на-Дону, 1992. № 1-12; 1994. № 1-2. (Статьи о бумажных деньгах).

Обзор финансового законодательства 1915-1921 гг. – Пг., 1921.

Описание I Всесоюзной выставки по филателии, бонистике и нумизматике. «СФА». – М., [Б. г.].

Основы финансовой системы СССР / Под ред. Г. Я. Сокольникова. – М., 1931.

Павлов П. Деньги в период строительства коммунизма. – М., 1962.

Паустовский К. Бросок на Юг. – М., 1968.

Паустовский К. Время больших ожиданий. – М., 1967.

Пахомов Ю.Д. Денежное обращение и денежные знаки Северо-Кавказского эмирата в 1919-1920 гг. – Тбилиси, 1965.

Погребецкий А.И. Денежное обращение и денежные знаки Дальнего Востока за период войны и революции (1914-1924). – М., 1924.

Прейскурант денежных знаков и бон на 1925. – М., 1926.

Прейскурант марок, бон и монет Украинского Отделения ВОФ. – Харьков, 1926.

Преображенский Е.О. Бумажные деньги в эпоху пролетарской диктатуры. – Харьков, 1922.

Преображенский Е.О. Бумажные деньги в эпоху пролетарской революции. – М., 1920.

Преображенский Е.О. Новая экономика. / Изд.2-е. – М., 1926.

Проблемы мирового денежного обращения / Под ред. Г.Я. Сокольникова. – М., 1927.

Прохорова Н.В. Монеты и банкноты России. – М.: Дом Славянской книги, 2008. – 352 с.

Радионов А.М. От драхмы до рубля. Краткий очерк истории денежного обращения в Крыму. – Симферополь, 1994.

Роберт И. История денег. – Будапешт, 1968.

Рыкачев А.М. Деньги и денежная власть. – СПб., 1910. 4.1.

Савлук И.М. Развитие марксистско-ленинской теории денег в социалистическом обществе. – К., 1982.

Сапаров А. Фальшивые червонцы. – Л., 1972.

Святловский В.В. Происхождение денег и денежных знаков. – М., 1923; М., 1925.

Сенилов Б.В. Военные деньги второй мировой войны. – М., 1991.

Січинський В. Юрій Нарбут 1886-1926. – Краків, Львів, 1943.

Содоль П. Українська Повстанська Армія, 1943-49: Довідник у 2 т. – Нью-Йорк, 1994. [Біографія Н. Хосевича].

Сокольников Г.Я. Бюджет и валюта. – М., 1924.

Сокольников Г.Я. Денежная реформа и пути ее закрепления. – М., [Б. г.].

Сокольников Г.Я. Финансовая политика революции. – М., 1926. – Т.2.

Сокольников Г.Я. Финансы после Октября. – М., 1923.

Специальные исторические дисциплины. Учеб пособ. / Под ред. В.А. Замлинского, М.Ф., Дмитриенко. – К., 1992. – С.63-69. (О бонистике).

Судейкин В. Государственный банк. – СПб., 1891.

Талицкий С.Ш. Бумажный рубль. Его теория и практика. – СПб., 1895. – 164 с.

Твердохлебов В.Н. Новейшая русская литература о бумажных деньгах. – Одесса, 1921.

Трахтенберг И.А. Бумажные деньги. – М., 1929.

Троицкий О.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII в. – М., 1966.

Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. – СПб., 1917.

Тхоржевский Р.И. Отечественная бонистика. Учеб. пособ. К., 1988.

Тхоржевський Р. Національні паперові гроші України 1918-1920 (Істор. нарис). – Донецьк, 1992, іл.

Тхоржевський Р.Й. Національні паперові гроші України 1918-1920. – Донецьк, 1992.

Тхоржевський Р.Й. Паперові гроші України. – Тернопіль, 1991.

Уман М. О роли денег в период гражданской войны. Л., 1940.

Фалькнер С.А. Бумажные деньги Французской революции. – М., 1919.

Фалькнер С.А. Проблемы теории и практики эмиссионного хозяйства. – М., 1922.

Фалькнер С.А. Прошлое и будущее русской эмиссионной системы // Социальное хозяйство. – 1923. – № 2-3.

Финансово-кредитный словарь. – М., 1961. Т.1.

Финансово-кредитный словарь. – М., 1964. Т.2.

Финансы и кредит СССР. /Под ред. проф. В. Лаврова. – М., 1964.

Финансы СССР. Учеб. пособ. / Сост. В. П. Дьяченко. – М., 1933. Вып.1.

Фрей Л.И. Валютные и финансовые расчеты капиталистических стран. – М., 1969.

Фрей Л.И. Денежная реформа. – М., 1924.

Фридман М.И. Государственное хозяйство и денежное обращение в России (1913-1919). – М., 1919.

Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1864.

Чижев К.Я. Международные валютно-финансовые организации капитализма. – М., 1963.

Чижев С. Русские бумажные полноценные деньги и первые кредитные билеты. – М., 1914.

Шабанова Н.Н. Денежное обращение и кредит СССР. – Ташкент, 1985.

Шодуар С. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. – СПб., 1841. Ч. II.

Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в. – Чернигов, 1918.

Щапов Я.Н. Государство и церковь древней Руси X-XIII вв. – М., 1990.

Щелоков А.А. Монеты СССР. – М., 1986.

Щелоков А.А. Увлекательная бонистика. Факты, легенды, открытия в мире банкнот. – М.: Эксмо, 2007. – 384 с. – (Энциклопедия коллекционера).

Эйпштейн Е. Бумажные деньги в Италии, Австралии и Соединенных Штатах. – М., 1993.

Экономика стран мира. Справочник. – М., 1968.

Юровский Л. Денежная политика Советской власти (1917-1927). – М., 1928.

Юровский Л.Н. На путях к денежной реформе. – М., 1924.

Юровский Л.Н. Наше денежное обращение. – М., 1926.

Юровский Л.Н. Современные проблемы денежной политики. – М., 1926.

Юхт А.И. Русские деньги от Петра Великого до Александра. – М., 1994.

Каталоги та альбоми

Аверс. Ежегодный каталог – ценник для коллекционеров. – М., 1993. (О монетах, наградах, нагрудных знаках).

Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г. (Каталог под ред. Ф.Г. Чучина). – М., 1924.

Бумажные денежные знаки в России и СССР. Каталог. / Сост. Малышев А.И., Таранков В.И., Смиранный И.Н. – М., 1991.

Бумажные денежные знаки России и СССР. Каталог. / Сост. А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников и др. – СПб., 1993.

Бумажные деньги в России с 1853 по 1863 год. [Б. м., г.] Оттиск.

Бумажные деньги, ходившие на Украине / Каталог XX ст. Сост. Бадаев А.С. – Чернигов, 1991.

Вигилев С. Каталог бон необязательного обращения (частного), выпущенных на территории СССР в 1914-1925 гг. / Сост. В.М. Соколов, М.Л. Иванов. Рец.: СК. – 1928. – № 5.

Власов В.А. Каталог отечественных бон. – Ростов-на-Дону, 1992.

Государственные кредитные билеты Российской империи 1898-1912. Управляющие и кассиры. Альбом-каталог. – СПб.: Издательство ДЕАН, 2007. – 240 с., ил.

Графіка в бункерах УПА: Альбом дерево типів, виконаних в Україні в роках 1947-1950 мистця партизанського підпілля Ніла Хосевича, «Бей Зата» та його учнів / За ред. Д. Баглая, П. Мечика, Л. Шанковського. – Філадельфія, 1952.

Дени Шарль. Каталог денежных знаков, выпущенных на территории России (1914-1925), с указанием их теперешней стоимости. – Париж, 1927.

Де-Тилот Е.Н. Каталог бумажных денежных знаков. – Одесса, 1988.

Иванов М., Соколов В. Каталог бон необязательного обращения (частных), выпущенных на территории СССР в 1914-1925 г. – Ростов-на-Дону, 1927.

Ивонин Ю.Н., Гоголин Ю.А. Каталог облигаций государственных внутренних займов СССР. – М., 1990.

Кардаков Н.И. Каталог дензнаков России и Балтийских стран 1769-1950. – Берлин, 1953.

Каталог (перечень) денежных знаков СССР. 1918-1947 гг. // Путеводитель по выставке бон в ГИМ. М., 1957.

Каталог бон и дензнаков России, РСФСР, СССР, окраин и образований (1769-1927) / Под ред. Ф.Г. Чучина. – М., 1927. – Изд. 3-е. – М., 1991.

Каталог бон необязательного обращения (частного), выпущенных на территории СССР в 1914-1925 гг. / Сост. В.М. Соколов, М.А. Иванов. – Ростов-на-Дону, 1927.

Каталог бумажных денег России, РСФСР, СССР / Сост. Е.С. Кириченко, А.С. Ильчишин. – К., Одесса, 1988.

Каталог бумажных денежных знаков РСФСР 1917-1923 годов. / Авт., сост. Ю.Б. Полинский. – Л., 1990.

Каталог (перечень) денежных знаков СССР. 1918-1947 гг. // Путеводитель по выставке бон в ГИМ. – М., 1957.

Каталог українських недержавних марок. – Брюссель, 1987.

Кацитадзе В.А. Каталог денежных знаков русской революции. – Тифлис, 1924.

Ленкавский С. Альбом українських грошей. – Мюнхен, 1972. (Про 45 непагінованих сторін з ілюстраціями 21 грошового знаку і їх подрібними описами).

Мошилгин Д., Дашевский Н. Каталог монет советского чекана // СК. – 1974. – № 12.

Мошилгин Д., Дашевский Н. Поправки каталога монет советского чекана // СК. – 1974. – № 16.

Назаров В.А. Свободный каталог некоторых проектов, пробных и невыпущенных (а также отдельных предполагаемых серий советских монет). – Ростов-на-Дону, 1993.

Наш рубль. Каталог ГИМ. – М., [Б. г.].

Перечень и оценка дензнаков и бон России, РСФСР, СССР. – М., 1964.

Пик А. Мировые бумажные деньги. Каталог. – Мюнхен, 1975.

Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России и СССР (1769-1990 гг.) – К., 1991.

Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1994). – К., 1995.

Рябченко П.Ф., Нибак В.И. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон в России, СССР и странах СНГ (1769-1990). – К., 1991.

Рябченко П.Ф., Бутко В.И. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-2000 гг.). – 3-е переизд., доп. и перераб. – К.: Логос, 1999. – Т.1: Боны России / Под. науч. ред. А.П. Реента, М.Ф. Дмитриенко – 2000. – 688 с.: ил. 288.

Сводный иллюстрированный каталог бумажных денежных знаков Российской империи, Временного Российского правительства, периода гражданской войны РСФСР, СССР с 1769 по 1991 год. – Симферополь, 1991. – Т.1.

Сенкевич Д. Государственные денежные знаки РСФСР и СССР. Каталог. – М., 1990.

Сергеев И.Н. Бумажные деньги бывших республик СССР (1991-2005). Каталог. – М., 2005. – 40 с.

Соколов В.М. Каталог бон необязательного обращения (частных), выпущенных на территории СССР в 1914-1925 гг. – Ростов-на-Дону, 1927.

Соколов В.М. Полный каталог бон, выпущенных на территории СССР в период 1914-25 гг. – Ростов-на-Дону, 1938.

Соколов В.М., Иванов М.Л. Каталог бон необязательного обращения (частных), выпущенных на территории СССР 1911-1925 гг. – Краснодар, 1927.

Соколов В.М., Иванов М.Л. Каталог частных бон (денежных знаков необязательного обращения), выпущенных на территории СССР в 1914-1925 гг. Ростов-на-Дону, 1938. / Рецензия // Советский коллекционер. – 1928. – № 5.

Харітонов Д. Українські паперові гроші 1917-2005 рр. Каталог. – К.: Купола, 2005. – 112 с.

Гроші Української держави 1917-1920 рр. – Бафело, 1970. (Передрук львівського видання з 17 грошовими знаками).

Гроші Української держави. 1917-1920. – Львів 1923. (25 знімків українських грошових знаків).

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Боністика як спеціальна галузь історичної науки.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

1.1. Поняття і значення терміну. Бони як історичні джерела.

1.2. Характерні ознаки бон.

1.3. Предмет і завдання боністики як спеціальної галузі історичної науки.

1.4. Використання боністичного матеріалу в історичних дослідженнях і в навчальній роботі з історії.

Лекція 2. Історія виникнення та обігу паперових грошових знаків у країнах світу.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

2.1. Поява перших паперових грошей. Паперові гроші в Китаї у VIII-XIII ст.

2.2. Перші паперові гроші в Європі.

2.3. Емісії паперових грошей США.

2.4. Паперові гроші Російської імперії.

2.5. Фальсифікати паперових грошових знаків.

Лекція 3. Обіг паперових грошей центральних випусків на території України у 1917-1940 рр.

(6 академічних годин)

Питання для розгляду:

3.1. Паперові гроші Української Народної Республіки.

3.2. Паперові гроші Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

3.3. Грошова політика уряду Директорії УНР 1918-1919 рр.

3.4. Обіг паперових грошей Польщі на західноукраїнських землях у 1919-1939 рр.

3.5. Обіг паперових грошей Румунії на українських землях у 1919-1940 рр.

3.6. Паперові гроші Чехо-Словаччини та Угорщини на українських землях цих держав у 1918-1944 рр.

3.7. Радянські «дензнаки» в грошовому обігу Української СРР у 1919-1922 рр.

Лекція 4. Бони місцевих емісій на території України в період Української національної революції та громадянської війни 1917-1921 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

4.1. Причини емісії місцевих грошових знаків.

4.2. Бони Волинських та Галицьких міст 1918-1920 рр.

4.3. Місцеві випуски єврейських громад, кооперативів та господарських товариств.

4.4. Місцеві грошові знаки Одеси, Єлисаветграду, Юзівки.

4.5. Бони Криму.

Лекція 5. Бони приватних емісій на території України у 1917-1921 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

5.1. Приватні гроші Криму.

5.2. Гроші отамана Хмари.

5.3. Проблема емісії грошей Н.І. Махна.

5.4. Агітаційні бони та гроші-шаржі 1917-1920 рр.

Лекція 6. Обіг паперових грошей інших держав на території України в 1917-1921 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

6.1. Випуски паперових грошей Уряду Півдня Росії та їх обіг на території Криму, в Приазов'ї та Причорномор'ї у 1919-1920 рр.

6.2. Обіг паперових грошей Австро-Угорської імперії на західноукраїнських землях у 1917-1921 рр.

6.3. Бони Німеччини зразка 1876-1914 рр. в грошовому обігу Півдня України 1918 р.

6.4. Обіг англійських, французьких та грецьких паперових грошей в окупованій інтервентами Одесі та Криму у 1918-1920 рр.

Лекція 7. Радянські паперові грошові знаки в Українській СРР (УРСР) у 1922-1947 рр.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

7.1. «Грошові знаки» РСФРР 1922-1923 рр.

7.2. Червінець і рубель в радянській системі грошового обігу 1922-1934 рр.

7.3. Радянські паперові гроші 1934-1947 рр.

Лекція 8. Бони окупаційних режимів в роки Другої світової війни.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

8.1. Грошові емісії нацистських окупантів на українських землях у 1939-1944 рр.

8.1.1. Випуски паперових грошей Генеральної губернії на території дистрикту «Галичина» у 1941-1944 рр.

8.1.2. Окупаційні емісії «карбованців» Центрального емісійного банку України 1942 р.

8.1.3. «Окупаційні марки» на території України в 1942-1944 рр.

8.1.4. «Рентенмарки» та «рейхсмарки».

8.2. Грошові емісії румунських окупантів на українських землях у 1941-1944 рр.

Лекція 9. Грошові знаки Організації українських націоналістів та Української повстанської армії 40-50-х рр. XX ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

9.1. «Бофони» («біфони»): етимологія та походження терміну.

9.2. Історія ОУН-УПА та тимчасові місцеві грошові знаки: періодизація та хронологія.

9.3. «Бофони» періоду війни Німеччини та СРСР (1941-1945 рр.).

9.4. Грошові знаки ОУН 1944-1946 рр.

9.5. Святошні випуски «бофонів» (писанки УПА) 1946-1950 рр.

Лекція 10. Радянська грошова система та обіг паперових грошей на території Української РСР у 1947-1991 рр.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

10.1. Грошова реформа 1947 р. («реформа «Зверєва»): передумови та причини, особливості проведення, наслідки.

10.2. Грошова реформа 1961 р.

10.3. Радянська грошова реформа 1991 р. («реформа Павлова»).

Лекція 11. Грошова система незалежної України.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

11.1 Організація готівкового обігу в незалежній Україні 1991-1996 рр.

11.2. Макроекономічна ситуація в Україні напередодні грошової реформи.

11.3. Концепія проведення грошової реформи, її головні завдання і характер.

11.4. Проведення грошової реформи 1996 р. Запровадження національної грошової одиниці України – «гривні».

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Боністика як спеціальна галузь історичної науки.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

1.1. Поняття і значення терміну. Бони як історичні джерела.

1.2. Характерні ознаки бон.

1.3. Предмет і завдання боністики як спеціальної галузі історичної науки.

1.4. Використання боністичного матеріалу в історичних дослідженнях і в навчальній роботі з історії.

Семінарське заняття 2. Історія виникнення та обігу паперових грошових знаків у країнах світу.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 2.1. Поява перших паперових грошей. Паперові гроші в Китаї у VIII-XIII ст.
- 2.2. Перші паперові гроші в Європі.
- 2.3. Емісії паперових грошей США.
- 2.4. Паперові гроші Російської імперії.
- 2.5. Фальсифікати паперових грошових знаків.

Семінарське заняття 3. Обіг паперових грошей центральних випусків на території України у 1917-1940 рр.

(4 академічні години)

Питання для обговорення:

- 3.1. Паперові гроші Української Народної Республіки.
- 3.2. Паперові гроші Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.
- 3.3. Обіг паперових грошей Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини та Угорщини на українських землях цих держав у 1918-1944 рр.
- 3.4. Радянські «дензнаки» в грошовому обігу Української СРР у 1919-1922 рр.

Семінарське заняття 4. Бони місцевих емісій на території України в період Української національної революції та громадянської війни 1917-1921 рр.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 4.1. Причини емісії місцевих грошових знаків.
- 4.2. Бони Волинських та Галицьких міст 1918-1920 рр.
- 4.3. Місцеві випуски єврейських громад, кооперативів та господарських товариств.
- 4.4. Місцеві грошові знаки Одеси, Єлисаветграду, Юзівки.
- 4.5. Бони Криму.

Семінарське заняття 5. Обіг приватних бон та банкнот іноземних держав на території України у 1917-1921 рр.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

5.1. Приватні гроші Криму.

5.2. Проблема емісії грошей Н.І. Махна.

5.3. Агітаційні бони та гроші-шаржі 1917-1920 рр.

5.4. Випуски паперових грошей Уряду Півдня Росії та їх обіг на території Криму, в Приазов'ї та Причорномор'ї у 1919-1920 рр.

5.5. Обіг паперових грошей Австро-Угорської імперії на західноукраїнських землях у 1917-1921 рр.

5.6. Бони Німеччини зразка 1876-1914 рр. в грошовому обігу Півдня України 1918 р.

Семінарське заняття 6. Радянські паперові грошові знаки в Українській СРР (УРСР) у 1922-1947 рр.

(4 академічні години)

Питання для обговорення:

6.1. «Грошові знаки» РСФРР 1922-1923 рр.

6.2. Червінець і рубель в радянській системі грошового обігу 1922-1934 рр.

6.3. Радянські паперові гроші 1934-1947 рр.

Семінарське заняття 7. Бони окупаційних режимів в роки Другої світової війни.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

7.1. Грошові емісії нацистських окупантів на українських землях у 1939-1944 рр.

7.1.1. Випуски паперових грошей Генеральної губернії на території дистрикту «Галичина» у 1941-1944 рр.

7.1.2. Окупаційні емісії «карбованців» Центрального емісійного банку України 1942 р.

7.1.3. «Окупаційні марки» на території України в 1942-1944 рр.

7.1.4. «Рентенмарки» та «рейхсмарки».

7.2. Грошові емісії румунських окупантів на українських землях у 1941-1944 рр.

Семінарське заняття 8. Грошові знаки Організації українських націоналістів та Української повстанської армії 40-50-х рр. XX ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

8.1. «Бофони» («біфони»): етимологія та походження терміну.

8.2. Історія ОУН-УПА та тимчасові місцеві грошові знаки: періодизація та хронологія.

8.3. «Бофони» періоду війни Німеччини та СРСР (1941-1945 рр.).

8.4. Грошові знаки ОУН 1944-1946 рр.

8.5. Святошні випуски «бофонів» (писанки УПА) 1946-1950 рр.

Семінарське заняття 9. Радянська грошова система та обіг паперових грошей на території Української РСР у 1947-1991 рр.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

9.1. Грошова реформа 1947 р. («реформа «Зверєва»): передумови та причини, особливості проведення, наслідки.

9.2. Грошова реформа 1961 р.

9.3. Радянська грошова реформа 1991 р. («реформа Павлова»).

Семінарське заняття 10. Грошова система незалежної України.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

10.1. Організація готівкового обігу в незалежній Україні 1991-1996 рр.

10.2. Макроекономічна ситуація в Україні напередодні грошової реформи.

10.3. Концепція проведення грошової реформи, її головні завдання і характер.

10.4. Проведення грошової реформи 1996 р. Запровадження національної грошової одиниці України – «гривні».

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Боністика як спеціальна галузь історичної науки.

Історія виникнення та обігу паперових грошових знаків у країнах світу.

Поява перших паперових грошей.

Паперові гроші Української Народної Республіки.

Паперові гроші Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

Радянські «дензнаки» в грошовому обігу Української СРР у 1919-1922 рр.

Бони місцевих емісій на території України у 1917-1921 рр.

Обіг приватних бон на території України у 1917-1921 рр.

Обіг банкнот іноземних держав на території України у 1917-1921 рр.

Проблема емісії грошей Н.І. Махна.

Грошові емісії нацистських окупантів на українських землях у 1939-1944 рр.

Грошові емісії румунських окупантів на українських землях у 1941-1944 рр.

Грошові знаки ОУН та УПА 40-50-х рр. ХХ ст.

Грошова реформа 1947 р. («реформа Зверєва»)

Радянська грошова реформа 1961 р.

Реформа Павлова 1991 р.

Грошова система незалежної України.

Грошова реформа 1996 р. в Україні.

Питання і завдання для поточного та підсумкового контролю й оцінки знань і умінь студентів

1. Поясніть, у чому полягає специфіка боністики як однієї з спеціальних галузей історичної науки.
2. Розкрийте поняття і значення терміну «бона».
3. Бони як історичні джерела.
4. Назвіть та поясніть характерні ознаки бон.
5. Сформулюйте і дайте визначення предмету і завдань боністики як спеціальної історичної дисципліни.
6. Які можливості та перспективи може забезпечити використання боністичного матеріалу в історичних дослідженнях і в навчальній роботі з історії?
7. Розкажіть про появу перших паперових грошей. Паперові гроші в Китаї у VIII-XIII ст.
8. Коли та за яких обставин в європейських країнах з'явилися перші паперові гроші?
9. Емісії паперових грошей США.
10. Паперові гроші Російської імперії.
11. Фальсифікати паперових грошових знаків.
12. Паперові гроші Української Народної Республіки.
13. Паперові гроші Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

14. Сформулюйте основні положення грошової та емісійної політики уряду Директорії УНР 1918-1919 рр.
15. Розкрийте особливості обігу паперових грошей Польщі на західноукраїнських землях у 1919-1939 рр. Назвіть основні емісії. Дайте їм коротку характеристику.
16. Поясніть особливості обігу паперових грошей Румунії на українських землях у 1919-1940 рр. Назвіть основні емісії. Дайте їм коротку характеристику.
17. Сформулюйте особливості обігу паперових грошей Чехо-Словаччини та Угорщини на українських землях цих держав у 1918-1944 рр. Назвіть основні емісії. Дайте їм коротку характеристику.
18. Розкрийте особливості обігу радянських «дензнаків» в грошовому обігу Української СРР у 1919-1922 рр. Назвіть основні емісії. Дайте їм коротку характеристику.
19. Охарактеризуйте причини емісії місцевих грошових знаків.
20. Бони Волинських та Галицьких міст 1918-1920 рр.
21. Місцеві випуски єврейських громад, кооперативів та господарських товариств.
22. Місцеві грошові знаки Одеси, Єлисаветграду, Юзівки.
23. Місцеві емісії грошових знаків Криму.
24. Приватні гроші Криму.
25. Гроші отамана Хмари.
26. Проблема емісії грошей Н.І. Махна.
27. Агітаційні бони та гроші-шаржі 1917-1920 рр.
28. Розкрийте особливості випуску паперових грошей Уряду Півдня Росії та їх обігу на території Криму, в Приазов'ї та Причорномор'ї у 1919-1920 рр.
29. Обіг паперових грошей Австро-Угорської імперії на західноукраїнських землях у 1917-1921 рр.
30. Бони Німеччини зразка 1876-1914 рр. в грошовому обігу Півдня України 1918 р.
31. Обіг англійських, французьких та грецьких паперових грошей в окупованій інтервентами Одесі та Криму у 1918-1920 рр.
32. «Грошові знаки» РСФРР 1922-1923 рр.
33. Червінець і рубель в радянській системі грошового обігу 1922-1934 рр.
34. Радянські паперові гроші 1934-1947 рр.
35. Грошові емісії нацистських окупантів на українських землях у 1939-1944 рр.

36. Грошові емісії румунських окупантів на українських землях у 1941-1944 рр.
37. «Бофони» («біфони»): етимологія та походження терміну.
38. Історія ОУН-УПА та тимчасові місцеві грошові знаки: періодизація та хронологія.
39. «Бофони» періоду війни Німеччини та СРСР (1941-1945 рр.).
40. Грошові знаки ОУН 1944-1946 рр.
41. Святошні випуски «бофонів» (писанки УПА) 1946-1950 рр.
42. Грошова реформа 1947 р. («реформа «Зверєва»): передумови та причини, особливості проведення, наслідки.
43. Грошова реформа 1961 р. в СРСР
44. Радянська грошова реформа 1991 р. («реформа Павлова»).
45. Організація готівкового обігу в незалежній Україні 1991-1996 рр.
46. Охарактеризуйте концепію проведення грошової реформи, її головні завдання і характер.
47. Проведення грошової реформи 1996 р. Запровадження національної грошової одиниці України – «гривні».

3.11. Основи філателії

Автор-укладач:

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

В останні півтора століття до широкого кола корисних винаходів людства долучились і знаки поштової оплати. За цей порівняно короткий час, поштова марка пройшла шлях від простого документу, що засвідчував лише факт оплати поштового відправлення, до об'єкту пристрасного колекціонування мільйонів і, без перебільшення, культурно-історичної цінності. При цьому виникла і розвинулась ціла галузь – філателія, що, на наших очах, із звичайного колекціонування поступово перетворюється на наукову дисципліну, котра вивчає знаки поштової оплати, особливості поштового обігу, технологію та техніку марковиробництва.

Будучи пам'ятками епохи, поштові марки є свого роду неповторними історичними джерелами, адже концентрують у собі чималий об'єм інформації. Марки та оплачена ними, франкована спеціальними поштовими штемпелями кореспонденція, можуть допомогти історикам не лише у вивченні особливостей поштового зв'язку в тій чи іншій країні, але й розкажуть про історію економіки, особливості грошового обігу, а дослідження причин випуску тих чи інших типів знаків поштової оплати, їх тематично-сюжетного розмаїття додасть безліч унікальної інформації в царині політичної і військової історії, історії культури і мистецтва, історичної біографістики, джерелознавства загалом тощо.

Програма курсу «Основи філателії» складена у відповідності з навчальним планом спеціальності 8.030301 – історія (спеціалізація – «історія та експертиза культурно-історичних цінностей») Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Структура нормативного навчального курсу враховує необхідність засвоєння майбутніми істориками-експертами теоретичних основ філателії як наукової галузі в системі спеціальних історичних дисциплін, її понятійно-термінологічного апарату, методики і джерел філателістичного дослідження. Вивчаючи курс, студенти мають

ознайомитися з особливостями виникнення поштової служби, історією розвитку поштового зв'язку в різних країнах у домарковий та марковий періоди, першими поштовими марками, марковиробництвом, зародженням і розвитком філателії у провідних країнах світу в ХІХ-ХХ ст. Окремим блоком завдань нашого курсу є вивчення особливостей виробництва обігу поштових марок, поширення філателії в Російській імперії (1858-1917 рр.), УНР та Українській державі 1918-1920 рр., РРФСР (1918-1922 рр.) і Радянському Союзу 1922-1991 рр., а також на українських етнічних землях Австро-Угорщини у 1850-1918 рр., а після її розпаду – Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини (у 20-40-х рр. ХХ ст.).

Окремі частини навчального курсу знайомлять студентів з поштовими марками і філателією незалежної України, а також з основами технології виробництва знаків оплати поштових послуг, філателістичними фальсифікатами та організацією і методикою експертизи марок. Подібна структура курсу дозволяє використати в процесі його викладання як традиційні так і нетрадиційні методи навчання, організувати семінарські і лабораторно-практичні заняття. Програма курсу розроблена автором відповідно до сучасних вимог вищої педагогічної історичної освіти. При підготовці навчального курсу враховувалися здобутки понад півтора столітнього розвитку філателістичної галузі в світі, напрацювання відомих вітчизняних і зарубіжних колекціонерів-дослідників. До програми введено більшу частину понятійного апарату філателії, закріпленого в її сучасній термінології, а також розміщено список рекомендованої літератури до курсу.

Обсяг курсу за навчальним планом – 2 кредити ECTS. Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські та лабораторні заняття виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Лабораторні	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6	7
1.	Вступ. Філателія в системі спеціальних історичних дисциплін	2	2	-	4	1
2.	Історія виникнення і розвитку поштового зв'язку	2		-	4	1

3.	Знаки оплати поштових послуг і філателія в XIX- на початку XXI століття	2	2	-	4	2
4.	Поштові марки і їх колекціонування в Російській імперії (1858-1917)	2		-	4	1
5.	Поштово-марковий обіг на українських етнічних землях у другій половині XIX – на початку XX ст.	2	2	-	4	2
6.	Випуски поштових марок і філателія в Радянській Росії та СРСР у 20-80-х рр. XX ст.	2	2	-	4	1
7.	Поштові марки незалежної України	2	2	-	4	2
8.	Технологія виробництва та організація експертизи знаків поштової оплати	2	-	2	4	2
	Разом	16	10	2	32	12

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Вступ. Філателія в системі спеціальних історичних дисциплін

Знаки оплати поштової кореспонденції як об'єкт колекціонування, історико-культурна цінність та історичне джерело.

Філателія – сфера колекціонування і спеціальна історична дисципліна. Поняття. Об'єкт, предмет і завдання наукового напрямку.

Система понять і термінів філателії.

Методика дослідження філателістичного матеріалу. Джерела філателії як науки. Література з філателії.

Предмет і завдання курсу «Основи філателії» у підготовці вчителя історії, експерта культурно-історичних цінностей.

Розділ 2. Історія виникнення і розвитку поштового зв'язку

2.1. Виникнення й основні етапи розвитку світової пошти. Виникнення і розвиток поштового зв'язку у країнах стародавнього світу. Потреба передачі інформації у давнину і її основні форми: усна та письмова кореспонденція. Організація пошти в Єгипетському царстві, Ассирії, Персидській державі, Греції, Римі, країнах стародавнього Сходу.

Поштовий зв'язок доби середньовіччя і раннього нового часу. Кур'єрська пошта Арабського Халіфату і Золотої Орди. Налагодження поштового зв'язку в Іспанії під владою арабів.

Зародження пошти італійського дому Тассо делла Торре (Турн і Таксисів) як загальноєвропейського поштового зв'язку у XV ст. Поява

поштових скриньок (1653 р.). Удосконалення засобів транспортування пошти. Поштові карети-диліжанси. Поштові контори. Приватна міська пошта.

Домаркові знаки поштової оплати XVII-XVIII ст. Поштові штемпелі. Штемпельні конверти. Перші поштові скриньки.

Поштовий зв'язок і обробка кореспонденції у XIX-XX ст. Удосконалення поштового зв'язку. Застосування залізничного транспорту для перевезення пошти. Аеростатна (балонна) пошта (1870-1871 рр.)

Спроби уніфікації поштових тарифів і запровадження спрощеної системи оплати відправлень. Обгортки для листів (1818 р.).

Перша поштова марка (1840 р.). Газетні марки, марки для оплати рекомендованих листів, доплатні, комеморативні марки в оплаті поштової кореспонденції.

Створення Всесвітнього поштового союзу (1874 р.)

Розвиток поштового зв'язку у XX ст. Нові технології обробки та доставки поштової кореспонденції. Катапультна, ракетна, пневматична, підводна, аерографна, планерна, балонна, вертолітна, полярна пошта. Авіапошта. Сьогодення світової пошти. Автоматизація та комп'ютеризація обробки пошти. Сортивальні, франкувальні та штемпелювальні машини.

2.2. Історія вітчизняного поштового зв'язку. Давньоруська пошта. Зародження поштового зв'язку в Давній Русі у IX ст. Гінці. Вісники. Система «повозів». Поштові стани. Грамотність і листування на Русі. Берестяні грамоти.

Поштовий зв'язок на українських землях у XIV-XVII ст.

Ординське завоювання XIII ст. і виникнення ямського поштового сполучення. Ямські дороги та двори. «Ямська ізба» та «Ямський приказ XVI-XVII ст. «Правильна» та «заморська» – регулярна й міжнародна пошти у Московській державі.

Поштове сполучення на українських землях Королівства Польського, Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої у XIV-XVII ст.

Організація державного поштового зв'язку в Гетьманщині. Гетьман Дем'ян Многогрішний і запровадження поштової повинності у 1669 р. Доправлення поштової кореспонденції з України в Московську державу. Поштові двори у Києві, Ніжині і Батурині.

Поштовий зв'язок на українських землях Російської імперії у XVIII-на початку XX ст.

Удосконалення поштової служби Росії на початку XVIII ст. Поштамти і поштові контори в українських містах Гетьманщини.

Організація військово-польової пошти. Використання морського та річкового флоту для поштових перевезень.

Ліквідація ямського відомства і передача управління поштовим зв'язком Поштовому департаменту Колегії в іноземних справах (1782 р.). Виділення «Головного поштових справ правління». Встановлення єдиного загальнодержавного поштового тарифу.

Організація поштових контор у великих містах України в ХІХ ст. Перевезення пошти і пасажирів диліжансами.

«Експедиція заготовлення державних паперів» і початок оплати кореспонденції поштовими марками (1857 р.).

Розвиток залізничного сполучення і перевезення пошти залізницею. Перший спеціальний поштовий вагон (1861 р.).

Земська реформа 1864 р. та створення земського поштового зв'язку. Земські поштові марки.

Пошта на українських землях Австрійської (Австро-Угорської) корони (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Поштова реформа 1842 р. Спрощення та уніфікація поштових тарифів залежно від відстані пересилки.

Німецько-Австрійський та Австрійсько-Італійський поштові союзи (1850 р.). Особливості функціонування поштової служби в Галичині, на Закарпатті та на Буковині.

Пошта УНР і Української держави 1917-1920 рр. Організація поштового зв'язку автономної та незалежної УНР. Генеральне секретарство (міністерство) пошт і телеграфів. Поштово-телеграфні округи і поштові установи. Поштово-тарифна політика.

Міжнародні поштові перевезення. Авіапоштовий зв'язок Київ-Львів-Краків-Відень (1918 р.).

Чужинні поштові адміністрації на українських етнічних землях у 20-40-х рр. ХХ ст.

Поштовий зв'язок українських етнічних земель Польщі, Чехословаччини і Румунії у 20-30-х рр. ХХ ст. Пошта Карпатської України 1939 р.

Організація поштового зв'язку в Україні в роки нацистської та румунської окупації (1941-1944 рр.).

Пошта Радянської України та Союзу РСР 1918-1991 рр.

Зміни в організації поштового зв'язку після більшовицького перевороту 1917 р. Народний комісаріат пошт і телеграфів. Налагодження роботи засобів зв'язку.

Пошта УСРР 1918-1922 рр. Відновлення централізації поштового зв'язку. Об'єднання поштово-телеграфних служб РРФСР, УСРР, БСРР

(1919 р.). Створення пошти Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Народний комісаріат зв'язку СРСР. Відновлення та розширення мережі підприємств зв'язку у 20-30-х рр. ХХ ст. Авіапоштове сполучення.

Пошта СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. Воєнно-польова пошта і воєнна цензура. Особливості відправлення пересилки та доставки пошти у 1941-1945 рр. Руйнування та занепад поштового господарства.

Відновлення та розвиток поштового зв'язку у повоєнний період.

Пошта незалежної України. 1991 р. – початок ХХІ ст. Організація самостійної поштової служби Міністерства зв'язку України. Труднощі перехідного періоду. Дефіцит знаків поштової оплати. Марковидавнича політика. Провізорні емісії. Економічна криза і поштово-тарифна політика 1991-1995 рр.

Стабілізація ринку поштових послуг України, його універсалізація та розвиток у другій половині 90-х рр. – на початку ХХІ ст.

Розділ 3. Знаки оплати поштових послуг і філателія в ХІХ – на початку ХХІ століття

3.1. Знаки оплати поштових послуг у домарковий період. Спроби покращення роботи пошти, спрощення, уніфікації та прискорення пересилання поштових відправлень. Ж-Ж. де Вілайє і запровадження квитанцій про оплату поштового збору міської пошти Парижа у 1653-1660 р. «Пені-пошта» Лондона у 1683-1840 р. Штемпельні поштові листи Королівства Сардинія (1819-1836 рр.).

Проект поштової реформи Л.Г. Треффенберга (Королівство Швеція, 1823 р.) Штемпельний папір для листів. Штемпельні конверти Російської імперії 1845-1857 рр.

Перші проекти маркоподібних знаків поштової оплати. Проект поштової марки Л. Кошира (Австрійська імперія, 1835 р.). Проект поштових квитанцій Д.Д. Чалмерса (Велика Британія, 1834 р.).

3.2. Перші поштові марки. Виникнення поштових марок. Велика Британія 1840 р. «Чорний пенні» Р. Хілла. Від проекту до його втілення.

Розповсюдження поштових марок. Перші марки Швейцарії і Бразилії (1843 р.). Поштмейстерські та федеральні марки США (1845-1847 рр.). Поява поштових марок Франції (1849 р.), Бельгії (1849 р.), Австрійської і Пруської імперій (1850 р.), Ватикану (1852 р.), Данії (1851 р.), Іспанії (1850 р.), Люксембургу (1852 р.), Нідерландів

(1852 р.), Португалії (1853 р.), Швеції (1855 р.), Фінляндії (1856 р.), Росії (1857 р.), Румунії (1858 р.), Греції (1861 р.), Італії (1863 р.), та ін. країн.

Знаки поштової оплати колоніальних володінь Англії, Франції, Іспанії, Бельгії, Нідерландів та ін. європейських країн.

3.3. Марковиробництво провідних країн світу другої половини XIX – початку XX ст. Зародження філателії. Розповсюдження маркованої оплати поштової кореспонденції у світі у 60-х рр. XIX – на початку XX ст. Чисельне і якісне зростання марковиробництва. Його характерні особливості. Спеціалізація знаків поштової оплати. Газетні марки. Марки для оплати рекомендованих листів. Доплатні марки. Перші пам'ятні (коммеморативні) марки.

Зародження колекціонування знаків поштової оплати. Перші колекціонери Е. Пембертон, Д.-Е. Грей, Д. Томлісон, Ф. Буті, М. Браун, В. Ветцель, О. Бергер, Менсен, О. Левро та ін.

Виникнення товариств і клубів колекціонерів поштових мініатюр у 60-70-х рр. XIX ст. у США, Канаді, Англії, Франції, Німеччині, Бельгії та ін. країнах. Перше у світі товариство колекціонерів марок (США, 1861 р.).

Перші експозиції колекцій (Брюссель, 1852 р.). Філателістична виставка в Дрездені (1870 р.). Конгрес філателістів у Любеку (1872 р.). Перша міжнародна філателістична виставка в Антверпені (1887 р.).

Витоки філателії як науки. Формування термінології. «Темброфілія», «темброманія», «тембрологія», «марколюбительство». Виникнення і поширення терміну «філателія». Ж. Ерпен (1864 р.).

Початок філателістичних досліджень. Каталоги поштових марок (1861-1864 рр.) у Франції, Англії, Німеччині, США і Бельгії. Страсбурзький каталог 1861 р. – перше подібне видання в світі.

Поява філателістичної періодики в Англії, Бельгії, Німеччині, Франції, Канаді та США (1862-1864 рр.). «Щомісячний інформатор» – перший філателістичний часопис (Велика Британія, 1862 р.).

3.4. Філателія у XX ст. Основні тенденції та особливості розвитку поштового маркового виробництва і світового філателістичного ринку у XX – на початку XXI ст.

Поштові марки. Марки, призначені для оплати поштових послуг. Стандартні та коммеморативні випуски. Марки бандерольні, посилочні, телеграфні, авіапошти, спішної доставки (експрес). Марки для оплати рекомендованої і цінної кореспонденції, грошових переказів і «неділь-

ні» марки, марки «для вручення особисто адресату», марки пневматичної пошти, табірні марки і т.д.

Службові та корпоративні поштові марки. Доплатні, службово-поштові, рахунково-статистичні, марки повернення, службові, міністерські, попередньо погашені марки, антисаботажні, консульські, марки міжнародних організацій, парламентські, марки воєнно-польової пошти та ін.

Марки, призначені для збору грошових коштів, оплати податків, допуску відправлень для спеціальної пересилки. Марки Червоного Хреста, олімпійського комітету, марки додаткових обов'язкових зборів (у фонд допомоги голодуючим, авіації і т.д.), газетні марки, «марки спізнання», судово-поштові, дозвільні та контрольні, підводної пошти, марки «не тонучої пошти», телефонні та ін. поштові марки.

Напівпоштові (поштово-благочинні марки).

Марки-провізорії. Наддруківки на поштових марках. Різновиди поштових марок. Локальні випуски.

Інші філателістичні матеріали. Цільні речі. Поштові листівки, конверти, аерограми, «секретки», бандерольні стрічки, поштові аркуші, формуляри, бланки та ін. поштові документи з надрукованими на них марками.

Машинне франкування поштової кореспонденції. Відбитки франкувальних машин як об'єкт дослідження в філателії.

Філателістичні випуски «першого дня». Спеціальні поштові штемпелі, конверти, цільні речі першого дня.

Філателістичні сувеніри. Картмаксимуми, віньєтки, маркові буклети.

Погашення поштової кореспонденції. Класифікація поштових штемпелів і їх основні групи. Календарні поштові штемпелі. Франко-штемпелі (штемпелі оплати), франко-типи (відбитки штемпелів франкувальних машин), штемпелі оптової оплати, доплатні штемпелі. Штемпелі, що вказують на місце відправлення кореспонденції.

Спеціальні поштові штемпелі і їх види. Спеціальні календарні, спеціальні пам'ятні, штемпеля першого дня обігу марок або цільних речей, машинні штемпелі з спеціальними текстовими вставками чи малюнками, постійні пам'ятно-сувенірні календарні штемпелі.

Непоштові погашення. Клубні штемпелі.

Комерціалізація філателістичного ринку. Спекулятивні випуски поштових марок. Неіснуючі емісії.

Міжнародні організації філателістів. Установчий конгрес міжнародної філателістичної організації і створення Міжнародної федерації філателії (Париж, 1926 р.). Діяльність FIP сьогодні.

Інші міжнародні об'єднання філателістів: Міжнародна асоціація аерофілателістичних товариств (1951 р.), Міжнародна асоціація філателістичних експертів (1954 р.), Міжнародна асоціація філателістичних журналістів (1962 р.) і Міжнародна асоціація олімпійської філателії (1983 р.).

Розділ 4. Поштові марки та їх колекціонування в Російській Імперії (1857-1917)

4.1. Попередники загальнодержавної поштової марки в Росії. Спроби запровадження знаків поштової оплати в Російській імперії у 40-х рр. XIX ст. Проект поштової марки Санкт-Петербурзької пошти. Штемпельні конверти Санкт-Петербурзької міської пошти 1845-1848, 1848-1864 та 1864-1868 рр. і Московської міської пошти 1845-1846 та 1851-1856 рр.

4.2. Загальнодержавні поштові марки Російської імперії 1857-1917 рр. Проект маркованої оплати поштової кореспонденції О.П. Чаруковського 1855 р. Пробні відбитки «штемпельних марок» і проект поштової марки Ф.М. Каплера 1857 р.

1 січня 1858 р. введення в обіг перших державних поштових марок Російської імперії. Особливості малюнка, друку, паперу. Номінали. Неперфоровані та перфоровані емісії.

Введення в поштовий обіг марок для оплати закордонних відправлень у 1864 р. Особливості малюнка, друку, паперу. Номінали. Перфорація.

Стандартні та комеморативні випуски пошти Росії у кінці XIX – на початку XX ст. Поштово-благодійні марки.

4.3. Локальні випуски поштових марок Російської імперії. Поштові марки Великого Князівства Фінляндського 1856 р. «Особливі паперові штемпельні печатки» міської пошти Тифлісу 1857 р.

Перша поштова марка Царства Польського. Від проекту до його втілення (1858-1860 рр.).

Марки пароплавної пошти для оплати пересилання кореспонденції в турецькі володіння на Середземномор'ї у 1863-1914 рр. «Російський Левант». Російське товариство пароплавства та торгівлі (РОПіТ) і його поштові марки. Бандерольні марки 1863 р. Особливості маркових місій РОПіТ 1865-1867 рр. Поштові марки Леванту 1868-1900, 1900-1907 та

1909 рр. Особливості малюнка, друку, паперу, перфорації. Номінали та специфіка франкування поштових відправлень.

Марки Венденської окружної пошти (Ліфляндська губернія) 1863-1903 рр. Основні випуски. Особливості малюнка, друку, паперу, перфорації. Номінали та специфіка франкування поштових відправлень.

Земські поштові установи Росії та їхні маркові випуски 1866-1919 рр. Поштові марки земств України. Особливості малюнка, друку, паперу, перфорації. Тиражі. Номінали та специфіка франкування поштових відправлень.

4.4. Колекціонування знаків поштової оплати і філателія в Росії в другій половині XIX – на початку XX ст. Перші кроки філателії в Росії. Зародження колекціонування поштових марок. «Кишеньковий альбом для марок» (Санкт-Петербург, 1866 р.).

Поява товариств колекціонерів поштових марок в Російській імперії у 1883 р. «Московське товариство збирачів поштових марок» і «Санкт-Петербурзька секція Дрезденського міжнародного філателістичного товариства». Їх члени і специфіка діяльності товариств.

Реорганізація Санкт-Петербурзької секції Дрезденського міжнародного філателістичного товариства» та утворення «Російського товариства філателістів» (1910 р.). Об'єднання колекціонерів Риги, Києва, Одеси.

Філателістична література в Росії у кінці XIX ст. Дослідження земських поштових марок Д. Чудовського (Київ, 1888 р.). «Керівництво з колекціонування поштових марок» М. Василевського (Санкт-Петербург, 1892 р.).

Філателістичні дослідження початку XX ст. Праці Ф. Гур'єва («Молодий філателіст. Збирач поштових марок»), П. Соломко («Супутник філателіста»), О. Артем'єва («Керівництво для складання колекцій поштових марок»), «Практичне керівництво по збиранню земських марок різних губерній та збиранню колекцій» та ін.

Філателістична періодика 90-х рр. XIX ст. – 1917 р. Київський журнал «Марки» – перше спеціалізоване філателістичне видання в Російській імперії. Петербурзькі часописи «Марки та колекціонер» (1903-1910 рр.) і «Філателія» (1913-1917 рр.).

Поява філателістичних каталогів. «Перший російський описовий та ілюстрований каталог поштових марок із 2000 малюнків» братів Адельгеймів (Київ, 1901 р.).

Філателістичні експозиції та виставки. Московська Політехнічна виставка 1872 р. і перша експозиція державної колекції марок Поштового департаменту Міністерства внутрішніх справ Росії.

Розділ 5. Поштово-марковий обіг на українських етнічних землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

5.1. Марки центральних поштових адміністрацій на західноукраїнських землях у другій половині XIX – 40-х рр. XX ст. Австрійські та Австро-Угорські марки та особливості їх поштового обігу на українських етнічних теренах Закарпаття, Буковини і Східної Галичини у 1850-1867 та 1867-1918 рр.

Марки державних поштових адміністрацій Речі Посполитої (1920-1939 рр.), Чехословацької Республіки (1918-1939 рр.), Угорщини (1939-1944 рр.) та Румунії (1918-1940 рр.).

5.2. Поштові марки державної пошти України 1918-1923 рр. Поштові марки Української Народної Республіки 1918-1921 рр. «шалівки» – перший випуск поштових марок УНР 18 липня 1918 р. Сюжети. Номінали. Особливості друку. Різновиди. Тиражі. Марки-гроші.

Поштова марка Української держави гетьмана П. Скоропадського номіналом у 20 гривень. 4 (20) січня 1919 р. Сюжет малюнка. Особливості друку. Тираж.

Провізорії Міністерства пошт і телеграфів Української держави з наддруком державного герба – тризуба. Особливості нанесення. Різновиди. Поштовий обіг.

Поштові марки Західноукраїнської Народної Республіки та Західної Області УНР 1918-1920 рр.

Поштові марки Директорії Української Народної Республіки. Тарнівські наддруки «Кур'єрсько-польова пошта» (1920 р.) на марках УНР 1918 р. Віденська серія оригінальних поштових мініатюр «Пошта. Українська Народня Республіка» (1921 р.). Наддруки «УПП» («Українська польова пошта») 1922 р. на марах віденської серії 1921 р. Доля цих маркових емісій.

Поштові марки Української Соціалістичної Радянської Республіки 1923 р. Серія марок поштово-благодійного випуску «Допомога голодуючим». Сюжети. Номінали. Особливості друку. Тиражі.

5.3. Окупаційні випуски поштових марок 1918-1945 рр. в Україні. Поштово-марковий обіг на окупованих українських етнічних землях у 1918-1920 рр. Марки румунської окупації Покуття 1919 р. Поштова «реформа» К. Турбату. Наддруки «СМТ» («Comandamentul Militar

Teritorial») на поштових марках Австро-Угорської імперії. Польські окупаційні випуски. Ковельські наддруківки «Poczta Polska» (1919 р.) на поштових марках УНР.

Наддруки та оригінальні поштові марки Добровольчої армії генерала А. Денікіна для Півдня України і Криму. Випуски «Единая Россия» 1919-1920 рр. Наддруки генерала П. Врангеля «Русская почта» на українських провізоріях 1920 р.

Радянські маркові поштові випуски 1920-1922 рр. Харківські наддруки «РУБ» (1920 р.) на українських провізоріях і на поштових марках Російської імперії. Київський наддрук нових номіналів (1922 р.) на державних ощадних марках Російської імперії.

Поштово-марковий обіг на окупованих територіях України в роки Другої світової війни 1939-1945 рр.

Спроба випуску поштової марки Карпатської України. Хустський наддрук «Карпатська Україна» (15 березня 1939 р.) на чехословацькій поштовій марці із зображенням церкви в Ясіні.

Коломийський наддрук місцевої української адміністрації на повністці пошти СРСР 3 липня 1941 р.

Випуски знаків поштової оплати нацистської Німеччини для окупованих територій України. Наддруківка «Ukraine» (1941 і 1943 рр.) на марках Німеччини з портретом А.Гітлера. Місцеві випуски з наддруківками «Deutsche Hilfspost» 1941-1944 рр.

Поштово-марковий обіг на анексованих Румунією територіях України («Трансністрія») у 1941-1944 рр.

Радянські випуски поштових марок на Закарпатті 1944-1945 рр. Наддруки на угорських марках «Пошта Закарпатська Україна» (1944 р.). Серії оригінальних поштових марок «Закарпатська Україна» 1945 р.

5.4. Розвиток української філателії у першій половині ХХ століття. Філателістичні організації УСРР у 20-х рр. ХХ ст. Філателістичне товариство «Україна» і його діяльність. Філателістична виставка 1928 р. у Києві.

Українські філателістичні товариства поза межами УСРР. Український філателістичний клуб у Львові (1927 р.). Українське філателістичне товариство (Львів, 1928-1929 рр.). Українське філателістичне товариство в Харбіні. Союз філателістів України у Німеччині. Союз українських філателістів і нумізматів у Нью-Йорку. Союз українських філателістів Австрії (Відень, 1967 р.). Товариство українських філателістів і нумізматів у Монреалі (1972 р.).

Перші експозиції українських поштових марок. Колекції А. Яковлева (Бельгія, 1922 р.), Є. Вирового, С. Шрамченка, Ф. Букайло, О. Кочана, К. Лисюка, Є. Котика, Я. Петера та ін.

Виставки української філателії за кордоном. Виставка 1951 р. в Едмонтоні (Канада). Виставки державних і недержавних марок України у Нью-Йорку (1951 р.) та Філадельфії (1952 р.).

Розділ 6. Випуски поштових марок і філателія в Радянській Росії та СРСР у 20-80-х роках ХХ століття.

6.1. Поштові марки, їх виробництво та обіг у Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці 1918-1923 рр. «Рука з мечем, що розрубє ланцюг» – перший випуск поштових марок Радянської Росії 7 листопада 1918 р. Історія сюжету і появи марок. Особливості друку. Номінали. Тиражі.

Випуски стандартних поштових марок РРФСР 1921-1923 рр. Перший (1921 р.), другий (1922 р.) та третій (1922-1923 р.) випуски загальнодержавних стандартних поштових марок РРФСР. Історія створення. Сюжети мініатюр. Особливості друку. Номінали. Тиражі.

Перші випуски коммеморативних (ювілейних і пам'ятних) поштових марок РРФСР. Серії поштових мініатюр з нагоди 4-ї та 5-ї річниць Великої Жовтневої соціалістичної революції. Історія створення. Сюжети. Особливості друку та обігу.

Поштово-благодійні емісії марок РРФСР. Серія марок «В помощь населению Поволжья, пострадавшему от неурожая» (1921 р.). Випуски «РСФСР голодающим», «Филателия детям», «В помощь населению, пострадавшему от неурожая. Виды транспорта» (1922 р.) і «Филателия трудящимся» (1923 р.).

Наддруківки на марках Російської імперії, першому випуску марок Радянської Росії (1918 р.), першому випуску стандартних марок РРФСР (1921 р.), коммеморативних марках РРФСР 1922 р.

6.2. Знаки поштової оплати радянських республік на теренах колишньої Російської імперії 1920-1924 рр. Поштові марки Далекосхідної Республіки 1921-1923 рр.), Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки (1921-1923 рр.), Грузинської РСР (1922-1923 рр.), Вірменської РСР (1920-1923 рр.) Бухарської Народної Радянської Республіки (1920-1924 рр.), Горської АРСР (1921 р.), Хорезмської Народної Радянської Республіки (1922-1924 рр.), Закавказької Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки 1923-1924 рр. Сюжети. Особливості емісії та обігу.

6.3. Поштові марки Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1923-1941 рр. Стандартні випуски поштових марок СРСР. Перший стандартний випуск поштових марок СРСР («Золотий стандарт») 1923-1928 рр. Другий стандартний випуск поштових марок СРСР 1927-1928 рр. Третій (1929-1941 рр.) та четвертий (1936-1937 рр.) стандартні випуски радянських марок. Сюжети. Номінали. Тиражі. Особливості друку. Різновиди.

Коммеморативні випуски поштових марок СРСР 1923-1941 рр. Сюжети. Особливості друку. Малотиражні та рідкісні випуски.

Поштово-благодійні випуски та авіапоштові марки 20-30-х рр. ХХ ст. Наддруківки.

6.4. Випуски поштових марок СРСР 1941-1961 рр. Радянські пам'ятні поштово-маркові емісії періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Тематична спрямованість сюжетів. Малотиражні та рідкісні випуски.

Випуски поштових марок СРСР другої половини 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. Сьомий (1948 р.), восьмий (1948-1957 рр.) та дев'ятий (1958-1959 рр.) стандартні випуски. Сюжети. Номінали. Тиражі. Особливості друку. Різновиди.

Коммеморативні поштові марки 1946-1961 рр. Тематична спрямованість сюжетів. Малотиражні та рідкісні випуски.

6.5. Радянські знаки поштової оплати 1961-1991 рр. Особливості поштового марковиробництва в СРСР у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Стандартні випуски поштових марок. Десятий (1961 р.), одинадцятий (1966-1968 рр.), дванадцятий (1978 р.), радянські «стандарти». Сюжетне розмаїття. Номінали. Тиражі. Особливості друку. Різновиди.

Коммеморативні маркові випуски СРСР 1961-1991 рр. Тематика. Сюжетне розмаїття. Тиражі. Особливості друку. Різновиди.

6.6. Розвиток філателії в Радянській Росії та СРСР у 20-х – 80-х рр. ХХ ст. Відродження філателістичного руху в радянських республіках на початку 20-х рр. ХХ ст. Виникнення гуртків і товариств колекціонерів поштових марок (Новочеркаськ, Севастополь, 1922 р.). «Ілюстрований каталог та опис поштових марок старої Росії, республік Федерації на її території та випусків періоду громадянської війни» (Київ, 1922 р.).

Ідеологізація філателістичного руху в 20-х рр. ХХ ст. Складання ідейних основ радянської філателії. Ф.Г. Чучін і його проект державної монополії на торгівлю філателістичними матеріалами. Збір коштів від

продажу марок на допомогу голодуючим і безпритульним дітям. Філателістичні виставки, «дні філателії», аукціони, лотереї.

Журнал «Радянський філателіст» (1922 р.). Заснування Всеросійського товариства філателістів (1923 р.). Перший з'їзд Всеросійського товариства філателістів (Москва, 1924 р.). «Що і як збирати?» – «Платформа Златоустівського гуртка юних філателістів» (1925 р.). Початки тематичного колекціонування.

Філателістичні виставки та клуби колекціонерів. Перша Всесоюзна філателістична виставка з нагоди роботи Першого з'їзду Всеросійського товариства філателістів (Москва, 14 грудня 1924 р. – 1 лютого 1925 р.) Всесоюзна філателістична виставка 1932 р. у Москві.

Клуб юних філателістів при Київському палаці піонерів (1936 р.) Його засновники і керівники М.Г. Дораган, Б.С. Ніколаєв, Г.А. Халеф, І.К. Медвідь, брати Бабенко, Й.Я. Левітас.

Міжнародна філателістична виставка в рамках VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів (Москва, 1957 р.). Нова хвиля популяризації філателії в СРСР у 1958-1960 рр. Об'єднання радянських колекціонерів поштових марок і створення Всесоюзного товариства філателістів (Москва, 1966 р.). Е.Т. Кренкель – перший голова правління ВТФ. Виставкова робота і міжнародне співробітництво ВТФ. Перетворення колекціонування поштових марок на масове захоплення в СРСР.

Розділ 7. Поштові марки незалежної України

7.1. Перші оригінальні поштові марки України 1991-1993 рр. Марки «500 років українського козацтва» та «100-річчя першопоселення українців у Канаді» – перші державні знаки поштової оплати в новітній історії незалежної України. Комеморативні поштові марки 1991-1993 рр. Марковидавнича політика. Сюжети. Особливості друку. Тиражі.

7.2. Марки-провізорії 1991-1994 рр. Ліквідація пошти СРСР і «марковий голод» в Україні восени 1991 – навесні 1994 р. Телеграма Держкомзв'язку України від 3 січня 1992 р. і початок масового випуску місцевих провізоріїв.

Класифікація випусків місцевих марок і маркоподібних наддруківок України 1991-1994 рр. Марки, випущені місцевими поштовими адміністраціями для оплати поштових відправлень населенням та організаціями. Філателістичні маркові емісії. Маркоподібні відбитки штемпелів для перетарифікації цільних речей. Фальсифікати місцевих випусків. Фантастичні «випуски» місцевих провізоріїв.

«Білі провізорії» Київського поштамту (січень 1992 р.). Випуски для Київського, Львівського та Чернігівського поштамтів (березень 1992 р.). «Гетьманські листи» (березень 1993 р.). Місцеві випуски знаків оплати поштових послуг Житомирської, Київської, Івано-Франківської, Запорізької, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Чернівецької, Чернігівської, Харківської, Хмельницької областей та Автономної Республіки Крим.

Телеграма Міністерства зв'язку України від 29 березня 1993 р. і заборона використання наддруківок на поштових марках СРСР для оплати поштових послуг. Подолання «маркового голоду» й остаточно заборона використання місцевих провізоріїв для оплати поштових послуг.

7.3. Стандартні випуски поштових марок України. Перший випуск загальноновживаних (стандартних) марок Пошти України. Травень-червень 1992 р. Сюжет. Номінали. Особливості друку. Різновиди. Тиражі.

Другий випуск загальноновживаних (стандартних) марок Пошти України. 18 грудень 1993 р. Сюжетне розмаїття. Номінали. Особливості друку. Різновиди. Тиражі.

Третій випуск загальноновживаних (стандартних) марок Пошти України. Травень-листопад 1994 р. Сюжетне розмаїття. Номінали. Особливості друку. Різновиди. Тиражі.

Четвертий випуск загальноновживаних (стандартних) марок Пошти України. 27 грудня 1995 р. Сюжетне розмаїття. Номінали. Особливості друку. Різновиди. Тиражі. Додаткові випуски четвертого стандарту у 1996-2006 рр.

П'ятий випуск загальноновживаних (стандартних) марок Пошти України. 1 квітня 2001 р. Сюжетне розмаїття. Номінали. Особливості друку. Різновиди. Тиражі.

Шостий випуск загальноновживаних (стандартних) марок Пошти України. 1 червня 2002 р. Сюжетне розмаїття. Номінали. Особливості друку. Різновиди. Тиражі. Додаткові випуски п'ятого та шостого стандартів у 2001-2006 рр.

Сьомий випуск загальноновживаних (стандартних) марок Пошти України. Січень-березень 2007 р. Сюжетне розмаїття. Номінали. Особливості друку. Різновиди. Тиражі.

7.4. Комеморативні поштові емісії України після 1994 р. Марково-видавнича політика щодо емісії художніх і пам'ятних знаків оплати поштових послуг в Україні після подолання «маркового голоду». Провідні тематичні напрями і сюжетні лінії вітчизняних комеморативних

випусків поштових мініатюр. Номінали. Особливості друку. Різновиди. Тиражі.

7.5. Розвиток філателії в Україні у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Кризові явища у філателістичному русі наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. і падіння популярності колекціонування поштових марок в Україні. Комерціалізація філателії.

Створення та діяльність Асоціації філателістів України.

Вітчизняна філателістична періодика. Журнали «Пошта і філателія України» (1995-2000 рр.), «Філателія України» (2000-2007 рр.)

Каталоги знаків поштової оплати України 1991-2007 рр.

Національні філателістичні виставки. Українські експозиції на міжнародних філателістичних виставках.

Розділ 8. Технологія виробництва та організація експертизи знаків поштової оплати

8.1. Основні етапи виробництва поштових марок. Планування поштово-маркових емісій. Річні та перспективні плани видання поштових мініатюр.

Художнє проектування. Розробка проекту поштової марки та створення ескізу її оригінального малюнка. Затвердження художнього проекту поштової марки.

Поліграфічне відтворення оригіналу (друк поштових марок). Основні види друку поштових мініатюр. Високий, глибокий і плоский друк.

8.2. Технологічні особливості виробництва та використання знаків поштової оплати. Особливості друкування поштових мініатюр. Офсетний друк. Літографія. Металографія. Монохромний та поліхромний друк. Метод розділення кольорів при багатокольорному друці. Друкарські (машинні, типографські) маркові аркуші.

Матеріали для друку поштових марок. Виробництво та властивості маркового паперу. Ручне та машинне виготовлення паперу. Особливості різних сортів маркового паперу. Літографський, металографічний, офсетний папір, папір для глибокого друку і типографський папір. Водяні знаки. Марки з крейдяною сіткою та на прозорому папері. Хімічна обробка паперу. Шовк, металева фольга, пластик – екзотичні матеріали для друку поштових марок. Марки зі стереоскопічним ефектом.

Фарби для марковиробництва. Властивості типографських фарб. Органічні та неорганічні фарби.

Марковий клей і основні способи його нанесення на поштові марки.

Способи відділення поштових марок. Відрізання, просічка та перфорація. Особливості поштових марок без зубців. Технологія перфорування маркових аркушів та її основні види. Лінійна, гребінчаста та рамкова перфорації. Розміри перфорації.

Варіанти емісії знаків поштової оплати. Структура маркових аркушів. Поля-смужки, купони, блоки, смужки, зчіпки, тет-беш. Маркові зошити (буклети). Малі аркуші та поштові блоки. Маркові рулони.

8.3. Експертиза та реставрація поштових мініатюр. Основні етапи та організація експертизи знаків оплати поштових послуг.

Попередній огляд поштової марки. Ідентифікація марки за даними філателістичних каталогів. Огляд знаку поштової оплати за допомогою спеціального обладнання. Порівняння примірника марки з каталожними відомостями про неї і встановлення ступеню збереженості.

Обстеження маркового паперу. Встановлення способу його виготовлення, сорту, водяних знаків, наявності прихованої хімічної обробки паперу.

Обстеження фарби марок. Визначення органічного чи неорганічного походження і сорту фарби. Виявлення фальсифікатів рідкісних поштових марок, виготовлених шляхом хімічного впливу на маркові фарби.

Визначення розмірів перфорації поштових марок, їх вимірювання та запис. Зубцемір і його застосування.

Реставрація поштових марок. Наслідки хімічних змін у структурі паперу і способи їх усунення. Обробка і механічне чищення марок. Гігієнічні ванни.

Хімічне чищення поштових марок. Прості чистячі засоби. Видалення жирових плям. Видалення жирних плям від хімічно шкідливих наліпок. Чищення марок забруднених чорнилом і фарбами кольорових підкладок конвертів. Чищення пожовклого маркового паперу та видалення жовтих плям. Освіження фарб на поштових марках. Видалення помарок від кольорових олівців.

Список рекомендованої літератури

Загальні праці

Басин О.Я. Филателистический словарь. Второе изд-е. – М.: Связь, 1976.

Левитас Й.Я., Басюк В.М. Все про марки. – К.: Реклама, 1975.

Левитас И.Я. Филателия школьникам. – М.: Связь, 1976.

- Лезобр Д.* Филателия в школе / Пер. с фр. ВОФ. – М.: Связь, 1971.
- Левитас И.Я.* С марками в Страну знаний: (Заметки о почте и филателии). – К.: Реклама, 1987. – 256 с.
- Календарь* филателиста. – М.: Связь, 1966-1991 (щорічник, крім 1968 р.).
- Карлович Э.* 500 филателистических загадок. – М.: Связь, 1979.
- Кисин Б.М.* Страна Филателия. – М.: Связь, 1980.
- Колесников А.Ф.* Азбука филателиста. – М.: Центральное рекламное-информационное агентство «Союзпечать», 1969. – 48 с.
- Матвеев Е.* Украина в зеркале филателии. – Луганск: Книжковий світ, 2006. – Т. 1-3.
- Мишин А.* Филателия для начинающих. – М.: Московская правда, 1988.
- Наглядное* пособие для филателистов. Выпуск 1 / Сост. Усачев Б. – М.: Связь, 1976.
- Орехова С.* История Донецкой области на почтовых выпусках. – Донецк: Норд-Пресс, 2006. – 64 с.
- Советский* коллекционер. – М.: Связьиздат (Связь), 1963-1991 (щорічник).
- Стальбаум Б.* Что надо знать филателисту. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1968. – 112 с.
- Стрыгин А.В.* Увлечение века. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 143 с.

Історія виникнення і розвитку поштового зв'язку

- Акунов Г.* Русская морская восточная почта // Филателия СССР. – 1979. – № 11. – С. 48-51.
- Андрієшин Г.В.* 3 історії Одеської пошти // Пошта і філателія України. – 1995. – № 2. – С. 23-24.
- Анисимов Ю.* 310 лет Смоленской почты // Филателия СССР. – 1979. – № 7. – С. 50-51.
- Васильев Д.* К истории первого почтового ящика в России // Филателия СССР. – 1979. – № 5. – С. 46-47.
- Вигилев А.* У истоков русской почты // Советский коллекционер. – 1968. – № 6 – С. 71-78.
- Вигилев А.* Почта древней Руси // Филателия СССР. – 1972. – № 11. – С. 26-27.
- Вигилев А.* Гонцы засечной черты // Филателия СССР. – 1970. – № 12. – С. 28-30.

- Вигилев А.Н.* История отечественной почты. Ч. 1-2. – М.: Связь, 1977.
- Виташевская М.Н.* Старинная русская почта. – М.: Связьиздат, 1962.
- Винокуров А., Пантюхін В.* Перша спроба введення поштових індексів у СРСР // Філателія України. – 2005. – № 6. – С. 40-42.
- Деев В.* Столетие почты города Фрунзе // Филателия СССР. – 1979. – № 4. – С. 48.
- Добин М.* Из истории Санкт-Петербургской почты // Советский коллекционер. – 1978. – № 16. – С. 7-35.
- Епштайн О.* Франкування листа півмаркою в Україні 1918 року // Філателія України. – 2005. – № 6. – С. 42.
- Развитие связи в СССР. 1917-1967.* – М.: Связь, 1967.
- Ратникова Г.П.* Нове в поштової технології // Філателія України. – 2004. – № 5. – С. 13-15.
- Мазур П.* Дополнительные сведения о русской почте в Болгарии // Филателия СССР. – 1979. – № 11. – С. 42.
- Мазур П.* Из истории русской почты в Болгарии // Филателия СССР. – 1978. – № 4. – С. 46-49.
- Малик К.* Кілька слів щодо першої поштової індексації в Україні // Пошта і філателія України. – 1996. – № 3. – С. 13.
- Мікульський З.* Дофілателістичні (домаркові) штемпелі австрійської пошти XVIII ст. (1774-1798) зі Східної Галичини (нинішня територія України) // Філателія України. – 2006. – № 6. – С. 32-36.
- Находка на берегу Сены* // Филателия СССР. – 1979. – № 1. – С. 60.
- Кузнецов Д.* Из истории земской почты // Советский коллекционер. – 1979. – № 17. – С. 62-74.
- Кузнецов Д.* Новые сведения о работе Казанской земской почты // Филателия СССР. – 1979. – № 9 – С. 49-51.
- Сашенков Е.* К истории почтовых отделений якутского Заполярья // Филателия СССР. – 1979. – № 12. – С. 42-46.
- Синегубов В.* Почта Петровских войск // Филателия СССР. – 1979. – № 6. – С. 34.
- У Шевченковому краї. З історії пошти* // Пошта і філателія України. – 1999. – № 1. – С. 14-15.
- Центральный музей связи имени А.С. Попова.* – Л., 1962.
- Шибалева Е.А.* Международные организации в области транспорта и связи. – М.: Связь, 1960.
- Янин В.* Я послал тебе бересту. – М.: Из-во МГУ, 1965.

Знаки оплати поштових послуг і філателія в XIX – на початку XXI ст.

Александров В. «Секретка» – закрытое письмо // Филателия СССР. – 1979. – № 7. – С. 43-44.

Ахметьев М. Первые марки Исландии и их юбилеи // Филателия СССР. – 1979. – № 1. – С. 49-51.

Вигилев А. Из истории филателии // Филателия СССР. – 1979. – № 7. – С. 52-53.

Владинец Н.И. Филателистическая география. Европейские зарубежные страны. – М.: Радио и связь, 1981. – 160 с.

Гаха В. Почтовые марки советской Венгрии // Филателия СССР. – 1979. – № 11. – С. 43-44.

Добин М. Из истории выпуска первых болгарских почтовых марок // Филателия СССР. – 1979. – № 3. – С. 43-45.

Каталог почтовых марок Германской Демократической Республики, 1948-1971. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1973.

Константинов Б. Четыре уникала // Филателия СССР. – 1979. – № 3. – С. 46-47.

Лазарев А. Марки острова Ньюфаундленд // Филателия СССР. – 1979. – № 11. – С. 25.

Левитас Й. Марковидавнича (емісійна) політика // Філателія України. – 203. – № 4. – С. 34-35.

Мазур П. Судьба уникалов // Филателия СССР. – 1978. – № 5. – С. 21.

Марка – знаменитость. «Черному пенни» – 138 лет // Филателия СССР. – 1978. – № 5. – С. 50-51.

Марка – знаменитость. Саксонская тройка // Филателия СССР. – 1978. – № 7. – С. 50-51.

Николаев Л. Тет-беш и его разновидности // Филателия СССР. – 1978. – № 7. – С. 48-50.

Первенцы американской филателии // Филателия СССР. – 1978. – № 8. – С. 48-50.

По странам и континентам. Гибралтар // Филателия СССР. – 1979. – № 12. – С. 29-30.

По странам и континентам. Германская Демократическая Республика // Филателия СССР. – 1979. – № 11. – С. 20-24.

По странам и континентам. Венгрия // Филателия СССР. – 1979. – № 8 – С. 24-26.

По странам и континентам. Океания // Филателия СССР. – 1979. – № 6. – С. 27-30.

По странам и континентам. Болгария // Филателия СССР. – 1979. – № 3. – С. 26-28.

По странам и континентам. Шри Ланка // Филателия СССР. – 1978. – № 5. – С. 22-24.

По странам и континентам. Австрия // Филателия СССР. – 1978. – № 10. – С. 24-26.

Почтовые марки Народной Республики Болгарии, Венгерской Народной Республики, Германской Демократической Республики, Польской Народной республики, Социалистической Республики Румынии, Чехословацкой Социалистической Республики. Каталог, 1959-1961 гг. – М.: ГФК Союзпечати МС СССР, 1963

Почтовые марки Народной Республики Болгарии, Венгерской Народной Республики, Германской Демократической Республики, Польской Народной республики, Социалистической Республики Румынии, Чехословацкой Социалистической Республики. Каталог, 1962-1964 гг. – М.: ГФК Союзпечати МС СССР, 1966. – 207 с.

Почтовые марки Народной Республики Болгарии, Венгерской Народной Республики, Германской Демократической Республики, Польской Народной республики, Социалистической Республики Румынии, Чехословацкой Социалистической Республики. Каталог, 1965 г. – М.: ГФК Союзпечати МС СССР, 1966.

Почтовые марки Народной Республики Болгарии 1945-1960 гг.) Каталог. – М.: ГФК Союзпечати МС СССР, 1966.

Почтовые марки Венгерской Народной Республики (1945-1966 гг.) Каталог. – М.: Связь, 1968.

Почтовые марки Демократической Республики Вьетнам. – М.: СФА «Союзпечать», 1970.

Почтовые марки Республики Куба (1959-1964). Каталог. – М.: ГФК «Союзпечать», 1965.

Почтовые марки Монгольской Народной Республики (1924-1960), Корейской Народно-Демократической Республики (1946-1960), Демократической Республики Вьетнам (1946-1961). Каталог. – М.: ГФК Росглавкниги, 1962.

Почтовые марки Монгольской Народной Республики, Корейской Народно-Демократической Республики, Демократической Республики Вьетнам (1961-1963). – М.: ГФК «Союзпечать», 1964.

Почтовые марки Монгольской Народной Республики (1964-1970). Каталог. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1971.

Почтовые марки Польской Народной Республики (1944-1957). Каталог. – М.: ГФК, 1958.

Почтовые марки Польской Народной Республики (1944-1965). Каталог. – М.: ГФК «Союзпечать», 1966.

Почтовые марки Польской Народной Республики (1966-1971). Каталог. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1972.

Почтовые марки Румынской Народной Республики (1948-1960). Каталог. – М.: ГФК Мин-ва культуры РСФСР, 1961.

Почтовые марки Социалистической Республики Румынии (1945-1971). Каталог. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1973.

Почтовые марки Чехословацкой Республики (1945-1957). Каталог. – М.: ГФК, 1959.

Почтовые марки Чехословацкой Социалистической Республики (1945-1972). Каталог. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1973.

Савін В. «Іспанія – 2004» // Філателія України. – 2004. – № 5. – С. 19-20.

100-летие со дня рождения В.И. Ленина – в филателии. Каталог / Сост. Г.К. Авдеев, Я.Б. Гуревич. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1972. – 104 с.

120 лет почтовым маркам Румынии // Филателия СССР. – 1978. – № 10. – С. 46.

Хамман Г. Документы революционного времени // Филателия СССР. – 1978. – № 8. – С. 46-48.

Хохлачев В. Газетные марки // Филателия СССР. – 1978. – № 12. – С. 55-57.

Поштові марки і їх колекціонування в Російській імперії (1858-1917 рр.)

Алексеев К., Лобачевский В. Разновидность первой русской марки // Филателия СССР. – 1972. – № 7. – С. VIII.

Базилевич К. Земская почта в России. – М.: Связь, 1926.

Бернгард К. Первые почтовые штемпельные гашения в России // Филателия СССР. – 1971. – № 2. – С. 11.

Бернгард К. Письма и цельные вещи 1750-1850 гг. // Филателия СССР. – 1970. – № 8. – С. 11-13.

Бухаров О.Н. Марки из старого альбома. – М.: Радио и связь, 1981. – 136 с., ил.

Георгиевский А.С. Новые данные о марках русской почты на Ближнем Востоке // Советский коллекционер. – 1976. – № 14. – С. 28-40.

Каминский Б. История создания и введения почтовых марок в России // Филателия СССР. – 1970. – № 6-7.

Каминский Б. Начало обращения первых марок России // Филателия СССР. – 1971. – № 2. – С. 12-16.

Каминский Б. Тираж первого выпуска марок России // Филателия СССР. – 1970. – № 11. – С. 10-14.

Каминский Б. Еще не все сказано (о первых русских марках № 1-4) // Филателия СССР. – 1972. – № 7. – С. V-VII, 33-34.

Каминский Б. Почтовое обращение тифлиских марок // Филателия СССР. – 1970. – № 8. – С. 8-10.

Каминский Б. Тифлисская городская почта // Филателия СССР. – 1971. – № 11-12.

Каминский Б. Первые русские марки для зарубежных писем // Филателия СССР. – 1971. – № 9. – С. 38-42.

Каталог почтовых марок и цельных вещей / Под ред. Ф.Г. Чучина. – Вып. I. Основная Россия (Императорская Россия, РСФСР, СССР). – М.: Советская филателистическая ассоциация при комиссии ВЦИК фонда им. В.И. Ленина помощи беспризорным детям, 1928.

Каталог почтовых марок и цельных вещей / Под ред. Ф.Г. Чучина. – Вып. II. Империалистическая Россия. – М.: Советская филателистическая ассоциация при комиссии ВЦИК фонда им. В.И. Ленина помощи беспризорным детям, 1928.

Каталог почтовых марок и цельных вещей / Под ред. Ф.Г. Чучина. – Вып. VI. Исправления и дополнения к вып. I «Основная Россия». – М.: Советская филателистическая ассоциация при комиссии ВЦИК фонда им. В.И. Ленина помощи беспризорным детям, 1929.

Каталог земских почтовых марок / Под ред. Ф.Г. Чучина. – М.: Изд-во Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1925.

Колесников А. Где найти ее следы? // Филателия СССР. – 1970. – № 3. – С. 11-12.

Колесников А. Первая почтовая марка России? О тифлиской городской почтовой марке // Советский коллекционер. – 1964. – № 2. – С. 88-91.

Кузовкин С. Забытая филателистическая уника // Советский коллекционер. – 1929. – № 1-3.

Кузнецов Д. Вести из Перми // Советский коллекционер. – 1974. – № 11. – С. 81-88.

Кузнецов Д. Документы подтверждают – марки Пермского Совдепа находились в обращении // Советский коллекционер. – 1975. – № 13. – С. 95-97.

Кузнецов Д. Земская почта Чернского уезда Тульской губернии // Филателия СССР. – 1975. – № 2. – С. 25-27.

Кузнецов Д. Земская почта Новомосковского и Сарапульского уездов // Филателия СССР. – 1979. – № 11. – С. 46-48.

Кузнецов Д. Первые выпуски марок Котельничского уезда // Филателия СССР. – 1976. – № 7. – С. 25-26.

Кузнецов Д. Штемпельные конверты земской почты Фатежского уезда // Филателия СССР. – 1978. – № 9. – С. 51-53.

Кузнецов Д. Земская почта Глазовского уезда (Вятская губерния) // Филателия СССР. – 1978. – № 3. – С. 43-45.

Лобачевский В. Общегосударственные марки России // Советский коллекционер. – 1976. – № 14; 1977. – № 15; 1978. – № 16; 1979. – № 17.

Лучник Н. Русские марки 1845 года // Филателия СССР. – 1969. – № 6. – С. 12-13.

Рудников Ю. Земская почта Вологодской губернии // Советский коллекционер. – 1974. – № 12. – С. 48-69.

Рудников Ю. Новое о земской почте и ее марках // Советский коллекционер. 1968. – № 6; 1969. – № 7; 1971. – № 9; 1972. – № 10.

Рудников Ю. Неизвестные страницы земской почты // Филателия СССР. – 1969. – № 5; 1970. – № 12.

Сто лет русской почтовой марки. 1858-1958. – М.: Связьиздат, 1958.

Фурман В. Як це робиться в Одесі. До 120-річчя філателістичного руху в місті // Філателія України. – 2007. – № 1. – С. 36-38.

Шмидт К. Тифлисская городская почтовая марка // Советский филателист. – 1924. – № 7 (23). – С. 14-15.

Поштово-марковий обіг на українських етнічних землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Андрієшин Г. Ще раз про марки російського Леванту випуску 1918 року // Філателія України. – 2001. – № 5. – С. 16-17.

Бишкевич Р. Начерк історії української філателії. Класичний період – Львів: Галфілвісник. – 2004.

Бернгард К. Украинские марки в Смоленске // Филателия СССР. – 1978. – № 8. – С. 51-53.

Бехтір В. Про марки-гроші й поштові марки // Філателія України. – 2003. – № 4. – С. 9.

Бехтір В. Г. Нарбут і А. Середя – творці перших українських марок // Філателія України. – 2003. – № 4. – С. 11-12.

Бабич В. Марки Сорокської земської пошти друкувалися в Одесі // Філателія України. – 2005. – № 6. – С. 35.

Вировий Є. Українська філателія // Філателія України. – 2003. – № 5. – С. 11.

Забіяка В. Надруки тризуба 1918 року // Філателія України. – 2003. – № 5. – С. 13-17.

Зайхтер Р. Про перші українські марки // Філателія України. – 2003. – № 5. – С. 10-12.

Іваницький С. Марки румунської окупації Покуття у 1919 році // Пошта і філателія України. – 1999. – № 1. – С. 22-25.

Каталог поштових марок и цельных вещей / Под ред. Ф.Г. Чучина. – Вып. IV. Украина. – М.: Советская филателистическая ассоциация при комиссии ВЦИК фонда им. В.И. Ленина помощи беспризорным детям, 1927.

Каталог поштових марок України / Укл. В.Г. Бехтір. – К.: УОПЗ «Укрпошта», 1997. – 175 с.

Кузнецов Д. Лебединская земская почта (Харьковская губерния) // Филателия СССР. – 1979. – № 2. – С. 48-49.

Логвин Ю. Українська живописна серія 1920 р. в контексті часу й стилю // Філателія України. – 2005. – № 6. – С. 11-13.

Мазур П. Еще раз о загадочном проколе «Смела» // Филателия СССР. – 1979. – № 3. – С. 48-49.

Малицький О. Тризуб в українській філателії // Філателія України. – 2003. – № 5. – С. 8-9.

Матвеев Е. Земская почта на территории Украины. – Луганск: Книжковий світ, 2002.

Мак-Грегор О. Від Відня до Києва: художні впливи на українську живописну серію марок 1920 р. // Філателія України. – 2005. – № 6. – С. 14-18.

Могильний В. Перша українська марка – один із цікавих аркушів // Філателія України. – 2004. – № 5. – С. 16.

Могильний В. Р-наліпки на українських теренах // Пошта і філателія України. – 1995. – № 2. – С. 25.

Могильний В. Поштова цікавинка з часів Карпатської України // Філателія України. – 2001. – № 2. – С. 38-39.

Могильний В. Поштові марки УСРР // Філателія України. – 2003. – № 4. – С. 13-15.

Пошта та поштові марки часів німецької окупації України // Філателія України. – 2006. – № 4. – С. 16-18.

Польські марки на українських землях (використання марок Польщі в поштовому обігу в Східній Галичині). Каталог // Філателія України. – 2006. – № 2-6; 2007. – № 2-3.

Фурман В. «Дивні гроші», яким судилося стати першими поштовими марками України // Філателія України. – 2003. – № 4. – С. 8-10.

Фурман В. Общегосударственные стандартные почтовые марки Украины / В.Н. Фурман. – К.: Марка України, 2003. – 221 с.

Фурман В. Коли бракувало поштових атрибутів // Філателія України. – 2004. – № 5. – С. 17-18.

Фурман В. Свідоцтва агресії // Філателія України. – 2006. – № 4. – С. 13-16.

Фурман В. До адресата не дійшло... // Філателія України. – 2006. – № 6. – С. 8-11.

Фурман В. Галичина. Поштові відлуння Першої світової війни // Філателія України. – 2006. – № 6. – С. 39-43.

Фурман В. Як це робиться в Одесі. До 120-річчя філателістичного руху в місті // Філателія України. – 2007. – № 1. – С. 36-38.

Випуски поштових марок і філателія в Радянській Росії та СРСР у 20-80-х рр. XX ст.

Алексеев К. Применение почтовых марок и их переоценка в 1917-1923 годах // Филателия СССР. – 1978. – № 11. – С. 49-51.

Аренин Э. Октябрь в марках. – М.: Связь, 1967.

Блехман С. Гражданская война в Сибири и на Дальнем Востоке в зеркале филателии // Филателия СССР. – 1978. – № 1. – С. 42-50; № 2. – С. 43-54;

Вигилев А. Из истории советской филателии // Филателия СССР. – 1979. – № 10. – С. 46-47; № 12. – С. 52-53;

Володин А. Третий выпуск советских почтовых марок // Филателия СССР. – 1969. – № 4. – С. 10-11.

Володин А. Музей и печатные проекты // Филателия СССР. – 1969. – № 5. – С. 7.

Всесоюзная филателистическая выставка «50 лет образования СССР». Каталог. – М.: ВОФ, 1972.

Всесоюзная филателистическая выставка «50 лет Октября». – М., 1967.

Всесоюзная филателистическая выставка «50 лет ВЛКСМ». – М., 1968.

Всесоюзная филателистическая выставка «100 лет со дня рождения В.И. Ленина». – М., 1970.

Вторая Всесоюзная юношеская филателистическая выставка. Каталог. – Минск: «Полымя», 1972.

Досужий В. Одна, але полум'яна пристрасть // *Філателія України.* – 2001. – № 1-3.

Друга республіканська філателістична виставка УРСР, 1971. Каталог. – К., 1971.

Дубоссарський Я. Про це забувати не можна! (Фрагмент дослідження «Польова пошта Великої Вітчизняної») // *Філателія України.* – 2003. – № 5. – С. 33-35.

Зінчин В. Нове про пошту Великої Вітчизняної // *Філателія України.* – 2006. – № 6. – С. 19-20.

Третя республіканська філателістична виставка УРСР, 1973. Каталог. – К., 1973.

Карлинский В. Почтовые марки РСФСР. 1917-1921 // *Советский коллекционер.* – 1966. – № 4; 1967. – № 5.

Карлинский В. Филателистическое исследование франкировки писем РСФСР и СССР (1917-1971) // *Советский коллекционер.* – 1971. – № 9.

Карлинский В. Почтовые марки РСФСР 1917-1921 гг. // *Советский коллекционер.* – 1966. – № 4. – С. 25-27.

Карлинский В. Марка зовет в путь. – М.: Связь, 1966. – С. 28-30.

Карлинский В. Тайны старых каталогов // *Филателия СССР.* – 1967. – № 10. – С. 19.

Каталог почтовых марок и цельных вещей / Под ред. Ф.Г. Чучина. – Вып. III. Гражданская война в России (1917-1924). – М.: Советская филателистическая ассоциация при комиссии ВЦИК фонда им. В.И. Ленина помощи беспризорным детям, 1927.

Каталог почтовых марок и цельных вещей / Под ред. Ф.Г. Чучина. – Вып. V. Кавказ. – М.: Советская филателистическая ассоциация при комиссии ВЦИК фонда им. В.И. Ленина помощи беспризорным детям, 1926.

Каталог почтовых марок СССР (1918-1969). – М.: ЦФА «Союзпечать», 1970. – 654 с.

Каталог почтовых марок СССР (1918-1974). – М.: ЦФА «Союзпечать», 1976.

- Каталог* почтовых марок СССР, 1970. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1971.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1971. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1972.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1972. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1973.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1973. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1974.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1974. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1975.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1975. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1976.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1976. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1977.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1977. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1978.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1978. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1979.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1979. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1980.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1980. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1981.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1981. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1982.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1982. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1983.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1983. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1984.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1984. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1985.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1985. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1986.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1986. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1987.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1987. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1988.
- Каталог* почтовых марок СССР, 1988. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1989.

Каталог почтовых марок СССР, 1989. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1990.

Каталог почтовых марок СССР, 1990. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1991.

Каталог почтовых марок СССР, 1991. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1992.

Колесников А. Советские марки Помгола // Советский коллекционер. – 1966. – № 4. – С. 28-30.

Мазур П. 50 лет революционным почтовым // Филателия СССР. – 1968. – № 10. – С. 1-3.

Мазур П. Надпечатки на революционных почтовых марках // Филателия СССР. – 1969. – № 1. – С. 13-14.

Мазур П. Некоторые новые данные к исследованию революционных марок // Филателия СССР. – 1970. – № 10. – С. 13.

Мазур П. О почтовом обращении революционных марок выпуска 1918 года // Филателия СССР. – 1972. – № 12. – С. 34-36.

Мазур П. Интересная находка // Филателия СССР. – 1979. – № 6. – С. 48.

Первая Всесоюзная юношеская филателистическая выставка «100 лет со дня рождения В.И. Ленина». – К.: Молодь, 1969.

Перша республіканська філателістична виставка УРСР, 1969. Каталог. – К., 1969.

Почтовые марки первого стандартного выпуска СССР // Филателия СССР. – 1978. – № 4. – С. 52-53; № 5. – С. 48-49.

Почтовые марки СССР (1918-1968). Краткий справочник / Сост. Д. Карачун, В. Карлинский. – М.: Связь, 1969. – 288 с.

Почтовые марки республик Советского Союза. Каталог-прейскурант / Сост. А.Ф. Колесников. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1972. – 104 с.

Прейскурант розничных цен. Почтовые марки СССР (1918-1960). – М.: ЦФА «Союзпечать», 1969. – 202 с.

Рудников Ю. «Детей ни на минуту не забывать» // Филателия СССР. – 1979. – № 9. – С. 46-48.

Рудников Ю. Спешная почта // Филателия СССР. – 1979. – № 6. – С. 45-47.

Советские специальные почтовые штемпеля. 1922-1961. Каталог. / Сост. Я.М. Вовин – М.: ГФК, 1963.

Специальные почтовые штемпеля СССР 1922-1972 гг. Каталог-справочник. / Автор-сост. В.А. Якобс. – М.: Связь, 1976.

Справочник активиста Всесоюзного общества филателистов (ВОФ). – 3-е изд. перераб. и доп. – М.: Связь, 1980. – 96 с.

Старые адресные книжки // Филателия СССР. – 1979. – № 12. – С. 47-48.

Устав Всесоюзного общества филателистов. – М., 1970.

Федорашко И. Местная почта Усть-Сысольского уезда в период становления советской власти // Филателия СССР. – 1978. – № 10. – С. 43-45.

Фурман В. Як це робиться в Одесі. До 120-річчя філателістичного руху в місті // Філателія України. – 2007. – № 1. – С. 36-38.

Художественные маркированные конверты СССР. 1953-1967 гг. Каталог. / Авторы-сост. С.И. Нагель-Арбатский, В.А. Орлов. – М.: ЦФА «Союзпечать», 1968.

Поштові марки незалежної України

Андрієшин Г., Померанцев Г. Провізорії Одеської області // Пошта і філателія України. – 1996. – № 3. – С. 18-19.

Бехтір В. Хроніка подій ювілейної філвіставки // Філателія України. – 2006. – № 6. – С. 1218.

Вакуленко С. Київські надруки 1991-1994 рр. на маркованих конвертах і картках // Пошта і філателія України. – 1999. – № 1. – С. 21.

Вакуленко С. Маркоподібні надруки та франко-надруки на поштових конвертах України 1991-1995 рр. // Філателія України. – 2006. – № 5. – С. 29-30; 2007. – № 1. – С. 29-30.

Віроцький В. Перетарифікація повісток на теренах Київщини // Філателія України. – 2004. – № 3-5.

Верхівець М. Здобутки і недоліки в роботі АсФУ // Пошта і філателія України. – 1995. – № 2. – С. 13.

Каталог поштових марок України 1996-1997 рр. / Укл. В.Г. Бехтір. – К.: ДП Вид-во «Марка України», 1998. – 184 с.

Каталог поштових марок України 1998 р. / Укл. В.Г. Бехтір. – К.: ДП Вид-во «Марка України», 1999. – 160 с.

Каталог поштових марок України 1992-1999 рр. / Укл. В.Г. Бехтір. – К.: ДП Вид-во «Марка України», 2000. – 184 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2001 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2001. – 80 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2002 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2002. – 80 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2003 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2003. – 80 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2004 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2004. – 80 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2005 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2005. – 80 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2006 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2006. – 72 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2007 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2007. – 71 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2008 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2008. – 71 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2010 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2011. – 59 с.

Каталог знаків поштової оплати України 2011 р. – К.: Вид-во «Марка України», 2011. – 67 с.

Каталог местных выпусков почтовых марок Украины 1992-1994 гг. / Сост. В. Денисенко. – Изд-е 2-е испр. и доп. – Б.м.: Т-во «Славутич», б.д., 16 с.

Каталог разновидностей, дефектов печати и перфорации почтовых марок Украины / Авт. Кол.: Г.Е. Поляк, О.В. Гнатенко, В.В. Журавлев, В.Н. Фурман. – Одесса, 2002.

Лобко Г. Наддруки тризубів: чернігівський випуск // Пошта і філателія України. – 1999. – № 1. – С. 22.

Місцеві випуски поштових марок України / Автор-укл. Г. Лобко. – Вінниця: Вид-во «Континент-ПРИМ», 1996. – 128 с.

Обухов С. «Київський випуск»: новодрук чи фальсифікат? // Пошта і філателія України. – 1996. – № 3. – С. 28-29.

Перехідний період у виданнях маркованих конвертів і карток республік колишнього СРСР // Філателія України. – 2006. – № 4. – С. 40-41.

Фурман В. Общегосударственные стандартные почтовые марки Украины / В.Н. Фурман. – К.: Марка України, 2003. – 221 с.

Фурман В. Прощайте, стандарти IV, V та VI, ласкаво просимо – новий // Філателія України. – 2007. – № 1. – С. 8-9.

Фурман В. Як це робиться в Одесі. До 120-річчя філателістичного руху в місті // Філателія України. – 2007. – № 1. – С. 36-38.

Швайка О. Люмінесцентні різновиди й люмінесцентні хибодруки українських поштових марок // Філателія України. – 2001. – № 5. – С. 7-13.

Технологія виробництва та організація експертизи знаків поштової оплати

Від мольберта до конверта. З чого починається марка? // Філателія України. – 2007. – № 1. – С. 39-42.

Вовин Я. Фальсификация немых штемпелей России // Филателия СССР. – 1978. – № 8. – С. 53-55.

Водяний знак. З книги О. Мішина «Філателія для починаючих». – М.: Московская правда. – 1988. – С. 14-16 // Філателія України. – 2007. – № 1-2.

Новотный Л. Химическая проверка и чистка марок. – М.: Связь, 1970. – 32 с.

Фрейдлин Ю.С. Как делают почтовые марки. – М.: Связь, 1972.

Електронні ресурси

Видавництво «Марка України». Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.stamp.kiev.ua>

Всесвітній поштовий союз. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.upu.int>

Галицький філателістичний вісник [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.halphilviosnyk.boom.ru>

Міжнародна асоціація філателістичних журналістів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.aijr.org>

Міжнародна федерація філателії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.f-i-p.ch>

European stamps [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.europeanstamps.be>

Портал для колекціонерів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.uuu.ru>

Філателія [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.philatelly.km.ru>

Філателія. Авторський проєкт Д. Красюка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.philatelia.ru>

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Філателія в системі спеціальних історичних дисциплін.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

- 1.1. Філателія – сфера колекціонування і спеціальна історична дисципліна. Предмет і завдання наукового напрямку.
- 1.2. Система понять і термінів філателії.
- 1.3. Методика дослідження філателістичного матеріалу.
- 1.4. Джерела філателії як науки. Література по філателії.
- 1.5. Предмет і завдання курсу «Основи філателії».

Лекція 2. Історія виникнення та розвитку поштового зв'язку.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 2.1. Виникнення та основні етапи розвитку світової пошти
  - 2.1.1. Поштовий зв'язок у країнах Стародавнього Сходу.
  - 2.1.2. Пошта у Стародавній Греції та Римі.
  - 2.1.3. Пошта в країнах середньовічного Сходу.
  - 2.1.4. Відродження поштового зв'язку в Європі.
  - 2.1.5. Поштовий зв'язок і обробка кореспонденції у другій половині XIX-XX ст.
- 2.2. Історія вітчизняного поштового зв'язку
  - 2.2.1. Предтечі поштового зв'язку.
  - 2.2.2. Поштовий зв'язок на українських землях у XIV-XVII ст.
  - 2.2.3. Поштовий зв'язок на Запорізькій Січі.
  - 2.2.4. Пошта на українських землях Російської імперії (кін. XVIII – поч. XX ст.).
  - 2.2.5. Поштовий зв'язок в Україні 1917-1920 рр.
  - 2.2.6. Пошта Радянської України та Союзу РСР 1918-1991 рр.
  - 2.2.7. Пошта незалежної України.

Лекція 3. Знаки оплати поштових послуг і філателія в XIX – на початку XXI ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

3.1. Знаки оплати поштових послуг у домарковий період.

3.2. Перші поштові марки.

3.3. Марковиробництво провідних країн світу др. пол. ХІХ – початку ХХ ст. Зародження філателії.

3.4. Філателія у ХХ ст. Поштові марки та інші філателістичні матеріали. Міжнародні організації філателістів.

Лекція 4. Поштові марки та їх колекціонування в Російській імперії 1858-1917 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

4.1. Попередники загальнодержавної поштової марки в Росії.

4.2. Загальнодержавні поштові марки Російської імперії.

4.3. Локальні випуски поштових марок Російської імперії.

4.4. Колекціонування знаків поштової оплати і філателія в Росії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Лекція 5. Поштово-марковий обіг на українських етнічних землях у др. пол. ХІХ на поч. ХХ ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

5.1. Марки центральних поштових адміністрацій на західноукраїнських землях у др. пол. ХІХ – 40-х рр. ХХ ст.

5.2. Поштові марки державної пошти України 1918-1923 рр.

5.3. Окупаційні випуски поштових марок 1918-1945 рр. в Україні.

5.4. Розвиток української філателії у пер. пол. ХХ ст.

Лекція 6. Випуски поштових марок і філателія в Радянській Росії та СРСР у 20-80-х рр. ХХ ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

6.1. Поштові марки, їх виробництво та обіг у РРФСР 1918-1923 рр.

6.2. Знаки поштової оплати радянських республік на території колишньої Російської імперії 1920-1924 рр.

6.3. Поштові марки СРСР 1923-1941 рр.

6.4. Випуски радянських поштових марок 1941-1961 рр.

6.5. Радянські знаки поштової оплати 1961-1991 рр.

6.6. Розвиток філателії в Радянській Росії та СРСР у 20-х – 80-х рр. ХХ ст.

Лекція 7. Поштові марки незалежної України.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 7.1. Перші оригінальні поштові марки України 1991-1993 рр.
- 7.2. Марки-провізорії 1991-1994 рр.
- 7.3. Стандартні випуски поштових марок України.
- 7.4. Комеморативні поштові емісії України після 1994 р.
- 7.5. Розвиток філателії в Україні у 90-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст.

Лекція 8. Технологія виробництва та організація експертизи знаків поштової оплати

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 8.1. Основні етапи виробництва поштових марок.
- 8.2. Технологічні особливості виробництва та використання знаків поштової оплати.
- 8.3. Експертиза та реставрація поштових мініатюр.

Тематика та зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Філателія в системі спеціальних історичних дисциплін

(2 академічні години)

Питання до обговорення:

- 1.1. Філателія – сфера колекціонування і спеціальна історична дисципліна. Предмет і завдання наукового напрямку.
- 1.2. Система понять і термінів філателії.
- 1.3. Методика дослідження філателістичного матеріалу.
- 1.4. Джерела філателії як науки. Література по філателії.
- 1.5. Предмет і завдання курсу «Основи філателії».

Семінарське заняття 2. Знаки оплати поштових послуг і філателія в ХІХ – на початку ХХІ ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 2.1. Знаки оплати поштових послуг у домарковий період.
- 2.2. Перші поштові марки.

2.3. Марковиробництво провідних країн світу др. пол. ХІХ – початку ХХ ст. Зародження філателії.

2.4. Філателія у ХХ ст. Поштові марки та інші філателістичні матеріали. Міжнародні організації філателістів.

Семінарське заняття 3. Поштово-марковий обіг на українських етнічних землях у др. пол. ХІХ на поч. ХХ ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

3.1. Марки центральних поштових адміністрацій на західноукраїнських землях у др. пол. ХІХ – 40-х рр. ХХ ст.

3.2. Поштові марки державної пошти України 1918-1923 рр.

3.3. Окупаційні випуски поштових марок 1918-1945 рр. в Україні.

3.4. Розвиток української філателії у пер. пол. ХХ ст.

Семінарське заняття 4. Випуски поштових марок і філателія в Радянській Росії та СРСР у 20-80-х рр. ХХ ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

4.1. Поштові марки, їх виробництво та обіг у РРФСР 1918-1923 рр.

4.2. Знаки поштової оплати радянських республік на території колишньої Російської імперії 1920-1924 рр.

4.3. Поштові марки СРСР 1923-1941 рр.

4.4. Випуски радянських поштових марок 1941-1961 рр.

4.5. Радянські знаки поштової оплати 1961-1991 рр.

4.6. Розвиток філателії в Радянській Росії та СРСР у 20-х – 80-х рр. ХХ ст.

Семінарське заняття 5. Поштові марки незалежної України.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

5.1. Перші оригінальні поштові марки України 1991-1993 рр.

5.2. Марки-провізорії 1991-1994 рр.

5.3. Стандартні випуски поштових марок України.

5.4. Комеморативні поштові емісії України після 1994 р.

5.5. Розвиток філателії в Україні у 90-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст.

Тематика та зміст лабораторних занять

Лабораторна робота 1. Технологія виробництва та організація експертизи знаків поштової оплати.

(2 академічні години)

Питання для практичного відпрацювання:

1.1. Технологічні особливості виробництва знаків поштової оплати.

1.2. Основні методи та прийоми експертизи та реставрації поштових мініатюр.

Лабораторне обладнання: мікроскоп, лупи ручні, багатофункціональний прилад «Регула», зубцемір філателістичний, лінійка.

Рекомендована тематика рефератів курсівих і дипломних робіт

Історія виникнення та основні етапи розвитку поштового зв'язку.

Всесвітній поштовий союз.

Виникнення і розвиток вітчизняного поштового зв'язку.

Знаки оплати поштових послуг у домарковий період.

Перші поштові марки.

Поштові марки провідних країн світу другої половини XIX – початку XX ст.

Зародження філателії (кінець XIX – початок XX ст.)

Філателія у XX ст. Міжнародні організації філателістів.

Домаркові знаки оплати поштових послуг в Російській імперії.

Загальнодержавні випуски поштових марок Російської імперії (1857-1917 рр.)

Земські поштові марки в Російській імперії (др. пол. XIX – початок XX ст.)

Колекціонування знаків поштової оплати і філателія в Росії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Марки центральних поштових адміністрацій на західноукраїнських землях у др. пол. XIX – 40-х рр. XX ст.

Поштові марки державної пошти України 1918-1923 рр.

Окупаційні випуски поштових марок на території України в роки Другої світової війни.

Розвиток української філателії у першій половині XX століття.

Поштові марки РРФСР (1918-1923 рр.)

Знаки поштової оплати радянських республік на території колишньої Російської імперії 1920-1924 рр.

Поштові марки СРСР 1923-1941 рр.

Випуски радянських поштових марок 1941-1961 рр.

Радянські знаки поштової оплати 1961-1991 рр.

Розвиток філателії в Радянській Росії та СРСР у 20-х – 80-х рр. XX ст.

Поштові марки України 1991-1993 рр.

Марки-провізорії регіонів України 1991-1994 рр.

Стандартні випуски поштових марок України (1991 р. – початок XXI ст.)

Коммеморативні поштові емісії України 1994-2010 рр.)

Розвиток філателії в Україні у 90-х рр. XX – на початку XXI ст.

Основні етапи виробництва поштових марок.

Технологічні особливості виробництва та використання знаків поштової оплати.

Методи та прийоми експертизи й реставрації поштових мініатюр.

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

1. Що є предметом філателії як спеціальної історичної дисципліни та які її основні завдання?
2. Назвіть та дайте характеристику основних груп філателістичної термінології та її ключових понять.
3. Охарактеризуйте основні методи філателістичного дослідження.
4. Доведіть, що поштова марка є важливим джерелом історичного пізнання.
5. Назвіть основні джерела філателістичного дослідження.
6. Дайте характеристику основних видів каталогів знаків поштової оплати.
7. У чому, на Ваш погляд, полягає важливість вивчення курсу «Основи філателії» для підготовки вчителя історії, експерта культурно-історичних цінностей.
8. Які способи чи методи передачі інформації на відстані були поширені в первісному суспільстві?
9. Поясніть причини та обставинами, котрі викликали появу в найдавніших державах окремої верстви службовців, професійним

обов'язком яких стала передача урядових розпоряджень, повідомлень і відомостей.

10. Розкрийте особливості поштового зв'язку в країнах Стародавнього Сходу – Єгипетському царстві, Вавилонії, Ассирії, Персії

11. Якими були особливості функціонування служб передачі інформації, повідомлень і листів у Стародавній Греції та Римі?

12. Поштовий зв'язок у країнах Середньовічного Сходу – Арабському халіфаті, Китаї, Монголії.

13. Окресліть провідні тенденції відродження та розвитку поштового зв'язку в Європі (XIV – середина XIX ст.).

14. Як розвивався поштовий зв'язок і обробка кореспонденції у провідних країнах світу в другій половині XIX-XX ст.?

15. Яким був поштовий зв'язок на українських землях у XIV-XVII ст.?

16. Розкрийте характерні риси та особливості передачі інформації та поштового зв'язку на Запорізькій Січі.

17. Поштовий зв'язок на українських землях Російської імперії (кін. XVIII – поч. XX ст.).

18. Поштовий зв'язок в Україні 1917-1920 рр.

19. Розкажіть про особливості функціонування пошти незалежної України сьогодні.

20. Поясніть причини запровадження державними та місцевими поштовими адміністраціями домаркових знаків оплати поштових послуг, розкрийте їх типологічні особливості в різних країнах.

21. Якими були перші проекти поштових марок? Їх функціональні відмінності від домаркових знаків поштової оплати.

22. Розкажіть про історію підготовки проекту та обставини появи першої у світі поштової марки «Чорний пенні».

23. Проаналізуйте характерні риси та особливості марковиробництва провідних країн світу другої половини XIX – початку XX ст.

24. Якими були перші кроки філателії як галузі колекціонування?

25. Зародження наукових основ філателії, як галузі знання. Формування термінології. Початок філателістичних досліджень.

26. Спробуйте відтворити основні тенденції та особливості розвитку поштового маркового виробництва та світового філателістичного ринку в XX – на початку XXI ст.

27. Поштові марки як об'єкти колекціонування та наукового вивчення у XX ст. Класифікація та типологія.

28. Які філателістичні матеріали традиційно відносять до групи цільних речей? Коротка характеристика.

29. Розкрийте типологічні особливості цілої речі як об'єкту філателістичного дослідження.

30. Поштовий штемпель і його типи. Загальна характеристика.

31. Міжнародні організації філателістів у ХХ – на початку ХХІ ст. Якими є мета, цілі та основні засади функціонування Міжнародної федерації філателії?

32. Якими були практичні передумови запровадження поштовим відомством Росії перших маркоподібних знаків оплати поштових послуг?

33. Розкрийте обставини запровадження в Росії загальнодержавних поштових марок.

34. Дайте характеристику основних випусків загальнодержавних поштових марок Російської імперії 1857-1917 рр.

35. Особливості поштово-благодійних і комеморативних випусків Росії початку ХХ ст.

36. Проаналізуйте випуски марок-грошей Росії 1915-1917 рр. З якою метою було дозволено їх поштове застосування?

37. Якими були практичні передумови запровадження поштовим відомством Росії перших маркоподібних знаків оплати поштових послуг?

38. Розкрийте обставини запровадження в Росії загальнодержавних поштових марок.

39. Дайте характеристику основних випусків загальнодержавних поштових марок Російської імперії 1857-1917 рр.

40. Особливості поштово-благодійних і комеморативних випусків Росії початку ХХ ст.

41. Проаналізуйте випуски марок-грошей Росії 1915-1917 рр. З якою метою було дозволено їх поштове застосування?

42. Дайте характеристику основних видів локальних випусків поштових марок Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

43. Схарактеризуйте особливості зародження колекціонування знаків поштової оплати і філателії в Росії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

44. Розкажіть про основні маркові випуски Австрійської імперії 1850-1867 рр., що перебували в обігу на західноукраїнських землях.

45. Дайте характеристику австрійським випускам поштових марок Австро-Угорської імперії 1867-1918 рр., що перебували в обігу на території Галичини, Буковини та Закарпаття.

46. Схарактеризуйте основні угорські випуски поштових марок Австро-Угорської імперії 1871-1918 рр., що знаходилися в обігу на українському Закарпатті.

47. На яких українських етнічних землях у 1918-1939 рр. знаходилися в обігу польські загальнодержавні випуски поштових марок. Дайте характеристику основних випусків.

48. На яких українських етнічних землях у 1918-1938 рр. знаходилися в обігу чехословацькі загальнодержавні випуски поштових марок? Дайте характеристику основних випусків.

49. На яких українських етнічних землях у 1918-1940 рр. знаходилися в обігу румунські загальнодержавні випуски поштових марок. Схарактеризуйте їх основні випуски.

50. Проаналізуйте обставини введення в обіг чехословацького випуску марок Карпатської України 1939 р. Якою є доля цієї емісії?

51. На яких українських етнічних землях у 1939-1944 рр. знаходилися в обігу угорські загальнодержавні поштові марки? Схарактеризуйте ці емісії.

52. З чим була пов'язана місія Францішека Немеца на Закарпатті у 1944-1945 рр.?

53. Розкажіть про особливості розробки проекту перших поштових марок Української Народної Республіки 1918 р.).

54. Дайте характеристику випуску марок-грошей УНР 1918 р.

55. Схарактеризуйте випуск поштових марок-«шалівок» УНР 1918 р. Поясніть особливості запровадження та перебування в поштовому обігу цієї серії марок.

56. Перештемпелювання тризубом стандартних марок Російської імперії центральних випусків (1918 р.): особливості емісії, типи і різновиди штемпелів.

57. Якими були обставини емісії та поштового обігу маркового випуску Української Держави номіналом 20 гривень?

58. Проаналізуйте особливості сюжетів і номінали «Віденської серії» поштових марок УНР (1920-1921 рр.). Якою була доля цієї емісії?

59. Якими були обставини імітування та поштового обігу «Львівського випуску» марок Західноукраїнської Народної Республіки 1918 р.?

60. «Коломийський випуск» поштових марок ЗУНР 1918 р.: особливості емісії та обігу.

61. «Станіславські випуски» марок ЗУНР 1919 р.: особливості емісії та поштового обігу.

62. Віденські поштові маркові випуски Західної області УНР 1919 р.: особливості емісії та її доля.

63. Місцеві провізорії УСРР 1919-1921 рр.: характерні риси емісій та їх поштовий обіг.

64. Серія поштових марок «Допомога голодуючим» УСРР 1923 р.: обставини підготовки випуску, номінали, сюжети малюнків марок та їх поштове використання.

65. Румунські окупаційні поштові марки для Коломиї (наддруківка «СМТ») 1919 р.: передумови та обставини випуску, поштовий обіг емісії та її доля.

66. «Ковельські наддруківки» 1919 р.: характеристика випуску та його поштовий обіг.

67. Поштові марки України періоду нацистської окупації: центральний та місцеві допоміжні випуски.

68. Маркові випуски румунської окупаційної адміністрації Буковини та Трансністрії і їх поштовий обіг.

69. Поштівки для українських остарбайтерів та військовополонених нацистських таборів (1942-1944 рр.).

70. Розкрийте специфіку колекціонування поштових марок та розвитку української філателії у першій половині ХХ ст.

71. Перші поштові марки Радянської Росії 1918-1923 рр.: випуски, номінали, особливості поштового обігу.

72. Знаки поштової оплати радянських республік на території колишньої Російської імперії 1920-1924 рр.: випуски, номінали, особливості поштового обігу.

73. Стандартні поштові марки СРСР 1923-1941 рр.: випуски, номінали, особливості поштового обігу.

74. Комеморативні маркові емісії СРСР 1923-1941 рр.: сюжети основних твипусків, різновиди, особливості поштового обігу.

75. Стандартні поштові марки СРСР 1941-1961 рр.: випуски, номінали, особливості поштового обігу.

76. Комеморативні поштові мініатюри СРСР 1941-1961 рр.: сюжети основних випусків, різновиди, особливості поштового обігу.

77. Стандартні марки пошти СРСР 1961-1991 рр.: випуски, номінали, особливості поштового обігу.

78. Комеморативні поштові мініатюри СРСР 1961-1991 рр.: сюжети основних випусків, різновиди, особливості поштового обігу.

79. Розвиток філателії та колекціонування поштових марок у Радянській Росії та СРСР у 20-х – 80-х рр. ХХ ст.: етапи, характерні риси.

80. Перші оригінальні поштові марки незалежної України 1991-1993 рр.

81. Схарактеризуйте історичні обставини та передумови поширення в Україні у 1991-1994 рр. місцевих випусків марок-провізоріїв. Наведіть приклади характерних емісій.

82. Стандартні випуски поштових марок України 1992-2010 рр.: випуски, сюжети, номінали, особливості поштового обігу.

83. Комеморативні емісії пошти України після 1994 р.: сюжети основних випусків, різovidи, особливості поштового обігу.

84. Розвиток колекціонування поштових марок і філателії в Україні у 90-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст.: організації філателістів, періодика, електронні ресурси, філателістичний ринок.

85. Назвіть та проаналізуйте основні етапи процесу виробництва поштових марок.

86. Назвіть характерні технологічні процеси виробництва знаків поштової оплати.

3.12. Основи експертизи культурно-історичних цінностей

Автори-укладачі:

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Ветров І.Г., кандидат історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Програма вибіркового навчального курсу «Організація експертизи культурно-історичних цінностей» складена у відповідності з новим навчальним планом Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, що затверджений для спеціалізації «історія та експертиза культурно-історичних цінностей» і розрахована на 24 години аудиторного навантаження.

Сучасна експертиза культурних та історичних цінностей – це процес немислимий без застосування сукупності різноманітних знань із мистецтвознавства, музеєзнавства, спеціальних галузей історичної науки, що використовуються в професійній експертній практиці для ідентифікації, атрибуції та оцінки історичних і культурних цінностей і відображені в спеціальній літературі.

Мета курсу «Організація експертизи культурно-історичних цінностей» – ознайомити студентів з теоретичними основами та прикладною методикою ідентифікації, атрибуції та експертного аналізу предметів історичного і культурного значення, а також з основами правового регулювання експертної діяльності. Програма курсу передбачає розкриття специфіки роботи історика-експерта з культурно-історичним цінностям.

Предметом курсу «Організація експертизи культурно-історичних цінностей» є теоретичні основи, техніка та методика атрибуції й експертизи предметів мистецтва, художніх і культурно-історичних цінностей.

Пропонована програма курсу знайомить студентів із загальними класифікаційними ознаками різних видів історичних і культурних цінностей, технологічними особливостями процесу їх створення, сучасними неруйнівними методиками експертизи та експрес-аналізу історичних, мистецьких пам'яток і культурних цінностей, а також із чинною вітчизняною нормативною базою в сфері експертно-оціночної діяльності.

Структура програми дозволяє використати в процесі викладання курсу як традиційно усталені так і нетрадиційні методи навчання, організувати семінарські і лабораторно-практичні заняття на широкій музейній базі. Програма курсу розроблена автором відповідно до сучасних вимог вищої педагогічної освіти. При підготовці навчального курсу враховувалися здобутки вітчизняних і зарубіжних спеціалістів-мистецтвознавців, фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін, музеєзнавців-практиків.

До програми введено більшу частину понятійного апарату, що використовується у професійній практиці істориків і мистецтвознавців експертів культурно-історичних цінностей.

Тематика та орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс, практичні заняття, самостійну роботу студентів та індивідуальну роботу викладача виглядають наступним чином:

№ пп	Розділ чи тема курсу	Лекції	Практичні	Самостійна робота	Індивідуальна робота
1	2	3	4	5	6
1.	Вступ. Предмет і завдання експертизи культурних та історичних цінностей	2	-	2	2
2.	Поняття і класифікація культурно-історичних цінностей	2	-	2	1
3.	Графіка і живопис.	4	-	2	1
4.	Іконопис і скульптура.	4	-	2	1
5.	Ювелірні вироби та музичні інструменти.	2	-	2	1
6.	Сучасні методи експертизи й ідентифікації культурно-історичних цінностей.	4	-	4	4
7.	Методика атрибуції, ідентифікації та експертизи різних видів культурно-історичних цінностей.	2	4	4	2
	Разом	20	4	18	12

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Історичні та культурні цінності як об'єкти експертної діяльності

1.1. Предмет і завдання експертизи культурно-історичних цінностей. Експертна діяльність у сфері обігу історичних і культурних цінностей, предметів старовини і мистецтва.

Об'єкти експертної діяльності. Археологічні, нумізматичні, філателістичні, письмові, документальні, природні пам'ятки. Пам'ятки образотворчого мистецтва. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва. Меморіальні пам'ятки. Фото-, кіно-, відео- фонопам'ятки. Холодна та вогнепальна зброя. Музичні інструменти. Транспортні засоби.

Об'єкти експертної діяльності. Ідентифікація та атрибуція об'єктів експертизи. Встановлення їх історичної, мистецької чи культурної цінності. Оцінка історичної та культурної цінності об'єктів експертизи.

Місце та завдання мистецтвознавчої експертизи в охороні вітчизняної історико-культурної спадщини, національного фонду творів мистецтва, пам'яток культури і старовини.

1.2. Організація експертизи культурно-історичних цінностей як навчальна дисципліна. Навчальна дисципліна «Організація експертизи культурно-історичних цінностей» (ОЕКІЦ) та її місце в фаховій підготовці історика-експерта. Предмет ОЕКІЦ – теоретичні основи, техніка та методика атрибуції й експертизи предметів мистецтва, художніх і культурно-історичних цінностей.

Мета та завдання навчального курсу: ознайомлення студентів із теоретичними основами та прикладною методикою ідентифікації, атрибуції та експертного аналізу предметів історичного і культурного значення, а також з основами правового регулювання експертної діяльності.

Теоретичні знання та практичні вміння підготовлених фахівців.

Зміст дисципліни. Загальні класифікаційні ознаки різних видів історичних і культурних цінностей. Технологічні особливості процесу їх виготовлення. Сучасні неруйнівні методики експертизи та експрес-аналізу історичних, мистецьких пам'яток і культурних цінностей. Нормативно-правове забезпечення експертно-оціночної діяльності в сфері обігу предметів мистецтва, історичних і культурних цінностей.

Розділ 2. Класифікаційні ознаки і технологія виробництва предметів мистецтва та культурно-історичних цінностей

2.1. Вітчизняне і міжнародне законодавство про культурно-історичні цінності. Визначення культурних та історичних цінностей. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.).

Конвенція та Протокол ЮНЕСКО «Про охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» (14.05.1954 р., Гаага); Конвенція ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передаванню права власності на культурні цінності» (14.11.1970 р., Париж); Конвенція ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» (16.11.1972 р., Париж); Конвенція ЮНІДРУА «Про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей» (24.06.1995 р., Рим).

2.2. Поняття і загальна класифікація предметів – історичних і культурних цінностей. Основні типологічні ознаки поняття «культурно-історична цінність»: художнє, історичне, етнографічне та наукове значення.

Загальна класифікація мистецтв.

Класифікація за виміром існування мистецтва. Просторові мистецтва: архітектура, скульптура, живопис. Часові мистецтва: музика, міміка (театр), поезія (література).

Класифікація мистецтв відповідно до засобів їх створення. Прямі (безпосередні) мистецтва: музика (спів), міміка (танок, театр), поезія (література). Опосередковані мистецтва: архітектура, скульптура, живопис.

Класифікація відповідно до кількості вимірів, у яких розгортаються форми мистецтв. Двовірні мистецтва – живопис. Тривірні: архітектура, скульптура. Чотиривірні: поезія, музика, міміка.

Поняття образотворчого мистецтва. Класифікація видів образотворчого мистецтва: графіка, живопис, скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво.

2.3. Графіка. Поняття графічного мистецтва. Види графіки – рисунок, друкована графіка. Жанри графіки. Станкова графіка (рисунок, естамп, лубок). Книжкова графіка: мініатюра, ілюстрації, віньетки, заставки, кінцівки, ініціали. Журнальна та газетна графіка.

Класифікація графіки за цільовим призначенням. Прикладна (промислова), екслібрис, плакат.

Класифікація графічних творів за способом виконання та можливістю тиражування. Унікальна графіка (рисунок, колаж, аплікація, фотомонтаж). Друкована графіка. Комп'ютерна графіка.

Види основи в графічних творах. Папір. Дерево та пергамент – найдавніші матеріали для рисунка. Папір – основний матеріал для рисунка.

Технологія виробництва паперу. Ручна технологія виробництва паперу із бавовняного та лляного ганчір'я. Основні операції: сортування, миття, розмелювання та варіння сировини з додаванням клею та води для отримання однорідної маси; вичерпування готової маси; пресування, сушіння, розгладжування паперу.

Використання деревини як сировини для виробництва паперу. Машинне виробництво паперу в ХІХ ст.

Види паперу. Сорт і якість паперу – найважливіші товарні властивості книги, що впливають на її ціну.

Визначальні риси сорту паперу: розмірні властивості (товщина, маса, формат); механічні та техніко-друкарські властивості (міцність, гладкість поверхні, деформаційні якості, водостійкість, вбираюча здатність); оптичні властивості (білизна, колір, світлопроникність, світлоопорність); спосіб виготовлення (ручний, машинний).

Види паперу. Александрійський папір. Папір верже. Веленевий папір. Китайський папір. Японський папір. Ватманський папір. Слоновий папір. Рисовий папір.

«Водяні знаки» (філіграні) на папері. Поняття та історія виникнення і розвитку філіграней. Сюжетна та літерна частина філіграней.

Філіграні в українських і російських стародруках ХVІІ-ХVІІІ ст. Особливості українських філіграней ХVІ-ХІХ ст.

Інструменти для малювання. Класифікації інструментів для малювання Г. Лепоріні, О. Сидорова та Б. Віппера. Сухі інструменти: металевий грифель, графіт, олівець Конте. Мокрі інструменти: тростинові, гусячі та металеві пера. Розчини для пера. М'які інструменти: вугілля, італійський олівець (чорна крейда), сангіна (червона крейда).

Друкована графіка. Види друкованої графіки: випукла гравюра (ксилографія, ліногравюра); заглиблена гравюра (різцева, офорт); плоска гравюра на камені (літографія).

Поняття гравюри. Репродукційна гравюра. Розмножуваний оригінал. Естамп. Гравюра у книжці. Сигнатурна гравюра.

Випукла гравюра. Ксилографія (дереворит) – гравюра на дереві. Поздовжня та торцева гравюри. Технологічні особливості виготовлення.

Пунсонна (виїмчаста) гравюра. Гравюра к'яроскуро. Ліногравюра – гравюра на лінолеумі.

Заглиблена гравюра на металі. Матеріал. Технологічні особливості. Механічний спосіб виготовлення гравюр на металі. Різцева гравюра. Суха голка. Мецо-тинто. Хімічний спосіб виготовлення заглибленої гравюри. Офорт. Акватинта.

Плоска гравюра. Літографія та її різновиди. Хромолітографія. Вишкрябування по асфальту. Офсет і його технологічні особливості.

Філателія (поштові марки, штемпелі) як вид друкованої графіки малих форм.

2.4. Живопис. Поняття та основні види живопису. Монументальний і станковий живопис. Мініатюра.

Основа та ґрунт у живописі. Дерево – найдавніша основа для живопису. Мідні дошки. Полотно та його різновиди: крупнозернисте та дрібнозернисте. Технологія виготовлення основи. Шпонки та підрамники. Ґрунт. Ґрунтування основи живописного твору.

Техніки живопису. Живопис на основі водорозчинних фарб: пастель, акварель, гуаш, фреска. Темпера. Олійний живопис. Клейовий живопис. Енкаустика. Емаль. Мозаїка. Вітраж. Технологічні особливості.

Засоби виразності у живописі. Колір – найважливіший засіб виразності у живописі. Поняття та ознаки колориту. Холодний, теплий, світлий, темний, насичений та стриманий колорит. Колористичні системи: локальний колір, вальори та рефлекси. Правило повітряної перспективи. Лесування.

Перспектива як засіб виразності живописного твору. Поняття та системи перспективи. Зворотна, лінійна, повітряна, сферична та багатомірна перспектива.

Композиція як засіб виразності у живописі.

Жанри живопису. Натюрморт. Портрет і його різновиди. Види пейзажів. Живопис міфологічного, історичного, батального, анімалістичного чи побутового жанрів.

2.5. Іконопис. Поняття та особливості іконопису як специфічного живописного напрямку. Історія виникнення і розвитку ікони. Іконоборство. Ікона як засіб «зведення душі до первообразу».

Особливості іконописної техніки та засобів виразності в іконописі. Канони іконопису. Двовимірність. Зворотна перспектива. Статика. Відсутність прив'язки до землі.

Символіка кольорів і хроматична лексика ікони. Значення золотого (жовтого), білого, синього, пурпурового, червоного, чорного.

Технологія виготовлення та складові елементи ікони. Дошки. Шпонки (шпуги): накладні та врізані. Ковчег (поля, луза). Паволока. Левкас і його функції. Фарбовий шар і живописні техніки ікон: енкаустика, темпера, олійний живопис. Оклад і його види. Набірні та суцільні оклади. Способи їх декорування. Кіот.

Види ікон: домашні (хатні), іконостасні (церковні), ладанки. Підкладні ікони. Гаптовані ікони.

2.6. Скульптура. Поняття і види скульптури. Кругла скульптура (статуї, скульптурні групи, статуетки, торси, напівфігури, погруддя, бюсти та ін.). Рельєф і його види: барельєф, горельєф, койланогліф, контррельєф. Монументальна скульптура. Станкова скульптура. Скульптура малих форм (мала пластика).

Скульптурні матеріали. Поняття і класифікація. М'які матеріали (пластилін, віск, глина, гіпс, пластмаса). Тверді матеріали для скульптури: дерево, слонова кістка, камінь (вапняк, пісковик, мармур), метали та їх сплави (бронза, сплави на алюмінієвій основі, чавун, листові метали, гальванопластична мідь).

Скульптурні техніки. Техніка додавання (пластика та ліплення) – основна техніка виготовлення скульптури з м'яких матеріалів. Техніка віднімання – виготовлення скульптури із каміння. Техніки виготовлення скульптур із металів і сплавів: лиття, кування, карбування, гальванопластика.

Різновиди скульптурних виробів. Скульптурні вироби з глини (кераміка). Поняття та її основні види. Теракота. Майоліка. Фаянс. Порцеляна. Системи клеймування виробів із порцеляни.

Різьблення по дорогоцінному та напівдорогоцінному камінню (гліптика). Геми. Мала металева пластика.

Монети, медалі. Характерні ознаки монет і медалей як культурно-історичних цінностей. Форма, матеріал, вага сторони монети: аверс, реверс, гурт.

2.7. Ювелірні вироби. Ювелірне мистецтво. Поняття. Функції ювелірних виробів.

Класифікація ювелірних виробів. Класифікація за видом матеріалу. Ювелірні вироби з дорогоцінних металів без вставок (золоті, срібні, платинові, паладієві). Ювелірні вироби з недорогоцінних металів, сплавів та матеріалів без вставок (вироби з мельхіору, нейзильберу, бронзи, латуні, міді, титану, танталу, рутенію, сталі). Ювелірні вироби з каменю

та неметалевих матеріалів (декоративне кольорове каміння, кістка, черепаха, порцеляна, емаль, дерево, пластмаса, шкіра). Ювелірні вироби з дорогоцінних і недорогоцінних металів із вставками.

Класифікація за функціями, що виконують ювелірні вироби в побуті людини. Особисті (натільні) прикраси. Предмети туалету. Прилади для паління. Годинники та аксесуари до них. Предмети сервірування столу. Сувеніри. Предмети релігійного культу. Холодна та вогнепальна зброя.

Клеймування виробів із дорогоцінних металів. Дорогоцінні метали. Лігатура. Сплави золота. «Біле золото» і його види. Сплави платини та срібла. Хімічні та фізичні властивості ювелірних металів.

Система клеймування виробів із дорогоцінних металів у Російській імперії, СРСР, сучасних Росії та Україні. Особливості клеймування срібних виробів у XVII ст. Клеймування виробів із дорогоцінних металів у XVIII-XX ст.

Європейська система клеймування виробів із золота та платини у XIX-XX ст. Клейма Швейцарії, Австро-Угорщини, Великої Британії, Австрії, Чехословаччини, Нідерландів. Фінляндії.

Європейська система клеймування виробів із срібла. Клейма Великої Британії, Бельгії, Данії, Італії, Німеччини, Нідерландів, Норвегії, Португалії, Іспанії Швейцарії, Франції.

Європейська система клеймування годинників. Клейма на годинниках у Франції та Португалії.

Ювелірні вироби з дорогоцінних та недорогоцінних металів із вставками. Поняття і класифікація ювелірних каменів за законом України. Дорогоцінні камені першого-четвертого порядку. Дорогоцінні камери органогенного утворення. Напівдорогоцінні камені першого та другого порядку.

Класифікація ювелірних каменів за походженням. Природне каміння (каміння органічної та неорганічної природи). Неприродне (штучне) каміння: синтетичне каміння, штучні імітації.

Класифікація каменів за кольором. Алмази (діаманти) та прозоре і непрозоре кольорове каміння (самоцвіти).

Класифікація каменів за способом обробки та функціональним використанням. Ограночне та виробне каміння. Ювелірно-виробне каміння.

Класифікація каміння за формою огранки. Кабошон. Фацетна (діамантова та східчаста) огранка. Основні вимоги до якості огранки.

Конструкція ювелірних виробів. Вставка. Каст. Обручки. Персні-печатки. Брошки. Сережки та кліпси. Запонки, зажими для краватки та заколки. Кольє. Намисто. Ланцюжки. Кулони та медальйони.

Основи оцінки ювелірних виробів із камінням. Основні чинники, що впливають на вартість: споживчий попит, вид, якість та пропорції огранки.

2.8. Музичні інструменти. Поняття музики як виду мистецтва. Матеріальні форми музичної культури: музичні інструменти і нотні тексти.

Класифікація музичних інструментів. Духові музичні інструменти: свисткові, язичкові, амбушорні. Струнні музичні інструменти: смичкові, щипкові, струнно-ударні (клавішні). Ударні та шумові музичні інструменти. Ударно-духові інструменти. Класифікація українських народних інструментів.

Конструкція музичних інструментів. Струнні інструменти: корпус, дека, резонансний отвір, гриф, кілочки, струна, обичайка, смичок, клавіша. Духові інструменти: труба, клапан.

Клейма музичних інструментів. Клейма та етикетки на скрипках відомих італійських майстрів.

Школи та майстри українських народних музичних інструментів. Бандура, сопілка, скрипка, кобза, цимбали.

Нотні тексти. Нотації та їх види. Кондакарний спів. Крюкова (знаменна) нотація. Квадратна нотація. Неіменне письмо. Готична нотація. Мензуральна нотація. Поміти. Рядковий спів. Сучасне нотне письмо.

Розділ 3. Експертиза та ідентифікація культурно-історичних цінностей

3.1. Сучасні методи експертизи й ідентифікації культурно-історичних цінностей. Поняття «експертиза». Значення експертної діяльності у сфері культурно-історичних цінностей.

Загальні правила оцінювання пам'яток культури: ідентифікація, атрибуція, визначення прогностичної вартості пам'ятки.

Мета проведення експертизи. Визначення рівня значимості культурно-історичної цінності. Встановлення авторства чи місця виготовлення пам'ятки. Ідентифікація представлених предметів. Фальсифікація культурних та історичних цінностей – основний чинник, що ускладнює роботу експерта.

Поняття і зміст комплексної експертизи культурних та історичних цінностей. Історико-мистецтвознавчий стилістичний аналіз. Архівно-

документальна експертиза. Лабораторні техніко-технологічні дослідження матеріальної структури пам'ятки.

Сучасні неруйнівні методики аналізу культурно-історичних цінностей. Тестування ультрафіолетовим (УФ) випромінюванням. Тестування інфрачервоним (ІЧ) випромінюванням. Рентгенографія предмету. Апаратно-програмні засоби експертизи. Вазомоторні методи експертизи: детальний візуальний огляд, тестування за допомогою органів чуття.

3.2. Ультрафіолетове (УФ) тестування культурно-історичних цінностей. Властивості ультрафіолетового випромінювання та їх застосування при проведенні експертизи предметів – культурних та історичних цінностей. Люмінесценція та її види. Флуоресценція та фосфоресценція.

Технічне обладнання для ультрафіолетового тестування. Газорозрядні ультрафіолетові лампи. Малогабаритні ртутні лампи з довгохвильовим ультрафіолетовим випромінюванням (УФО-4А).

Найсучасніші технічні засоби ультрафіолетового тестування. Люмінесцентний освітлювач – «Helling Germany Hamburg». Апарат для перевірки достовірності документів «Regula». Портативний апарат «Лоза». Правила користування приладами ультрафіолетового випромінювання.

Використання УФ-випромінювання у музейній та експертній практиці для дослідження фарбового шару творів живопису. Виявлення зображення, що знаходиться під верхнім зображувальним шаром. Дослідження настінного живопису. Аналіз стану збереження фарбового шару.

Використання УФ-випромінювання для експертизи виробів із коштовного каміння. Характер світіння коштовного каміння в ультрафіолетовому випромінюванні. Діамант. Бірюза. Перли. Смарагд. Рубін. Сапфір. Бурштин. Корал. Шпінель.

Методика тестування поліхромних творів образотворчого мистецтва ВНЦ «ГОІ ім. С.І. Вавилова» та АТЗТ «Джоконда» (м. Санкт-Петербург, Росія).

3.3. Тестування пам'яток історії та культури в інфрачервоному (ІЧ) випромінюванні. Властивості інфрачервоного випромінювання та його застосування при проведенні експертизи предметів – культурних та історичних цінностей. Пропуск, поглинання чи відбиття ІЧ-променів.

Технічне обладнання для інфрачервоного тестування. Лампи розжарювання. Лампи з червоного скла (ІЧЗК). Фотолампи. Імпульсні лампи. Ртутні, газорозрядні цезієві та натрієві лампи. Універсальний детектор

«Regula», (модель 4003) з мишкою – телевізійною спектральною лупою (ТСЛ) 4007). Портативний мобільний пристрій для виявлення й огляду об'єктів у важкодоступних місцях «Лоза» (модель 3001, 3002).

Використання ГЧ-випромінювання для виявлення та аналізу змін у фарбовому шарі (авторські переробки, реставраційні зміни, поновлення, подроби, фальсифікації); підписів і написів (як існуючих, так і зниклих).

3.4. Рентгенографія пам'яток культури. Властивості рентгенівського випромінювання та їх застосування при проведенні експертизи предметів – культурних та історичних цінностей. Високий ступінь проникнення R-променів крізь різні матеріали. Технологія рентгенографії пам'яток мистецтва, історії та культури.

Пристосування медичного та промислового рентгенівського обладнання для рентгенографії творів мистецтва, культурно-історичних цінностей. Технічні вимоги до рентгенівських апаратів. Стационарні рентгенівські апарати (медичний апарат РУМ-7, (РУТ-60-20). Апарати промислового контролю (РАП-150/300-10). Переносні апарати (імпульсний апарат «Міра-І»).

Правила проведення рентгенографічної експертизи творів живопису. Сфера використання рентгенографії в історико-культурній та мистецтвознавчій експертизі: атрибуція невідомих, чи тих які приписуються певному майстру творів; виявлення авторських переробок чи подроби.

3.5. Сучасне обладнання для експертних досліджень матеріалів, ювелірних виробів, документів, монет, бон, філателістичних матеріалів. Прилади для ідентифікації та експертизи ювелірних виробів і їх технічні характеристики. Малогабаритні оптичні прилади «Ультрамаг».

Мобільна лабораторія для ідентифікації золота, срібла та платини «Демон» та її комплектація: ультразвуковий детектор, електрохімічний детектор, мікрометр, штангенциркуль, лупа – 10× з підсвіткою, витратні матеріали. Методичні вказівки з використання комплексу.

Прилади для оцінки ваги коштовного каміння. Леверидж. Фільтр для смарагдів «Челсі». Детектор проби дорогоцінних металів.

Прилади для оцінки ваги. Гирьові та електронні ваги.

Прилади для експертного огляду об'єктів при значному збільшенні. Мікроскопи.

Апаратно-програмні засоби. Програмний пакет «Ідентифікатор культурних цінностей» О.Л. Калашникової (Кафедра мистецтвознавчої експертизи та гуманітарної підготовки Академії митної служби України).

Розділ 4. Методики визначення вартості предметів – культурно-історичних цінностей

4.1. Методика Державного гемологічного центру Міністерства фінансів України. Уніфікована методика проведення експертизи, укладання уніфікованого опису, з'ясування споживчої цінності, класифікації за рівнем соціокультурної значимості та визначення прогнозованої вартості культурних та історичних цінностей Державного гемологічного центру Міністерства фінансів України (В.В. Індутного).

Вимоги до застосування методики ДГЦУ: забезпечення повного обґрунтування проміжних і остаточних результатів експертиз; уніфікація застосованих методів дослідження; максимальне відтворення отриманих експертних висновків. Інформаційний підхід – основа для укладання загальної класифікації культурних цінностей.

Інформаційний супровід – основний чинник, що впливає на визначення загальної соціокультурної цінності пам'ятки. Поділ пам'яток за соціокультурною ознакою. Форма протоколу експертної оцінки пам'ятки історії та культури.

Порядок проведення експертизи за методикою ДГЦУ. Здійснення операції атрибуції пам'ятки. Перемноження коефіцієнтів споживчої вартості пам'ятки та запис їх до протоколу. Обчислення величини кількості позитивної інформації про пам'ятку. Операція класифікаційного визначення пам'ятки. Операція встановлення базової вартості пам'ятки.

Операція встановлення прогнозованої вартості пам'ятки. Визначення порядку історико-культурної значимості предмету експертизи.

4.2. Методика В.Д. Соловйова (1996 р.). Методика В.Д. Соловйова – перша спроба комп'ютерного аналізу інформаційного матеріалу в сфері світового комерційного обігу творів живопису.

Характеристика програми оцінки живопису В.Д. Соловйова. Залежність між вартістю одного квадратного сантиметра полотна та його розміром – основний критерій оцінки творів живопису. 12 вартісних рівнів живописних творів. Параметри порівняння творів художників: якість живопису, історико-документальне та художнє значення твору, попит на сюжет, стан збереження полотна, зміна попиту на місцевому ринку порівняно з попереднім сезоном.

Комплект матеріалів до методики В.Д. Соловйова. Довідник «Определитель стоимости живописи» (Quick price'96) із переліком коефіцієнтів для оцінки: прізвище художника; роки життя; країна; номер

кривої та виправний коефіцієнт для олії; номер кривої та виправний коефіцієнт для рисунка та ін.

Калькулятор розрахунку вартості живопису. Будова лицьового боку калькулятора: шкали вартості для олійного живопису та для рисунка; шкала вартості площі картини. Будова зворотного боку калькулятора: логарифмічна лінійка для виконання операцій множення; шкала для розрахунку вартості картини; шкала виправних коефіцієнтів; шкала для визначення площі картини.

Порядок визначення середньої вартості картини певної площі. Параметри відхилення якості картини, що оцінюється, від середнього рівня живопису певного художника: якість живопису; історико-документальне та художнє значення твору; попит на сюжет; стан збереження полотна, зміна попиту на місцевому ринку порівняно з попереднім сезоном.

Список рекомендованої літератури

Загальні праці, підручники та посібники

Азбаш В.Л., Елизарова В.Ф., Лойко Д.П. Товароведение непродовольственных товаров. – М., 1989.

Індутний В.В., Чернявська Е.В., Платонов С.М. та ін. Оцінка культурних цінностей. – К., 2004.

Калашникова О.Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей: Підручник. – К.: Знання, 2006. – 479 с.

Класифікація і визначення прогнозованої вартості культурних цінностей / За ред. В.В. Індутного. – К., 2003.

Маренков Е.А. Справочник пробирера. – М., 1953.

Опис культурних цінностей у митній документації / За ред. О.Л. Калашникової. – Дніпропетровськ, 2000.

Словник культурних цінностей та їх складових частин: на допомогу митнику / За ред. О.Л. Калашникової. – Дніпропетровськ, 2001.

Словник культурних цінностей та їх складових частин: на допомогу митнику. – Ч. II: Музика / За ред. О.Л. Калашникової. – Дніпропетровськ, 2002.

Словник культурних цінностей та їх складових частин: на допомогу митнику. – Ч. III: Кераміка / За ред. О.Л. Калашникової. – Дніпропетровськ, 2003.

Справочник товароведа промышленных товаров. – М., 1975.

Нормативні документи

Закон України Про музеї та музейну справу // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25.

Закон України Про охорону культурної спадщини // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39.

Конвенція ЮНІДРУА «Про міжнародне повернення викрадених чи незаконно вивезених культурних цінностей» від 24.06.1995.

Інструкція «Про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України» від 09.07.2002.

Постанова Кабінету Міністрів України «Порядок вивезення за межі України державних нагород з дорогоцінних металів та/або дорогоцінного каміння» від 21.06.2001 № 677.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження зразка свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей з території України» від 20.06.2000 № 984.

Додаткова література

Августиник А.И. Керамика. – М.; Л., 1990.

Артюх Т.М. Діагностика та експертиза коштовностей. – К., 2003.

Антонович Д. Українське малярство // Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича. – К., 1993.

Аполлон. Изобразительное и декоративное искусство, архитектура: Терминологический словарь. – М., 1997.

Барская Н. Л. Сюжеты и образы древнерусской живописи. – М., 1993.

Баранов П.Н. Геммология. Диагностика. Дизайн. Обработка. Оценка самоцветов. – Днепропетровск, 2002.

Беркман А.С., Городов Н.Н., Маргулис С.Л. Декорирование фарфора и фаянса. – М., 1949.

Беличко Ю.В. Український живопис. – К., 1985.

Библиотека любителей старины. – Вып. 1: Фарфор и фаянс Российской империи. – М., 1993.

Библиотека любителей старины. – Вып. 2: Фарфор и фаянс: Указатель марок. – М., 1993.

Бобров Ю.Г. Основы иконографии древнерусской живописи. – СПб., 1995.

- Борок Б., Дулькина Т.* Марки европейского фарфора, 1710-1950. – М., 1998.
- Виноградська Л.І.* До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129-140.
- Великие православные праздники.* – М., 2001.
- Виппер Б.Р.* Введение в историческое изучение искусства. – М., 1985.
- Вольман Б.* Русские печатные ноты XVIII в. – Ленинград, 1957.
- Гордійчук М.М.* Історія української музики. – К., 1989.
- Гуменюк А.* Українські музичні інструменти. – К., 1967.
- Данченко Л.* Народна кераміка середнього Придніпров'я. – К., 1974.
- Денике Б.* Японская цветная гравюра. – М., 1936.
- Дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння: Законодавчі і нормативно-правові акти.* – К., 2001.
- Дронова Н.Д.* Ювелирные изделия. – М., 1996.
- Дронова Н.Д.* Ювелирные камни: Справочник-энциклопедия (Классификация. Описание. Оценка) // Приложение к журналу «Ювелір». – М., 1996.
- Дулькина Т.Н., Амарина Н.А.* Русская керамика и стекло. XVIII-XIX век. – М., 1978
- Жолтовський П.М.* Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. – К., 1988.
- Зорин Н.М.* Уникальное и тиражированное. Средства массовой информации и репродуцированное искусство. – М., 1981.
- Індутний В.В., Татарінцев В.І., Павлишин В.І.* та ін. Як оцінювати коштовності з дорогоцінних каменів і металів. – К., 2002.
- Казуров Б.К.* Сертификация драгоценных металлов: Учеб. пособие по экспертизе драг. металлов, драг. камней и ювелирных изделий. – М., 1996.
- Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984–1998).* – К., 1999.
- Касіян В.* Офорти Тараса Шевченка. – К., 1964.
- Ковтун Е.* Что такое эстамп? – Л., 1963.
- Корнилов Н.И., Солодова Ю.П.* Ювелирные камни. – М., 1982.
- Кубе А.Н.* Итальянская майолика XV-XVIII веков. – М., 1976.
- Купин М.Е.* Нотопечатание. Очерки. – М., 1966.
- Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. – М., 1960.
- Лазарев В.Н.* История византийской живописи. – М., 1976. – Т. 1.
- Лупій О.П.* Кераміка // Нариси з історії зарубіжного декоративно-ужиткового мистецтва. – К., 1995.

Лобановський Б.Б., Говдя П.І. Українське мистецтво другої половини XIX – початку XX ст. – К., 1989.

Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI-XVII століть. – К., 1981.

Мацюк О.Я. Філіграні архівних документів України. – К., 1992.

Марченков В.И. Ювелирное дело. – М., 1992.

Марриаш Дж. История керамики и фарфора, средневекового и современного: В 2 т. – Симферополь, 1997.

Методические рекомендации по оценке произведений изобразительного и декоративно-прикладного искусства культового назначения. – М., 1983.

Методические рекомендации по оценке художественных произведений. – М., 1988.

Музыкальный энциклопедический словарь. – М., 1990.

Мусина Р.Р. Марки Кузнецовского фарфора // Музей. – 1987. – № 8.

Раймонд Дж., Уолтерс Л. Все о драгоценных камнях. – М., 1999.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. – К.; Опішне, 1993.

Овсійчук В. А. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – К., 1985.

Однорадов Н.В. Скульптура и скульптурные материалы. – М., 1982.

Откович В., Пилип'юк В. Українська ікона XIV-XVIII ст. – К., 1999.

Орел Л. Бандури виробу О. Корнієвського // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – № 1.

Очерки по истории и технике гравюры. – М., 1987.

Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні: В 3 т. – Львів, 1981-1984.

Персалл Р. Краткий экскурс в историю антиквариата. Керамика и фарфор. – Минск, 1998.

Повернення національних святинь. – К., 1998.

Постникова-Лосева М.М. Русское ювелирное искусство, его центры и мастера. – М., 1974.

Пестрякова Ф.С. Украинский художественный фарфор кон. XVIII – нач. XIX вв. – К., 1985

Секреты ремесла. Икона. – М., 1993.

Соболевский В.И. Замечательные минералы. – М., 1983.

Соловьев ВД. Определитель стоимости живописи. – Quick price. – 1998.

Степовик Д. Тарас Шевченко: живопис, графіка. – К., 1986.

Степовик Д. Історія української ікони X–XX ст. – К., 1996.

Степовик Д.В. Українська ікона. Іконотворчий досвід діаспори. – К., 2003.

Сперанский С.Л. Музыкальные товары. – М., 1980.

Татарінцева К.В. Товарознавча оцінка різьблених виробів з коштовного каміння, які мають історико-культурну значущість: Рукопис дис. ... канд. наук. – К., 2003.

Технология, исследование и хранение произведений станковой и настенной живописи. – М., 1987.

Уемов А.И. Аналогия в практике научного исследования. – М., 1970.

Українська графіка XI – початку XX ст. – К., 1994.

Українська ікона кінця XVII – початку XX століття у зібранні Дніпропетровського художнього музею. – Дніпропетровськ, 1997.

Усенко В.П. Ювелирные изделия и самоцветы. Рекомендации покупателям. – Одесса, 1998.

Успенский М.В. Нэцкэ. – М., 1986.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Материалы 1998.– М., 2000.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Материалы 1999. – М., 2001.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Материалы 2000. – М., 2002.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Материалы 2002. – М., 2004.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: I науч. конф.: Тезисы докладов. – М., 1995.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: V науч. конф.: Материалы. – М., 2001.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: V науч. конф.: Материалы. – М., 2002.

Фарфор и стекло Дании и Швеции (1880-1930) из собрания Латвийского музея зарубежного искусства и Государственного музея-заповедника в г. Петродворце: Каталог выставки. – Рига, 1991.

Фарфор и фаянс: Справ. для коллекционеров. Указатель марок / Сост. И. Троицкий. – Л., 1924.

Фракей Э. Янтарь: Пер. с англ. – М., 1995.

Хай М. Музичний традиційний інструментарій Полісся // Родовід. – 1997. – № 2.

Чудотворна ікона Холмської Богородиці. – Луцьк, 2003.

Шпідлік Т., Рупнік М. Про що розповідає ікона. – Л., 1999.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Вступ. Предмет і завдання експертизи культурних та історичних цінностей.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

- 1.1. Предмет і завдання експертизи культурно-історичних цінностей.
- 1.2. Організація експертизи культурно-історичних цінностей як навчальна дисципліна.

Лекція 2. Поняття і класифікація культурно-історичних цінностей.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 2.1. Вітчизняне і міжнародне законодавство про культурно-історичні цінності.
- 2.2. Поняття і загальна класифікація предметів – історичних і культурних цінностей.

Лекція 3. Графіка і живопис.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

- 3.1. Види основи в графічних творах. Папір.
- 3.2. Технологія виробництва паперу.
- 3.3. Види основи в графічних творах. Папір.
- 3.4. Інструменти для малювання.
- 3.5. Друкована графіка.
- 3.6. Живопис. Техніки живопису.
- 3.7. Засоби виразності у живописі.
- 3.8. Жанри живопису.

Лекція 4. Іконопис і скульптура.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

- 4.1. Іконопис. Поняття та особливості іконопису як специфічного живописного напрямку.
- 4.2. Технологія виготовлення та складові елементи ікони.

- 4.3. Скульптура. Поняття і види скульптури.
- 4.4. Скульптурні матеріали.
- 4.5. Скульптурні техніки.
- 4.6. Різновиди скульптурних виробів.

Лекція 5. Ювелірні вироби та музичні інструменти.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 5.1. Ювелірні вироби. Класифікація ювелірних виробів.
- 5.2. Клеймування виробів із дорогоцінних металів.
- 5.2. Ювелірні вироби з дорогоцінних та недорогоцінних металів із вставками.
- 5.3. Музичні інструменти.
- 5.4. Конструкція музичних інструментів.
- 5.5. Нотні тексти.

Лекція 6. Сучасні методи експертизи й ідентифікації культурно-історичних цінностей.

(4 академічні години)

Питання для розгляду:

- 6.1. Ультрафіолетове (УФ) тестування культурно-історичних цінностей.
- 6.2. Тестування пам'яток історії та культури в інфрачервоному (ІЧ) випромінюванні.
- 6.3. Рентгенографія пам'яток культури.
- 6.4. Сучасне обладнання для експертних досліджень матеріалів, ювелірних виробів, документів, монет, бон, філателістичних матеріалів.

Лекція 7. Методика атрибуції, ідентифікації та експертизи різних видів культурно-історичних цінностей

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 7.1. Методика Державного гемологічного центру Міністерства фінансів України.
- 7.2. Методика В.Д. Соловйова (1996 р.).

Тематика і зміст практичних занять

Практичне заняття 1. Методика атрибуції, ідентифікації та експертизи різних видів культурно-історичних цінностей

(4 академічні години)

Питання для практичного відпрацювання:

1.1. Практичне відпрацювання методики Державного гемологічного центру Міністерства фінансів України з атрибуції, ідентифікації та експертизи предметів – культурно-історичних цінностей.

1.2. Практичне відпрацювання «Методики В.Д. Соловйова» з експертизи та визначення прогнозованої вартості творів живопису.

Рекомендована тематика рефератів і дипломних робіт

Організація, методика та прийоми експертизи творів графіки.

Організація, методика та прийоми експертизи творів образотворчого мистецтва.

Методи та прийоми експертизи творів іконопису.

Технологія виготовлення та складові елементи ікони.

Організація, методика та прийоми експертизи творів скульптури.

Клеймування виробів із дорогоцінних металів.

Виявлення фальсифікатів та експертиза нумізматичних матеріалів.

Методи та прийоми експертизи філателістичних матеріалів.

Сучасні методи експертизи й ідентифікації культурно-історичних цінностей.

Лабораторні техніко-технологічні дослідження матеріальної структури пам'ятки.

Ультрафіолетове (УФ) тестування культурно-історичних цінностей.

Тестування пам'яток історії та культури в інфрачервоному (ІЧ) випромінюванні.

Рентгенографія пам'яток культури.

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

1. Розкрийте поняття «експертиза культурно-історичних цінностей», визначте зміст цього процесу.

2. Окресліть коло б'єктів експертної діяльності в царині експертизи культурних та історичних цінностей.

3. Визначте місце та сформулюйте завдання історико-джерелознавчої експертизи в охороні вітчизняної історико-культурної спадщини.

4. Назвіть відомі вам вітчизняні й міжнародні законодавчі акти про культурно-історичні цінності.
5. Назвіть основні типологічні ознаки поняття «культурно-історична цінність».
6. Які матеріали для виготовлення скульптури набули поширення?
7. Сформулюйте поняття «скульптура» та визначте її основні види.
8. Наведіть загальновизнану класифікацію видів мистецтв.
9. Визначте поняття графічного мистецтва.
10. Відповідно до існуючої класифікації назвіть відомі вам основні види графіки.
11. Сформулюйте поняття «філігрань». Коли та де вони виникли?
12. Наведіть класифікації інструментів для малювання Г. Лепоріні, О. Сидорова та Б. Віппера.
13. Які види друкованої графіки ви знаєте?
14. Сформулюйте поняття «живопис» та назвіть його основні види.
15. Визначте поширені колись і тепер техніки живопису.
16. Які засоби виразності існують у живописі?
17. Наведіть класифікацію жанрів живописного мистецтва.
18. Сформулюйте поняття «ікона». В чому, на Ваш погляд, полягають особливості іконопису як специфічного живописного напрямку?
19. Назвіть основні технологічні процеси виготовлення ікони та її складові елементи.
20. Які функції в суспільстві виконують, чи виконували колись, ювелірні вироби?
21. Наведіть загальновизнану класифікацію ювелірних виробів.
22. Що таке «лігатура»?
23. Розкрийте особливості клеймування виробів із дорогоцінних металів у Російській імперії, СРСР, сучасних Росії та Україні.
24. Розкрийте особливості клеймування виробів із срібла у XVII ст.
25. Розкрийте специфіку клеймування виробів із дорогоцінних металів у XVIII-XX ст.
26. Що собою являла європейська система клеймування виробів із золота та платини у XIX-XX ст.?
27. Визначте поняття «комплексна експертиза культурних та історичних цінностей» та розкрийте її зміст.
28. Які прилади для оцінки ваги коштовного каміння застосовуються сьогодні в експертній практиці?
29. Що собою являє мобільна лабораторія для ідентифікації золота, срібла та платини «Демон»?

30. Які прилади для оцінки ваги історичних і культурних цінностей застосовують експерти сьогодні?

31. Які детектори проби дорогоцінних металів застосовуються сьогодні в експертній практиці?

32. Що собою являє апаратно-програмний засіб «Ідентифікатор культурних цінностей» О.Л. Калашникової?

33. Проаналізуйте технічно-неекспертні можливості малогабаритних оптичних приладів «Ультрамаг».

34. Яке технічне обладнання для інфрачервоного тестування застосовують експерти сьогодні?

35. Назвіть найсучасніші технічні засоби ультрафіолетового тестування історичних і культурних цінностей.

36. Що собою являє універсальний детектор «Regula», (модель 4003) з мишкою – телевізійною спектральною лупою (ТСЛ) 4007)? Які його експертно-технічні можливості?

3.13. Архівознавство

Автори-укладачі:

Дзюбленко І.М., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Ищенко Ж.М., старший викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Навчальна програма нормативного курсу «Архівознавство» складена у відповідності з новим навчальним планом спеціальності 6.020302 – «Історія» (Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова).

Курс «Архівознавство» інтегрує в змісті свого навчального компоненту теоретичні знання про предмет і завдання, структуру архівознавства, поняття архівної системи, становлення архівної системи в Україні та світі, організація роботи архівів, класифікація архівних документів та експертиза їх цінності.

Метою навчального курсу є сформувати у студентів чіткі теоретичні уявлення стосовно виникнення, еволюції та предмету архівознавчих знань. Прищепити студентам уміння використовувати знання у галузі архівознавства при проведенні наукової та викладацької роботи. У ході його вивчення студенти опановують теоретичні знання про предмет і завдання, структуру та поняття науки, засвоюють основні нормативно-правові положення про Національний архівний фонд і архівні установи України. Окремі розділи курсу присвячено вивченню особливостей комплектування архівних фондів, архівному описуванню та обліково-пошуковим засобам архівів, а також забезпеченню збереженості архівних документів.

Структура навчальної програми дозволяє використати в процесі викладання курсу традиційні і нетрадиційні методи навчання, організувати семінарські заняття на широкій джерельній базі. Програма курсу розроблена автором у відповідності до сучасних вимог вищої педагогічної освіти. При підготовці навчального курсу враховувалися здобутки віт-

чизняних і зарубіжних джерелознавців, відомих фахівців у галузі теорії, методики та практики архівознавства. До програми нормативного навчального курсу введено більшу частину понятійного апарату архівознавства, закріпленого в його сучасній термінології. Програма вміщує: пояснювальну записку, тематичний план курсу, зміст навчальної дисципліни і список рекомендованої літератури для самостійного опрацювання.

Тематика і орієнтований розподіл годин, відведених на лекційний курс, семінарські заняття, самостійну роботу студентів та індивідуальну роботу викладача виглядають наступним чином:

№ п/п	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Індивідуальна робота
1	2	3	4	6
	Модуль 1. Становлення архівної системи в Україні та світі.	14	8	-
1.	Архівознавство як наукова система і навчальна дисципліна	2	2	-
2.	Історія архівної справи в Україні з часів Київської Русі до кн.18 ст.	2		2
3.	Архівні установи в Україні XIX – початку XX ст.	2	2	-
4.	Архіви та архівна справа в Україні 1917–2000 рр.	2		2
5.	Архівна система та мережа архівних установ	2	2	-
6.	НАФ України, його структура та правові засади	2		2
7.	Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка	2	2	-
	Модуль 2. Організація роботи архівної установи в сучасній Україні.	14	6	-
8.	Організація роботи архівів	2	2	-
9.	Класифікація архівних документів	2		1
10.	Експертиза цінності документів та комплектування державних архівів	2	2	-
11.	Комплектування архівних фондів	2		2
12.	Архівне описування та обліково-пошукові засоби архівів	2	2	-
13.	Забезпечення збереженості документів	2		-
14.	Інформатизація та використання електронних ресурсів	2	-	2
	Разом:	28	14	11

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Становлення архівної системи в Україні та світі

Тема 1. Архівознавство як наукова система і навчальна дисципліна.

Предмет, об'єкт і методи архівознавства. Поняття «архів», «архівна справа», виникнення терміну «архівістика», «архівознавство». Предмет архівознавства, об'єкт архівознавства, основні функції архівознавства. Методологічна основа архівознавства: метод наукового аналізу і синтезу, історичний, ретроспективний і порівняльний методи, метод наукової евристики, критики джерел і їх ідентифікації; принципи науковості, історизму, об'єктивності та всебічності.

Джерельна база та історіографія архівознавства. Загальноісторичні та спеціальні архівознавчі джерела. Класифікація писемних архівознавчих джерел. Історіографія архівознавства. Трансформація архівознавчих знань у науку. Основні етапи розвитку архівознавства в Україні. I етап: друга половина XIX ст. (Києво-Могилянська академія, Київська археографічна комісія, В. Антонович, М. Грушевський); II етап: перші три десятиліття XX ст. (Революція 1917-1920 рр., УНР, Національний архів, Національна бібліотека, Українська академія наук, політика коренізації, журнал «Архівна справа»); III етап: 30-50-і рр. (Централізація архівної системи, звужено доступ до архівів); IV етап: 1950-1991 рр. (Повний партійно-державний контроль, Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР, кафедра архівознавства і джерелознавства Київського університету); V етап: сучасний етап розвитку архівознавства (Закон України «Про національний архівний фонд і архівні установи» (1993 р.), реформування архівної системи в Україні, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (1994)).

Архівознавство як наукова система та навчальна дисципліна. Підготовка фахівців з архівної справи. Місце. Роль і функції архівознавства як навчальної дисципліни. Завдання курсу архівознавства. Роль архівознавства у підготовці історика. Архівознавство як комплексна система знань. Зв'язок архівознавства з іншими навчальними дисциплінами.

Тема 2. Історія архівної справи в Україні з часів Київської Русі до кінця XVIII ст.

Початок архівів в Україні. Центри зосередження писемних матеріалів у Київській Русі та Галицько-Волинській державі. Причини виник-

нення архівів на українських землях. Центри зосередження писемних документів в Київській Русі. Найдавніші писемні документи: літописні зводи, договори, тестаменти, грамоти, «Повість минулих літ». Церковні архіви. Монастирі, церкви та єпископські кафедри. Монастирські зібрання книг. Великокнязівські архіви. Ризничі – хранителі книг і грамот.

Архіви адміністративних та судових установ Литовсько-Польської доби (XV – перша половина XVII ст.) Архіви центральних та місцевих установ литовської доби, Великокнязівська канцелярія. «Литовська метрика». Регістри – книги з записом текстів вихідних документів. Функціональне призначення книг записів актових документів. Практичні потреби зберігання і використання архівних матеріалів. «Коронна метрика». Архіви судових установ. Магістратські архіви.

Архіви та архівна справа козацько-гетьманської України (середина XVII-XVIII ст.) Військовий архів у Трахтемирові, Київського воєводства. Козацькі привілеї: арсенал, казна, королівські корогви, важливі документи. Генеральна військова канцелярія при гетьмані Б.Хмельницькому, генеральний військовий писар І.Виговський. Похідний архів у гетьманському таборі. Особливості функціонування установ та архівів України-Гетьманщини у XVIII ст., «Генеральна малоросійська архіва», ліквідація автономної України та розпорошення документальних матеріалів Гетьманщини. Генеральна скарбова канцелярія, архів при генеральному суді. Монастирські архіви Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого і Михайлівського Видубицького монастирів. Формування фамільних архівів в Україні-Гетьманщині: Кочубеїв, Маркевичів, Милорадовичів, Новицьких, Полуботків, Стороженків та інших.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Архівні матеріали Коша Запорізької Січі. Діловодство військової канцелярії Запорізької Січі. Доля документів Січового архіву.

Архіви та архівна справа в Правобережній Україні та в західноукраїнських землях у XVIII ст. Особливості формування архіви адміністративних та судових установ Правобережної України. Церковні архіви, доля митрополитичого архіву Греко-Католицької церкви. Архів уніатських митрополитів. Магнатські архіви Любомирських, Сангушків, графів Потоцьких, Браницьких. Заснування історичного архіву у Львові. Актіві книги ліквідованих громадських і земських судів. Розвиток архівної справи на Закарпатті. Жупні архіви. Старший нотар.

Тема 3. Архівні установи в Україні XIX – початку XX ст.

Архіви та архівна справа в Україні кінця XVIII-XIX ст. Архівне законодавство Російської імперії та його вплив на архівну справу в Україні. Адміністративні зміни кінця XVIII-XIX ст. Ліквідація магдебурського права. Архіви Міських дум та Міських управ. Порядкування у відомчих канцеляріях та архівах. Поточне діловодство і архіви. Архів губерньської відомчої палати. Упорядкування архівів духовного відомства. Архіви консисторські. Нищення архівних матеріалів. Архівне законодавство і відомчі архіви.

Організація історичних архівів та формування наукових документальних колекцій в Україні Заснування центрального архіву давніх актів у Києві. Створення Харківського історичного архіву. Документи Старої Гетьманщини. Документальні колекції науково-історичних товариств в Україні XIX – початку XX ст. Приватні наукові архіви та колекції рукописних матеріалів А.І.Чепи, О.Лазаревського, М.Маркевича, О.Кістяківського, П.Дорошенка, А. Скальського, М.Судієнка, П.Потоцького.

Архіви України в контексті проектів архівних реформ у Росії XIX – початку XX ст. Спроби реорганізації архівної справи. Головне управління архівами. Головна архівна комісія. М.Калачов. Централізація архівної справи. Діяльність губернських учених архівних комісій.

Тема 4. Архіви та архівна справа в Україні 1917–2000 рр.

Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення Української держави (1917-1920 рр.) Державний військово-історичний архів. В. Модзалевський, Д. Багалій, В. Іконніков, І. Каманін, О. Левицький. Проект архівної реформи. Державна власність на архівні документи. Національний архів Української держави. Архівні комісії зі статусом «державних інституцій».

Архівна справа в Західній Україні, на Буковині та Закарпатті у 1920-1930-х рр. Прийняття державних законів щодо архівів, розбудова мережі державних архівів, формування органів для управління архівами, контроль за діяльністю відомчих архівів. Відділ державних архівів як центральний архівний орган. Державний архів у Львові. Міський архів стародавніх актів. Архіви Буковини. Крайовий державний архів. Комісія державних архівів Буковини. Генеральна дирекція державних архівів Румунії. Регіональні дирекції. Архіви Закарпаття.

Архівне будівництво в Україні за часів радянської влади (1919-1990 рр.) Архівно-бібліотечна секція – Всеукраїнська установа по керуванню архівною справою. В. Барвинський. Головне управління архів-

нею справою. Націоналізація архівної справи. Концентрація документів, централізація зберігання. Створення єдиного Державного архівного фонду. Українське центральне архівне управління при ВУЦВК. Зміцнення командно-адміністративної системи управління архівами та їх підпорядкування НКВС. Формування системи партійних архівів. Єдиний партійний архів ЦК КП(б)У. Замкнена архівна система ВКП(б). Архівна справа в Україні в роки другої світової війни. Евакуація документальних матеріалів. Знищення документів та руйнування архівних приміщень. Крайовий архів у Києві. Архіви України 1945-1990 рр. Зміни архівної системи УРСР.

Розвиток національної архівної справи в незалежній Україні в 1990-х рр. Новий етап у розвитку архівної справи. Формування самостійного Національного архівного фонду. Центральний державний архів громадських об'єднань. Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Демократизація та деіологізація архівної системи.

Тема 5. Архівна система та мережа архівних установ.

Поняттям «архівна система». Поняття «архівна система», Перспективи розвитку архівної галузі. Дві основні групи архівних систем: централізовані і децентралізовані. Архівні системи в Китаї, Франції, Великобританії, Італії, Німеччині, США, Канаді та країнах колишніх республік СРСР.

Класифікаційна схема переліку архівних установ. Поняття «мережа архівних установ». Критерії класифікації архівних установ: видова приналежність і форма власності. Центральні державні архіви, галузеві державні архіви, місцеві державні архіви, архівні підрозділи самоврядних наукових установ, державних музеїв, бібліотек, архівні підрозділи державних органів, підприємств, установ і організацій. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України.

Тема 6. Національний архівний фонд України, його структура та правові засади.

Зміст поняття «Національний архівний фонд України». Поняття «Національний архівний фонд». Загальні положення закону. Визначення термінів.

Структура НАФ. Три основні групи документів. Склад документів НАФ. Документальні комплекси, що утворилися в різні історичні пері-

оди на теренах сучасної України, документи українського походження, що утворилися за межами України, документи іноземного походження, що утворилися на теренах іноземних держав і, за різних обставин опинившись на території України. Унікальні документальні пам'ятки.

Аналіз Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Прийняття закону про «Національний архівний фонд», Основні проблеми, які постали перед законодавцями. Визначення предмету законодавчого регулювання. Проблема організації на єдиних засадах системи архівних установ для забезпечення обліку зберігання і використання архівних документів, формування НАФ, проведення науково-дослідної та інформаційної діяльності.

Формування НАФ з початку 90-х рр. Новостворені архівні установи. Інтеграція національних архівних надбань. Ліквідація паралельно існуючих двох архівних фондів. Перевірка наявності документів колишніх партархівів. Створення нових галузевих державних архівів. Архівний фонд НАН України. Право власності на документи НАФ.

Тема 7. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка.

Зарубіжні архіви. Типи та структура архівів провідних країн світу. Характерні тенденції розвитку архівної системи. Основні правові засади функціонування архівної системи. Державні (національні та відомчі), корпоративні та приватні архіви. Функції національних архівів. Документи корпоративних архівів, Досвід країн Заходу в організації роботи приватних архівів. Два основні типи архівних систем: централізована система і децентралізована. Проміжні архіви. Регіональні архіви, департаментські архіви, комунальні і госпітальні архіви.

Характеристика поняття «зарубіжна україніка». Поняття «зарубіжна україніка». Які групи документів та матеріалів відносять до україніки. Два головні комплекси матеріалів: «український» (документи створені українським урядом, українськими установами або окремими особами) та зарубіжний (документи, створені іноземцями).

Проблеми повернення зарубіжної україніки. Визначення можливостей повернення документів або матеріалів в Україну або отримання їх копій. Перспективи реституції. Інкорпорація документів. Міжнародні принципи щодо цілісності документів. Особливості міжнародних конвенцій.

Розділ 2. Організація роботи архівної установи в сучасній Україні

Тема 8. Організація роботи архівів.

Завдання, права, структура архівів Понятт «архівна установа». Функції державних архівів. Завдання і права державних архівів. Директор, дирекція, колегія, Організаційно-виробнича структура державного архіву. Архівні відділи. Класифікація працівників архівних установ. Матеріально-технічна база архівів. Важливі елементи організації виробничого процесу.

Виробничі підрозділи архіву та основні архівні технології Архівосховище – спеціалізоване приміщення для зберігання документів. Читальний зал, відділ використання документів, група чи стіл довідок, автоматизовані виробничі місця (АРМ), реставраційно-політурна майстерня (дільниця),

Планування, звітність та економічна діяльність архівів.

Основні архівні технології, перспективне і поточне планування. Основні показники плану. Текстова і розрахункова частини планування. Облік витрат. Річні, піврічні і квартальні плани. Ведення щоденників. Статистичні форми звітів архівних установ. Приклади: форма №1, форма №2, форма №3. Основні напрямки економічної діяльності архівів.

Тема 9. Класифікація архівних документів у межах архівів.

Поняття «архівний фонд». Принцип неподільності архівного фонду. Поняття «архівний фонд», «документальний фонд». Особливості документального фонду. Види архівного фонду: архівний фонд установи, фонд особового походження, об'єднаний архівний фонд, архівна колекція, комплекс НТД. Фондування та його призначення. Основні ознаки самостійності фондоутворювача.

Основні фактори виявлення меж архівного фонду. Дата виникнення і ліквідація фондоутворювача. Чинники, що впливають на визначення хронологічних меж архівного фонду: політичний, юридичний, адміністративний. Особливості визначення меж фондів особового походження.

Засоби виявлення фондової приналежності документів. Правильне встановлення фондоутворювача. Вивчення історій, функцій та діловодства фондоутворювача. Основні ознаки визначення фондової належності документів. Класифікація документів у межах архівного фонду. Одиниця зберігання. Загальні підходи до класифікації. Ознаки класифікації. Тематична і номанільна ознаки.

Правила створення об'єднаних архівних фондів та архівних колекцій. Мета і принципи утворення об'єднаних архівних фондів. Основні

ознаки за якими створюються об'єднані архівні фонди. Утворення архівних колекцій. Тематичні, авторські, номінальні, хронологічні ознаки колекцій. Персональні зібрання документів. Особливості класифікації об'єднаних архівних фондів.

Тема 10. Експертиза цінності документів та комплектування державних архівів.

Поняття експертизи цінності документів та її завдання. Експертиза цінності документів: завдання, принципи, критерії. Діяльність експертних комісій. Переліки документів, що застосовують при проведенні експертизи цінності документів.

Принципи експертизи цінності і критерії цінності документів. Принципи об'єктивності, історизму, всебічності, комплексності. Критерії цінності документів. Переліки документів: міжвідомчі, відомчі і конкретні.

Значення змісту документа; значення фактору фондостворення; значення подій часу і місця виникнення документу; авторська приналежність документу; повторення інформації як критерій цінності документу; ступінь збереженості документів; інші критерії цінності документів.

Організація і методика експертизи цінності документів та оформлення її результатів. Послідовність експертизи цінності документів. Стадія діловодства, стадія відомчого зберігання, стадія державного зберігання. Чотири етапи експертизи в кожній стадії: підготовчий, збирання документів, власне експертиза цінності документів, оформлення актів на знищення документів. Структура типового переліку.

Тема 11. Комплектування архівних фондів.

Поняття про комплектування архівів. Комплектування архівів. Склад документів відомчих архівів. Постійний і змінний склад документів. Принципи комплектування. Організація комплектування.

Джерела поповнення НАФ та комплектування державних архівів. Повноцінне поповнення НАФ повноцінними документами. Комплектування відомчих архівів. Граничні терміни тимчасового зберігання документів у відомчому архіві. Строки тимчасового зберігання документів у відомчих архівах. Завдання відомчих архівів у галузі комплектування.

Практична робота з комплектування державних архівів документами. Методична робота з джерелами їх комплектування. Функції архівного підрозділу. Стадія діловодства. Номенклатура справ: конкретна, типова, примірна. Основні вимоги до номенклатури справ.

Тема 12. Архівне описування та обліково пошукові засоби архівів.

Архівне описування. Поняття про опис архівних документів. Послідовність описування робіт. Основні одиниці опису. Принципи і методи архівного описування. Внесок вітчизняних архівістів у розвиток теорії та методики архівного описування. Проблеми інформатизації опису й пошуку архівних документів. Роль інформаційної документальної моделі у створенні доступу до ретроспективної інформації. Перспективи й складності розробки автоматизованих пошукових інформаційних систем в архівах. Взаємозв'язок глибини опису із процесами використання архівних документів.

Облік документів в архівах установ, організацій та підприємств. Поняття про облік архівних документів: визначення кількості, складу і стану документів в одиницях обліку та відображення їх в облікових документах. Принципові особливості системи державного обліку архівних документів: централізація, наступність, динамічність обліку. Єдність обліку й організації зберігання документів. Облікові документи державного архіву й Національного архівного фонду. Взаємозв'язок і взаємодоповнюваність облікових документів і довідників. Об'єкти обліку й одиниці обліку архівних документів. Одиниця обліку. Розробка питань обліку документів у вітчизняному архівознавстві. Завдання й перспективи вдосконалення обліку документів у державних і відомчих архівах, в органах архівного керування, у рукописних відділах музеїв і бібліотек, недержавних архівах і громадських організаціях.

Тема 13. Умови зберігання документів.

Особливості матеріальної основи документів та способів фіксації інформації. Поняття про матеріальну основу архівних документів. Документи на паперових носіях. Показники тривалості існування документа: машинний напрям, кислотність паперу, туш, чорнило, олівець, машинопис, штемпельні фарби. Документи на плінкових носіях. Кінодокументи. Мікрофільми. Фотодокументи. Фонодокументи. Машиночитані документи. Відеодокументи.

Старіння документів фізико-хімічні фактори руйнування документів. Температура і вологість повітря. Термічне старіння. Вицвітання барвників. Старіння плівкових матеріалів. Старіння кінофотодокументів. Старіння магнітного запису. Біологічне ушкодження документів.

Технологія зберігання документів, правила безпеки Технології зберігання архівних документів. Забезпечення фізико-хімічної збереженості

документів: знепилювання, фумігація, режим зберігання. Параметри щодо включення режиму зберігання документів.

Реставрація. Основні засоби реставрації та консервації документів на папіровій основі. Реставрація документів і методи відновлення механічної цілісності документів: пластифікація, механізована реставрація, аероформування. Нейтралізація і стабілізація кислотності методом забуферування. Відновлювання текстів, що згасають. Методи реставрації фотозображень. Відновлення якості записаного звуку, реставрація кольорових документів. Консервація шляхом нанесення полімерного покриття.

Тема 14. Інформатизація та користування архівними документами.

Інформатизація в архівній справі. Поняття, мета і завдання інформатизації архівної справи. Світовий досвід основних шляхів інформатизації архівної справи. Інформатизація архівної справи в Україні. Потреби в архівній інформації та групи її споживачів. Основні напрями і форми використання архівної інформації. Архівна евристика. Характерні особливості перехресного способу інформації. Чинники, від яких залежить ефективність використання архівної інформації. Архівний маркетинг і основні його засади. Безплатні послуги архівів з надання архівної інформації.

Користування архівними документами. Створення умов для користування архівними документами. Нормативно-правова база. Очевидні та приховані потреби в архівній інформації. Стадії користування архівними документами: організаційна, безпосереднє користування документами, використання архівної інформації. Класифікація потреб і споживачів архівної інформації. Основні напрями і форми використання архівної інформації. Роль архівної евристики у використанні документної інформації.

Форми організації використання архівної інформації. Ініціативне інформування: інформаційний лист, тематичний пероелік, список-довідник. Форми відповіді архівних установ: архівна довідка, архівна копія, архівний витяг. Генеологічні запити. Тематичні запити. Експозиційна робота архіву, організація документальних виставок. Використання документів НАФ через засоби масової інформації, через читальний зал. Публікація документів: корпусне видання, серійні публікації, реєстри.

Список рекомендованої літератури

Законодавчі акти та нормативні документи

Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закон України від 24 грудня 1993 р. – К., 1994. – 18 с.

Основи законодавства України про культуру 14 лютого 1992 р. // Питання архівного будівництва в законодавчих актах України:

Збірник документів. – К., 1996. – С. 21-30.

Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27 січня 1995 р. // Питання архівного будівництва в законодавчих актах України: Збірник документів. – К., 1996. – С. 98-110.

Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994. // Питання архівного будівництва в законодавчих актах України:

Збірник документів. – К., 1996. – С. 83-97.

Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Питання архівного будівництва в законодавчих актах України: Збірник документів. – К., 1996. – С. 32-47.

Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 р. // Питання архівного будівництва в законодавчих актах України: Збірник документів. – К., 1996. – С. 136-145.

Про наукову та науково-технічну експертизу: Закон України від 10 лютого 1995 р. // Питання архівного будівництва в законодавчих актах України: Збірник документів. – К., 1990 – С. 110-123.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про передачу архівів Компартії України у підпорядкування Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України» // Архіви України. – 1991. – № 5-6. – С. 6.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних органів республіки» // Архіви України. – 1991. № 5-6. – С.6.

Соглашение о правопреемстве в отношении государственных архивов бывшего Союза ССР // Архіви України. – 1992 – № 1-3. – С. 4-5.

Положення про Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. 20 жовтня 1995 р. // Архіви України – 1995 -№ 4-6. – С. 5-6.

14. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 // Зібрання постанов Уряду України – 1992 – № 9.

Положення про державну реєстрацію документів Національного архівного фонду: Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 1995 р. № 853 // Зібрання постанов Уряду України -1996. – № 3.

Положення про порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних документальних пам'яток, включення їх до Державного реєстру національного культурного надбання, а також їх зберігання: Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 1995 р. № 853 // Зібрання постанов Уряду України. – 1996. – № 3. – С. 79.

Положення про принципи і критерії визначення цінності документів, порядок створення та діяльності експертних комісій з питань віднесення документів до Національного архівного фонду. 20 жовтня 1995 р. // Архіви України. – 1995. – № 4-6. – С. 6-11.

Примірне положення про архів (архівний підрозділ), об'єднання громадян, підприємства, установи, організації, заснованих на колективній та приватній формах власності. (Схвалений Методичною комісією Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 13 листопада 1996 р. № 7). Лист Головархіву України від 22 листопада 1996 р. № 01-675.

Примірне положення про архівний підрозділ самоврядної наукової установи, державного музею, бібліотеки. (Схвалено Методичною комісією Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України 13 листопада 1996 р., протокол № 7). Лист Головархіву України від 22 листопада 1996 р. № 01-675.

Типове положення про архівний підрозділ державного органу, органу місцевого самоврядування, державного підприємства, установи і організації, затверджене наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 16 жовтня 1995 р. № 47.

Типове положення про державний архів області, міст Києва та Севастополя затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 989 від 22 серпня 1996 р.

Типове положення про Експертно-перевірну комісію державного архіву Автономної Республіки Крим, державних архівів областей, міст Києва і Севастополя, затверджене наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 13 серпня 1996 р. № 33.

Типове положення про експертну комісію державного органу, органу місцевого самоврядування, підприємства, установ і організацій, затверджене наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 13 березня 1996 р. № 9.

Типове положення про експертну комісію філіалу державного архіву області, архівного відділу районної державної адміністрації, міського державного архіву, затверджене наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 13 серпня 1996 р. № 34.

Типове положення про Центральну експертно-перевірну комісію Головархіву України, затверджене наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 7 лютого 1996 р. № 4.

Законодавство про пам'ятки історії та культури: 36. норм. актів) / Укр. т-во охорони пам'ятників історії та культури; Під ред. О.Н.Якименка. – К.: Політвидав, 1970. – 277 с.

ДСТУ 2732-94. Діловодство й архівна справа: Терміни та визначення. Чинний від 1995.07-01.

Підручники та навчальні посібники

Архівознавство: Елементарний підручник. – 4.1.: Пос. для самоосвіти і для уч. зак./ Автори: Барвінський В., Веретеннико-в В., Герасименко Ф. та ін. – Х.: Рад. Школа, 1932. – 22 с.

Введенський А.О., Дядиченко В.А. Стрельський В.І. Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс. – К., 1963. – 207 с.

Веретенников В. Архівознавство: Лекція I / Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів. – Харків, Одеса: Вища школа, 1931. – 21 с.

Романовський В. Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х.: Вид-во ЦАУ УСРР, 1927. – 170 с.

Сергазин Ж.Ф. Основы обеспечения сохранности документов. – М.: Высш. шк., 1986. – 239 с.

Додаткова література

Автократов В.Н. Понятие «архивный фонд» в советском архивоведении 1920-х гг. // Археограф, ежегодник за 1984 г. – М., 1986. – С. 42-61.

Автократов В.Н. Фондирование и учет документов (о двух частных теориях архивоведения)//Труды ВНИИДАД Т VII 4.1. – М., 1978. – С. 44-71.

Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р. / Упор. Т.П.Прись. – К., 1996. – 208 с.

Амеліна Л.О. Особові архівні фонди художників у Національному художньому музеї. Загальна характеристика// Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 року): у 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 185-188.

Апанович О.М. Архів Коша Запорозької Січі// Архіви України. – 1989. – № 6. – С. 13-27.

Архів ЦК Компартії України//Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 47-51.

Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Збірник наукових праць / Ред. кол. В.С. Лозицький та ін. – К., 1998. – 276 с.

Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської Вченої Архівної Комісії / ДА Полтавською обл. – Полтава, 1993. – 254 с., іл.

Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць/ Ред. кол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін.- К., 1998. – 161 с.

Барвінський В. До історії архівної справи в Гетьманщині за часів Розумовського// Радян. архів. – 1931. – Кн. 2. – С. 28-33.

Барвінський В.О., Водолажченко О.Г. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльність Укрцентрархіву за 1924 р. // Архівна справа. – Кн. 1. – Харків, 1925. – С. 45-72.

Бастъен Эрве. Спорные вопросы архивистики// Труды Историко-архивного института. – Т. 33. – М., 1996. – С. 294-305.

Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка». Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К, 1995. – 347 с.

Бутич І.Л. До питання про шляхи поповнення Національного архівного фонду України// Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 року): у 2-х ч. – К., 1997 – Ч. 1. – С. 288-294

Веретенников В. Про поняття «архівний фонд»// Архівна справа. – 1927. – Кн.4. – С. 28-35.

Вуєк Л.М., Шурубуря А.К. Аналіз фізичного стану документів Національного архівного фонду і умов їх зберігання в державних архівах України // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.). – К., 1997. – Т. 2. – С. 207-211.

Грімстед П., Боряк Г. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., 1991. – 107 с.

Грушевський О. Сучасне українське архівознавство//Україна. – 1918. – Кн. 1 і 2. – С. 82.

Делеган Михайло. Проблеми реституції документів в умовах Закарпаття// Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 1. – К., 1996. – С. 28-29.

Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад)//Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 519-543.

Дубровіна Л.А. Архівна та рукописна україніка: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // НАІС «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. Вип.1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи. 36. наук. пр. – К, 1996. – С. 41-62

Дубровіна Л.А. Опис рукописних книг бібліографія, археографія, кодикографія // Бібліотечний вісник –1993. – № 1-2. –С. 13-20

Дубровіна Л.А., Кіржаєв СМ. Структура і зразки автоматизованого опису архівного фонду для Національного зведеного банку даних // Архівна та рукописна Україніка. – К.: Інститут української археографії, 1992. – С. 70-91

З історії архівного будівництва на Україні: 36. ст., присвячених 40-річчю радянського архівного будівництва на Україні/ Арх. Упр. УРСР. – Х.: Обл. Вид-во, 1958. – 114 с.

Калакура Я.С. Сучасна концепція архівознавчої освіти// Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи. Ч. 1. – К, 1997. – С. 42-47.

Кисельов І.М. Про автоматизовану інформаційну систему архіву // Студії з архівної справи та документознавства: Т. 2 -К., 1997. – С. 29-33.

Климова К. Документи Національного архівного фонду в музеях України: принципи класифікації та обліку// Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 1. – К., 1996. – С. 13-20

Константи: Альманах соціальних досліджень (Спец. Випуск, присвячений 75-річчю архівної служби Херсонщини). – 1996 – № 2 (5). – Херсон. – 126 с.

Крип'якевич І. До історії українського державного архіва в XVII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 134-135. – Львів, 1924. – С. 67-78.

Лозенко Л.І. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1-6. – С. 18-34.

Лозицький В.С. Управління архівною справою в Україні: історія, проблеми, перспективи // Константи: Альманах соціальних досліджень. – 1996. – № 2 (5). – С. 5-10.

Ляхоцький В.П. Основні напрями діяльності УДНДІАСД // Студії з архівної справи та документознавства. – 1996. – Т. 1. – С. 4-12.

Матеріали Республіканської наради працівників державних архівів України з питань обліку документів Національного архівного фонду: 29 жовтня 1996 року. – К., 1996. – 59 с.

Матяш І.Б. Формування Національного архівного фонду України: історія та сучасні проблеми // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К., 1996. – С. 101-103.

Метальникова Н. Проблеми комплектування архівів фондами громадських об'єднань у сучасній Україні // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 2. – К., 1997. – С. 25-29.

Мітюков О.Г. Архівне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади (1917-1919) // Архіви України. – 1973. – № 4. – С. 11-20.

Мітюков О.Г. З історії архівів в Україні (від найдавніших часів до початку XX ст. // Архіви України. – 1991. – № 2. – С. 29-40.

Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні 1917-1973 / ГАУ при РМ УРСР. – К.: Наукова думка, 1975. – 270 с.

Момрик М. Українські архівні збірки при Національному архіві Канади // Архіви України. – 1995. – № 1-3. – С. 79-87.

Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. Випуск 1 Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи. Збірник наукових праць, – К., 1996. – 308с.

Нова установа архівної системи // Архіви України. – 1994. – № 1-6. – С. 14-17.

Пиріг Р.Я. Архівне будівництво в Україні: проблеми наукового забезпечення // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р./ Упор. Т.П.Прись. – К., 1996. – С. 92-96.

Пиріг Р.Я. Документальна спадщина Компартії України: проблеми інтеграції в систему державної архівної служби// Константи: Альманах соціальних досліджень. – 1996. -№ 2 (5). – С. 5-10.

Пількевич С.Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917-965 рр.)//Історичні джерела та їх використання. – 1968. – Вип.3. – С. 5-30.

Портнов Г.В. Деякі питання формування Національного архівного фонду на сучасному етапі// Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 22-25.

Постанова Українського радянського уряду 1920 року з архівної справи / Авт. вступ, ст. та публ. М.Крячок// Арх. України,-1970. – № 2. – С. 75-78 – Бібліогр.: 12 назв.

Принципи архівного опису: затв. спец. комісією з станд. опису та Секретаріатом комісії МРА з стандартів опису в січні і лютому 1992 // Національна Архівна система «Архівна та рукописна україніка». Вип. I – С. 260-271.

Селіверстова К. До проблеми впровадження у практику ISAD/ G/-1994 і адаптації українських методик архівного описування до світових інформаційних систем // Студії з архівної справи та документознавства: Т. 2 – К., 1997. – С. 123-127.

Хешей С. Архіви, особові фонди та рукописні зібрання: До правил уніфікованої каталогізації архівних та рукописних документів/ пер. з рос. Л.В.Шаріпової // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. Вип. 1. Інформатизація архівної справи в Україні: Сучасний стан та перспективи: 36. наук. пр. – К.: 1996. – С. 225-259.

Хорхордина Т.Н. От архивоведения к архивософии? К постановке проблемы // Труды Историко-архивного института. – Т. 33. – М.,1996. – С. 177-192.

Христова Н.М. Інститут архівної науки в Маріборі // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 2. – К., 1997. – С. 121-123.

Шмельов В.Г., Сендик В.В. До питання оптимізації складу архівного фонду Академії наук УРСР // Архіви України. – 1990. – № 4. – С. 28-31.

Як сформувати особистий архівний фонд // Архіви України. – 1992. – № 5-6.- С. 85-86.

Довідкова література

Краткий словарь архивной терминологии. – М.-Л., 1968. – 58 с.

Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. Вып. I. – М., 1982. – 265 с.; Вып. II. – М., 1988, – 316 с.

Dictionary of archival terminology: English and French; with equivalents in Dutch, German, Italian, Russian and Spanish: 2, rev. ed. – Munchen; New York; London; Paris: Saur, 1988. – 212 p.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

*Лекція 1. Архівознавство як наукова система і навчальна дисципліна.
(2 академічні години)*

Питання для розгляду:

- 1.1. Предмет, об'єкт і методи архівознавства.
- 1.2. Джерельна база та історіографія архівознавства
- 1.3. Архівознавство як наукова система та навчальна дисципліна.

Лекція 2. Історія архівної справи в Україні з часів Київської Русі до кінця XVIII ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 2.1. Початок архівів в Україні. Центри зосередження писемних матеріалів у Київської Русі та Галицько-Волинській державі
- 2.2. Архіви адміністративних та судових установ Литовсько-Польської доби (XV ст. – перша половина XVII ст.)
- 2.3. Архіви та архівна справа козацько-гетьманської України (середина XVII-XVIII ст.)
- 2.4. Архів Коша Нової Запорозької Січі
- 2.5. Архіви та архівна справа в Правобережній Україні та в західно-українських землях у XVIII ст.

Лекція 3. Архівні установи в Україні XIX – початку XX ст.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 3.1. Архіви та архівна справа в Україні кінця XVIII-XIX ст. Архівне законодавство Російської імперії та його вплив на архівну справу в Україні

3.2. Організація історичних архівів та формування наукових документальних колекцій в Україні

3.3. Архіви України в контексті проектів архівних реформ у Росії XIX – початку XX ст.

Лекція 4. Архіви та архівна справа в Україні 1917-2000 рр.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

4.1. Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення Української держави (1917-1920 рр.)

4.2. Архівна справа в Західній Україні, на Буковині та Закарпатті у 1920-1930-х рр.

4.3. Архівне будівництво в Україні за часів радянської влади (1919-1990 рр.)

4.4. Розвиток національної архівної справи в незалежній Україні в 1990-х рр.

Лекція 5. Архівна система та мережа архівних установ.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

5.1. Поняттям «архівна система».

5.2. Класифікаційна схема переліку архівних установ.

Лекція 6. НАФ України, його структура та правові засади.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

6.1. Зміст поняття «Національний архівний фонд України».

6.2. Структура НАФ. Три основні групи документів.

6.3. Аналіз Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи».

6.4. Формування НАФ з початку 90-х рр. Новостворені архівні установи.

Лекція 7. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

7.1. Зарубіжні архіви.

7.2. Характеристика поняття «зарубіжна україніка».

7.3. Проблеми повернення зарубіжної україніки.

Лекція 8. Організація роботи архівів.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 8.1. Завдання, права, структура архівів.
- 8.2. Виробничі підтеми архіву та основні архівні технології.
- 8.3. Планування, звітність та економічна діяльність архівів.

Лекція 9. Класифікація архівних документів у межах архівів.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 9.1. Поняття «архівний фонд». Принцип неподільності архівного фонду.
- 9.2. Основні фактори виявлення меж архівного фонду.
- 9.3. Засоби виявлення фондової приналежності документів.
- 9.4. Правила створення об'єднаних архівних фондів та архівних колекцій.

Лекція 10. Експертиза цінності документів та комплектування державних архівів.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 10.1. Поняття експертизи цінності документів та її завдання.
- 10.2. Принципи експертизи цінності і критерії цінності документів:
  - 10.2.1. Значення змісту документа.
  - 10.2.2. Значення фактору фондостворення.
  - 10.2.3. Значення подій часу і місця виникнення документа.
  - 10.2.4. Авторська приналежність документа.
  - 10.2.5. Повторення інформації як критерій цінності документа.
  - 10.2.6. Ступінь збереженості документів.
  - 10.2.7. Інші критерії цінності документів.
- 10.3. Організація і методика експертизи цінності документів та оформлення її результатів.

Лекція 11. Комплектування архівних фондів.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

- 11.1. Поняття про комплектування архівів.
- 11.2. Джерела поповнення НАФ та комплектування державних архівів.

11.3. Практична робота з комплектування державних архівів документами.

*Лекція 12. Архівне описування та обліково пошукові засоби архівів.
(2 академічні години)*

Питання для розгляду:

12.1. Облік документів у державних архівах зі змінним складом.

12.2. Облік документів в архівах установ, організацій та підприємств.

*Лекція 13. Умови зберігання документів.
(2 академічні години)*

Питання для розгляду:

13.1. Особливості матеріальної основи документів та способів фіксації інформації: папір та процеси його руйнування, мікрофільми, фото- та фонодокументи та процеси їх руйнування.

13.2. Старіння документів.

13.3. Технологія зберігання документів, правила безпеки.

13.4. Реставрація. Основні засоби реставрації та консервації документів на папіровій основі.

*Лекція 14. Інформатизація та використання електронних ресурсів.
(2 академічні години)*

Питання для розгляду:

14.1. Інформатизація в архівній справі.

14.2. Користування архівними документами.

14.3. Форми організації використання архівної інформації.

Тематика і зміст семінарських занять

Семінарське заняття 1. Архівознавство як наукова система і навчальна дисципліна. Історія архівної справи в Україні з часів Київської Русі до кн. XVIII ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

1.1. Предмет, об'єкт і методи архівознавства. Архівознавство як наукова система та навчальна дисципліна.

1.2 Початок архівів в Україні. Центри зосередження писемних матеріалів у Київської Русі та Галицько-Волинській державі.

1.3. Архіви адміністративних та судових установ Литовсько-Польської доби (XV ст. – перша половина XVII ст.).

1.4. Архіви та архівна справа козацько-гетьманської України (середина XVII-XVIII ст.)

1.5. Архів Коша Нової Запорозької Січі.

1.6. Архіви та архівна справа в Правобережній Україні та в західно-українських землях у XVIII ст.

Семінарське заняття 2. Архівні установи в Україні XIX – початку XXI ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

2.1. Архіви та архівна справа в Україні кінця XVIII-XIX ст. Архівне законодавство Російської імперії та його вплив на архівну справу в Україні.

2.2. Архіви України в контексті проектів архівних реформ у Росії XIX – початку XX ст.

2.3. Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення Української держави (1917-1920 рр.).

2.4. Архівна справа в Західній Україні, на Буковині та Закарпатті у 1920-1930-х рр.

2.5. Архівне будівництво в Україні за часів радянської влади (1919-1990 рр.)

2.6. Розвиток національної архівної справи в незалежній Україні в 1990-х рр.

Семінарське заняття 3. Архівна система та мережа архівних установ. НАФ України, його структура та правові засади.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

3.1. Поняттям «архівна система».

3.2. Зміст поняття «Національний архівний фонд України».

3.3. Структура НАФ. Три основні групи документів.

3.4. Пріоритетні проблеми формування НАФ на сучасному етапі архівного будівництва в Україні.

3.5. Форми власності на документи НАФ та права доступу іноземних громадян до цих документів.

Семінарське заняття 4. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

4.1. Характеристика поняття «зарубіжна україніка». Які групи документів та матеріалів відносять до україніки.

4.2. Основні етапи утворення інформаційного масиву зарубіжної україніки.

4.3. Організоване зберігання документів та матеріалів україніки у зарубіжних архівах.

4.4. Два головні комплекси матеріалів зарубіжної україніки.

4.5. Проблеми повернення зарубіжної україніки.

Семінарське заняття 5. Організація роботи архівів. Класифікація архівних документів у межах архівів.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

5.1. Завдання, права, структура архівів.

5.2. Поняття «архівний фонд». Принцип неподільності архівного фонду.

5.3. Основні фактори виявлення меж архівного фонду.

5.4. Засоби виявлення фондової приналежності документів.

5.5. Правила створення об'єднаних архівних фондів та архівних колекцій.

Семінарське заняття 6. Експертиза цінності документів та комплектування державних архівів. Комплектування архівних фондів.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

6.1. Поняття експертизи цінності документів та її завдання.

6.2. Принципи експертизи цінності і критерії цінності документів

6.2.1. Значення змісту документа.

6.2.2. Значення фактору фондостворення.

6.2.3. Значення подій часу і місця виникнення документу.

6.2.4. Авторська приналежність документу.

6.2.5. Повторення інформації як критерій цінності документу.

6.2.6. Ступінь збереженості документів.

6.2.7. Інші критерії цінності документів.

6.3. Організація і методика експертизи цінності документів та оформлення її результатів.

6.4. Поняття про комплектування архівів.

6.5. Джерела поповнення НАФ та комплектування державних архівів.

Семінарське заняття 7. Архівне описування та обліково-пошукові засоби архівів. Умови зберігання документів.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

7.1. Облік документів в архівах установ, організацій та підприємств.

7.2. Особливості матеріальної основи документів та способів фіксації інформації: папір та процеси його руйнування, мікрофільми, фото- та фонодокументи та процеси їх руйнування.

7.3. Старіння документів.

7.4. Технологія зберігання документів, правила безпеки.

7.5. Реставрація. Основні засоби реставрації та консервації документів на папіровій основі.

Питання для самостійного опрацювання студентів

Зародження та основні етапи розвитку архівної справи в Україні.

Центри зосередження писемних матеріалів у Київської Русі та Галицько-Волинській державі.

Архіви адміністративних та судових установ Литовсько-Польської доби.

Архіви та архівна справа козацько-гетьманської України.

Архів Коша Нової Запорозької Січі.

Архіви та архівна справа в Правобережній Україні та в західно-українських землях у XVIII ст.

Архіви та архівна справа в Україні кінця XVIII-XIX ст. Архівне законодавство Російської імперії та його вплив на архівну справу в Україні

Архіви України в контексті проектів архівних реформ у Росії XIX – початку XX ст.

Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення Української держави (1917-1920 рр.)

Архівна справа в Західній Україні у 1920-1930-х рр.

Архівне будівництво в Україні за часів радянської влади (1919-1990 рр.)

Розвиток національної архівної справи незалежної України в 1990-х рр.

Основні компоненти архівознавства.

Складові архівної системи в Україні.

Мережа архівних установ.

Структура національного архівного фонду України.

Організація роботи архівів.

Класифікація архівних документів.

Експертиза цінності документів.

Комплектування державних архівів.

Архівне описування та пошуково-облікові засоби архівів.

Забезпечення збереженості документів.

Поняття про науково-дослідну роботу архівних установ.

Інформатизація архівної справи.

Користування архівними документами та архівна евристика.

Архівна україніка.

Рекомендована тематика рефератів і курсових робіт

Соціальні функції документів.

Розвиток засобів комунікації, інформації та інформаційної технології як продовження еволюції соціальних функцій документів.

Основні чинники суспільного розвитку, що впливають на збільшення документоутворювання і документального фонду.

Проблема комплектування архівів в умовах державної монополії на архівні документи.

Міжнародні договори і конвенції про охорону архівів як частину культурної спадщини людства.

Розробка в українському архівознавстві основних принципів класифікації документів.

Значення класифікації для раціонального розміщення документів в архівосховищах, підвищення ефективності їх пошуку і використання.

Спадкоємність принципів класифікації документів на стадіях відомчого і державного зберігання.

Умови збереження і розформування колекцій в архівах.

Методика складання схем систематизації документів у межах архівних фондів.

Типи і види схем систематизації справ архівних фондів. Призначення та умови застосування схем різних типів і видів.

Специфіка систематизації документів об'єднаних архівних фондів, фондів особистого походження і архівних колекцій.

Види і призначення методичної допомоги для обґрунтування і здійснення класифікації документів і практичного проведення робіт по їх фондуванню та систематизації в межах фондів.

Роль історичних довідок при фондуванні і систематизації документів.

Способи систематизації справ архівного фонду: безпосередня систематизація і картковий спосіб.

Наукова класифікація документів – основа комплектування державних архівів.

Взаємозв'язок і взаємозалежність класифікації документів, комплектування та експертизи їх цінності.

Функції державної інспекції архівів.

Організація та методика роботи щодо експертизи цінності документів.

Фондові каталоги. Центральний фондний каталог (ЦФК). Його побудова. Порядок ведення фондних каталогів.

Вплив науково-технічного прогресу на забезпечення тривалого фізико-хімічного збереження архівних документів.

Розвиток наукових методів тривалого збереження документів.

Забезпечення фізико-хімічної збереженості архівних документів.

Специфіка використання ретроспективної документної інформації в поточній діяльності установ, організацій і підприємств.

Первинна і вторинна документна інформація як засіб використання документів.

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

1. Співвідношення понять «документ», «інформація», «текст».
2. Знакова природа документної інформації.
3. Визначення поняття «документ» як об'єкта дослідження суміжних наукових дисциплін.
4. Соціальні функції документів.
5. Розвиток засобів комунікації, інформації та інформаційної технології як продовження еволюції соціальних функцій документів.

6. Визначення поняття «архів».
7. Співвідношення понять «документальний» та «архівний» фонд країни.
8. Уявлення про репрезентативність Архівного фонду країни.
9. Основні чинники суспільного розвитку, що впливають на збільшення документоутворення і документального фонду.
10. Поняття про комплектування архівів.
11. Проблема комплектування архівів в умовах державної монополії на архівні документи.
12. Комплектування державних та інших архівів в умовах демократичного суспільства.
13. Відомче право на архівні документи, його вплив на комплектування галузевих архівних систем.
14. Поняття про експертизу цінності документів.
15. «Функціональний підхід» в експертизі цінності.
16. Уявлення про загальнолюдські, національні, класові, корпоративні та конфесійні цінності, їх вплив на розвиток уявлень про цінність архівного документа.
17. Міжнародні договори і конвенції про охорону архівів як частину культурної спадщини людства.
18. Теоретичне обґрунтування сучасних критеріїв цінності архівного документа.
19. Поняття про класифікацію архівних документів.
20. Значення класифікації архівних документів для їх організації в архівах і пошуку.
21. Поняття про основні класифікаційні одиниці: архівний фонд, одиниця зберігання, справа.
22. Поняття про опис архівних документів. Основні одиниці опису.
23. Проблеми інформатизації опису і пошуку архівних документів.
24. Перспективи і складнощі розробки автоматизованих пошукових інформаційних систем в архівах.
25. Поняття про використання архівних документів.
26. Використання архівних документів як процес актуалізації ретроспективної інформації.
27. Цілісність архівних фондів та їх комплексів як необхідна умова наукової організації документів у складі НАФ України.
28. Класифікація документів на рівні НАФ України, архіву, архівного фонду.

29. Класифікація відомчих архівів як джерел комплектування конкретних груп державних архівів.

30. Поняття про класифікацію документів у межах архіву.

31. Значення класифікації для раціонального розміщення документів в архівосховищах, підвищення ефективності їх пошуку та використання.

32. Спадкоємність принципів класифікації документів на стадіях відомчого і державного зберігання.

33. Формування архівних колекцій. Умови збереження і розформування колекцій в архівах.

34. Значення класифікації для організації документів в межах архівного фонду і пошуку документної інформації.

35. Одиниця зберігання (справа) як одиниця класифікації.

36. Види і призначення методичної допомоги для обґрунтування і здійснення класифікації документів і практичного проведення робіт з їх фондування і систематизації в межах фондів.

37. Поняття про комплектування НАФ України.

38. Наукова класифікація документів – основа комплектування державних архівів.

39. Взаємозв'язок і взаємозалежність класифікації документів, їх комплектування та експертизи їх цінності.

40. Вплив комплектування на фондування документів.

41. Законодавчі акти і правила, що регламентують організацію і порядок комплектування державних і відомчих архівів.

42. Джерела комплектування державних архівів.

43. Критерії визначення установ джерел комплектування державних архівів.

44. Визначення складу документів, що підлягають державному зберігання, і організація їх прийому і державні архіви.

45. Поняття про форми прийому документів.

46. Організація поповнення державних архівів документальними пам'ятками історії та культури, що перебувають у власності громадських організацій та окремих громадян.

47. Значення експертизи цінності документів в оптимізації складу архівних фондів та їх комплексів.

48. Організація і методика роботи з експертизи цінності документів.

49. Організація і методика роботи з відбору на державне зберігання документів по особовому складу.

50. Система нормативних документів і методичних посібників з експертизи цінності документів.
51. Облік документів у державних архівах.
52. Облік найцінніших документів.
53. Облік документів в архівних органах (управліннях і відділах).
54. Фондові каталоги. Центральний фондний каталог (ЦФК). Його структура. Порядок ведення фондних каталогів.
55. Призначення та організація роботи з перевірки наявності і стану документів.
56. Роль перевірки наявності і стану документів у забезпеченні їх збереження.
57. Порядок і періодичність проведення перевірок.
58. Основні поняття технології зберігання документів.
59. Зміст і основні процеси технології зберігання документальних джерел.
60. Загальне і особливе при забезпеченні фізико-хімічного збереження документів, що розрізняються за технікою і способом закріплення інформації.
61. Поняття про дію чинників руйнування документів, про режим і техно-логічні умови їх зберігання.
62. Заходи щодо забезпечення пожежної безпеки і запобігання дії інших зовнішніх руйнуючих чинників.
63. Основні вимоги до приміщень для зберігання документів та їх устаткування.
64. Загальні відомості про консервацію і реставрацію документів.
65. Вплив науково-технічного прогресу на забезпечення тривалого фізико-хімічного збереження архівних документів.
66. Розвиток наукових методів тривалого збереження документів.
67. Призначення системи науково-довідкового апарату.
68. Структура системи науково-довідкового апарату (НДА) і напрямку її розвитку.
69. Архівний довідник як одиниця системи НДА архіву і НАФ України.
70. Визначення типів і видів архівних довідників.
71. Інформаційний та економічний ефекти науково обґрунтованої диференціації документів і архівних довідників при створенні НДА.
72. Опис документів як основа для створення архівних довідників. Поняття про опис документів.
73. Залежність об'єктів опису і обсягу логічних записів від типу довідників.

74. Специфіка використання ретроспективної документної інформації в поточній діяльності установ, організацій і підприємств.

75. Значення архівних документів для відновлення і розвитку промисловості та сільського господарства.

76. Використання архівних документів у соціально-правовій сфері.

77. Поняття про юридичну силу архівного документа та архівної довідки.

78. Поняття про організацію використання архівних документів.

79. Первинна і вторинна документна інформація як засіб використання документів.

80. Передача інформації споживачам у вигляді документів, що зберігаються в архівах, в копіях документів, у формі інформації, переробленої архівістами згідно із запитам заявників.

81. Призначення і методика складання інформаційного аркуша, тематичного переліку документів, архівної довідки та інших інформаційних документів.

82. Підготовка тематичних відбірок.

83. Видача справ у тимчасове користування.

84. Обмежувальні терміни і порядок повернення документів.

Зразки модульних контрольних робіт

Модульна контрольна робота 1. Становлення архівної системи в Україні та світі.

Варіант 1.

1. Назвіть основні центри зосередження документальних матеріалів у найдавніші часи.

2. Архів Коша Запорізької Січі.

4. Як адміністративні реформи XVIII-XIX ст. впливали на становище і долю архівів в Україні.

3. Історія створення і організації історичних архівів.

5. Чим зумовлена централізація архівної справи в Україні за роки радянської влади і які її особливості.

Варіант 2.

1. Дайте загальну періодизацію становлення і розвитку архівів України.

2. Архіви козацько-гетьманської України. (середина XVII-XVIII ст.).

3. Назвіть основні проекти архівних реформ ХІХ – початку ХХ ст.

4. Охарактеризуйте архівну справу в Західній Україні у 1920-1930-х рр.

5. Назвіть визначальні риси архівного будівництва в незалежній Україні.

Варіант 3.

1. Зосередження писемних матеріалів у Київській Русі.

2. Архіви Литовсько-Польської доби (ХV – поч. ХVІІ ст.).

3. Формування наукових документальних колекцій в Україні у ХІХ ст.

4. Архіви доби визвольних змагань і відновлення Української держави. (1917-1920 рр.).

5. Дайте характеристику архівній справі України 1945-1990 рр.

3.14. Археографія

Автор-укладач:

Дзюбленко І.М., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Даний курс є частиною блоку спеціальних історичних дисциплін. Його метою є дати студентам системне уявлення про історію та сучасний стан археографії в Україні, особливості публікацій різних видів документів, практики археографічної обробки документів. Програма курсу покликана забезпечити оволодіння студентами теоретичних знань і практичних навичок для підготовки документальних публікацій, сформувати вміння археографічної обробки документів, навички роботи з текстом і прийоми складання науково-довідкового апарату публікації.

Основними завданнями вивчення дисципліни є теоретичне обґрунтування та створення методичного інструментарію української археографії з урахуванням найкращих надбань минулого; визначення основних напрямів науково-інформаційного опрацювання різноманітних за часом та походженням історичних джерел; систематичний пошук джерел з історії України та аналітико-інформаційне їх вивчення.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми, студенти повинні знати основи теорії про предмет і завдання археографії; поняття археографії; складові польової археографії; особливості камеральної археографії; компоненти едиційної археографії; історію розвитку археографії в Україні.

Вміти застосовувати на практиці методику збирання, опрацювання і видання писемних пам'яток давнини, аналізувати готові публікації; оцінювати якість, ступінь надійності, науковий рівень різних видів документів.

Програма курсу складена у відповідності з новим навчальним планом Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова і розрахована на 40 годин аудиторного навантаження (28 годин – лекційних, 12 годин – семінарських і практичних занять, 8 годин – індивідуальна робота, 24 години – самостійна робота зі студентами).

Формами поточного контролю успішності вивчення курсу і оцінки знань та умінь студентів є контрольні роботи і реферати з окремих тем, а підсумкового – залік.

Тематика і орієнтовний розподіл годин, відведених на лекційний курс та семінарські заняття виглядають наступним чином:

№ п/п	Розділ чи тема курсу	Лекції	Семінари	Індивідуальна робота
1	2	3	4	6
1.	Предмет і завдання археографії. Становлення археографії як спеціальної галузі історичної науки.	4	-	1
2.	Польова археографія.	4	2	1
3.	Камеральна археографія.	2	2	1
4.	Едиційна археографія.	4	2	1
5.	Археографія з часів Київської Русі до XIX ст.	4	2	1
6.	Розвиток археографії в Україні у XIX – на початку XX ст.	4	2	1
7.	Розвиток археографії в радянській Україні.	4	-	1
8.	Розвиток археографічних досліджень у незалежній Україні.	2	2	1
	Разом	28	12	8

Навчальна програма курсу

Розділ 1. Предмет і завдання археографії. Становлення археографії як спеціальної галузі історичної науки

Термін «археографія». Праці Ісидора Севільського, Шарля Дюканжа, Жака Спона, Обен Луї Міллена. Тріада археографії: збирання, опрацювання і видання писемних пам'яток давнини. «Широке» і «вузьке» трактування археографії. Суперечки з приводу визначення терміну «археографія». Об'єкт української археографії. Предмет і зміст археографії, її зв'язок з іншими історичними дисциплінами. Завдання, які постають

перед сучасною українською археографічною наукою. Значення археографії у розвитку історичної науки і в професійній підготовці історика. Історія виникнення археографії.

М. Тихомиров, С. Валк, В. Черних, І. Поздєєва, Л. Дубровіна, Г. Боряк, М. Селезньов, В. Кондратьєв, В. Хевроліна, В. Козлов, І. Бутич, С. Яковлєв про археографію.

Розділ 2. Польова археографія

Складові польової археографії. Археографічна експедиція. Напрямки експедиційної роботи. Масове збирання рукописів та давніх документів. Приватні колекції Дениса Зубрицького, Зигмунта Радзимінського, Антонія Ролле.

Архівна евристика. Особливості виявлення документів, рукописів... Бібліографічні покажчики, довідники архівів, путівники по архівах та рукописних відділах бібліотек. Основні етапи роботи дослідника під час архівної евристики.

Розділ 3. Камеральна археографія

Аналіз писемного джерела, створення системи наукового опису, інформаційна подача опису в наукових виданнях та інформаційних системах. Об'єкти камеральної археографії: окремий документ, група документів, рукописна книга.

Опис окремого документа. Елементи опису: дата, місце складання документа, анотація (регест) змісту документа, автентичність документа, мова, розмір аркуша документа, відомості про наявність ініціальних літер, хрисмонів та художніх компонентів документа, оригінальні підписи експонентів документа та додаткові (супутні) написи, нотатки, опис печатки, стан збереження документа, легенда.

Опис групи документів. Тематична група документів, видова група документів, пофондові довідники, міжфондові довідники.

Опис рукописних книг. Позиції археографічного опису рукописної книги (за Л. Дубровіною): збереження, ідентифікація, класифікація за змістом, склад рукопису, мова, локалізація, датування, стан, обсяг, розмір, матеріал рукопису, матеріал письма, організація сторінки, організація тексту, письмо, оправа, оздоблення рукопису, зміст, творці кодексу, історія побутування, мікротексти вторинного рівня, вивчення та використання рукопису.

Учені, які зробили внесок у науково-практичне складання описів рукописних книг: Володимир Перетц, Іван Огієнко, Павло Попов, Микола Геппенер, Любов Дубровіна, Євген Гуменюк, Олександр Дзьобан, Л. Жуковська, Н. Шеламанова та інші.

Розділ 4. Едиційна археографія

Типи видань за В. Німчуком: академічний, науково-критичний, популярний типи видань.

Види видань: корпусні, пофондові, тематичні, видання документів одного різновиду, видання документів однієї особи, видання одного документа.

Форма видань: серія, окремий збірник, публікації у періодичній пресі (журнальні підбірки), публікації в додатках до друкованих праць.

Вибір теми публікації. Актуальність, новизна, доцільність, ступінь знаності документів, рівень доступності документів. Хронологічні та регіональні рамки.

Принципи виявлення і відбору документів. Корпусність видання. Принципи відбору документів.

Емендація кириличних текстів історичних документів. Публікація джерел наукового класу: репродукція, скриптура (дипломатичний метод, критичний метод). Публікація джерел популярного класу: пам'ятки X-XIII ст., пам'ятки XIV-XVIII ст., пам'ятки XIX-XX ст. Публікація джерел науково-популярним методом. Скорочена публікація: таблиці (статистичні, текстові) та регести. Археографічне оформлення. Заголовок та легенда. Науково-довідковий апарат: передмова (історична частина передмови, археографічна частина передмови), примітки, хроніка подій, покажчики, термінологічний словник, список скорочень, перелік опублікованих документів, перелік використаних джерел, бібліографія, зміст. Додатки та ілюстрації.

Розділ 5. Археографія з часів Київської Русі до XIX ст.

Документи в рукописних книгах. Документи, які дійшли до нас майже в автентичному вигляді («Повість минулих літ», «Суд Ярослава», «Правда Ярославичів», «Статут Володимира Мономаха», «Заповіт Ярослава Мудрого», «Слово про закон і благодать»), документи, які дійшли до нас у більш чи менш докладному переказі (листування імператора Костянтина Багрянородного з княгинею Ольгою, листи княгині Ольги до імператора Оттона I, листи до Ярослава Мудрого його сестри

Предслави) і документи, які не дійшли до нас, але є згадка про них в літописах, творах стародавніх авторів (згадка про статут князя Олега 882 р., згадка про угоду між Данилом Галицьким та угорським королем Белою IV).

Друк джерел з історії України у XVI-XVII ст. Перші друки історичних творів та документів. Брошура Константинопольського патріарха Єремії про новий григоріанський календар (1584), «Книжниця» (1598), «Аполлеїа Апології» (1628), «Києво-Печерський патерик» (1661) та ін.

Описування та друкування історичних документів у XVIII ст. Книги записів вихідної документації (регести), упорядкування архівів Генеральної військової канцелярії. Знавці архівної справи: Семен Дівович, Федір Туманський, Григорій Полетика, Антоній Полетика.

Публікація історичних документів на Правобережній Україні. Колекціонування давніх документів. Василь Рубан, Ілля Квітка.

Розділ 6. Розвиток археографії в Україні у XIX – на початку XX ст.

«Журнальний період» в археографії. «Украинский вестник», «Украинский журнал», «Молодик».

Київська археографічна комісія (1843-1921 рр.). М. Максимович, М. Писарєв, В. Антонович, Пантелеймон Куліш, Василь Домбровський, Тарас Шевченко, Веніамін Кордт, Іван Каманін та інші. «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов...», «Літопис Самійла Величка», «Архив Юго-Западной России».

Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1922 рр.). Д. Князевич, М. Мазуркевич, М. Воронцов. «Записки» (33 томи).

Археографічна діяльність Історичного товариства Нестора-літописця (1872-1931 рр.). Статут товариства. М. Максимович. «Чтения в историческом обществе Нестора-литописца».

Археографічна діяльність Губернських вчених архівних комісій. «Положення про вчені архівні комісії». Архівний, археографічний та археологічний напрямки діяльності комісій. Таврійська (1887-1923/31), Чернігівська (1896-1918), Катеринославська (1903-1920), Полтавська (1903-1917), Херсонська, Київська комісії.

Розділ 7. Розвиток археографії в радянській Україні

Розвиток археографії в радянській Україні у міжвоєнний період (1921-1941 рр.). Створення Академії наук. П. Скоропадський. Археографічна комісія ВУАН. «Український археографічний збірник» (1926-1930), збірник «Український архів» (1929-1931), журнал «Україна» (1924-1930). Археографічна комісія Центрального архівного управління (ЦАУ) УСРР. Основні напрямки діяльності комісії. Михайло Рубач. Ідеологічна заангажованість видань 30-х рр. ХХ ст. Археографічна робота в роки Другої світової війни. Постанова РНК УРСР «Про заходи до утворення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і про впорядкування архівного господарства УРСР» (1944 р.). Розвиток археографії в Україні у 1946-1991 рр. Створення відділу археографії при Інституті історії АН УРСР. Збірник «Історія України: В документах і матеріалах» (1946) та «Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.: збірник документів (1639-1648 рр.)», «Документи Богдана Хмельницького» (1961), «Соціальна боротьба в місті Львові в XVI-XVIII ст.» (1968), «Правила видання пам'яток української мови XVI-XVIII ст.» (1961) та інші.

Створення Археографічної комісії АН УРСР на базі Інституту історії АН УРСР (1969). 1970-80-і рр. – видання тематичних збірників досить високого археографічного рівня: «Літопис Самовидця» (1971), «Львівський літопис і Острозький літописець» (1971), «Грамоти XIV ст.» (1974), «Приватні листи XVIII ст.» (1987). Микола Ковальський, Юрій Мицик, Павло Сохань.

Видання джерел українцями в діаспорі.

Розділ 8. Розвиток археографічних досліджень у незалежній Україні

Розвиток археографічних досліджень в незалежній Україні.

Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (1991-2013 рр.). Павло Сохань. Структура Інституту. Відділення в Дніпропетровську, Львові, Запоріжжі, Харкові та Чернігові. «Пам'ятки українського літописання», «Актові джерела», «Описово-статистичні джерела», «Пам'ятки української мови», «Пам'ятки політично-правової культури України», «Джерела з історії українського козацтва», «Східні джерела з історії України», «Мемуари. Щоденники» та інші.

Участь Києво-Могилянської академії у видавництві джерел.

Список рекомендованої літератури

150 лет Одесскому Обществу Истории и Древностей: тезисы докладов юбилейной конференции, 27-28 октября 1989. – Одесса, 1989.

Ісаєвич Я.Д. Українська археографія в XVII-XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 174-188.

Абросімова С.В., Журба О.І. Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст.: плани, проекти, програми видань. Катеринославська учена археографічна комісія (1903-1919) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 330-337.

Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. – К., 1999. – Ч. 1.

Апанович О.Ф. П. Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки. Людина: спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000.

Бовгиря А. М. Українські історичні хроніки пізньої доби (друга половина XVIII – початок XIX століття) / Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К 2005. – Т. 10. – С. 347; 384.

Бондар Г.С. Археографія на сторінках «Одесского вестеика» (30-ті – середина 50-х рр. XIX ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ. 2001. – Вип. 2. – С. 338-350.

Боряк Г. Археографічна діяльність академіка Ореста Левицького: реалізовані та нездійснені проекти // Україна крізь віки, збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 904-915.

Боряк Г.В. Археографія як спеціальна історична дисципліна: до історії становлення поняття // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик: збірка наукових праць та спогадів. – К., 1998. – Число 2. – С. 46-59.

Боряк Г.В. Розвиток камерально-археографічних традицій в Україні у XIX-XX ст. (з історії складання описів до книг судово-адміністративних установ XV-XUVII ст.) // Спеціальні галузі історичної науки. – К. 1998. – С.67-81.

Боряк Г.В. Теоретико-методичні розробки в галузі наукового описування 20-х – початок 30-х років // Українське архівознавство: історія, сучасний етап та перспективи. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 83-94.

Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка». – К., 1995.

Войцехівська І.Н., Семергей О.Л. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Київська старовина. 1995. – № 6. – С. 105-112.

Воронов А. І. О. М. Лазаревський як історик та археограф 1/ Український історичний журнал. 2009. 3. С. 48 – 67.

Ворончук І. Археографічна діяльність та історичні погляди І.П. Новицького // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. – К., 1997. – С. 144-161.

Ворончук І. Роль М.Ф. Владимирського-Буданова в розвитку української археографічної традиції та архівної практики // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 111-121.

Гісцова Л. Методичні рекомендації по підготовці до видання «Архіву Коша Нової Запорізької Січі». – К., 1992.

Гальченко Е.М. Археографическое описание украинского переплета XVI-XVIII вв.: к проблеме терминологии // Библиотека. Информация. Наука. – К., 1991. – С. 59-60.

Гальченко О.М. Оправи східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. – К., 2005.

Дашкевич Я. Львівська академічна археографія // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 55-70.

Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. К., 1993.

Дмитрієнко М.Ф. Археографічна робота в АН УРСР // Український історичний журнал. – 1969. – № 3. – С. 27-33.

Добрушкін Е.М. История отечественной археографии: Современные проблемы и задачи изучения. – М., 1989.

Добрушкін Е.М. Основы археографии. – М., 1992.

Дубровіна Л.А. Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 59-70.

Едиційна археографія в Україні у ХІХ-ХХ ст.: плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1.

Журба О. Теоретичні проблеми української археографії // Україна модерна. – Львів, 2005. – Число 9. – С. 152-172.

Журба О.И. Некоторые методические вопросы становления украинской советской археографии // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 165-173.

Журба О.І. Історія археографії як наукова проблема та вивчення історіографічного процесу // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: історіографія та джерелознавство в часовому вимірі. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 91-102.

Журба О.І. Журнальний період становлення української археографії (Харківські журнали 10-20х рр. XIX ст.) // Архіви України. 2002. – № 1/3. – С. 55-72.

Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921: нарис історії діяльності. – К., 1993.

Журба О.І. Місце археографії у збереженні писемних пам'яток історії // Гуманітарний журнал. – 2003. – № 1. – С. 13-17.

Журба О.І. Становлення української археографії: міфи, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003.

Журба О.І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 34-46,

Зашикільняк Л., Крикун М. М.С. Грушевський і Київська археографічна комісія // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. – К., 1997. – С. 254-265.

Капраль М. Археографічна діяльність М. Грушевського у львівський період життя (1894-1914) // Михайло Грушевський і львівська історична школа. – Львів, 1995. – С. 166-195.

Капраль М.М. Археографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. – К., 1999. Вип. 3/4. – С. 56-76.

Коваленко О.Б. Чернігівська архівна комісія: До 80-річчя з дня заснування // Український історичний журнал. 1976. – № 12. – С. 121-125.

Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII вв. во львовских археографических изданиях XIX – начала XX вв. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С. 20-48.

Ковальський Н.П., Абросимова С.В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903-1916) // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52-57.

Колесник М.В. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28-37.

Корнева И.И., Талман Е.М., Эпштейн Д.М. История археографии в дореволюционной России. – М., 1979.

Крупницький Б. Археографічна діяльність М. Грушевського // Історія української археографії: персоналії. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 84-97.

Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. – К., 1995.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. – Львів, 2004.

Купчинський О. Про деякі способи уточнення дат пізньосередньовічних документів в археографічній практиці // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 455-463.

Лантева Л.П. Профессор университета Св. Владимира Н.Д. Иванишев и его деятельность в Киевской археографической комиссии // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 47-58.

Мищук С. Археографічно-бібліографічна школа В. М. Перетца в Україні (1907-1914) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 18. – К., 2008. – С. 47-58.

Мищик Ю.А. Розвиток української археографії історії українського козацтва (сучасний стан) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 червня 1999 р.: доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 227-233.

Мищак І.М. Науково-видавнича діяльність архівних установ України (1944-1955) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2000. – Вип. 49. – С. 56-60.

Мокрецова И.П. История средневекового переплета. – М., 2000.

Москвич Л.Г. Видатний історик, археограф-архівист (до 120-річчя від дня народження О.І. Левицького) // Український історичний журнал. – 1968. – № 2. – С. 125-129.

Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – Ч. 1.

Науковий часопис українознавства «Україна» (1907-1932): показник змісту. – К., 1993.

Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» і комп'ютеризація архівної справи Україні. – К., 1996. – Вип. 1.

Новые информационные ресурсы и технологии в исторических исследованиях и образовании. – М., 2000.

Павленко В.У. М.О. Максимович – археограф // Український історичний журнал. – 1962. – № 1. – С. 97-102.

Палієнко М. Архівні центри української еміграції: (створення, функціонування, доля документних колекцій). – К., 2008.

Палакін Г. Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій (спроба огляду електронних ресурсів) // Український історичний журнал. – 2010. – № 23.

Передача текстів документів і пам'яток: методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (Квітень 1990). – К., 1990.

Перехрест Г. Електронні інформаційні ресурси українського сегменту Інтернету // Бібліотечна планета. – 2007. – № 23 (37). – С. 28-32.

Плохій С.М. Від Якова Суші до Атанасія Великого (огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Український археографічний щорічник. – К., 1993. Вип. 2. – С. 6-14.

Попович О. Археографічні дослідження членів НТШ у польських архівах і бібліотеках (1895-1913) // Багатокультурне історичне середовище Львова в ХІХ і ХХ століттях. – Львів; Жешув, 2006, – Т. 4. – С. 346-354.

Пріцак О. Атанасій Великий, ЧСВВ – археограф // Історія української археографії: персоналії. – К. 1993. – Вип. 1. – С. 11-14.

Прилепішева Ю.А. Участь українських археографів у вдосконаленні нормативної бази публікацій документів ДАФ СРСР (1946-1991) // Архіви України. – 1999. – № 1/6. – С. 82-100.

Савченко М. З історії археографічної практики академічних і архівних установ України повоєнних років // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 79-81.

Симоненко І. Поєднання архівної роботи та краєзнавчих досліджень у діяльності губернських вчених архівних комісій // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 11-14.

Скакун О.Ф. М.Д. Іванишев як історик і археограф // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 118-122.

Соловійова А.А. Актуальні питання археографічної обробки документів з новітньої історії України // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. – К., 1996. – С. 116-118.

Степанский А.Д. Археографическая база и археографический фонд исторической науки // Советские архивы. – 1991. – № 1. – С. 41-44.

Стоян Ф. Розвиток камеральної археографії в інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України // Наукові записки: збірник праць вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Т. 4. – С. 387-397.

Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. дипломатичними та популярними методами і рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-гіпопулярного типів. – К., 1992.

Страшко В. Рекомендації до складання подокуменгних описів актових книг Правобережної України XVI-XVII ст. – К., 2002.

Тарасенко О. Археографічна діяльність архієпископа Філарета Гумілевського в Україні // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 157-165.

Тимошик М. Видавнича діяльність Київської археографічної комісії // Київська старовина. – 2002. – № 5. С. 80-87.

Ткаченко М. Археографічні студії В. Антоновича // Історія української археографії: персочалії. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 51-72.

Тодийчук О.В. Украина XVI-XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989.

Филоненко В. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1929) // Архіви України. – 1967. – № 1. – С. 32-34.

Франчук Є.І. Еволюція поняття «Книга» як об'єкт книгознавства та джерелознавства // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 377-403.

Хмарський В.М. А.О. Скальковський – археограф. – К., 1994.

Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002.

Черных В.А. Еще раз об объекте и предмете археографии // Отечественные архивы. – 2001. – № 3. – С. 24-28.

Шестакова Н. Архів історії Унії 1596 року у фондах ЦДІА України у Львові // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. 240. – С. 86-94.

Шмидт С.О. Археография. Архивоведение. документоведение: сборник статей. – М., 1997.

Шумеко М.Ф. Археография. Курс лекций. – Минск, 2005.

Эпштейн Д.М. История археографии в дореволюционной России. Период феодализма. – М., 1977.

Яковлев С.О. Українська радянська археографія. – К., 1965.

Зміст курсу

Тематика та зміст лекційних занять

Лекція 1. Предмет і завдання археографії. Становлення археографії як спеціальної галузі історичної науки.

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

- 1.1. Предмет і завдання археографії.
- 1.2. Походження терміну «археографія».
- 1.3. Становлення археографії як спеціальної галузі історичної науки.

Лекція 2. Польова археографія.

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

- 2.1. Археографічна експедиція.
- 2.2. Архівна евристика.

Лекція 3. Камеральна археографія.

(2 академічні години)

Питання до розгляду:

- 3.1. Опис окремого документа.
- 3.2. Опис групи документів.
- 3.3. Опис рукописних книг.

Лекція 4. Едиційна археографія.

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

- 4.1. Типи видань.
- 4.2. Види видань.
- 4.3. Форма видань.
- 4.4. Вибір теми публікації.
- 4.5. Принципи виявлення і відбору документів.
- 4.6. Емендація кирилических текстів історичних документів.
- 4.7. Археографічне оформлення.

Лекція 5. Археографія з часів Київської Русі до XIX ст.

(4 академічні години)

Питання до розгляду:

5.1. Документи в рукописних книгах.

5.2. Друк джерел з історії України у XVI-XVII ст.

5.3. Описування та друкування історичних документів у XVIII ст.

*Лекція 6. Розвиток археографії в Україні у XIX – на початку XX ст.
(4 академічні години)*

Питання до розгляду:

6.1. Київська археографічна комісія (1843-1921 рр.).

6.2. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1922 рр.).

6.3. Археографічна діяльність Історичного товариства Нестора-літописця (1872-1931 рр.).

6.4. Археографічна діяльність Губернських вчених архівних комісій.

6.5. Таврійська вчена архівна комісія (1887-1923/31).

*Лекція 7. Розвиток археографії в радянській Україні.
(4 академічні години)*

Питання до розгляду:

7.1. Розвиток археографії в радянській Україні у міжвоєнний період (1921-1941 рр.).

7.2. Розвиток археографії в Україні у 1946-1991 рр.

*Лекція 8. Розвиток археографічних досліджень у незалежній Україні.
(2 академічні години)*

Питання до розгляду:

8.1. Розвиток археографічних досліджень в незалежній Україні.

8.2. Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (1991-2013 рр.)

Тематика та зміст семінарських занять

*Семінарське заняття 1. Польова археографія.
(2 академічні години)*

Питання для обговорення:

1.1. Археографічна експедиція.

1.2. Архівна евристика.

*Семінарське заняття 2. Камеральна археографія.
(2 академічні години)*

Питання для обговорення:

- 2.1. Опис окремого документа.
- 2.2. Опис групи документів.
- 2.3. Опис рукописних книг.

Семінарське заняття 3. Едиційна археографія.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 3.1. Типи видань.
- 3.2. Види видань.
- 3.3. Форма видань.
- 3.4. Вибір теми публікації.
- 3.5. Принципи виявлення і відбору документів.
- 3.6. Емендація кирилических текстів історических документів.
- 3.7. Археографічне оформлення.

Семінарське заняття 4. Археографія з часів Київської Русі до XIX ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 4.1. Документи в рукописних книгах.
- 4.2. Друк джерел з історії України у XVI-XVII ст.
- 4.3. Описування та друкування історических документів у XVIII ст.

Семінарське заняття 5. Розвиток археографії в Україні у XIX – на початку XX ст.

(2 академічні години)

Питання для обговорення:

- 5.1. Київська археографічна комісія (1843-1921 рр.).
- 5.2. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1922 рр.).
- 5.3. Археографічна діяльність Історичного товариства Нестора-літописця (1872-1931 рр.).
- 5.4. Археографічна діяльність Губернських вчених архівних комісій.
- 5.5. Таврійська вчена архівна комісія (1887-1923/31).

Семінарське заняття 6. Розвиток археографічних досліджень в незалежній Україні.

(2 академічні години)

Питання для розгляду:

6.1. Розвиток археографічних досліджень в незалежній Україні.

6.2. Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (1991-2013 рр.)

Рекомендована тематика рефератів і дипломних робіт

Значення археографії у розвитку історичної науки і в професійній підготовці історика.

Становлення археографії як спеціальної галузі історичної науки.

Періодизація історії археографії.

Археографічна експедиція.

Документи в рукописних книгах.

Друк джерел з історії України у XVI-XVII ст.

Описування та друкування історичних документів у XVIII ст.

Розвиток археографії в Україні у XIX ст.

Київська археографічна комісія (1843-1921 рр.).

Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1922 рр.).

Археографічна діяльність Історичного товариства Несторолітописця (1872-1931 рр.).

Археографічна діяльність Губернських вчених архівних комісій.

Таврійська вчена архівна комісія (1887-1923/31).

Чернігівська губернська вчена архівна комісія (1896-1918).

Полтавська вчена архівна комісія (1903-1917).

Катеринославська губернська вчена архівна комісія (1903-1920).

Публікація джерел з історії України на землях під владою Австрії (Австро-Угорщини) у XIX – на початку XX ст.

Діяльність археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Розвиток археографії в Радянській Україні у міжвоєнний період (1921-1941 рр.).

Розвиток археографії в Україні у 1946-1991 рр.

Розвиток археографічних досліджень в незалежній Україні.

Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (1991-2013 рр.)

Питання і завдання для поточного і підсумкового контролю й оцінки знань та умінь студентів

1. Предмет і завдання археографії.
2. Походження терміну «археографія».
3. Становлення археографії як спеціальної галузі історичної науки.
4. Археографічна експедиція.
5. Архівна евристика.
6. Опис окремого документа.
7. Опис групи документів.
8. Опис рукописних книг.
9. Типи видань.
10. Академічний тип видання.
11. Науково-критичний тип видання.
12. Популярний тип видання.
13. Види видань.
14. Форма видань.
15. Вибір теми публікації.
16. Принципи виявлення документів.
17. Принципи відбору документів.
18. Емендація кириличних текстів історичних документів.
19. Публікація джерел наукового класу.
20. Репродукція.
21. Скриптура.
22. Дипломатичний метод емендації.
23. Критичний метод емендації.
24. Публікація джерел популярного класу.
25. Публікація джерел науково-популярним методом.
26. Скорочена публікація.
27. Археографічне оформлення.
28. Заголовок.
29. Легенда.
30. Науково-довідковий апарат.
31. Додатки та ілюстрації.
32. Документи в рукописних книгах.
33. Друк джерел з історії України у XVI-XVII ст.
34. Описування та друкування історичних документів у XVIII ст.
35. Розвиток археографії в Україні у XIX ст.
36. Київська археографічна комісія (1843-1921 рр.).

37. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1922 рр.).
38. Археографічна діяльність Історичного товариства Нестора-літописця (1872-1931 рр.).
39. Археографічна діяльність Губернських вчених архівних комісій.
40. Таврійська вчена архівна комісія (1887-1923/31).
41. Чернігівська губернська вчена архівна комісія (1896-1918).
42. Катеринославська губернська вчена архівна комісія (1903-1920).
43. Полтавська вчена архівна комісія (1903-1917).
44. Публікації документів з історії України у провідних археографічних центрах Росії (XIX – поч. XX ст.)
45. Публікація джерел з історії України на землях під владою Австрії (Австро-Угорщини) у XIX – на початку XX ст.
46. Діяльність археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові.
47. Розвиток археографії в Радянській Україні у міжвоєнний період (1921-1941 рр.).
48. Розвиток археографії в Україні у 1946-1991 рр.
49. Розвиток археографічних досліджень в незалежній Україні.
50. Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (1991-2013 рр.).

Розділ 4

ПРАКТИЧНА ПІДГОТОВКА З СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ

4.1. Музейна навчальна практика

Автор-укладач:

Потильчак О.В., доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

Сучасна експертиза культурних та історичних цінностей – це процес немислимий без застосування сукупності різноманітних знань, умінь і навичок із мистецтвознавства, музеєзнавства, спеціальних галузей історичної науки. Усі перелічені компоненти компетентності фахового історика-музеєзнавця використовуються в професійній експертній практиці для ідентифікації, атрибуції та оцінки історичних і культурних цінностей. Важливою складовою професійної підготовки спеціаліста з експертизи культурних та історичних цінностей є навчальна музейна практика.

Місце музейної практики в професійній підготовці історика-музеєзнавця, експерта культурно-історичних цінностей визначається необхідністю закріплення отриманих теоретичних знань, а також вироблення спеціальних умінь і навичок із комплексу дисциплін, які включені до варіативної частини циклу професійно-орієнтованої підготовки бакалаврів напряму 6.020302 – «Історія», спеціалізації «експертиза культурно-історичних цінностей».

Метою навчальної музейної практики є закріплення теоретичних знань студентів із циклу професійно-орієнтованої підготовки фахівців «експертиза культурно-історичних цінностей» й вироблення практичних умінь і навичок діяльності історика-експерта.

Основними завданнями навчальної музейної практики є:

- вироблення умінь і навичок історико-джерелознавчого дослідження різних типів пам'яток культурного та історичного значення;

- відпрацювання конкретних методик ідентифікації, вивчення, атрибуції та експертного аналізу предметів – пам'яток історії та культури;

- ознайомлення з основами правового регулювання експертної діяльності, розкриття специфіки роботи історика-експерта.

У процесі навчальної музейної практики майбутні історики-музеєзнавці, експерти мають оволодіти наступними вміннями та навичками:

- користування спеціальною науковою та довідковою літературою, що використовується експертами в процесі ідентифікації, вивчення, атрибуції та оцінки конкретних пам'яток історії та культури;

- ідентифікації за загальними родовими ознаками об'єктів культурної спадщини та визначення їх належності до певного виду: археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва тощо;

- визначення об'єктів матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України;

- атрибуції різних типів історичних і культурних пам'яток, що є предметами музейного значення;

- здійснення історично-мистецтвознавчого стилістичного аналізу, архівно-документальної експертизи;

- оволодіння методикою комплексної експертизи культурних та історичних цінностей;

- оволодіння спеціальними неруйнівними методиками аналізу культурно-історичних цінностей: УФ – тестуванням, ІЧ – тестуванням, рентгенографією, апаратно-програмними засобами;

- визначення рівня значимості культурно-історичної цінності;

- визначення прогностичної вартості пам'ятки історії та культури;

- ведення щоденника та робочого зошита музейної практики істориків-експертів культурно-історичних цінностей.

Організація практики

Види, місце та терміни проходження практики

Навчальна музейна практика проводиться в літній період для студентів третього курсу спеціалізації «історія та експертиза культурно-історичних цінностей» Інституту історичної освіти Національного пе-

дагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Термін проходження: 6 навчальний семестр, з 1 липня по 21 липня (3 тижні). Для організації проведення навчальної музейної практики відповідальна особа готує проект наказу ректора Університету із зазначенням термінів практики, базових установ її проведення, а також студентів закріплених за ними та керівників практики. Перед початком практики проводиться настановча конференція для студентів, а після закінчення – підсумкова. Конференції організовує відповідальний за цей напрям навчальної роботи працівник за обов'язкової участі викладачів – керівників практики. Мета конференції – ознайомлення студентів із завданнями і змістом практики, формою звітності і критеріями оцінки практики.

Базовими установами для проходження практики є заклади державної форми власності музейного фонду України, що знаходяться в м. Києві.

Бази проведення практики

Національний музей історії України (01025, м. Київ, вул. Володимирська, 2).

Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник (01015, м. Київ, вул. Січневого повстання, 21, корп. 9).

Національний заповідник «Софія Київська» (01025, м. Київ, вул. Володимирська, 24).

Меморіальний комплекс «Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941-1945» (01015, м. Київ, вул. Січневого повстання, 33).

Державний музей книги і друкарства України (01015, м. Київ, вул. Січневого повстання, 21 корп. 9).

Національний військово-історичний музей України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 30/1).

Зміст практики

Навчальна музейна практика – це складова частина навчально-виховного процесу, що забезпечує закріплення теоретичних знань студентів із циклу професійно-орієнтованої підготовки фахівців спеціалізації «історія та експертиза культурно-історичних цінностей», вироблення практичних умінь і навичок діяльності історика-музеєзнавця, експерта культурно-історичних цінностей і сприяє оволодінню майбутніми спеціалістами методикою й технологією прикладного музеєзнавства та експертної діяльності.

Вироблення навичок загальної класифікації предметів – історичних і культурних цінностей.

Виділення основних типологічних ознак поняття «культурно-історична цінність» їх художнього, історичного, етнографічного та наукового значення.

Ознайомлення з принципами загальної класифікації мистецтв.

Класифікація за виміром існування мистецтва. Просторові мистецтва – архітектура, скульптура, живопис. Часові мистецтва: музика, міміка (театр), поезія (література).

Класифікація мистецтв відповідно до засобів їх створення. Прямі (безпосередні) мистецтва: музика (спів), міміка (танок, театр), поезія (література). Опосередковані мистецтва: архітектура, скульптура, живопис.

Класифікація відповідно до кількості вимірів, у яких розгортаються форми мистецтв. Двовірні мистецтва – живопис. Тривірні: архітектура, скульптура. Чотиривірні: поезія, музика, міміка.

Поняття образотворчого мистецтва. Класифікація видів образотворчого мистецтва: графіка, живопис, скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво.

Ознайомлення з музейними предметами – творами графіки.

Поняття графічного мистецтва. Види графіки – рисунок, друкована графіка. Жанри графіки. Станкова графіка (рисунок, естамп, лубок). Книжкова графіка: мініатюра, ілюстрації, віньєтки, заставки, кінцівки, ініціали. Журнальна та газетна графіка.

Класифікація графіки за цільовим призначенням. Прикладна (промислова), екслібрис, плакат.

Класифікація графічних творів за способом виконання та можливістю тиражування. Унікальна графіка (рисунок, колаж, аплікація, фотомонтаж). Друкована графіка. Комп'ютерна графіка.

Вивчення видів основи в графічних творах. Папір. Дерево та пергамент – найдавніші матеріали для рисунка. Папір – основний матеріал для рисунка.

Ознайомлення з технологіями виробництва паперу на основі музейних предметів, що зберігаються у фондах. Ручна технологія виробництва паперу із бавовняного та лляного ганчір'я. Основні операції: сортування, миття, розмелювання та варіння сировини з додаванням клею та води для отримання однорідної маси; вичерпування готової маси; пресування, сушіння, розгладжування паперу.

Використання деревини як сировини для виробництва паперу. Машинне виробництво паперу в XIX ст.

Види паперу. Сорт і якість паперу – найважливіші товарні властивості книги, що впливають на її ціну.

Визначальні риси сорту паперу: розмірні властивості (товщина, маса, формат); механічні та техніко-друкарські властивості (міцність, гладкість поверхні, деформаційні якості, водостійкість, вбираюча здатність); оптичні властивості (білизна, колір, світлопроникність, світлоопорність); спосіб виготовлення (ручний, машинний).

Види паперу. Александрійський папір. Папір верже. Веленевий папір. Китайський папір. Японський папір. Ватманський папір. Слоновий папір. Рисовий папір.

«Водяні знаки» (філіграні) на папері. Поняття та історія виникнення і розвитку філіграней. Сюжетна та літерна частина філіграней.

Філіграні в українських і російських стародруках XVII-XVIII ст. Особливості українських філіграней XVI-XIX ст.

Друкована графіка. Види друкованої графіки: випукла гравюра (ксилографія, ліногравюра); заглиблена гравюра (різцева, офорт); плоска гравюра на камені (літографія).

Поняття гравюри. Репродукційна гравюра. Розмножуваний оригінал. Естамп. Гравюра у книжці. Сигнатурна гравюра.

Випукла гравюра. Ксилографія (дереворит) – гравюра на дереві. Повздовжня та торцева гравюри. Технологічні особливості виготовлення. Пунсонна (виїмчаста) гравюра. Гравюра к'яроскуро. Ліногравюра – гравюра на лінолеумі.

Заглиблена гравюра на металі. Матеріал. Технологічні особливості. Механічний спосіб виготовлення гравюр на металі. Різцева гравюра. Суха голка. Мецо-тинто. Хімічний спосіб виготовлення заглибленої гравюри. Офорт. Аквацінта.

Плоска гравюра. Літографія та її різновиди. Хромолітографія. Вишкрябування по асфальту. Офсет і його технологічні особливості.

Філателія (поштові марки, штемпелі) як вид друкованої графіки малих форм.

Ознайомлення з творами живопису в фондах музею.

Поняття та основні види живопису. Монументальний і станковий живопис. Мініатюра.

Основа та ґрунт у живописі. Дерево – найдавніша основа для живопису. Мідні дошки. Полотно та його різновиди: крупнозернисте та дрі-

бнозернисте. Технологія виготовлення основи. Шпонки та підрамники. Грунт. Грунтування основи живописного твору.

Техніки живопису. Живопис на основі водорозчинних фарб: пастель, акварель, гуаш, фреска. Темпера. Олійний живопис. Клейовий живопис. Енкаустика. Емаль. Мозаїка. Вітраж. Технологічні особливості.

Засоби виразності у живописі. Колір – найважливіший засіб виразності у живописі. Поняття та ознаки колориту. Холодний, теплий, світлий, темний, насичений та стриманий колорит. Колористичні системи: локальний колір, вальори та рефлекси. Правило повітряної перспективи. Лесування.

Перспектива як засіб виразності живописного твору. Поняття та системи перспективи. Зворотна, лінійна, повітряна, сферична та багатомірна перспектива.

Композиція як засіб виразності у живописі.

Жанри живопису. Натюрморт. Портрет і його різновиди. Види пейзажів. Живопис міфологічного, історичного, батального, анімалістичного чи побутового жанрів.

Ознайомлення з пам'ятками іконопису в музейних фондах.

Поняття та особливості іконопису як специфічного живописного напрямку. Історія виникнення і розвитку ікони. Іконоборство. Ікона як засіб «зведення душі до першообразу».

Особливості іконописної техніки та засобів виразності в іконописі. Двовимірність і канон. Зворотна перспектива. Статика. Відсутність прив'язки до землі.

Символіка кольорів і хроматична лексика ікони. Значення золотого (жовтого), білого, синього, пурпурового, червоного, чорного.

Технологія виготовлення та складові елементи ікони. Дошки. Шпонки (шпуги): накладні та врізані. Ковчег (поля, луза). Паволока. Левкас і його функції. Фарбовий шар і живописні техніки ікон: енкаустика, темпера, олійний живопис. Оклад і його види. Набірні та суцільні оклади. Способи їх декорування. Кіот.

Іконографічні типи зображення. Христос. Богоматір. Святий, Сцена із Святого Писання. Іконографічні типи зображення Христа. Пантократор (Вседержитель). Цар Царем. Спас нерукотворний. Спас на престолі. Спас у силах. Спас на престолі з чотирма ангелами. Ісус Христос у дитинстві (Емануїл).

Іконографічні типи зображення Богоматері. Одігітрія (Провідниця). Елеуса (Розчулена) або Богоматір Ніжності. Оранта (Молительниця). Знамення (Втілення). Панагія (Пресвята).

Іконографічні типи зображення сцен із Святого Писання. Різдво Пресвятої Богородиці. Воздвиження Христа Господня. Введення до Храму Пресвятої Богородиці. Різдво Христове. Богоявлення (Хрещення) Господнє. Стрітєння Господа. Благовіщення Пресвятої Богородиці. Вхід Господа до Єрусалима. Вознесіння Господа. П'ятидесятниця. Преображення Господа. Успіня Богородиці. Деїсус (Моління).

Види ікон: домашні (хатні), іконостасні (церковні), ладанки. Підкладні ікони. Гаптовані ікони.

Ознайомлення з пам'ятками скульптури в музейних фондах.

Поняття і види скульптури. Кругла скульптура (статуї, скульптурні групи, статуетки, торси, напівфігури, погруддя, бюсти та ін.). Рельєф і його види: барельєф, горельєф, койланогліф, контррельєф. Монументальна скульптура. Станкова скульптура. Скульптура малих форм (мала пластика).

Скульптурні матеріали. Поняття і класифікація. М'які матеріали (пластилін, віск, глина, гіпс, пластмаса). Тверді матеріали для скульптури: дерево, слонова кістка, камінь (вапняк, пісковик, мармур), метали та їх сплави (бронза, сплави на алюмінієвій основі, чавун, листові метали, гальванопластична мідь).

Скульптурні техніки. Техніка додавання (пластика та ліплення) – основна техніка виготовлення скульптури з м'яких матеріалів. Техніка віднімання – виготовлення скульптури із каміння. Техніки виготовлення скульптур із металів і сплавів: лиття, кування, карбування, гальванопластика.

Різновиди скульптурних виробів. Скульптурні вироби з глини (кераміка). Поняття та її основні види. Теракота. Майоліка. Фаянс. Порцеляна. Системи клеймування виробів із порцеляни.

Різьблення по дорогоцінному та напівдорогоцінному камінню (гліптика). Геми. Мала металева пластика.

Монети, медалі. Характерні ознаки монет і медалей як культурно-історичних цінностей. Форма, матеріал, вага, сторони монети: аверс, реверс, гурт.

Ознайомлення з музейними предметами-ювелірними виробами.

Ювелірне мистецтво. Поняття. Функції ювелірних виробів.

Класифікація ювелірних виробів. Класифікація за видом матеріалу. Ювелірні вироби з дорогоцінних металів без вставок (золоті, срібні, платинові, паладієві). Ювелірні вироби з недорогоцінних металів, сплавів та матеріалів без вставок (вироби з мельхіору, нейзильберу, бронзи, латуні, міді, титану, танталу, рутенію, сталі). Ювелірні вироби з каменю та неметалевих матеріалів (декоративне кольорове каміння, кіста, черепаха, порцеляна, емаль, дерево, пластмаса, шкіра). Ювелірні вироби з дорогоцінних і недорогоцінних металів із вставками.

Класифікація за функціями, що виконують ювелірні вироби в побуті людини. Особисті (натільні) прикраси. Предмети туалету. Прилади для паління. Годинники та аксесуари до них. Предмети сервірування столу. Сувеніри. Предмети релігійного культу. Холодна та вогнепальна зброя.

Клеймування виробів із дорогоцінних металів. Дорогоцінні метали. Лігатура. Сплави золота. «Біле золото» і його види. Сплави платини та срібла. Хімічні та фізичні властивості ювелірних металів.

Система клеймування виробів із дорогоцінних металів у Російській імперії, СРСР, сучасних Росії та Україні. Особливості клеймування срібних виробів у XVII ст. Клеймування виробів із дорогоцінних металів у XVIII-XX ст.

Європейська система клеймування виробів із золота та платини у XIX-XX ст. Клейма Швейцарії, Австро-Угорщини, Великої Британії, Австрії, Чехословаччини, Нідерландів. Фінляндії.

Європейська система клеймування виробів із срібла. Клейма Великої Британії, Бельгії, Данії, Італії, Німеччини, Нідерландів, Норвегії, Португалії, Іспанії Швейцарії, Франції.

Європейська система клеймування годинників. Клейма на годинниках у Франції та Португалії.

Ювелірні вироби з дорогоцінних та недорогоцінних металів із вставками. Поняття і класифікація ювелірних каменів за законом України. Дорогоцінні камені першого-четвертого порядку. Дорогоцінні камені органогенного утворення. Напівдорогоцінні камені першого та другого порядку.

Класифікація ювелірних каменів за походженням. Природне каміння (каміння органічної та неорганічної природи). Неприродне (штучне) каміння: синтетичне каміння, штучні імітації.

Класифікація каменів за кольором. Алмази (діаманти) та прозоре і непрозоре кольорове каміння (самоцвіти).

Класифікація каменів за способом обробки та функціональним використанням. Ограночне та виробне каміння. Ювелірно-виробне каміння.

Класифікація каміння за формою огранки. Кабошон. Фацетна (діамантова та східчаста) огранка. Основні вимоги до якості огранки.

Конструкція ювелірних виробів. Вставка. Каст. Обручки. Персні-печатки. Брошки. Сережки та кліпси. Запонки, зажими для краватки та заколки. Кольє. Намисто. Ланцюжки. Кулони та медальйони.

Основи оцінки ювелірних виробів із камінням. Основні чинники, що впливають на вартість: споживчий попит, вид, якість та пропорції огранки.

Ознайомлення з музичними інструментами в музейних фондах.

Поняття музики як виду мистецтва. Матеріальні форми музичної культури: музичні інструменти і нотні тексти.

Класифікація музичних інструментів. Духові музичні інструменти: свисткові, язичкові, амбушорні. Струнні музичні інструменти: смичкові, щипкові, струнно-ударні (клавішні). Ударні та шумові музичні інструменти. Ударно-духові інструменти. Класифікація українських народних інструментів.

Конструкція музичних інструментів. Струнні інструменти: корпус, дека, резонансний отвір, гриф, кілочки, струна, обичайка, смичок, клавіша. Духові інструменти: труба, клапан.

Клейма музичних інструментів. Клейма та етикетки на скрипках відомих італійських майстрів.

Школи та майстри українських народних музичних інструментів. Бандура, сопілка, скрипка, кобза, цимбали.

Нотні тексти. Нотації та їх види. Кондакарний спів. Крюкова (знаменна) нотація. Квадратна нотація. Неіменне письмо. Готична нотація. Мензуральна нотація. Поміти. Рядковий спів. Сучасне нотне письмо.

Сучасні методи експертизи та ідентифікації культурно-історичних цінностей в музейних установах України

Поняття «експертиза». Значення експертної діяльності у сфері культурно-історичних цінностей.

Загальні правила оцінювання пам'яток культури: ідентифікація, атрибуція, визначення прогностичної вартості пам'ятки.

Мета проведення експертизи. Визначення рівня значимості культурно-історичної цінності. Встановлення авторства чи місця виготовлення пам'ятки. Ідентифікація представлених предметів. Фальсифікація культурних та історичних цінностей – основний чинник, що ускладнює роботу експерта.

Поняття і зміст комплексної експертизи культурних та історичних цінностей. Історико-мистецтвознавчий стилістичний аналіз. Архівно-документальна експертиза. Лабораторні техніко-технологічні дослідження матеріальної структури пам'ятки.

Сучасні неруйнівні методики аналізу культурно-історичних цінностей. Тестування ультрафіолетовим (УФ) випромінюванням. Тестування інфрачервоним (ІЧ) випромінюванням. Рентгенографія предмету. Апаратно-програмні засоби експертизи. Вазомоторні методи експертизи: детальний візуальний огляд, тестування за допомогою органів чуття.

Сучасне обладнання для експертних досліджень матеріалів, ювелірних виробів, документів, монет, бон, філателістичних матеріалів.

Прилади для ідентифікації та експертизи ювелірних виробів і їх технічні характеристики. Малогабаритні оптичні прилади «Ультрамаг».

Мобільна лабораторія для ідентифікації золота, срібла та платини «Демон» та її комплектація: ультразвуковий детектор, електрохімічний детектор, мікрометр, штангенциркуль, лупа – 10× з підсвіткою, витратні матеріали. Методичні вказівки з використання комплексу.

Прилади для оцінки ваги коштовного каміння. Леверидж. Фільтр для смарагдів «Челсі». Детектор проби дорогоцінних металів.

Прилади для оцінки ваги. Гирьові та електронні ваги.

Прилади для експертного огляду об'єктів при значному збільшенні. Мікроскопи.

Апаратно-програмні засоби. Програмний пакет «Ідентифікатор культурних цінностей» О.Л. Калашникової (Кафедра мистецтвознавчої експертизи та гуманітарної підготовки Академії митної служби України).

Відпрацювання методик визначення вартості предметів – культурно-історичних цінностей.

Методика Державного гемологічного центру Міністерства фінансів України. Уніфікована методика проведення експертизи, укладання уніфікованого опису, з'ясування споживчої цінності, класифіка-

ції за рівнем соціокультурної значимості та визначення прогностичної вартості культурних та історичних цінностей Державного гемологічного центру Міністерства фінансів України (В.В. Індутного).

Вимоги до застосування методики ДГЦУ: забезпечення повного обґрунтування проміжних і остаточних результатів експертиз; уніфікація застосованих методів дослідження; максимальне відтворення отриманих експертних висновків. Інформаційний підхід – основа для укладання загальної класифікації культурних цінностей.

Інформаційний супровід – основний чинник, що впливає на визначення загальної соціокультурної цінності пам'ятки. Поділ пам'яток за соціокультурною ознакою. Форма протоколу експертної оцінки пам'ятки історії та культури.

Порядок проведення експертизи за методикою ДГЦУ. Здійснення операції атрибуції пам'ятки. Перемноження коефіцієнтів споживчої вартості пам'ятки та запис їх до протоколу. Обчислення величини кількості позитивної інформації про пам'ятку. Операція класифікаційного визначення пам'ятки. Операція встановлення базової вартості пам'ятки.

Операція встановлення прогностичної вартості пам'ятки. Визначення порядку історико-культурної значимості предмету експертизи.

Методика В.Д. Соловйова (1996 р.). Методика В.Д. Соловйова – перша спроба комп'ютерного аналізу інформаційного матеріалу в сфері світового комерційного обігу творів живопису.

Характеристика програми оцінки живопису В.Д. Соловйова. Залежність між вартістю одного квадратного сантиметра полотна та його розміром – основний критерій оцінки творів живопису. 12 вартісних рівнів живописних творів. Параметри порівняння творів художників: якість живопису, історико-документальне та художнє значення твору, попит на сюжет, стан збереження полотна, зміна попиту на місцевому ринку порівняно з попереднім сезоном.

Комплект матеріалів до методики В.Д. Соловйова. Довідник «Определитель стоимости живописи» (Quick price'96) із переліком коефіцієнтів для оцінки: прізвище художника; роки життя; країна; номер кривої та виправний коефіцієнт для олії; номер кривої та виправний коефіцієнт для рисунка та ін.

Калькулятор розрахунку вартості живопису. Будова лицьового боку калькулятора: шкали вартості для олійного живопису та для рисунка; шкала вартості площі картини. Будова зворотного боку калькулятора: логарифмічна лінійка для виконання операцій множення; шкала для ро-

зрахунку вартості картини; шкала виправних коефіцієнтів; шкала для визначення площі картини.

Порядок визначення середньої вартості картини певної площі. Параметри відхилення якості картини, що оцінюється, від середнього рівня живопису певного художника: якість живопису; історично-документальне та художнє значення твору; попит на сюжет; стан збереження полотна, зміна попиту на місцевому ринку порівняно з попереднім сезоном.

Документація навчальної музейної практики

Після завершення практики студент зобов'язаний надати такі документи:

1. Характеристика на студента-практиканта із рекомендованою оцінкою за практику, затверджена на загальному засіданні працівників, підписана директором музею та завірена гербовою печаткою закладу.

2. Індивідуальний план роботи практиканта.

3. Щоденник практики.

4. Звіт студента-практиканта.

5. Протоколи експертизи пам'ятки культури, висновки про атрибуцію пам'яток та встановлення їх прогностичної вартості за методикою Державного гемологічного центру України (3 види музейних предметів за типом джерел)

6. Фотодайджест (колективний або індивідуальний)

Форми звітності студента про практику.

Характеристика на студента-практиканта.

У характеристиці в довільній формі висвітлюються: ступінь оволодіння методикою експертної діяльності; знання та практична реалізація різноманітних методів і форм експертиз культурно-історичних цінностей; вміння формулювати та реалізувати мету і завдання експертної оцінки пам'яток історії та культури; дисциплінованість та організованість студента-практиканта; загальна культура студента, культура мовлення; загальна оцінка роботи практиканта.

Щоденник музейної навчальної практики

У період практики студенти ведуть щоденник, на основі цих записів керівники оцінюють кожен день роботи студента, обсяг виконаних робіт, результати роботи, щоденну тривалість практики студента.

Зразок оформлення щоденника:

Титульний аркуш щоденника

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Щоденник музейної навчальної практики
студента _____ академічної групи Інституту _____

(Прізвище, ім'я, по-батькові)

Назва музейної установи _____

Київ – 201__ р.

Перша сторінка щоденника

Відомості про заклад (адреса, телефон, дирекція)

Розклад роботи закладу

Відомості про керівника-методиста практики (викладача кафедри) та науково-методичного керівника (працівника музейної установи)

Наступні сторінки щоденника

1. Індивідуальний план роботи практиканта
2. Щоденні записи:

Дата	Зміст виконаної роботи	Оцінка	Власні висновки

3. Звіт студента-практиканта (в довільній формі)

Індивідуальний план роботи студента на період практики

Індивідуальний план роботи студента є одним із основних документів практиканта на весь період проходження ним практики. У ньому в календарній послідовності зазначаються всі заплановані види діяльності студента-практиканта, пропозиції, зауваження музейних працівників, методистів, керівників практики. Індивідуальний план має враховувати профільну специфіку музейної установи та включає наступні розділи:

1. Ознайомлення з музейною установою. Загальне ознайомлення з фондovими підрозділами.

2. Вироблення навичок загальної класифікації музейних предметів – історичних і культурних цінностей.

3. Характеристика музейних предметів – історичних і культурних цінностей у фондах музею (за видами):

- ознайомлення з музейними предметами – творами графіки;
- ознайомлення з творами живопису в фондах музею;
- ознайомлення з пам’ятками іконопису в музейних фондах;
- ознайомлення з пам’ятками скульптури в музейних фондах;
- ознайомлення з музейними предметами-ювелірними виробами;
- ознайомлення з музичними інструментами в музейних фондах.

4. Відпрацювання методик ідентифікації, атрибуції та експертної оцінки різних видів історичних і культурних цінностей:

- ознайомлення з сучасними методами експертизи й ідентифікації культурно-історичних цінностей;
- ознайомлення з сучасним обладнанням для експертних досліджень матеріалів, ювелірних виробів, документів, монет, бон, філателістичних матеріалів;
- відпрацювання методик визначення вартості предметів – культурно-історичних цінностей.

Форма індивідуального плану роботи:

№ пп	Зміст роботи	Термін ви- конання	Оцінка, пропози- ції та зауваження керівника

Звіт студента-практиканта

Форма звіту:

ЗВІТ

студента _____ академічної групи Інституту _____ Національ-
ного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова про виконан-
ня програми музейної навчальної практики студента в
_____ (вказати назву музейної установи) у період з
__ по __ липня 20__ р.

Зміст звіту:

1. Оцінка діяльності музейної установи.
  2. Загальна характеристика фондів музею.
  3. Вироблення навичок загальної класифікації музейних предметів – історичних і культурних цінностей.
  4. Характеристика музейних предметів – історичних і культурних цінностей у фондах музею (за видами):
    - ознайомлення з музейними предметами – творами графіки;
    - ознайомлення з творами живопису в фондах музею;
    - ознайомлення з пам'ятками іконопису в музейних фондах;
    - ознайомлення з пам'ятками скульптури в музейних фондах;
    - ознайомлення з музейними предметами-ювелірними виробами;
    - ознайомлення з музичними інструментами в музейних фондах.
  5. Відпрацювання методик ідентифікації, атрибуції та експертної оцінки різних видів історичних і культурних цінностей:
    - ознайомлення з сучасними методами експертизи й ідентифікації культурно-історичних цінностей;
    - ознайомлення з сучасним обладнанням для експертних досліджень матеріалів, ювелірних виробів, документів, монет, бон, філателістичних матеріалів;
    - відпрацювання методик визначення вартості предметів – культурно-історичних цінностей.
  6. Пропозиції по вдосконаленню змісту та організації музейної навчальної практики.
- Підпис студента-практиканта.
Підпис керівника музею.
Печатка музейної установи, дата.

Норми оцінювання роботи студентів під час навчальної музейної практики

Вид діяльності	Оцінка за 4-бальною шкалою	Оцінка за 100-бальною шкалою
Практична діяльність у музеях	2-5 балів	Всього 50 балів (max)
Теоретична підготовка практиканта		1-10 балів

Організаційні та комунікативні здібності		1-10 балів
Проведення залікових експертних заходів		1-10 балів (за кожен) Всього 40 балів
Оформлення документації	2-5 балів	Всього 45 балів (max)
Щоденник		1-5 балів
Звіт		1-5 балів
Захист практики	2-5 балів	Всього 5 балів (max)
Загальна оцінка практики	2-5 балів	Всього 100 балів (max)

Список рекомендованої літератури

Загальні праці, підручники та посібники

Азбаш В.Л., Елизарова В.Ф., Лойко Д.П. Товароведение непродовольственных товаров. – М., 1989.

Індушний В.В., Чернявська Е.В., Платонов С.М. та ін. Оцінка культурних цінностей. – К., 2004.

Калашникова О.Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей: Підручник. – К.: Знання, 2006. – 479 с.

Класифікація і визначення прогнозованої вартості культурних цінностей / За ред. В.В. Індутного. — К., 2003.

Маренков Е.А. Справочник пробирера. – М., 1953.

Опис культурних цінностей у митній документації / За ред. О.Л. Калашникової. — Дніпропетровськ, 2000.

Словник культурних цінностей та їх складових частин: на допомогу митнику / За ред. О.Л. Калашникової. — Дніпропетровськ, 2001.

Словник культурних цінностей та їх складових частин: на допомогу митнику. – Ч. II: Музика / За ред. О.Л. Калашникової. – Дніпропетровськ, 2002.

Словник культурних цінностей та їх складових частин: на допомогу митнику. — Ч. III: Кераміка / За ред. О.Л. Калашникової. – Дніпропетровськ, 2003.

Справочник товароведов промышленных товаров. – М., 1975.

Нормативні документи

Закон України Про музеї та музейну справу // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25.

Закон України Про охорону культурної спадщини // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39.

Конвенція ЮНІДРУА «Про міжнародне повернення викрадених чи незаконно вивезених культурних цінностей» від 24.06.1995.

Інструкція «Про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України» від 09.07.2002.

Постанова Кабінету Міністрів України «Порядок вивезення за межі України державних нагород з дорогоцінних металів та/або дорогоцінного каміння» від 21.06.2001 № 677.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження зразка свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей з території України» від 20.06.2000 № 984.

Додаткова література

Августиник А.И. Керамика. – М.; Л., 1990.

Артюх Т.М. Діагностика та експертиза коштовностей. — К., 2003.

Антонович Д. Українське малярство // Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича. – К., 1993.

Аполлон. Изобразительное и декоративное искусство, архитектура: Терминологический словарь. – М., 1997.

БарскаяНЛ. Сюжеты и образы древнерусской живописи. — М., 1993.

Баранов П.Н. Геммология. Диагностика. Дизайн. Обработка. Оценка самоцветов. – Днепропетровск, 2002.

Беркман А.С., Городов Н.Н., Иаргулис С.Л. Декорирование фарфора и фаянса. – М., 1949.

Беличко Ю.В. Український живопис. — К., 1985.

Библиотека любителей старины. — Вып. 1: Фарфор и фаянс Российской империи. – М., 1993.

Библиотека любителей старины. — Вып. 2: Фарфор и фаянс: Указатель марок. – М., 1993.

Бобров Ю.Г. Основы иконографии древнерусской живописи. – СПб., 1995.

Борок Б., Дулькина Т. Марки европейского фарфора, 1710-1950. – М., 1998.

Виноградська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129-140.

Великие православные праздники. — М., 2001.

Виппер Б.Р. Введение в историческое изучение искусства. – М., 1985.

Вольман Б. Русские печатные ноты XVIII в. – Ленинград, 1957.

Гордійчук М.М. Історія української музики. – К., 1989.

Гуменюк А. Українські музичні інструменти. – К., 1967.

Данченко Л. Народна кераміка середнього Придніпров'я. — К., 1974.

Денике Б. Японская цветная гравюра. – М., 1936.

Дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння: Законодавчі і нормативно-правові акти. – К., 2001.

Дронова Н.Д. Ювелирные изделия. – М., 1996.

Дронова Н.Д. Ювелирные камни: Справочник-энциклопедия (Классификация. Описание. Оценка) // Приложение к журналу «Ювелір». — М., 1996.

Дулькина Т.Н., Амарина Н.А. Русская керамика и стекло. XVIII-XIX век. – М., 1978

Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — К., 1988.

Зорин Н.М. Уникальное и тиражированное. Средства массовой информации и репродуцированное искусство. – М., 1981.

Індутний В.В., Татарінцев В.І., Павлишин В.І. та ін. Як оцінювати коштовності з дорогоцінних каменів і металів. — К., 2002.

Казуров Б.К. Сертификация драгоценных металлов: Учеб. пособие по экспертизе драг, металлов, драг, камней и ювелирных изделий. – М., 1996.

Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984-1998). – К., 1999.

Касіян В. Офорти Тараса Шевченка. – К., 1964.

Ковтун Е. Что такое эстамп? – Л., 1963.

Корнилов Н.И., Солодова Ю.П. Ювелирные камни. — М., 1982.

Кубе А.Н. Итальянская майолика XV-XVIII веков. – М., 1976.

Купин М.Е. Нотопечатание. Очерки. – М., 1966.

Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1960.

Лазарев В.Н. История византийской живописи. — М., 1976. – Т. 1.

Лупій О.П. Кераміка // Нариси з історії зарубіжного декоративно-ужиткового мистецтва. — К., 1995.

Лобановський Б.Б., Говдя П.І. Українське мистецтво другої половини-

ни XIX – початку XX ст. – К., 1989.

Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI-XVII століть. – К., 1981.

Мацюк О.Я. Філіграні архівних документів України. – К., 1992.

Марченков В.И. Ювелирное дело. – М., 1992.

Марриаш Дж. История керамики и фарфора, средневекового и современного: В 2 т. – Симферополь, 1997.

Методические рекомендации по оценке произведений изобразительного и декоративно-прикладного искусства культового назначения. — М., 1983.

Методические рекомендации по оценке художественных произведений. — М., 1988.

Музыкальный энциклопедический словарь. – М., 1990.

Мусина Р.Р. Марки Кузнецовского фарфора // Музей. — 1987. — № 8.

Раймонд Дж., Уолтерс Л. Все о драгоценных камнях. – М., 1999.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. – К.; Опішне, 1993.

Овсійчук В А. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – К., 1985.

Однорадов Н.В. Скульптура и скульптурные материалы. – М., 1982.

Откович В., Пилип'юк В. Українська ікона XIV-XIII ст. — К., 1999.

Орел Л. Бандури виробу О. Корнієвського // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – № 1.

Очерки по истории и технике гравюры. – М., 1987.

Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні: В 3 т. – Львів, 1981-1984.

Персалл Р. Краткий экскурс в историю антиквариата. Керамика и фарфор. – Минск, 1998.

Повернення національних святинь. – К., 1998.

Постникова-Лосева М.М. Русское ювелирное искусство, его центры и мастера. — М., 1974.

Пестрякова Ф.С. Украинский художественный фарфор кон. XVIII — нач. XIX вв. — К., 1985

Секреты ремесла. Икона. – М., 1993.

Соболевский В.И. Замечательные минералы. – М., 1983.

Соловьев ВД. Определитель стоимости живописи. – Quick price. – 1998.

Степовик Д. Тарас Шевченко: живопис, графіка. – К., 1986.

Степовик Д. Історія української ікони X—XX ст. — К., 1996.

Степовик Д.В. Українська ікона. Іконотворчий досвід діаспори. — К., 2003.

Сперанский С.Л. Музыкальные товары. — М., 1980.

Татарінцева К.В. Товарознавча оцінка різьблених виробів з коштовного каміння, які мають історико-культурну значущість: Рукопис дис. ... канд. наук. — К., 2003.

Технология, исследование и хранение произведений станковой и настенной живописи. — М., 1987.

Уемов А.И. Аналогия в практике научного исследования. — М., 1970.

Українська графіка XI – початку XX ст. — К., 1994.

Українська ікона кінця XVII – початку XX століття у зібранні Дніпропетровського художнього музею. — Дніпропетровськ, 1997.

Усенко В.П. Ювелирные изделия и самоцветы. Рекомендации покупателям. — Одесса, 1998.

Успенский М.В. Нэцкэ. — М., 1986.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Материалы 1998.— М., 2000.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Материалы 1999. — М., 2001.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Материалы 2000. — М., 2002.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Материалы 2002. — М., 2004.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: I науч. конф.: Тезисы докладов. — М., 1995.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: V науч. конф.: Материалы. — М., 2001.

Експертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: V науч. конф.: Материалы. — М., 2002.

Фарфор и стекло Дании и Швеции (1880-1930) из собрания Латвийского музея зарубежного искусства и Государственного музея-заповедника в г. Петродворце: Каталог выставки. — Рига, 1991.

Фарфор и фаянс: Справ, для коллекционеров. Указатель марок / Сост. И. Троицкий. — Л., 1924.

Фракей Э. Янтарь: Пер. с англ. — М., 1995.

Хай М. Музичний традиційний інструментарій Полісся // Родовід. — 1997. — № 2.

Чудотворна ікона Холмської Богородиці. — Луцьк, 2003.

Шпідлік Т., Рупнік М. Про що розповідає ікона. — Л., 1999

Розділ 5

ДЕРЖАВНИЙ КВАЛІФІКАЦІЙНИЙ ЕКЗАМЕН З СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ

5.1. Перелік питань до державного кваліфікаційного екзамену з спеціалізації

1. Палеографія як спеціальна історична дисципліна. Предмет, зміст і завдання палеографії, її зв'язок з іншими спеціальними історичними дисциплінами.

2. Фалеристика як спеціальна галузь історичної науки. Предмет, зміст і завдання фалеристики, її зв'язок з іншими спеціальними історичними дисциплінами.

3. Нумізматика як спеціальна галузь історичної науки. Об'єкт, предмет і завдання нумізматики, її зв'язок з іншими спеціальними історичними дисциплінами.

4. Боністика як спеціальна галузь історичної науки. Об'єкт, предмет і завдання боністики, її зв'язок з іншими спеціальними історичними дисциплінами.

5. Історична хронологія як спеціальна галузь історичної науки. Поняття, об'єкт, предмет і завдання історичної хронології, її місце в системі спеціальних історичних дисциплін.

6. Історична метрологія як спеціальна галузь історичної науки. Поняття, об'єкт, предмет і завдання історичної метрології, її місце в системі СІД.

7. Сфрагістика як спеціальна галузь історичної науки. Поняття, об'єкт, предмет і завдання сфрагістики, її зв'язок з іншими спеціальними історичними дисциплінами.

8. Історичне джерелознавство як підсистема історичної науки. Поняття, об'єкт, предмет і завдання історичного джерелознавства.

9. Геральдика як спеціальна галузь історичної науки. Поняття, об'єкт, предмет і завдання геральдики, її зв'язок з іншими спеціальними історичними дисциплінами.

10. Предмет та завдання курсу «Історія українського іконопису». Призначення, джерела іконопису. Канони візантійського іконопису.

11. Предмет і завдання курсу «Декоративно-ужиткове мистецтво». Витоки українського декоративно-ужиткового мистецтва.

12. Предмет і завдання курсу «Історія українського образотворчого мистецтва». Найвизначніші пам'ятки від палеоліту до періоду Київської Русі.

13. Історія становлення музеєзнавства як науки. Проходження і значення термінів «музеологія» та «музеєзнавство».

14. Структура музеєзнавчої науки.

15. Об'єкт, предмет і метод музеєзнавчої науки.

16. Базові поняття музеєзнавства.

17. Музеєзнавство в системі наук. Міждисциплінарний характер зв'язків музеєзнавства з іншими науковими дисциплінами.

18. Музейний предмет та його властивості.

19. Соціальні функції музейного предмету.

20. Класифікація музейних предметів як історичних джерел. Типи, види, підвиди (різновиди) музейних предметів.

21. Музейне законодавство України про основні аспекти охорони та збереження пам'яток і науково-фондової роботи.

22. Музейний предмет у колекції. Поняття музейної колекції. Типи музейних колекцій. Музейні предмети та пам'ятники. Поняття пам'ятника.

23. Спеціальні історичні дисципліни як підсистема джерелознавства. Поняття і класифікація.

24. Предмет і завдання курсу «Основи філателії» у підготовці вчителя історії, експерта культурно-історичних цінностей.

25. Музейна мережа України. Класифікація музейних установ.

26. Основні поняття і категорії нумізматики.

27. Система понять і термінів філателії. Джерела філателії як наукового напрямку.

28. Виникнення паперових грошових знаків. Особливості бон у грошовому обігу.

29. Наукова каталогізація музейних фондів. Музейний каталог та його види.

30. Відтворення музейних предметів і їх види.

31. Іконопис Київської Русі X-XIII ст. Поява перших особливостей українського іконописання.

32. Унікальність українського писанкарства. Види й техніки.

33. Способи відділення поштових марок. Технологія перфорування маркових аркушів та її основні види.

34. Поява монети та формування грошової системи античної Греції. Початки монетного обігу на території сучасної України.

35. Основні технологічні способи захисту поштових марок від підробки.
36. Паперові гроші Російської імперії другої половини XVIII – початку XX ст. Характеристика основних випусків.
37. Загальнодержавні поштові марки Російської імперії 1857-1917 рр.
38. Грошовий обіг Русі у XII-XV ст. Безмонетний період і відновлення монетного обігу на українських землях.
39. Погашення поштової кореспонденції. Класифікація поштових штемпелів і їх основні групи.
40. Питання карбування монети в Українській гетьманській державі та формування грошового ринку Лівобережної України в другій половині XVII ст.
41. Поштові марки та їх види. Класифікація.
42. Загальнодержавні емісії паперових грошей України 1918-1920 рр.
43. Іконопис періоду Середньовіччя (XIV – пер. пол. XVI ст.) Поглиблення особливостей українського іконописання.
44. Іконопис періоду Ренесансу (др. пол. XVI – пер. пол. XVII ст.). Особливості українського ренесансового іконопису.
45. Іконопис періоду Бароко (др. пол. XVII – XVIII ст.). Яскравий, бурхливий характер українського барокового іконопису.
46. Особливості української кераміки. Підвиди, техніки, типологія виробів.
47. Образотворче мистецтво періоду Київської Русі (X-XIII ст.). Монументальний живопис. Скульптура. Графіка.
48. Образотворче мистецтво періоду Бароко (друга половина XVII – XVIII ст.). Монументальний і станковий живопис, скульптура, графіка.
49. Образотворче мистецтво України XIX ст. Станковий живопис, скульптура, графіка.
50. Зовнішні ознаки пам'яток української і російської писемності кінця XV – початку XIX ст.
51. Основні тенденції та особливості розвитку поштового маркового виробництва і світового філателістичного ринку у XX – на початку XXI ст. Марковидавнича політика.
52. Виникнення поштових марок. Велика Британія 1840 р. «Чорний пенні» Р. Хілла.
53. Палеографія пам'яток вітчизняної писемності кінця XIV-XV ст.
54. Склад фондів музею за значенням та юридичним становищем.

55. Зовнішні ознаки пам'яток української і російської писемності кінця XV – початку XIX ст.

56. Структура фондів музею історичного профілю. Музейні предмети та науково-допоміжні матеріали (НДМ) у фондах музею історичного профілю.

57. Організація роботи з комплектуванню фондів історичних і етнографічних музеїв та історичних відділів краєзнавчих музеїв.

58. Поняття «режим зберігання фондів» і його складові.

59. Знаки оплати поштових послуг у домарковий період.

60. Виникнення поштових марок. Велика Британія 1840 р. «Чорний пенні» Р. Хілла.

5.2. Практичні завдання до державного кваліфікаційного екзамену

Екзаменаційне практичне завдання № 1

Експертиза предмету нумізматики

Мета екзаменаційного практичного завдання:

- оцінка рівня засвоєння теоретичних знань студентів-випускників з вибіркового навчального курсу «НумізMATИКА» (2 семестр), «Основи експертизи культурно-історичних цінностей» (9 семестр);

- оцінка формування умінь і вироблення навичок метрологічних вимірювань, визначення технологічних та індивідуальних особливостей предмету нумізматики в процесі проведення його атрибуції та експертизи.

Завдання екзаменаційної практичної роботи: визначення метрологічних показників, технологічних та індивідуальних особливостей предмету нумізматики; відпрацювання методів і прийомів метрологічного дослідження нумізMATИЧНОГО матеріалу в процесі експертизи предметів цієї групи культурно-історичних цінностей.

Технічне обладнання: збільшувальні прилади (лупа, мікроскоп); прилад вимірювання ваги (електронні ваги); прилади вимірювання розмірів (лінійка, штангель-циркуль, мікрометр).

Послідовність виконання екзаменаційної практичної роботи:

1. Вимірювання і встановлення фактичних метрологічних показників предмету нумізматики:
  - 1.1. Вимірювання ваги монети;
  - 1.2. Вимірювання розміру монетного кружка;
  - 1.3. Вимірювання товщини монетного кружка;
2. Визначення металу з якого виготовлений предмет нумізматики та його проби (лотової, каратної, золотникової, метричної).
3. Визначення номіналу предмету нумізматики та встановлення монетної стопи.
4. Встановлення відповідності вимірюваного предмету нумізматики діючій монетній стопі.
5. Встановлення оригінальності нумізматичного матеріалу за його метрологічними показниками.
6. Визначення стану збереженості нумізматичного матеріалу за спеціальною шкалою.

У процесі атрибуції та експертизи:

- 1) необхідно встановити:
  - метал монети;
  - вагу монети;
  - спосіб виготовлення (лиття, ручне карбування, машинне карбування тощо);
  - діаметр монетного кружка;
  - товщину монетного кружка;
  - країну карбування та монетний тип (номінал монети);
  - монетного сеньйора;
  - рік карбування монети;
  - монетний двір на якому карбувалася монета;
- 2) необхідно визначити та здійснити детальний опис і розшифровку:
  - аверсу монети;
  - реверсу монети;
  - гурта монети.
- 3) необхідно зробити висновок:
  - про оригінальність монети;
  - про рівень збереженості нумізматичного матеріалу;
  - про прогнозовану вартість монети.

Екзаменаційне практичне завдання № 2

Експертиза предмету філателії

Мета екзаменаційного практичного завдання:

- оцінка рівня засвоєння теоретичних знань студентів-випускників з вибіркових навчальних курсів «Основи філателії» (7 семестр), «Основи експертизи культурно-історичних цінностей» (9 семестр);
- оцінка формування умінь і вироблення навичок метрологічних вимірювань, визначення технологічних та індивідуальних особливостей предмету філателії в процесі проведення його атрибуції та експертизи.

Завдання екзаменаційної практичної роботи: визначення метрологічних показників, технологічних та індивідуальних особливостей предмету філателії; відпрацювання методів і прийомів дослідження філателістичного матеріалу в процесі експертизи предметів цієї групи культурно-історичних цінностей.

Технічне обладнання: збільшувальні прилади (лупа, мікроскоп); прилади вимірювання розмірів (лінійка, зубцемір); багатофункціональний прилад для визначення оригінальності елементів захисту цінних паперів «Регула» (модель – 4003М).

Послідовність виконання екзаменаційної практичної роботи:

1. Вимірювання і встановлення фактичних метрологічних показників предмету філателії:
  - 1.1. Вимірювання розмірів поштової марки;
  - 1.2. Вимірювання розміру зображення;
  - 1.3. Вимірювання розмірів перфорації («зубцівки»), просічки чи полів «беззубцевої» поштової марки;
2. Вивчення паперу поштової марки:
  - 2.1. Вимірювання товщини поштово-маркового паперу;
  - 2.2. Встановлення сорту поштово-маркового паперу та оцінка його характерних ознак (фактура, колір, наявність філіграней).
3. Визначення фарб поштової марки:
  - 3.1. Встановлення кольорової гамми зображення;
  - 3.2. Встановлення сорту маркової фарби (по можливості) та оцінка його характерних ознак.
4. Дослідження способу (способів) друку предмету філателії.

5. Дослідження способу гумування та сорту поштово-маркового клею.

6. Вивчення зображення і текстів поштової марки.

6.1. Встановлення характеру зображення та змісту написів на предметі філателії;

6.2. Встановлення типу (класифікаційного) поштової марки за зображенням і написами на ній (стандартна, комеморативна, службова, провізорій тощо);

6.3. Визначення країни-емітента (регіону – для місцевих поштових марок і провізоріїв);

6.4. Встановлення дати (року) емісії поштової марки.

7. Дослідження додаткових елементів захисту поштової марки (спеціальних фарб, мікротекстів тощо);

8. Визначення стану збереженості філателістичного матеріалу (погашена, стан поштової свіжості, пошкоджена тощо).

9. Встановлення відповідності досліджуваного предмету філателії даним філателістичних каталогів (порівняння отриманих експертом показників з даними філателістичних каталогів).

10. Встановлення оригінальності філателістичного матеріалу.

11. Визначення ступеня рідкості (унікальна, рідкісна, поширена, типова) та прогнозованої вартості філателістичного матеріалу.

В процесі атрибуції та експертизи:

1) необхідно встановити:

- метрологічні показники філателістичного матеріалу (розміри маркового поля та зображення, розмір перфорації чи просічки);

- сорт маркового паперу;

- спосіб (способи) друку зображень і написів на поштовій марці (високий друк, плоский друк, глибокий друк);

- спосіб гумування;

- спосіб відділення поштової марки від маркового аркуша (відрізання, просічка, перфорація)

- країну (регіон)-емітента та номінал поштової марки);

- рік емісії предмету філателії;

- додаткові способи захисту філателістичного матеріалу від підробки;

2) необхідно визначити та здійснити детальний опис і розшифровку:

- зображення і написів на поштовій марці (зокрема, прихованих написів і філіграней);

3) необхідно зробити висновок:

- про оригінальність філателістичного матеріалу;
- про факт використання поштової марки в поштовому обігу та рівень збереженості філателістичного матеріалу;
- про прогнозовану вартість поштової марки.

ПРО КАФЕДРУ. ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Вчитель історії сьогодні – це не тільки знавець фактів минулого, зацікавлений і вмілий їх інтерпретатор, патріот і популяризатор науки в учнівському середовищі. Підготовка сучасного висококваліфікованого педагога-історика національної школи передбачає не лише опанування і засвоєння студентами змісту базових курсів вітчизняної та всесвітньої історії. Така підготовка не мислима без оволодіння майбутніми фахівцями основами знань із цілої низки прикладних галузей історичної науки – спеціальних історичних дисциплін. Саме вони озброюють учителя науковим інструментарієм, який допомагає йому зацікавити учнів предметом, науково аргументовано, а разом із тим просто і доступно донести до них зміст історичного процесу, зацікавити і поглибити знання про минуле своєї Батьківщини та світової цивілізації.

Утворена у 2006 р. шляхом реорганізації кафедри історії слов'ян та українознавства, кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін є однією з наймолодших в Інституті історичної освіти. Нормативною базою її організації стали рішення Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова від 30 березня 2006 р. і наказ ректора університету № 267 від 19 травня 2006 р. «Про реорганізацію кафедри історії слов'ян та українознавства». Як окремий навчально-методичний і науковий підрозділ, який має в своєму складі 5 штатних викладачів, кафедра функціонує з 1 вересня 2006 р.

Викладачі кафедри – це висококваліфіковані досвідчені педагоги вищих навчальних закладів з відповідною фаховою освітою. Із першого дня роботи кафедри її колектив очолює доктор історичних наук, професор Олександр Валентинович Потильчак. Випускник історичного факультету КДПІ імені О.М. Горького 1991 року, він працював на посадах старшого лаборанта (1991 р.) та асистента (1992 р.) кафедри історії слов'янських народів історичного факультету УДПУ імені М.П. Драгоманова. Із 1994 р. – старший викладач, а з 2000 р. – доцент реорганізованої кафедри історії слов'янських народів і народознавства історичного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова. На посаді доцента кафедри працює випускник історичного факультету КДПІ імені М.П. Драгоманова 1992 р., кандидат історичних наук, заступник директора Інституту історичної освіти з виховної та наукової роботи Ігор Георгійович Ветров. У 1994 р. на посаду доцента в чергове реорганізованої кафедри історії слов'янських народів і народознавства історичного факультету

УДПУ імені М.П. Драгоманова прийшла працювати фаховий академічний вчений-етнолог, кандидат історичних наук, Наталія Василівна Руденко. Представником молодшої генерації професорсько-викладацького складу інституту є кандидат історичних наук, доцент Олег Тарасович Шевченко. Випускник рідного історичного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова 1998 р., після закінчення аспірантури і захисту кандидатської дисертації працював на посадах старшого викладача і доцента кафедри всесвітньої історії. Із вересня 2006 р. переведений на посаду доцента новоствореної кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

Серед викладачів першого складу кафедри була і ветеран історичного факультету, яка сорок років тому стояла у його витоків, старший викладач Л.В. Лебедева. У 1969 р. на педагогічному факультеті КДПІ імені О.М. Горького було відкрито історико-педагогічний відділ, невдовзі реорганізований в окремий історико-педагогічний факультет. Тоді ж на посаду асистента, кафедри історії і методики її викладання прийшла працювати випускниця Київського університету імені Т.Г. Шевченка – Людмила Василівна Лебедева. Відтоді і до останніх днів життя, її трудовий шлях невіддільно пов'язаний з Істфаком.

Викладання навчального курсу допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін започатковано на кафедрі історії СРСР і УРСР історико-педагогічного факультету КДПІ імені О.М. Горького у 1969 р. Багато років його студентам читає знаний в Україні фахівець, історик-джерелознавець, кандидат історичних наук, професор Г.В. Стрельський. Один із старожилів історичного факультету, Геннадій В'ячеславович – і сьогодні продовжує працювати. Маючи такий потужний кадровий потенціал, кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін поступово формується як чільний навчально-методичний і науковий осередок інституту та університету.

Головною метою діяльності колективу кафедри є забезпечення якісної фахової, спеціальної підготовки вчителів історії національної школи. Це завдання виглядає особливо важливим у контексті триваючих нині активних інтеграційних процесів вітчизняної вищої педагогічної освіти у європейський Болонський процес. Змістовним навчально-методичним компонентом роботи кафедри є викладання низки базових дисциплін, що стосуються спеціальних галузей історичної науки. Це, передусім, спеціальні історичні дисципліни, (доц. І.Г. Ветров), історичне краєзнавство, історична географія та основи наукових досліджень з історії (ст. викл. І.М. Дзюбленко), джерелознавство та музеєзнавство

(проф. О.В. Потильчак), охорона та збереження пам'яток культури (доц. Н.В. Руденко), історія культури зарубіжних країн, історіографія нової та новітньої історії (доц. О.Т. Шевченко)

Одним із шляхів відновлення, на жаль, втраченого в останні роки престижу професії вчителя і посилення конкурентоздатності сучасного педагога-історика на вітчизняному ринку праці є подальша спеціалізація базового фаху та розширення його професійної основи. Потенційно перспективним напрямком такої спеціалізації сьогодні розглядається підготовка фахівців у сфері дослідження, експертизи й оцінки пам'яток історії та культури, предметів музейного значення – історичних та культурних цінностей, що сьогодні перетворилися не лише на об'єкт активного колекціонування, але й стали предметом широкої суспільної цікавості та, на жаль, численних зловживань. Наразі є потреба у відповідних фахівцях – істориках-музезнавцях, котрі б професійно знали на таких предметах, могли провести їх дослідження, здійснити відповідну експертизу та оцінку історичної і мистецької цінності останніх. Сьогодні кафедра є профільним випускаючим навчально-методичним підрозділом із підготовки фахівців спеціалізації «історія та експертиза культурно-історичних цінностей», перший набір студентів якої було здійснено в Інституті історичної освіти у 2007 р. Студенти, які обрали своїм майбутнім другим фахом професію історика-експерта, з допомогою викладачів кафедри опрацьовують навчальні курси, що репрезентують такі спеціальні галузі історичної науки, як палеографія, нумізмати́ка, джерелознавство, боністика, фалеристика (проф. О.В. Потильчак, Г.В. Стрельський, І.Г. Ветров). Значна частина навчального часу відводиться на вивчення предметів, що є зовсім новими для вишів історико-педагогічного профілю. Серед них: «Декоративно-ужиткове мистецтво», «Історія української іконографії», «Історія образотворчого мистецтва» (доц. Н.В. Руденко), «Історія філателії», «Основи експертизи культурно-історичних цінностей» (проф. О.В. Потильчак). Отримані теоретичні знання студенти закріплюють під час проходження літньої музейної практики на базі київських музеїв.

Пропонуючи студентській громаді цей навчально-методичний посібник авторський колектив сподівається на те, що його зміст допоможе майбутнім фахівцям-експертам культурно-історичних цінностей організувати самостійну роботу з вивчення навчальних дисциплін фахового комплексу, краще опанувати їх навчальний компонент, засвоїти теоретичні знання та практичні уміння і навички.

Навчально-методичний посібник

Експертиза культурно-історичних цінностей.
Навчально-методичний комплекс спеціалізації.
Освітньо-кваліфікаційні рівні: 6.020302 – бакалавр;
7.02030201 – спеціаліст; 8.02030201 – магістр

Відповідальний редактор:
О.В. Потильчак

Технічне редагування і комп'ютерний набір
І.Ю. Сокольнікова

Підписано до друку 02.2014 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. др. арк. 30,80. Обл.-вид. арк. 23,24
Наклад 40 прим. Зам. №
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова (044) 239-30-26